માયામહેલ

VISIT…

LANZAROTE Caliente.COM

માયામહેલ

એક નવલકથા

ચિત્રા બેનર્જી દિવાકરુણી

અનુવાદઃ વાચા દવે

મંજુલ પબ્લિશિંગ હાઉસ

First published in India by

Manjul Publishing House Pvt. Ltd.

Corporate and Editorial Office

• 2nd Floor, Usha Preet Complex, 42 Malviya Nagar, Bhopal 462 003 - India

Email: manjul@manjulindia.com Website: www.manjulindia.com

Sales and Marketing Office

• 7/32, Ground Floor, Ansari Road, Daryaganj, New Delhi 110 002

Email: sales@manjulindia.com

Distribution Centres

Ahmedabad, Bengaluru, Bhopal, Kolkata, Chennai, Hyderabad, Mumbai, New Delhi, Pune

Gujarati translation of the original English novel The Palace of Illusions by Chitra Banerjee Divakaruni , first published in paperback by Picador, an imprint of Pan Macmillan Ltd., U.K., in 2009

ISBN 978-81-8322-587-8

Translation by Vacha Dave

Printed and bound in India by Thomson Press (India) Ltd.

માયામહેલ

ચિત્રા બેનર્જી દિવાકરુણીના પુસ્તકોમાં બેસ્ટસેલીંગ નવલકથાઓ ધિ મિસ્ટ્રેસ ઓફ સ્પાઈસીસ, ક્વીન ઓફ ડ્રીમ્સ અને સિસ્ટર ઓફ માય હાર્ટ , પુરસ્કાર વિજેતા વાર્તા સંગ્રહો એરેન્જડ મેરેજ અને ધિ અનનોન એરર્સ ઓફ અવર લાઈવ્સ , અને બાળકો માટેની 'કોંક બેરર" શ્રુંખલાનો સમાવેશ થાય છે.

તેઓ યુનિવર્સીટી ઓફ હ્યુસ્ટન ખાતે રચનાત્મક લેખન શીખવે છે અને પોતાનો સમય હ્યુસ્ટન અને સાનફ્રાન્સિસ્કો બે એરિયા વચ્ચે વ્યતીત કરે છે.

મારાં ત્રણ પુરુષોને નામ

અભય
આનંદ
મૂર્થી

હંમેશાં

તારી બહેન કોણ છે? હું તેણી છું.
તારી માતા કોણ છે? હું તેણી છું.
દિવસ તારા ને મારાં માટે સરખો જ ઉગે છે.

ઇનાના'સ જર્ની ટુ હેલમાંથી,
ઈ. પૂ., ત્રીજું સહસ્ત્ર,
એન.કે.સેંડર્સ દ્વારા સુમિરિઅનમાંથી અનુવાદિત

ઋણસ્વીકાર

હું હાર્દિક આભારી છું:

માર્ગદર્શન માટે, મારાં એજન્ટ સેન્ડ્રા દએકસ્ત્રા, અને મારાં સંપાદક ડેબ ફ્રોટર

પ્રોત્સાહન માટે એન્ટોનિઆ નેલ્સન અને કીમ ચનીન

શુભેચ્છાઓ માટે, મારાં માતા તટિની બેનર્જી, અને મારાં સાસુ, સીતા દિવાકરુણી

સ્નેહ માટે મૂર્થી, આનંદ, અને અભય

આશીર્વાદ માટે બાબા મુક્તાનંદ, સ્વામી ચિન્મયાનંદ, અને સ્વામી વિદ્યાદિશાનંદ

લેખક નોંધ

ઘણા ભારતીય બાળકોની જેમ, હું મહાભારતની વિશાળ, વિવિધ અને મોહક કથાઓ પર મોટી થઇ. હિંદુ શાસ્ત્રો જેને દ્વાપર યુગ અથવા ત્રીજો યુગ કહે છે (જે ઘણા વિદ્વાનો ઈ.પૂ. ૬૦૦૦ અને ઈ.પૂ. ૫૦૦૦ વચ્ચેનો ગણાવે છે), એવો સમય જ્યારે મનુષ્યો અને દેવોના જીવન ગૂંથાયેલા હતા, તેના અંતમાં રચાયેલું, આ મહાકાવ્ય એક સમૃદ્ધ અને મનોવૈજ્ઞાનિક જટિલતાથી ભરેલા વિશ્વનું સર્જન કરવા, દંતકથા, ઈતિહાસ, ધર્મ, વિજ્ઞાન, તત્વજ્ઞાન, અંધશ્રદ્ધા, અને રાજવહીવટને તેની અસંખ્ય વાર્તાઓની—અંદર—વાર્તાઓમાં ગૂંથે છે. તે એકદમ ઓળખી શકાય તેવા મનુષ્ય વિશ્વ અને જ્યાં યક્ષો અને અપ્સરાઓ વિહરે છે તેવા જાદુઈ આલમ વચ્ચે લાલિત્યયુક્ત આનંદ સાથે ગતિમાન થાય છે, આ બધાને એટલી ઉત્કૃષ્ટ નિશ્ચિતતાથી વર્ણવીને હું ઘણીવાર નવાઈ પામતી કે ખરેખર તર્ક અને મારી ઇન્દ્રિયો પકડી શકે તેના કરતા પણ અસ્તિત્વમાં કશુંક વધારે હતું કે કેમ.

મહાકાવ્યના હાર્દમાં છે કુરુવંશની બે શાખાઓ, પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચેની, ભયાનક પ્રતિસ્પર્ધા. હસ્તિનાપુરના તાજ માટે પિતરાઈઓ વચ્ચેનો આ સંઘર્ષ કુરુક્ષેત્રના લોહિયાળ યુદ્ધમાં ચરમસીમાએ પહોંચે છે, જેમાં તે સમયના મોટાભાગના રાજાઓએ ભાગ લીધો અને નાશ પામ્યા. પણ અન્ય અનેક પાત્રો મહાભારત ના વિશ્વને આબાદ કરે છે અને તેના આકર્ષણ અને નિરંતર પ્રસ્તુતતામાં યોગદાન આપે છે. પ્રેરણાત્મક સદ્દગુણો અને ઘાતક અવગુણોને મૂર્તિમંત કરતા, આ જીવનથી પણ વિશાળ નાયકોએ, મારી બાળ ચેતનામાં ઘણા સચેત મૂલ્યો કોતર્યા. માયામહેલ માં જેઓ મહત્વની ભૂમિકા કરે છે, તેમાંના મારાં કેટલાંક પ્રિય છે: વ્યાસ ઋષિ, મહાકાવ્યના રચયિતા અને તે સાથે જ કથામાં મહત્વની ક્ષણોના સહભાગી; કૃષ્ણ, પ્રિય અને અકળ, વિષ્ણુના અવતાર અને પાંડવોના માર્ગદર્શક; ભીષ્મ, કુળપિતા, કુરુ રાજમુગટની રક્ષા કરવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞાથી બાધ્ય, જેમને તેમના પ્રિય પૌત્રો વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવું પડ્યું; દ્રોણ, બ્રાહ્મણ યોદ્ધા, કે જે કૌરવ અને પાંડવ રાજકુમારોના ગુરુ બને છે; દ્રુપદ, પાંચાલ નરેશ, કે જેમની દ્રોણ વિરુદ્ધ વેર વસૂલાતની એષણા નિયતિના ચક્રને ગતિશીલ બનાવે છે; અને કર્ણ, મહાન યોદ્ધા, જે વિનાશપંથે છે કારણકે તે તેના કુળને નથી જાણતો.

પણ હંમેશાં, મારાં દાદાના ગામના ઘરે ફાનસથી પ્રદીપ્ત સાંજોએ એક યુવાન છોકરી તરીકે મહાભારત ની કથાઓ સાંભળતા, અથવા પછી, કોલકતામાં મારાં માતાપિતાના ઘરે હજાર પૃષ્ઠના ચર્મબદ્ધ ગ્રંથના અભ્યાસમાં લીન, હું સ્ત્રીઓના પાત્રાલેખનથી અસંતુષ્ટ રહી. એવું નહોતું

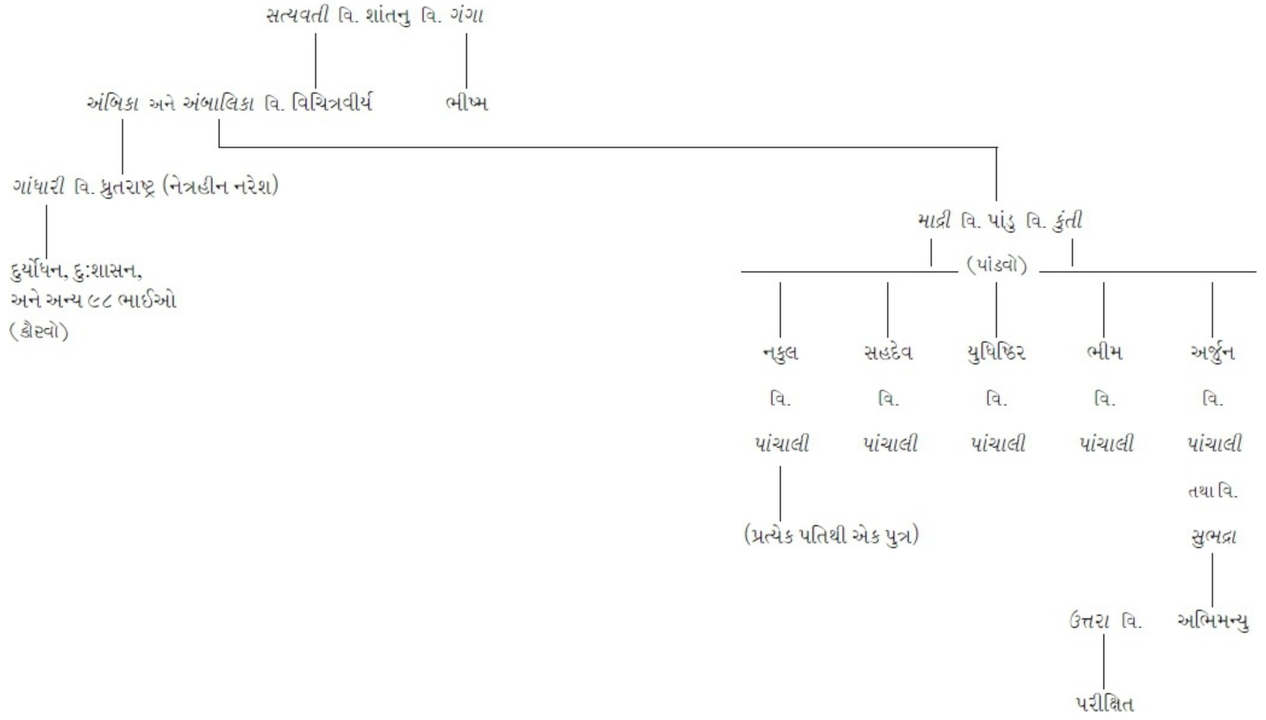
કે મહાકાવ્યમાં શક્તિશાળી, સંદિગ્ધ સ્ત્રી પાત્રો નહોતા જેમણે મુખ્ય રીતે ઘટનાક્રમને પ્રભાવિત કર્યો. જેમ કે, તેમાં વિધવા કુંતી હતા, પાંડવોની માતા, જે પોતાના જીવનને સમર્પિત કરે છે જેથી કરીને તેમના પુત્રો રાજા બને. ગાંધારી હતા, નેત્રહીન નરેશના પત્ની, જે લગ્ન સમયે સ્વયં આંખે પાટા બાંધે છે, પોતાની રાણી અને માતા તરીકેની સત્તાનો ત્યાગ કરીને. અને આ બધામાં, પાંચાલી હતી (દ્રૌપદી તરીકે પણ જાણીતી), રાજા દ્રુપદની સુંદર દીકરી, જેની પાસે એક જ સમયે પાંચ પુરુષો સાથે વિવાહિત હોવાની અદ્‌ભુત સિદ્ધિ હતી—પાંચ પાંડવ ભાઈ, તેમના સમયના મહાપરાક્રમીઓ. પાંચાલી, જે કેટલાંક દલીલ કરી શકે, પોતાના દુરાગ્રહી કર્મોથી મનુષ્યના ત્રીજા યુગનો અંત આણવામાં મદદ કરે છે. પણ કોઈક રીતે, તેઓ એક આભાસી પાત્રો બની રહે છે, તેમના વિચારો અને આશયો રહસ્યમય, તેમની ભાવનાઓ ત્યારે જ આલેખિત જ્યારે પુરુષ શૂરવીરોના જીવનને તેઓ પ્રભાવિત કરે છે, અંતે તેમની ભૂમિકાઓ તેમના પિતાઓ અથવા પતિઓ, ભાઈઓ કે પુત્રોની સરખામણીએ ગૌણ.

જો હું ક્યારેય પણ પુસ્તક લખીશ તો, મને યાદ છે હું એવું વિચારતી (જોકે, તે સમયે મને એવી સહેજ પણ શ્રદ્ધા નહોતી કે તે બનશે), કે હું સ્ત્રીપાત્રો ને ઘટનાક્રમના અગ્રે મૂકીશ. હું તે કથા અનાવૃત્ત કરીશ જે પુરુષોના પરાક્રમો વચ્ચે અદ્રશ્ય પડી છે. અને વધારે સારું તો, મારી પાસે એક એવું પાત્ર હશે જે સ્વયં તે કથા કહે, તેના તમામ આનંદ અને સંશય સાથે, તેના સંઘર્ષ અને જીત, તેના હૃદયવિચ્છેદ, તેની સિદ્ધિઓ, એક વિશિષ્ટ સ્ત્રીદ્રષ્ટિ જેમાં તે તેના વિશ્વને અને તે વિશ્વમાં પોતાના સ્થાનને જુએ છે. અને તે માટે પાંચાલીથી વિશેષ કોણ યોગ્ય હોઈ શકે?આ તેનું જીવન છે, તેનો સૂર, તેના પ્રશ્નો, અને તેની પરિકલ્પના કે જેમાં હું તમને આમંત્રિત કરું છું આ માયામહેલમાં.

કુરુવંશના મુખ્ય પાત્રોનું પારિવારિક રેખાચિત્ર

(સ્ત્રી પાત્રો ત્રાંસા શબ્દોમાં ઉલ્લિખિત)
(વિ. = વિવાહિત)

અન્ય મહત્વના પાત્રો

અશ્વત્થામા : દ્રોણનો પુત્ર

ધ્રિષ્ટદ્યુમ્ન : પાંચાલીનો ભાઈ (ધ્રિ તરીકે નિર્દેશિત)

દ્રોણ : કૌરવ અને પાંડવ રાજકુમારોના યુદ્ધકળાના ગુરુ; ધ્રિષ્ટદ્યુમ્નના ગુરુ

દ્રુપદ : પાંચાલ નરેશ, પાંચાલીના (દ્રૌપદી) અને તેના જોડિયા ભાઈ ધ્રિષ્ટદ્યુમ્નના પિતા; દ્રોણના એક સમયના મિત્ર અને હવે શત્રુ

કર્ણ : દુર્યોધનનો શ્રેષ્ઠ મિત્ર અને અર્જુનનો પ્રતિસ્પર્ધી; અંગરાજ; એક શિશુ તરીકે તેને ગંગામાં વહેતો જોવામાં આવ્યો હતો અને સારથિ અધિરથ દ્વારા ઉછેરવામાં આવ્યો હતો

કીચક : સુદેષણાનો ભાઈ અને મત્સ્ય સૈન્યનો સેનાપતિ

કૃષ્ણ : ભગવાન વિષ્ણુનો અવતાર; યદુ વંશના શાસક; પાંડવોના માર્ગદર્શક અને અર્જુનના શ્રેષ્ઠ મિત્ર; પાંચાલીના પ્રિય સખા, અર્જુન સાથે વિવાહ કરનાર, સુભદ્રાના ભાઈ

સુદેશણા : વિરાટની રાણી; ઉત્તરાની માતા

વિરાટ : મત્સ્યના વૃદ્ધ રાજા; ઉત્તરાના પિતા

વિદુર : ધ્રુતરાષ્ટ્રના મુખ્યમંત્રી અને અનાથ પાંડવોના મિત્ર

વ્યાસ : ત્રિકાળ જ્ઞાની ઋષિ અને મહાભારતના રચયિતા જેઓ એક પાત્રની જેમ પણ પ્રગટ થાય છે

વિષય સૂચી

1

અગ્નિ

મારાં બાળપણનાં એ લાંબા અને એકાકી વર્ષો. ને જ્યારે મારાં પિતાજીનો મહેલ હું શ્વાસ પણ ન લઈ શકું એ હદ સુધી મને પોતાની મજબૂત પકડથી ભીંસી નાખતો, ત્યારે હું મારી આયા પાસે જતી અને એક વાર્તા સાંભળવાની માંગણી કરતી. તેઓ જો કે ઘણી બધી અદ્‌ભુત અને ભવ્ય બોધકથાઓ જાણતાં હતાં, પણ એક કથા જે મેં તેમને વારંવાર કહેવડાવી એ કથા હતી મારાં જન્મની. હું વિચારું છું કે એ વાર્તા મને ગમતી કારણકે એ મને કંઈક વિશેષ હોવાની પ્રતીતિ કરાવતી અને તે દિવસોમાં મને આવું કંઈક વિશેષ અનુભૂતિ કરાવે તેવું કશું જ નહોતું. કદાચ ધાઈ માને આ વાત સમજાઈ હતી. કદાચ એટલે જ તેઓ મારી માંગણીઓ સામે ઝૂકી જતાં. અલબત્ત, અમે બંને જાણતાં હતાં કે મારે મારાં સમયનો સદુપયોગ કરવો જોઈતો હતો, એવી રીતે કે જે ભારતવર્ષનાં સમૃદ્ધ રાજ્યો પૈકીનાં એક એવાં પાંચાલ રાજ્યનાં શાસક રાજા દ્રુપદની દીકરી માટે યોગ્ય હોય.

વાર્તાએ મને મારાં માટે કપોલકલ્પિત નામો વિચારવાં પ્રેરણા આપી : બદલાનું ફરજંદ અથવા અનપેક્ષિત. પણ મારી આ નાટક કરવાની વૃત્તિ સામે ધાઈ મા મને બિનઆમંત્રિત છોકરી કહી, પોતાનાં ગાલ ફુલાવી લેતાં. કોને ખબર, મારાં કરતાં તેઓ કદાચ વધારે સાચાં હોય.

આજે શિયાળાની બપોરે, આછા તડકામાં—જેણે મારી બારીની એક તિરાડમાંથી પોતાનો રસ્તો શોધી જ લીધો—પગ પર પગ ચઢાવી બેઠેલાં, ધાઈ માએ કહ્યું : "જ્યારે તારાં ભાઈએ યજ્ઞબલિના અગ્નિમાંથી મહેલની વિશાળ સભાનાં ઠંડા પથ્થરો પર ડગલા માંડ્યા ત્યારે, સમગ્ર સભા આશ્ચર્યચકિત થઈ આનંદની ચિચિયારીઓ કરવા લાગી."

તેઓ વટાણા ફોલી રહ્યાં હતાં. હું ઈર્ષા સાથે તેમની આ સતત ફરતી આંગળીઓને જોઈ રહી એ ઈચ્છા સાથે કે તેઓ મને તેમને મદદ કરવા દે.પણ, રાજકુમારીઓ માટે કરવાં લાયક યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ વિષે ધાઈ માનાં ચોક્કસ વિચારો હતાં.

"આંખનાં પલકારામાં," તેમણે વાત ચાલુ રાખતાં કહ્યું, "જ્યારે તું અગ્નિમાંથી પ્રગટ થઈ, ત્યારે અમે અવાક બની ગયાં. ત્યાં એટલી બધી શાંતિ વ્યાપી ગઈ કે તું માખીની વાછૂટ પણ સાંભળી શકી હોત."

મેં તેમને યાદ અપાવ્યું કે માખીઓ તે પ્રકારની શારીરિક કામગીરી નથી કરતી.

તેમણે ત્રાંસી આંખોવાળું લુચ્ચું સ્મિત કર્યું. "બાલિકે, તારાં અજ્ઞાનથી તો—સ્વયં વિષ્ણુ ભગવાન જેનાં પર શયનસ્થ છે તે—ક્ષીરસાગર પણ છલકાઈ જશે."

મેં નારાજ થવાનું વિચાર્યું, પણ મારે વાર્તા સાંભળવી હતી. એટલે મેં મારી જીભને કાબુમાં રાખી અને પછી બીજી ક્ષણે તેમણે વાર્તા ફરીથી શરું કરી.

"સૂર્યોદયથી માંડી સૂર્યાસ્ત સુધી, અમે છેલ્લાં ૩૦ દિવસોથી પ્રાર્થના કરી રહ્યાં હતાં. અમે સૌઃ તારાં પિતાજી, યજ્ઞવિધિ માટે તેમણે કામ્પિલ્યમાં આમંત્રિત કરેલાં ૧૦૦ પૂજારીઓ અને તેમનું નેતૃત્વ કરી રહેલાં પેલાં કપટી આંખોવાળાં યજ અને ઉપયજ, રાણીઓ, મંત્રીઓ, અને સેવકો પણ ખરાં જ તો. અમે ઉપવાસ પણ કરી રહ્યાં હતાં—અને એવું નહોતું કે અમને કોઈ પસંદગી આપવામાં આવી હતી—માત્ર એક ભાણું—રોજ સાંજે—દૂધમાં ચોળેલાં ભાત. રાજા દ્રુપદ તો એ પણ નહોતાં જમતાં. તેઓ માત્ર પવિત્ર ગંગામાંથી લાવી આપેલું પાણી જ લેતાં જેથી કરીને દેવોને તેમની પ્રાર્થના સાંભળવાની ફરજ પડે."

"તેઓ કેવાં લાગતાં હતાં?"

"તેઓ તલવારની અણી જેવા પાતળાં હતાં, અને કઠોર પણ એવાં જ. તમે તેમનાં એક એક હાડકાને ગણી શકો. ઉંડી ઉતરી ગયેલી તેમની આંખો કાળાં મોતીઓની જેમ ચમકતી. તેઓ તેમનું માથું પણ પરાણે પકડી રાખી શકતાં, પણ તેમ છતાં તેઓ તાજની વિકરાળતાને ક્યારેય ઉતારતાં નહિ—કોઈ પણ વ્યક્તિએ તેમને તેમનાં મુગટ વિના નહોતાં જોયાં —તેમની પત્નીઓએ પણ નહિ, મેં સાંભળ્યું છે કે પથારીમાં પણ નહિ."

ધાઈ માની નિરીક્ષણ દ્રષ્ટિ પ્રશંસનીય હતી. પિતાજી અત્યારે પણ જોકે એવાં જ હતાં, તેમ છતાં, તેમની અધીરાઈ થોડી ઓછી થઈ હતી અને તેનાં બે કારણો હતાં. એક તો ઉંમર અને બીજું—એ માન્યતા—કે તેઓ ઘણાં સમયથી જે ઈચ્છતાં હતાં તે પ્રાપ્ત કરવાની ઘણાં નજીક હતાં.

"ઘણાં લોકો," તેમણે વાત આગળ વધારી, "એવું વિચારતાં કે તેઓ મૃત્યુ પામવાનાં છે, પણ મને એવો કોઈ ભય ન હતો. કોઈ પણ વ્યક્તિ જેને તારાં રાજવી પિતાની જેમ અતિશય ઉત્કટતાથી બદલો લેવાની આકાંક્ષા હોય તે સરળતાથી શરીર અને શ્વાસ ત્યજી ન શકે." હાથમાં રહેલા મુઠ્ઠીભર વટાણા સાથે તેમણે ગહનતાથી વિચાર્યું.

"અંતે," મેં તેમને વાત યાદ અપાવતાં કહ્યું, "૧૩મો દિવસ આવી ગયો."

"અને એ બધામાં હું દિલથી કૃતજ્ઞ હતી. દૂધ ને કણકી પૂજારીઓ અને વિધવાઓ માટે સારું છે, પણ મને તો કોઈ પણ દિવસે માછલીની મસાલેદાર કઢી અને લીલા મરચાં જોઈએ. અને વળી, પેલાં ઉચ્ચારી ન શકાય તેવાં સંસ્કૃત શબ્દોનાં લવારાથી મારું ગળું છોલાઈ ગયું હતું. અને મારો નીચેનો ભાગ, હું કસમ ખાઈને કહું છું, પેલી ઠંડીગાર પથ્થરની ભોંય પર બેસીને રોટલીની જેમ સપાટ થઈ ગયો હતો.

"પણ હું ભયભીત હતી, અને આસપાસ નજર કરી રહી હતી અને મેં જોયું કે માત્ર હું એકલી જ ડરેલી હતી એવું નહોતું. જો યજ્ઞવિધિ ધર્મગ્રંથોમાં જે રીતે દાવો કરાયો છે તે રીતે પાર ન પડી તો? શું અમે પૂરતી પ્રાર્થના નથી કરી એમ કહી રાજા દ્રુપદ અમને બધાંને મારી નાખશે? એક વાર કોઈકે આવું કહેલું ત્યારે હું હસી હતી. પણ, જયારે દ્રોણ સભામાં આવેલાં તે દિવસથી બધું બદલાઈ ગયેલું."

મારે તેમને દ્રોણ વિષે પૂછવું હતું, પણ હું જાણતી હતી કે તેઓ શું કહેશે.

જો કે તને હવે ગમે ત્યારે પરણાવી દેવાય એટલી તારી ઉંમર થઈ ગઈ હોવા છતાં, તું તેલમાં ફૂટતાં રાઈના દાણા જેવી અધીરી છે. દરેક વાર્તા તેનાં સમયે આવશે.

"અને એટલે જ જ્યારે તારાં પિતાજીએ ઉભા થઈ અગન જવાળાઓમાં ઘીનાં છેલ્લાં ઘડાની ધાર કરી ત્યારે અમારાં સૌનાં શ્વાસ થંભી ગયાં. મેં મારી જિંદગીમાં જેટલી તીવ્રતાથી

પ્રાર્થના નહિ કરી હોય તેટલી તીવ્રતાથી પ્રાર્થના કરી—જોકે, ખરી રીતે, હું તારાં ભાઈ માટે જ પ્રાર્થના કરી રહી હતી એવું નહોતું. એ સમયે રસોઈયા પાસે કામ શીખી રહેલો કલ્લુ મને પ્રેમ કરતો હતો, અને મારી પથારીમાં એક પુરુષનું સુખ હું ન અનુભવું તે પહેલાં મારે મરવું નહોતું. પણ, હવે જયારે અમે સાત વર્ષોથી વિવાહિત છીએ ત્યારે—" પોતાની યુવાનીની નાદાની માટે ગુસ્સો કરવાં ધાઈ મા અહીં અટક્યાં.

જો તેઓ કલ્લુનાં વિષય તરફ વળી ગયા હોત, તો આજના દિવસમાં મને બાકીની વાર્તા સાંભળવા ન મળત.

"પછી ધુમાડો ઉપર ઉઠ્યો," એક અનુભવી વિચક્ષણની જેમ હું વચ્ચે બોલી.

તેમણે પોતાની જાતને વાર્તા તરફ પાછી વળવા દીધી. "હા, તે એક ભમરિયો અને સૂગ ચડે તેવી ગંધ વાળો કાળો ધુમાડો હતો જેમાં અવાજો હતાં. તે અવાજે કહ્યું, આ રહ્યો તે દીકરો જેની તમે માંગણી કરી હતી. તમે જેની ઈચ્છા રાખો છો તે બદલો એ લેશે, પણ તે તમારા જીવનને બે ટુકડાંમા વિભાજીત કરશે.

"મને એની કોઈ પરવાહ નથી, તારા પિતાજીએ કહ્યું. તે મને આપી દો.

"અને પછી તારો ભાઈ અગ્નિમાંથી બહાર આવ્યો."

વધારે સારી રીતે સાંભળવા હું ટટ્ટાર બેઠી. વાર્તાનો આ ભાગ મને અતિપ્રિય હતો. "તે કોના જેવો લાગતો હતો?"

"તે ખરેખર એક રાજકુમાર હતો. તેની ભ્રકુટિ ભવ્ય હતી. તેનો ચહેરો સોનાની જેમ ચમકતો હતો. અરે તેનાં કપડાં પણ સોનાનાં હતાં. જો કે તે પાંચ વર્ષથી વધારે ઉંમરનો નહિ હોય છતાં પણ, તે ટટ્ટાર અને નિર્ભય ઉભો હતો. પણ તેની આંખોથી મને વ્યથા થઈ. તે બહુ કોમળ હતી. મેં મારી જાતને કહ્યું, આ છોકરો રાજા દ્રુપદનો બદલો કેવી રીતે લેશે? દ્રોણ જેવાં ભયાનક યોદ્ધાને તે કેવી રીતે મારશે? "

મને પણ મારા ભાઈ વિષે ચિંતા થઈ, પણ જો કે જરા જુદી રીતે. જે કાર્ય કરવાં તેનો જન્મ થયો છે તે કાર્ય પાર પાડવામાં તે સફળ નીવડશે, મને એ વિષે કોઈ સંશય નહોતો. તેણે બધું જ અતિ ચોકસાઈથી કર્યું હતું. પણ, એનાથી તેને શું અસર થશે?

મારે એ વિષે નહોતું વિચારવું. મેં કહ્યું, "અને પછી?"

ધાઈ માએ મોઢું મચકોડ્યું. "તું ચિત્રમાં આવે ત્યાં સુધી રાહ જોઈ નથી જોઈ શકતી નહિ, ઘમંડી છોકરી?" પછી તેઓ થોડા કૂણાં પડ્યાં.

"હજુ તો અમે હર્ષનાદ કરવાનું અને તાળીઓ પાડવાનું બંધ જ નહોતું કર્યું, હજુ તો તારાં પિતાજીએ તારાં ભાઈને આવકાર પણ નહોતો આપ્યો, કે તું પ્રગટ થઈ. તે જેટલો ઉજળો હતો તેટલી તું શ્યામ હતી અને તે જેટલો શાંત હતો તેટલી તું ઉતાવળી હતી. ધુમાડામાંથી ખાંસી ખાતી ખાતી, પગમાં આવેલી તારી સાડીની કિનારીને લીધે ગોથાં ખાતી, તેનો હાથ પકડવા જતી અને તેને પણ પડવાના વાંકે છોડતી—"

"પણ અમે પડ્યાં નહિ!"

"ના. તેં ગમે તેમ કરીને બંનેને પકડી રાખ્યાં. અને ફરી પાછા અવાજો આવ્યાં. તેમણે કહ્યું, ધ્યાનપૂર્વક જુઓ, અમે તમને આ છોકરી આપીએ છીએ, તમે જે માંગ્યું હતું તેના કરતાં પણ વિશેષ ભેટ. તેની ખૂબ સારી સારસંભાળ લેજો, કારણકે તે ઈતિહાસની દિશા બદલી નાખશે. "

" 'ઈતિહાસની દિશા બદલી નાખશે'! શું તેમણે ખરેખર એવું કહ્યું હતું?"

ધાઈ માએ બેપરવાઈથી ખભાં ઉછાળ્યાં. “પૂજારીઓએ એવો દાવો કર્યો. એકદમ સુનિશ્ચિત તો કોણ કહી શકે? તને તો ખબર જ છે તે સભામાં કેવાં અવાજો આવે છે અને પડઘાય છે. સમ્રાટ હતપ્રભ જણાયાં, પણ તેમણે તમને બંનેને ખેંચી લીધાં અને તને છાતી સરસી ચાંપી દીધી. આટલા વર્ષોમાં મેં તેમને પહેલીવાર સ્મિત કરતાં જોયાં. તેમણે તારા ભાઈને કહ્યું, હું તારું નામ ધ્રિષ્ટદ્યુમ્ન પાડું છું. તેમણે તને કહ્યું, હું તારું નામ દ્રૌપદી પાડું છું. અને પછી આ રાજયની અત્યાર સુધીની સર્વશ્રેષ્ઠ મિજબાની અમે માણી.”

જયારે ધાઈ મા આંગળીનાં વેઢે મિજબાનીની વાનગીઓ ગણી રહ્યાં હતાં, ખુશીના એ સંભારણામાં પોતાનાં હોઠથી સ્વાદની લહેજત લઈ રહ્યાં હતાં ત્યારે મારું ધ્યાન અમારાં પિતાજીએ આમારાં માટે જે નામો પસંદ કર્યાં તેની તરફ વળ્યું. ધ્રિષ્ટદ્યુમ્ન, દુશ્મનોનો સંહારક. દ્રૌપદી, દ્રુપદની દીકરી.

ધ્રિનું નામ સ્વીકાર્યતાની હદની અંદર હતું—તેમ છતાં જો હું તેનો પિતા હોત તો મેં કંઈક વધારે ખુશમિજાજી નામ શોધ્યું હોત, જેમકે દૈવી વિજેતા, અથવા બ્રહ્માંડનો પ્રકાશ. પણ, દ્રુપદની દીકરી? માન્યું કે મારાં પિતાજી માટે હું અપેક્ષિત ન હતી, પણ મારા પિતાજીએ કંઈક ઓછા અહંકારવાળું નામ પસંદ નહોતું કરવું જોઈતું? કંઈક વધારે ઉચિત એ છોકરી માટે જેની પાસેથી ઈતિહાસ બદલવાનું અપેક્ષિત હતું?

મેં દ્રૌપદીને ક્ષણ માટે પ્રતિસાદ આપ્યો કારણકે મારી પાસે કોઈ પસંદગી ન હતી. પણ, લાંબા ગાળે એ નહિ ચાલે. મારે એક વધારે પરાક્રમી નામની જરૂર હતી.

ધાઈ મા જયારે તેમનાં નિવાસે આરામ કરવાં જતાં રહેતાં, ત્યાર પછી, રાતોની રાતો, હું મારાં મોટાં થાંભલાવાળા ઊંચા, ને સખત ખાટલામાં આડી પડતી અને દિવાલનાં ખાડા પડી ગયેલાં પથ્થર પર કાંપતા પડછાયા ફેંકી રહેલાં તેલનાં દીવાને જોતી. એ વખતે હું ભય અને તીવ્ર ઝંખના સાથે ભવિષ્યવાણી વિષે વિચારતી. હું તે સાચી પડે તેમ ઈચ્છતી હતી. પણ એક નાયિકાને છાજે તેવાં ગુણો હતાં મારામાં—હિંમત, ખંત, અને દ્રઢ સંકલ્પ શક્તિ? અને હું તો આ મહેલનાં મકબરામાં જડી દેવાઈ હતી, તો પછી ઈતિહાસ મને શોધી પણ કેવી રીતે શકશે?

પણ મોટેભાગે તો મેં એ વિચાર્યું જે ધાઈ મા જાણતાં નહોતાં, એવું જે મને મારી બારીનાં સળિયાને કોરી ખાતાં કાટની જેમ ગ્રસી રહ્યું હતું: હું જયારે અગ્નિમાંથી બહાર આવી ત્યારે ખરેખર શું થયું?

ધાઈ માનાં દાવા પ્રમાણે જો અસ્પષ્ટ સિંહગર્જના સાથે મારા જીવનની ભવિષ્યવાણી કરનાર આવજો ત્યાં હતાં, તો હજી તે અવાજો સંભળાયા નહોતાં. કેસરી જવાળાઓ ધીમી પડી; અને હવા અચાનક ઠંડી થઈ ગઈ. પ્રાચીન સભામાં ધૂપસળીની સુવાસ પ્રસરી રહી, અને તેની નીચે, જૂની ગંધઃ યુદ્ધના પસીના અને ધિક્કારની. જયારે અમે હાથમાં હાથ લઈ ઉભાં હતાં ત્યારે એક દૂબળો પાતળો અને તેજસ્વી પુરુષ મારાં ભાઈ અને મારી તરફ આવ્યો. તેણે પોતાની બાહુઓ ફેલાવી—પણ માત્ર મારાં ભાઈ માટે. તેનાં લોકોને બતાવવાં માત્ર મારાં ભાઈને જ ઉંચો કરવાનો તેનો ઈરાદો હતો. તેને માત્ર મારો ભાઈ જ ઈચ્છિત હતો. ધ્રિ મને જવા નહોતો દઈ રહ્યો, જોકે હું પણ તેને છોડી નહોતી રહી. અમે બંને એકબીજાને એટલી જડતાથી વળગી રહ્યાં હતાં કે અમને બંનેને સાથે ખેંચી લેવાં મારા પિતાજીને ફરજ પડી.

જોકે આગામી વર્ષોમાં પોતાની એક પિતા તરીકેની ફરજ અદા કરવામાં તેઓ ઘણી કાળજી લેતાં અને તેમણે મને બધું જ આપ્યું જે તેઓ માનતાં હતાં કે એક રાજકુમારી પાસે હોવું

જોઈએ, તેમ છતાં એ શરૂઆતનો ખચકાટ હું ભૂલી નહિ. ક્યારેક તો મેં બહુ જીદ કરી હોય ત્યારે તેમણે મને કેટલાંક એવાં વિશેષાધિકારો પણ આપ્યાં જે તેમણે તેમની અન્ય દીકરીઓને નહોતાં આપ્યાં. તેમની પોતાની કઠોર અને આત્યાંતિક રીતે, તેઓ ઉદાર હતાં, અને કદાચ દયાળુ પણ ખરાં. પણ તે પ્રથમ અસ્વીકાર બદલ હું તેમને માફ ન કરી શકી. અને કદાચ એટલે જ, જયારે હું એક કન્યામાંથી યુવાન સ્ત્રી બની, ત્યારે હું તેમનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ન કરી શકી.

જે રોષ હું મારાં પિતાજી તરફ વ્યક્ત ન કરી શકી તેને મેં તેમનાં મહેલ પર ઠાલવ્યો. જે રાજાનાં નિવાસ ને બદલે એક કિલ્લાં માટે વધુ યોગ્ય હતાં—જેનાથી અમારાં નિવાસ ઘેરાયેલાં હતાં અને જેની ટોચ પર હંમેશાં પહેરેદારો કાંટાળી વાડની જેમ અડીખમ ઉભા રહેતાં—તે દીવાલોનાં જાડા ભૂખરાં પથ્થરોથી મને નફરત હતી. સાંકડી બારીઓ, હલકટ, નિસ્તેજ પરસાળ, હંમેશાં ભેજવાળી રહેતી ઉબડખાબડ ભોંય, જૂની પેઢીનું ભારે, સાવ શુષ્ક રાસરચીલું જે માણસોને બદલે રાક્ષસોનાં કદ માટે બનાવાયું હતું—આ બધાંને હું ધિક્કારતી. આ બધામાં સૌથી વધારે મને નફરત હતી એ બાબત પ્રત્યે કે ધરતીને ન તો વૃક્ષો હતા ને ન તો ફૂલો. સમ્રાટ દ્રુપદ એવું માનતાં કે પહેરેદારોની નજરચૂક કરતાં વૃક્ષો સુરક્ષા માટે ખતરો છે. ફૂલો તેમને કોઈ ઉપયોગી નહોતાં લાગતાં—અને મારાં પિતાજીને જે ઉપયોગી ન લાગે, તેને તેઓ પોતાનાં જીવનમાંથી દૂર કરી દેતા.

મારાં ઓરડાઓમાંથી હું નીચે ફેલાયેલી જમીન ફરતે કરાયેલી અનાવૃત્ત વાડને તાકતી અને જાણે કે એક લોખંડની શાલની જેમ મારાં ખભાં પર પોતાની હકૂમત જમાવી દેતાં વિષાદને હું અનુભવતી. હું મારી જાતને વચન આપતી, કે જયારે મારો પોતાનો મહેલ હશે, ત્યારે તે સંપૂર્ણ રીતે અલગ હશે. હું મારી આંખો બંધ કરી રંગ અને ધ્વનિનાં કોલાહલની, કેરી અને સીતાફળની વાડીઓમાં પંખીઓનાં કલરવની, ચંપા પર બેસતાં પતંગિયાઓની કલ્પના કરતી, પણ આ બધાંની વચ્ચે—હજી સુધી હું મારું ભાવિ ઘર કેવો આકાર લેશે તેની કલ્પના નહોતી કરી શકી. શું તે સ્ફટિક જેવું ભવ્ય હશે? રત્ન જડેલાં કટોરાં જેવું નક્કર કિંમતી હશે? સોના—ચાંદીનાં તારનાં નકશીકામ જેવું નાજુક અને જટિલ? મને એટલી જ ખબર હતી કે તે ઘર મારાં ગહનત્તમ સ્વભાવને પ્રતિબિંબિત કરશે. ત્યાં હું અંતે ઘરમાં હોવાનું મેહસૂસ કરીશ.

જો મારો ભાઈ ન હોત તો મારાં પિતાજીનાં ઘરે મારાં વર્ષો અસહ્ય હોત. મારાં હાથને કસીને પકડી રાખનાર તેનાં હાથનો અહેસાસ અને મને ત્યજી દેવાનો તેનો ઈન્કાર હું ક્યારેય ભૂલી નહિ. કદાચ આમ પણ હું અને તે ઘણાં નજીક હોત—કારણકે અમારાં પિતાજીએ અમારાં માટે અલાયદી રાખેલી મહેલની એક બાજુએ અમને જુદાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં—ભયને લીધે કે વધુ સંભાળ રાખવાનાં ઈરાદે એ વિષે હું ક્યારેય નિશ્ચિત ન હતી. પણ તે પ્રથમ વફાદારીએ અમને અવિભાજ્ય બનાવ્યાં. અમે બંને ભવિષ્યનાં ભયનાં સહભાગી બન્યાં, જે વિશ્વ અમને સામાન્ય નહોતું ગણતું તેની સામે અમે જુસ્સાભેર એકબીજાંની સંરક્ષક ઢાલ બન્યાં, અને અમારી એકલતામાં અમે એકબીજાંને આશ્વસ્ત કર્યાં. અમે બંને એકબીજાં માટે શું છીએ તે વિષે અમે ક્યારેય કશું કહ્યું નહોતું— લાગણીઓનાં અતિરેકથી ધ્રિને ચીડ ચડતી. પણ, ઘણીવાર, હું મારાં મનમાં તેને પત્રો લખતી અને ભારે ભારે અલંકારોમાં શબ્દપાશ રચતી. જે રીતે કરોળિયો પોતાની જાળ સંકેલી લે છે તે જ રીતે જયાં સુધી બ્રહ્મા આ બ્રહ્માંડને પોતાના તરફ પાછું ન ખેંચી લે ત્યાં સુધી હું તને ચાહીશ, ધ્રિ.

એ વખતે મને સહેજ અણસાર સુદ્ધાં પણ નહોતો કે આ પ્રેમની કેવી કપરી કસોટી થશે

અથવા તો અમારે બંનેને તેની શી કિંમત ચૂકવવી પડશે.

2

આસમાની

મારે અને કૃષ્ણને ખૂબજ બનવાનું કારણ કદાચ એ હતું કે અમે બંને અતિશય શ્યામ હતાં. જે આર્ય સમાજ ગોરા—બદામી રંગો સિવાય અન્ય તમામ રંગોને તિરસ્કૃત કરતો હોય, તે સમાજમાં શ્યામ વર્ણ એક ઘણી કમનસીબ ઘટના હતી, અને એક છોકરી માટે તો ખાસ. ગોરા વર્ણની બાંયધરી આપતાં લેપના થથેડાં કરાવી, મારી મહેનતુ પરિચારિકા દ્વારા અનેક સૌંદર્ય પ્રસાધનોને ઘસાવી ઘસાવી, કલાકોને કલાકોની ભયંકર યાતના વેઠી મેં આ કમનસીબીની કિંમત ચૂકવી. પણ અંતે, પરિચારિકાએ નિરાશા સાથે આ તમામ પ્રયત્નો છોડી દીધાં. જો કૃષ્ણ ન હોત તો મને પણ બહુ જ નિરાશા થાત.

એ સ્પષ્ટ હતું કે કૃષ્ણ, કે જેમનો વર્ણ મારાં કરતાં પણ વધારે શ્યામ હતો, પોતાના રંગને ખામી નહોતાં ગણતા. પોતાના વૃંદાવન નગરની સ્ત્રીઓનાં—તમામ ૧૬,૦૦૦ સ્ત્રીઓનાં—હૃદયને તેઓ કેવી રીતે મોહિત કરતાં તેના વિષેની વાર્તાઓ મેં સાંભળી હતી. અને પછી તો અમારાં સમયની અદ્‌ભુત સુંદરીઓમાંનાં એક એવા રુક્મિણી સાથેનો તેમનો પ્રેમ સંબંધ પણ સાંભળવામાં આવ્યો. તેમણે કૃષ્ણને તમામ લાજ શરમ છોડીને પ્રેમપત્ર મોકલી તેમની સાથે લગ્ન કરવાં કહ્યું (અને રુક્મિણીને રથમાં ભગાડી કૃષ્ણે તે પત્રનો સત્વર અને વિરોચિત પ્રતિસાદ આપ્યો.) તેમની અન્ય પત્નીઓ પણ હતી—સૌથી છેલ્લાં આંકડા પ્રમાણે, સો થી પણ વધારે. શું કામ્પિલ્યની ખાનદાનીમાં કૈંક ખરાબી હોઈ શકે? શું શ્યામાનું પોતાનું આગવું આકર્ષણ હોઈ શકે?

હું જયારે ચૌદ વર્ષની હતી ત્યારે મેં પૂરતી હિંમત એકઠી કરી કૃષ્ણને પૂછ્યું કે શું તેમને લાગતું હતું કે જે રાજકુમારીની ત્વચા એટલી શ્યામ હતી કે લોકોએ તેને અશ્લીલ ગણી લીધી હતી તે રાજકુમારી ઈતિહાસની દિશા બદલવા સમર્થ હતી? તેમણે સ્મિત વેર્યું.

અનેકવાર તેઓ આજ રીતે મારાં પ્રશ્નોનાં જવાબ આપતાં, એક ગૂઢ સ્મિત સાથે જે મને મારી રીતે વિચારવા મજબૂર કરતું. પણ, આ વખતે તેમને કદાચ મારી વ્યગ્ર માનિસક પીડાનો ખ્યાલ આવ્યો હતો, કારણકે તેમણે થોડાં શબ્દો ઉમેર્યાં.

“સમસ્યા ત્યારે જ સમસ્યા બને છે જયારે તમે એને સમસ્યા માનો છો. અને અનેકવાર લોકો તમને એ જ રીતે જુએ છે જે રીતે તમે તમારી પોતાની જાતને જુઓ છો.”

આ આડકતરી સલાહને મેં થોડી શંકાથી જોઈ. તે માન્યામાં ન આવે એટલી સરળ હતી. પણ જયારે ભગવાન શિવનો ઉત્સવ આવ્યો, ત્યારે મેં તેને અજમાવી જોવાનો નિર્ણય કર્યો.

દર વર્ષે આ રાત્રે, રાજવી કુટુંબ શિવ મંદિરે એક સરઘસ લઈ જતું — પુરુષો આગળ, મહિલાઓ પાછળ—અને પ્રાર્થના કરતું. અમે બહુ દૂર નહોતાં જતાં—મંદિર મહેલની અંદર જ હતું. તેમ છતાં, પોતાનાં સૌથી વધુ ઝગઝગાટ મારતાં વસ્ત્રોમાં સજ્જ, સમગ્ર સભા અને

કામ્પિલ્યનાં અગ્રણી નાગરિકો સાથે આ એક ભવ્ય દ્રશ્ય હતું—બિલકુલ એવો પ્રસંગ જે મારી સૌથી ખરાબ વ્યગ્રતાઓને બહાર લઈ આવતો. હું તબિયત અસ્વસ્થ હોવાના બહાના કરતી જેથી હું મારા કક્ષમાં જ રહી શકું, પણ ધાઈ માને આ ખબર પડી ગઈ અને મને આ પ્રસંગમાં ભાગ લેવા ફરજ પાડી. અંદરોદર ગપ્પાં મારતી અને મને અવગણતી સ્ત્રીઓનાં ટોળામાં ઉદ્વિગ્ન, હું મારી જાતને છુપાવવાના પ્રયત્નો કરતી. હું જયારે તેમની પાછળ ડોક નીચી રાખી કઢંગી રીતે ચાલતી ત્યારે અન્ય રાજકુમારીઓ પોતાના તેજસ્વી ચહેરાઓ અને ઉત્સાહી મશ્કરીઓથી મને બેવડી રીતે અણઘડ હોવાનું મેહસૂસ કરાવતી, અને હું ઈચ્છતી કે કાશ ધ્રિ મારી સાથે હોય. જો કોઈ—મહેમાન કે નવો આગંતુક મને બોલાવે, સામાન્ય રીતે કોઈ એવું કે જે મને જાણતું ન હોય—તો હું શરમાઈ જતી અને બોલવામાં ખચકાતી અને (હા, હજુ આ ઉંમરે પણ) મારી સાડીની કિનારે ગોથું ખાઈ જતી.

પણ, આ વખતે મેં રાજીના રેડ થયેલા ધાઈ માને મને વાદળી જેવાં પોચાં દરિયાઈ ભૂરા રેશમી વસ્ત્રથી સજાવવાં, મારાં ગૂંથેલાં કેશમાં પુષ્પો ગૂંથવા અને મારાં કાનોમાં હીરા જડવા અનુમતિ આપી. ભગવાન માટે હારથી ભરેલો થાળ લઈ, મારાંથી આગળ ચાલનારા, મારાં પિતાનાં સૌથી યુવાન અને સૌથી સુંદર પત્ની, રાણી સુલોચનાનું, મેં નિરીક્ષણ કર્યું. મેં તેમની આત્મવિશ્વાસથી ભરપૂર ચાલ તેમજ દરેક શુભેચ્છાની પ્રતિક્રિયા રૂપે જે લાલિત્યપૂર્ણ ગરિમાથી તેઓ શિશ નમાવતા તેનું નિરીક્ષણ કર્યું. કૃષ્ણના શબ્દો સંભારીને, હું, પણ, સુંદર છું, મેં મારી જાતને કહ્યું. મેં એ તમામ હાવભાવો અજમાવી જોયાં અને તે મને આશ્ચર્યકારક રીતે સરળ લાગ્યાં. જયારે કુલીન સ્ત્રીઓએ મારી પાસે આવી મને મારા દેખાવ માટે અભિનંદન આપ્યાં ત્યારે મેં તેમનો એ રીતે આભાર માન્યો જાણે કે મને આવી પ્રશંસાની આદત છે. હું જેમ પસાર થઈ, તેમ લોકો, આમન્યામાં, પાછાં હટી ગયાં. એક બાજુ હું ગર્વથી મારી હડપચી ઉંચી કરી મારી ડોક દેખાય એ રીતે ચાલી રહી હતી તો બીજી બાજુ યુવાન સભાજનોમાં ગણગણાટ થવા લાગ્યો, એકબીજાને તેઓ પૂછવાં લાગ્યાં કે હું કોણ છું, અને આટલાં બધાં વર્ષો મને ક્યાં સંતાડીને રાખવામાં આવી હતી? પ્રસંગનાં મુલાકાતી એક કવિએ મને પ્રશંસાથી તાકી. ત્યાર પછી તો, તેણે મારી વિશિષ્ટ નમણાશનું ગાન કર્યું. એ ગીતે લોકોની કલ્પના પર કબજો જમાવ્યો, બીજા ગીતો પણ લખાયા, યજ્ઞવેદીની સંમોહક જવાળાઓમાંથી જન્મ લેનાર જવાળાઓ જેવી જ સંમોહક, પાંચાલની અદ્દ્ભુત રાજકુમારી વિષે અનેક રાજયોમાં વાત વહેતી થઈ. રાતોરાત, હું કે જેને તેની વિચિત્રતાને લીધે અવગણવામાં આવી હતી, પ્રખ્યાત સુંદરી બની ગઈ.

જે રીતે પ્રસંગોએ વળાંક લીધો તે જોતાં કૃષ્ણને બહુ રમૂજ થઈ. જયારે તેઓ મારી મુલાકાત લેતાં, ત્યારે પોતાની વાંસળી પર સૌથી વધારે ભાટાઈ કરતાં ગીતો વગાડી મને ચીડવતાં. પણ, જયારે હું તેમનો આભાર માનવા પ્રયત્ન કરતી, ત્યારે હું શું કહી રહી છું એ જાણે કે તેઓ જાણતાં જ ન હોય તેવો દેખાવ કરતાં.

• • •

કૃષ્ણ વિષે અન્ય કથાઓ પણ હતી. કેવી રીતે એક અંધારી કોટડીમાં તેમનો જન્મ થયો જયાં તેમને મારી નાખવાના આશયે તેમના મામા કંસે તેમના માતાપિતાને કેદ કર્યાં હતાં. કેવી રીતે, જેલનાં ઘણા ચોકીદારો છતાં, તેમને ચમત્કારી રીતે ગોકુળની સુરક્ષામાં લઈ જવાયા હતાં. કેવી રીતે, બાળપણમાં, ઝેરી સ્તનપાન કરાવવાનો પ્રયત્ન કરતી રાક્ષસીને તેમણે મોતને ઘાટ

ઉતારી હતી. કેવી રીતે તેમણે જે મહાપૂરમાં લોકો ડૂબી જાત તે મહાપૂરથી પોતાના લોકોને આશ્રય આપવા ગોવર્ધન પર્વત ઉઠાવેલો. હું આ બધી વાર્તાઓ પર બહુ ધ્યાન નહોતી આપતી, જેમાંની અમુક તો એવો દાવો કરતી હતી કે તેઓ ઈશ્વર હતા, શ્રદ્ધાળુઓને બચાવવા દિવ્ય પ્રદેશમાંથી ઉતરી આવ્યા હતાં. લોકોને અતિશયોક્તિ કરવાની મજા આવતી, અને કંટાળાજનક હકીકતોને મસાલેદાર બનાવવા અલૌકિકના કીમિયા જેવો બીજો કોઈ કીમિયો નહોતો. પણ, હું એટલું તો ચોક્કસ સ્વીકારતીઃ તેઓ કૈંક અસામાન્ય હતાં.

કૃષ્ણ અમારી વારંવાર મુલકાત ન લઈ શક્યા હોત. દૂર દ્વારકામાં તેમનું પોતાનું રાજય હતું રાજ કરવા અને ઘણી બધી પત્નીઓ હતી પ્રસન્ન કરવા. આ ઉપરાંત, તેઓ કેટલાંક રજવાડાઓનાં વહીવટમાં પણ શામેલ હતા. તેઓ તેમની વ્યવહારિક બુદ્ધિ માટે પ્રખ્યાત હતાં અને તેમની સલાહ લેવા રાજાઓને તેમને વિંનતી કરવી ગમતી. તેમ છતાં, જયારે મને કોઈ ગંભીર પ્રશ્ન સતાવતો હોય, એવું કૈંક જે હું ધ્રિને ન પૂછી શકું, કારણકે જગતની જટિલતાની સરખામણીએ ધ્રિ ખૂબ જ સીધો હતો, એવું લાગતું કે જવાબ આપવા જાણે કૃષ્ણ હંમેશાં ત્યાં હાજર જ હતાં. અને આ પણ એક કોયડો છેઃ જયારે મારા પિતાજીએ મને અન્ય પુરુષો અને સ્ત્રીઓથી જુદી રાખી હતી તો શા માટે તેમણે કૃષ્ણને મને મુક્ત રીતે મળવાની અનુમતિ આપી?

હું કૃષ્ણથી મંત્રમુગ્ધ હતી કારણકે હું તેમને સમજી શકતી નહોતી. મને મારા વિષે એવી ધારણા હતી કે હું લોકોની બાહોશ નિરીક્ષક છું અને મારા જીવનનાં મહત્વનાં લોકોની સમીક્ષા તો હું ક્યારની કરી ચૂકી હતી. અભિમાન અને બદલો લેવાનું સ્વપ્ન મારાં પિતાજીનાં અસ્તિવ પર હાવી હતાં. સાચાં અને ખોટાંનાં તેમનાં આપખુદ વિચારો હતાં અને તેને તેઓ જડતાથી વળગી રહેતાં. (આ બાબતે તેમને ન્યાયી શાસક તો બનાવ્યા, પણ પ્રિય નહિ.) તેમની નબળાઈ એ હતી કે લોકો પાંચાલનાં રાજવી કુટુંબ વિષે શું કહેશે એ બાબતે તેઓ વધારે પડતી ચિંતા કરતાં. ધાઈ માને ગપ્પા, હાસ્ય, સગવડ, સરસ ભોજન અને પીણાઓ, અને તેમની પોતાની રીતે, સત્તા, પસંદ હતી. (અન્ય નાના સેવકોને તે નિયમિત ધમકાવતા—અને મને શંકા છે કે તેમની તીક્ષ્ણ જુબાનથી—કલ્લુને પણ ધમકાવતા.) તેમની નબળાઈ હતી મને ના પાડવાની તેમની અસમર્થતા. હું જેટલાં લોકોને જાણતી હતી તેમાં સૌથી ઉદાર ધ્રિ હતો. તે સદગુણોનો સંનિષ્ઠ ચાહક હતો, પણ કરુણ રીતે તેનામાં સહેજ પણ રમૂજવૃત્તિ નહોતી. તે મને વધારે પડતું જ સાચવતો (પણ, એ બદલ હું તેને માફ કરતી). તેની નબળાઈ એ હતી કે તેણે પોતાની નિયતિને સંપૂર્ણપણે માની લીધી હતી અને તેને પૂરી કરવા પોતાની જાતને સમર્પિત કરી દીધી હતી.

પણ કૃષ્ણ પાટલીબદલુ હતાં. મારા પિતાજી સાથે તેઓ સંપૂર્ણ ધૂર્ત રાજકારણ હતા, અને પિતાજીને તેમનું રાજ્ય વધુ મજબૂત કરવા વિવિધ તરકીબો અંગે સલાહ આપતાં રહેતાં.

ધ્રિની તલવારબાજીની તેઓ પ્રશંસા કરતાં પણ તેઓ તેને કળાઓ પ્રત્યે વધારે સમય આપવા પ્રોત્સાહિત કરતાં. ધાઈ માને તેઓ તેમની અમર્યાદ પ્રશંસા અને દુન્યવી મશ્કરીથી ખુશ કરતાં. અને મને? કોઈ દિવસે મારી આંખોમાં આંસુ ન આવે ત્યાં સુધી તેઓ મને ચીડવતાં. અને અન્ય કોઈ દિવસે, ભારત વર્ષની અનિશ્ચિત રાજકીય પરિસ્થિતિ વિષે મને બોધ આપતાં, અને જો મારું ધ્યાન વિચલિત થાય તો મને ઠપકો આપતાં. એક સ્ત્રી અને એક રાજકુમારી તરીકે આ વિશ્વમાં મારા સ્થાન વિષે હું શું વિચારતી તે અંગે તેઓ મને પૂછતાં—અને પછી મારી જરાક પરંપરાગત માન્યતાઓને પડકારતાં. તેઓ મારા માટે એવા વિશ્વનાં એવા સમાચાર લઈ આવતાં જે મને ક્યારેય કોઈએ આપવાની દરકાર નહોતી કરી, એવું જગત જેના માટે હું તડપતી હતી—

એવા પણ સમાચાર જે મને શંકા હતી કે એક યુવાન સ્ત્રી માટે સાંભળવા ઉચિત ગણાવી શકાય કે કેમ. અને આ બધી વખત, તેઓ મારું કાળજીપૂર્વક નિરીક્ષણ કરતા, જાણે કે કોઈ સંકેત મેળવવા માંગતા હોય.

પણ, આ તો મને પછી ખબર પડવાની હતી. એ વખતે તો મને એટલી જ ખબર હતી કે તેઓ જે રીતે ભ્રમરનાં ચાળા કરી, કોઈ પણ કારણ વગર હસતાં તે મને ખૂબ પસંદ હતું. હું ઘણીવાર એ ભૂલી જતી કે તેઓ મારાથી ઘણાં મોટાં હતાં. ક્યારેક તો તેઓ તેમના રજવાડી ઘરેણા ઉતારી, માત્ર વાળમાં એક મોરપંખ જ ધારણ કરતાં. તેમની પીળું રેશમ બહુ પસંદ હતું, જે તેમનાં વર્ણને સરસ શોભતું તેવો દાવો તેઓ કરતા. મારી સાથે અસહમત થવા છતાં પણ તેઓ મારા અભિપ્રાયોને ધ્યાનથી સાંભળતા. તેઓ મારાં પિતાનાં વર્ષો જૂના મિત્ર હતાં; મારો ભાઈ તેમને ખરેખર પ્રિય હતો; પણ મને એમ લાગતું કે એ હું જ હતી જેને મળવા તેઓ ખરેખર આવતાં. તેઓ મને એક ખાસ નામથી બોલવતાં, તેમનાં પોતાના નામની સ્ત્રી આવૃત્તિઃ કૃષ્ણા. તેનાં બે અર્થ હતાં: ભીના વાનવાળી, અથવા તો જેનાં આકર્ષણને ખાળી ન શકાય તેવી. તેઓ જયારે દ્વારકા પરત ફરતાં ત્યારે પણ, તેમની વાંસળીના સૂર અમારાં નીરસ નિવાસમાં ગુંજતાં—જે મારી એક માત્ર રાહત હતાં કારણકે ધ્રિને પોતાની રાજકુમારની ફરજો માટે વધારે ને વધારે બોલાવવામાં આવતો, અને હું પાછળ રહી જતી.

3

ક્ષીર

હવે વાર્તાકારની ભૂમિકા કરવાનો મારો વારો હતો. અને મેં શરું કર્યું. પણ શરું કર્યું તે સાચો શબ્દ હતો? શું દ્રિ અને હું એકબીજાને આ વાર્તા ત્યારથી નહોતા કહેતાં આવ્યાં જ્યારથી આ વાર્તાનાં જોખમી ગર્ભિતાર્થને અનુભવી શકીએ એટલા સમજણા અમે થઈ ગયાં હતાં?

એક વખત એક છોકરો રમતમાંથી દોડતો આવ્યો અને તેણે પૂછ્યું, ક્ષીર એટલે શું? મારા મિત્રો કહે છે કે તે મલાઈવાળું અને સફેદ હોય છે અને માત્ર દેવોનાં અમૃતનાં સ્વાદને બાદ કરતાં, તેનો સ્વાદ સૌથી મીઠો હોય છે. મા, કૃપયા, મારે ક્ષીર પીવું છે.

દૂધ ખરીદી ન શકે તેવી ગરીબ માએ કોઈક લોટને પાણીમાં ભેળવી, તેમાં ગોળ ઉમેરી, છોકરાને આપ્યો.

છોકરો તે પી ગયો અને આનંદ સાથે નાચવા લાગ્યો, એવું કહેતાં કહેતાં કે, હવે હું પણ, જાણું છું કે ક્ષીરનો સ્વાદ કેવો હોય છે!

અને આટલાં વર્ષોની હાડમારીમાં જેણે એક આંસુનું ટીપું પણ નહોતું સાર્યું, તે મા છોકરાનાં વિશ્વાસ અને પોતાના છળ પર રડી પડી.

• • •

કલાકો સુધી અમારી દીવાલો પર તોફાનનો મારો ચાલતો રહ્યો. બારીનાં પ્રતિકૂળ કમાડ ઠંડા બરફ જેવાં વરસાદનાં ઝાપટાઓને અંદર આવતા રોકી શક્યા નહિ. ભીનાશને લીધે ભોંય લપસણી બની ગઈ અને અમારાં પગ નીચેની જાજમ પાણીમાં તરબોળ. અઠવાડિયાઓ સુધી હવે તે ફૂગથી ગંધાશે, એ વાત જાણતી હોવાથી મેં ઊંડો નિસાસો નાખ્યો. અમને અંધારામાં છોડી દેવાની ધમકી આપતા, દીવાઓ ઝબૂક ઝબૂક થવા લાગ્યા. વારંવાર, એક જીવડું સિસકારા કરતું જ્વાળાની અંદર ઝંપલાવતું, અને થોડી વાર માટે બળવાની ગંધ આવતી. આવી રાતોએ, જ્યારે અચાનક વીજળીનાં ગડગડાટ આઘાતથી અમારાં હૈયાંને ઊંચા નીચા કરી નાખતા, ત્યારે અમારાં મનને પ્રવૃત્ત રાખવા દ્રિ અને હું એકબીજાને વાર્તાઓ કહેતાં. જોકે અમારાં દિવસો તો બોધપાઠોથી હકડેઠઠ ભરેલા હતાં, પણ અમારી સાંજો રણની જેમ વેરાન હતી. એક માત્ર વ્યક્તિ જે પોતાની મુલાકાતોથી તેમનો આ કંટાળાજનક ક્રમ તોડતી તે હતાં કૃષ્ણ. તેઓ આવતાં તો ખરાં પણ પોતાની અનિશ્ચિતતાની મજા લઈ કહ્યાં વગર જ જતાં રહેતાં. આ વાર્તાઓ અમને દ્રુપદનાં પરિવારની અન્ય વ્યક્તિઓ કે જેમને અમે માત્ર રાજ્યનાં પ્રસંગોમાં જ જોતાં—તેમની રાણીઓ, અને તેમનાં અન્ય બાળકો—વિષે વધારે પડતું વિચારવાથી દૂર રાખતી. તેઓ શું કરી રહ્યાં હતાં? શું અમારાં પિતાજી તેમનાં પ્રકાશિત અને આનંદિત શયનખંડમાં હતાં? તેઓ શા માટે

અમને તેમની સાથે સમય વિતાવવા આમંત્રિત નહોતાં કરતાં?

દ્વિએ તેનું માથું આમતેમ ધૂણાવ્યું, "ના! ના! વાર્તા પહેલેથી જ શરું થવી જોઈએ."

"સારું," સ્મિતને છુપાવતા, મેં કહ્યું. "જ્યારે સમ્રાટ સાગરને ખબર પડી કે તેમનાં પૂર્વજો મહાન ભિક્ષુક કપિલના ગુસ્સાથી બળીને રાખ થઈ ગયા હતાં..."

કોઈ બીજા સમયે મારો ભાઈ મારી મશ્કરીને સરળતાથી લેતો, પણ અત્યારે તેને તેની ચીડ ચડી. જાણે કે આ વાર્તાએ તેને યુવાન અને વધારે ચિંતિત અવસ્થા તરફ ધકેલી દીધો. "તું સમય બરબાદ કરે છે," તે ઘૂરક્યો, "તું જાણે છે કે એ બહુ પહેલાની વાત છે. પેલા અન્ય, બે છોકરાઓથી શરું કર."

• • •

એક નિષ્કપટ જમાનામાં, એક બ્રાહ્મણનાં છોકરાને અને એક રાજાના છોકરાને એક મહાન ઋષિનાં આશ્રમે અભ્યાસાર્થે મોકલવામાં આવ્યાં. અહિં તેમણે, એકબીજાનાં ઉત્તમ મિત્રો બની, ઘણા વર્ષો સાથે વિતાવ્યાં, અને જ્યારે બંનેને પોતાનાં ઘરે જવાનો સમય આવ્યો ત્યારે, તેઓ રડ્યા.

રાજકુમારે પોતાનાં સહાધ્યાયી, દ્રોણને કહ્યું, હું તને ક્યારેય નહિ ભૂલું. જયારે હું પાંચાલનો રાજા બનું ત્યારે મારી પાસે આવજે, અને જે મારું હશે તે સઘળું તારું પણ હશે.

બ્રાહ્મણ રાજકુમારને ભેટી પડ્યો અને કહ્યું, પ્રિય દ્રુપદ, દેવોનાં ખજાનાનાં તમામ વૈભવ કરતાં તારી દોસ્તી મારા માટે વધારે અર્થપૂર્ણ છે. હું તારાં શબ્દોને હંમેશા હૃદયસ્થ રાખીશ.

દરેક પોતાનાં રસ્તે ગયું, રાજકુમાર સભાની યુક્તિ—પ્રયુક્તિઓ શીખવાં, બ્રાહ્મણ, વિખ્યાત વિદ્વાન—યોદ્ધા પરશુરામ પાસે, વધુ અભ્યાસાર્થે. તે યુદ્ધની કળામાં પારંગત બન્યો, સુશીલ સ્ત્રીને પરણ્યો અને સુંદર દીકરાનો બાપ બન્યો. ગરીબ હોવા છતાં, તેને તેની વિદ્વત્તાનું અભિમાન હતું અને તે એ દિવસનાં સપનાં જોતો જ્યારે તે પોતાનાં દીકરાને એ તમામ શીખવશે જે તે જાણતો.

એ દિવસ સુધી જ્યારે પેલો છોકરો દૂધ અંગે પ્રશ્ન કરવા રમત છોડી ઘરે આવ્યો, અને તેની પત્નીએ રુદન કર્યું.

• • •

શું અમે એકબીજાને જે વાર્તાઓ કહી તે સાચી હતી? કોને ખબર? સૌથી સારા સમયે, વાર્તા ભ્રામક વસ્તુ છે. જોકે આ વાર્તા એ હતી કે જે અમારે જાણવી અતિ આવશ્યક હતી, તેમ છતાં નિશંકપણે આ ખાસ વાર્તા અમને કોઈએ કહી નહોતી. આ વાર્તા, બેલાશક, અમારાં અસ્તિત્વનું કારણ હતી. અફવાઓ અને જુઠ્ઠાણાઓ, ધાઈ માએ આપેલી ભેદી કડીઓ, અને અમારી પોતાની વ્યગ્ર કલ્પનાઓથી અમારે તેને જેમ—તેમ કરી સરખી કરવી પડતી. કદાચ, એ જ કારણ હતું કે દરેક વખતે તે બદલાઈ જતી. કે પછી તમામ વાર્તાઓનો સ્વભાવ જ આવો હોય છે, તે જ તેમનાં પ્રભાવનું કારણ હશે?

દ્વિ હજુ પણ અસંતુષ્ટ હતો. "તું ખોટી બારીમાંથી વાર્તા જોઈ રહી છે," તેણે કહ્યું. "તારે એને બંધ કરી અને બીજી ખોલવી પડશે. ચાલ, હું તે કરીશ."

• • •

એક યુવાન રાજકુમારે અશાંત રાજ્યને વારસામાં પ્રાપ્ત કર્યું, એવી સભા જે કપટગ્રસ્ત હતી, એક એવા સ્વયંસંતોષી રાજાનો વારસો કે જેણે તેનાં ઉમરાવો પર વધારે પડતો વિશ્વાસ મૂક્યો. ઘણા સંઘર્ષ અને રક્તપાત પછી, જ્યારે પુત્ર આ તમામ ઉમરાવો પર પોતાનું આધિપત્ય જમાવવા સફળ થયો ત્યારે, તેણે પોતાની જાતને વચન આપ્યું કે તે પોતાનાં પિતાની ભૂલનું પુનરાવર્તન નહિ કરે. દયા ને બદલે ન્યાયને સાથે રાખી ઘનિષ્ઠ મિત્રો બનાવતાં, તેણે શાસન કર્યું પણ બહુ જ સાવધાનીથી. અને તે હંમેશાં ગણગણાટ અને ઠઠ્ઠામશ્કરીઓ સાંભળતો, જે તેનાં મત મુજબ બળવો થવાની પૂર્વગામી બાબતો હતી.

• • •

"તું બહુ પક્ષપાતી છે," મેં ફરિયાદ કરી. "તું હંમેશાં તેઓ સારા દેખાય એવો પ્રયત્ન કરતો હોય છે, ખોટો સ્વાંગ રચીને કે તેમનો કોઈ દોષ નહોતો."

તેણે બેપરવાહી દાખવી. "ગમે તેમ તોયે, તે આપણાં પિતા છે. થોડા પક્ષપાતને તેઓ લાયક છે!"

"હું વાર્તા પાછી લઉં છું," મેં કહ્યું.

• • •

એક દિવસ, જ્યારે રાજાનો દરબાર ભરેલો હતો, ત્યારે એક બ્રાહ્મણ દરબારમાં આવી ચડ્યો અને તેમની સામે ઉભો રહ્યો. રાજાને એ જોઈને નવાઈ લાગી કે તે ચીંથરેહાલ હતો તેમ છતાં તે ગરીબ નહોતો લાગતો. તે એક જ્યોતની જેમ, માથું ઊંચું રાખી ટટ્ટાર ઉભો રહ્યો, અને તેની આંખો જાણે કે અકીકની જેમ ચમકતી હતી. રાજાનાં મનમાં એક ધૂંધળી યાદ અડધી સપાટી પર આવી, ને પછી અદ્રશ્ય થઈ ગઈ. આ અજાણ્યો શખ્સ કોણ હતો તે વિચારતાં સભાજનોનો ગણગણાટ, તેમણે તેમની આસપાસ સાંભળ્યો. તેમણે સભાપતિને જ્યાં જરૂરિયાતમંદોને રોજ ભેટ આપવામાં આવે છે તે ખજાના તરફ આ અજાણ્યા માણસને લઈ જવા આદેશ કર્યો, પણ બ્રાહ્મણે તે વ્યક્તિનો હાથ ત્વરાથી છોડાવી દીધો.

દ્રુપદ, સમગ્ર સભામાં ગુંજી રહેલા તેનાં અવાજમાં, તેણે કહ્યું, હું ભિખારી નથી. હું તને તારી મૈત્રીનાં વચનને યાદ કરાવવા આવ્યો છું. તે એક વખત કહેલું કે મારે તારી સાથે આવીને રહેવું જોઈએ, અને તારું જે છે તે મારું પણ હશે. મારે તારી ધનસંપત્તિ નથી જોઈતી, પણ તારી સભામાં તું મને સ્થાન આપે તેની હું માંગણી કરું છું. તને એનાથી ફાયદો જ થશે, કારણકે હું તને મારાં ગુરુએ શીખવેલાં યુદ્ધ કળાનાં રહસ્યો આપીશ. મારાં તારાં પક્ષે હોવાથી કોઈ દુશ્મન પાંચાલને હાથ લગાવવાની પણ હિંમત નહિ કરે.

ધ્રિને પછીનો ભાગ કહેવો હતો એ જાણીને, હું અટકી.

• • •

વીજળીની જેમ મનમાં રહેલી એક ગહન છબી રાજાની પાંપણો પર ધસી આવી, વિદાય વેળાએ પોતાનાં આંસુઓ લૂછતાં, આલિંગન કરતાં બે છોકરાઓ. તે જૂનું, પ્રિય નામ તેની જીભ પર હતું, દ્રોણ. પણ, તેની પાછળ, પેલા પાગલ બ્રાહ્મણ તરફ, લોકો હસી રહ્યાં હતાં—ચોક્કસ રીતે તે પાગલ જ હતો નહિ તો રાજા સામે આવી ધૃષ્ટતાથી કોઈ બોલે!

જો પોતાનાં રાજસિંહાસન પરથી નીચે ઉતરી, તેનો હાથ પકડી લઈ, દ્રુપદ તેને સ્વીકારે, તો શું તેઓ તેનાં પર પણ હસશે? શું તેઓ તેને, શાસન કરવા અયોગ્ય, નબળો અને ધૂની સમજશે?

તેઓ આવું જોખમ લઈ શકે તેમ નહોતાં.

બ્રાહ્મણ, તેમણે કડકાઈથી કહ્યું, પોતાની જાતને વિદ્વાન ગણાવતા તારાં જેવો પુરુષ આવી નાદાનીથી કઈ રીતે બોલી શકે? શું તું એ જાણતો નથી કે મિત્રતા માત્ર સમોવડિયા સાથે જ થઈ શકે? રાજખજાનાનાં દરવાજા તરફ જા, અને ચોકીદાર તેની તકેદારી રાખશે કે તું આરામદાયક જીવન વિતાવી શકે એ માટે તને પૂરતી ભિક્ષા મળી રહે.

એક ક્ષણ માટે દ્રોણ તેને તાકી રહ્યો. દ્રુપદને લાગ્યું કે ગુસ્સા અને અવિશ્વાસથી કાંપતું તેનું શરીર તેઓ જોઈ શકતાં હતાં. તેમણે તેઓની તમામ હિંમત એકઠી કરી, એવું વિચારીને કે તે કદાચ— બ્રાહ્મણો જે રીતે પંકાયેલા છે, તે રીતે તેને શ્રાપ આપશે. પણ દ્રોણ માત્ર પાછાં હટી ગયાં અને જતા રહ્યાં. જ્યારે પાછળથી પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે, કોઈ સભાજનને નહોતી ખબર, કે તેઓ ક્યાં ગયા.

દિવસો, અઠવાડિયાઓ, અને કદાચ મહિનાઓ સુધી દ્રુપદને ખાવાનું ભાવ્યું નહિ. કાદવની જેમ પસ્તાવો તેમના ચહેરા પર જામી ગયો હતો. રાત્રે, નિદ્રાહીન અવસ્થામાં, તેઓ તેમના મિત્રની શોધમાં, ખાનગી રીતે, સમગ્ર દેશમાં સંદેશાવાહકો મોકલવાનું નક્કી કરતાં. અને સવારે આ નિર્ણય હંમેશાં મૂર્ખતા સાબિત થતો.

ધ્રિ અટક્યો. પોતાની મરજી મુજબ અમારાં પિતાજીનાં પ્રયોજનોને આકાર આપી, બાકીની વાર્તા મને કહેવા દેવા તે રાજી હતો.

• • •

દુ:ખ અને સુખ બંને માટે, સમય એ મહાન ઉન્મૂલક છે. વખત જતાં, દ્રુપદની સ્મૃતિમાં આ પ્રસંગ ઝાંખો પડતો ગયો. સમય સાથે, તેમણે લગ્ન કર્યાં અને બાળકોના પિતા બન્યા, જોકે તેમણે જે રીતે આશા સેવી હતી તે રીતે એક પણ બાળક પ્રતિભા સંપન્ન યોદ્ધો સાબિત ન થયું.

જૂના આક્રમક ઉમરાવો મૃત્યુ પામ્યા અથવા પોતાનાં વડવાઓનાં ગામે નિવૃત્તિનું જીવન ગાળવા લાગ્યા. નવા તેમને માન આપતા અથવા તો તેમનાથી ડરતાં, અને આથી તેમને એમ લાગતું કે તેઓ સુરક્ષિત છે. તેમનાં માટે સુરક્ષિત હોવું એટલે ખુશ હોવું હતું.

એક પરોઢે, સૂર્યોદય પહેલાં, મહેલની દીવાલો પર રણશિંગું ફૂંકી રહેલા ચોકીદારોએ તેમને જગાડ્યા. કામ્પિલ્યના દરવાજે કૌરવ સેના ઉભી હતી.

દ્રુપદ મૂંઝવણમાં પડી ગયાં. હસ્તિનાપુરમાં, વાયવ્ય દિશામાં ફેલાયેલા, કૌરવ કુળ સાથે તેમને કોઈ લેવા દેવા નહોતા. તેમણે જે સાંભળ્યું હતું, તે મુજબ, તેમનાં નેત્રહીન શાસક, ધ્રુતરાષ્ટ્ર, શાંત અને સાવધ માણસ હતાં. કોઈ ઉશ્કેરણી વિના તેઓ શા માટે તેમના પર હુમલો કરે? તેમણે તેમનાં સશક્ત દળોને તૈયાર કર્યાં, અને જ્યારે તેઓ ઘુસણખોરો તરફ આગળ વધ્યા, ત્યારે આ આખાયે હુમલાનાં નેતાઓ માત્ર કિશોરો હતાં તે જાણીને તેઓ વધારે મૂંઝવણમાં મૂકાયા—તે કિશોરો એટલે કૌરવ રાજકુમારો, તે તેમને સમજાયું. કઈ નાદાનીથી તેઓ ભ્રમિત થયા હતાં? તેમની સેનાને મારી ભગાડવાનું સરળ હતું. પણ, વિજય મેળવી જેવો તેમણે રથ પાછો વાળ્યો, કે એક નવો રથ તેમની નજીક આવ્યો, એટલો ત્વરાથી આવ્યો કે તેઓ સમજી જ ન શક્યા કે તે કઈ બાજુએથી આવ્યો. તે રથમાંથી સમગ્ર આકાશને ઘેરું કરી દેતા, દ્રુપદને તેની સેનાથી અલગ

કરી દઈ અને તેમનાં અશ્વોને ગભરાટમાં પાછાં હટી જવા મજબૂર કરતાં, બાણોનું એક વાદળ વહ્યું. હજી તો તેમનો સારથિ અશ્વોને શાંત પાડે તે પહેલાં, અન્ય રથમાંથી એક યુવાન તેમના રથ પર ચડી બેઠો. તેની તલવાર દ્રુપદના ગળે હતી.

અમે તમને નુકસાન પહોંચાડવા નથી માંગતા, યુવાને કહ્યું. પણ, તમારે મારા ભાઈઓ અને મારી સાથે અમારા બંદી તરીકે આવવું જ પડશે.

• • •

ધ્રિએ મારા હોઠો પર આંગળી મૂકી દીધી. કોઈક વિરોધાભાસી કારણને લીધે, જે ક્ષણ તેને સૌથી વધારે પીડા આપતી તેનું વર્ણન કરવા તે ઈચ્છતો, જે તેની તીવ્ર ઝંખનાને અનાવૃત્ત કરી દેતી.

જાનનું જોખમ હોવા છતાં પણ, દ્રુપદ આ યુવાનને વખાણ્યા વિના ન રહી શક્યા—તેની સ્વસ્થતા, તેની નમ્રતા, અને તેની શસ્ત્ર કુશળતા. તેમનામાં એક ક્ષણિક ઝંખના જાગીઃ કાશ કે આ મારો દીકરો હોત.

"આમ ન બોલ!" મેં ગુસ્સામાં કહ્યું. "કોઈ પિતા હંમેશાં ઝંખે તેવો શ્રેષ્ઠ પુત્ર તું છે. શું તું રાજા દ્રુપદ જે ઈચ્છે છે તે મેળવવા તારાં પોતાનાં સમગ્ર જીવનને ન્યોછાવર નથી કરી રહ્યો—ભલેને પછી તે ગમે તેટલું મૂર્ખામી ભરેલું હોય?

"વાર્તા ચાલુ રાખ," તેણે કહ્યું.

• • •

તું કોણ છે? દ્રુપદે પૂછ્યું. અને જ્યારે મારી તારી સાથે કોઈ દુશ્મની નથી તો તેં મારાં પર શા માટે હુમલો કર્યો છે?

હું સ્વર્ગસ્થ રાજા પાંડુનો પુત્ર, અર્જુન છું, યુવાને કહ્યું. મેં તમને મારાં ગુરુનાં કહેવાથી બંદી બનાવ્યાં છે.

ગર્વિત પ્રેમનાં એક ચમકારાએ અર્જુનનાં ચહેરાને કાંતિવાન બનાવી દીધો. તેઓ યુદ્ધ કળાનાં સર્વશ્રેષ્ઠ શિક્ષક છે, તેણે કહ્યું. તેમણે અમને રાજકુમારોને ઘણાં વર્ષો સુધી શિક્ષા આપી છે. અને જ્યારે હવે અમારો અભ્યાસ પૂર્ણ થઈ ગયો છે ત્યારે, તેમની દક્ષિણા માટે તેમણે અમને તમને બંદી બનાવવા કહ્યું છે. તમે ચોક્કસ રીતે તેમને જાણતા જ હશો. તેમનું નામ દ્રોણ છે.

• • •

આ ક્ષણની કલ્પના કરવા હું અહીં અટકી. અર્જુન કેવો દેખાતો હશે? તે કેવી રીતે ચાલતો હશે? શું તે બહાદુર હોવાની સાથે સાથે રૂપાળો પણ હતો? કૃષ્ણે, કે જેમની સાથે તેનાં જટિલ પારિવારિક સંબંધો હતાં, વખતોવખત તેની ઘણી સિદ્ધિઓનો ઉલ્લેખ કરી મારાં કુતૂહલને ઉત્તેજિત કર્યું હતું. જોકે મેં આ બાબતનો એકરાર ક્યારેય ધ્રિ સામે ન કર્યો (મને તેની વણકહેલી ઈર્ષાની જાણ હતી), મારા માટે અર્જુન વાર્તાનો સૌથી ઉત્તેજક ભાગ હતો.

ભવાં ચડાવી ધ્રિએ મને હળવેથી કોણીથી ધક્કો માર્યો. મારા વિચારોનું અનુમાન કરવામાં તે કુશળ હતો. "ચાલુ રાખ."

• • •

રાજાને બ્રાહ્મણનાં ચરણોમાં ઘૂંટણીયે પાડવામાં આવ્યો.

બ્રાહ્મણે રાજાને કહ્યું, તારી જમીન અને જીવન મારાં છે. હવે કોણ ભિખારી છે?

રાજાએ કહ્યું, મને મારી નાંખો, પણ મારી હાંસી ન ઉડાવો.

બ્રાહ્મણે કહ્યું, પણ મારે તને મારી નથી નાખવો. મારે તારાં મિત્ર બનવું છે. અને તેં કહ્યું હતું કે મૈત્રી માત્ર બે સમોવડિયા વચ્ચે જ શક્ય છે, આથી મારે એક રાજ્યની જરૂર હતી. હવે, હું તને તારી અડધી જમીન પાછી આપીશ. ગંગા નદીનાં દક્ષિણ કિનારે, તું રાજ કરીશ. અને ઉત્તર કિનારો મારો રહેશે. તદ્દનુસાર, શું હવે આપણે સાચા અર્થમાં સમોવડિયા નથી?

બ્રાહ્મણ રાજાને અને રાજા બ્રાહ્મણને ભેટી પડ્યાં. આ સાથે જ આટલાં વર્ષોથી બ્રાહ્મણની અંદર રહેલો ધૂંધવાયેલો ગુસ્સો વરાળનાં રૂપે તેમનાં ઉચ્છવા, સાથે તેમનાં શરીરની બહાર નીકળી ગયો, અને તેમને ટાઢક વળી. પણ, રાજાએ તે વરાળને જોઈ અને તેમને ખબર હતી કે તે શેના માટે હતી. અધીરાઈથી, તેમણે પોતાનું મોઢું ખોલ્યું અને તેને ગળી ગયાં. પોતાની બાકીની જિંદગીમાં તે વરાળ તેમને ઈંધણ પૂરું પાડશે.

• • •

હું એવું ઈચ્છતી હતી કે ધ્રિ આટલેથી અટકે, પણ એ તો જંગલી સુવરના ગળે ચડી બેઠેલા શિકારી કૂતરા જેવો હતોઃ "અને પછી?"

અચાનક જ હું થાકેલી અને ગમગીન બની ગઈ. મને લાગ્યું કે, મારે આ વાર્તા નહોતી પસંદ કરવી જોઈતી. જ્યારે પણ હું તે કહેતી, ત્યારે તે મારાં ભાઈનાં શરીરમાં વધારે ને વધારે ઉંડી ઉતરતી જતી, કારણકે પુનઃકથનથી વાર્તા બળવાન બને છે. આ વાર્તા નિયતિની અનિવાર્યતામાં તેની માન્યતા વધારે ગહન કરતી, એ નિયતિ કે જે તેણે અન્યથા ટાળી હોતઃ દ્રોણની હત્યા. તેમ છતાં, જ્યાં સુધી લોહી ન નીકળે ત્યાં સુધી જેમ બાળકો ભીંગડાને કુરેદયાં કરે, તેમ અમારાં બંનેમાંથી કોઈ પણ આ વાર્તાને રેઢી મૂકતું નહિ.

અને પછી તને આ જગતમાં બોલાવવામાં આવ્યો, ધ્રિ. જેથી, ક્ષીર સાથે જેનો આરંભ થયો,એક દિવસ તેનો અંત રક્તમાં આવી શકે.

આ વાર્તામાં હજુ ઘણું વધારે હતું. કોનું રક્ત, અને ક્યારે, અને કેટલી વાર? આ બધું જ, જોકે, મને ઘણું પાછળથી સમજાવાનું હતું.

"તને શું લાગે છે દ્રોણ કેવાં દેખાતાં હશે?" ધ્રિએ પૂછ્યું.

પણ મને કોઈ અંદાજ ન હતો.

• • •

વર્ષો પછી, મારાં લગ્ન બાદ, કૌરવ રાજદરબારમાં હું દ્રોણને મળી. તેમણે તેમની મજબૂત પકડ સાથે અમારાં હાથ પકડ્યાં—કારણકે ધ્રિ પણ મારી સાથે હતો—અને તેમણે બાજ નજરે અમને ધ્યાનથી જોયાં. ત્યાં સુધીમાં તો તેમને ભવિષ્યવાણીઓ વિષે જાણ થઈ ગઈ હતી. બધાં જ જાણતા હતાં. તેમ છતાં, ઉત્તમ શિષ્ટતા સાથે, તેમણે કહ્યું, તારું સ્વાગત છે, દીકરા. સ્વાગત છે, દીકરી. જવાબ આપવા અક્ષમ, હું સ્તબ્ધ બની ગઈ. મારી પાછળ, ધ્રિએ ખોંખારો ખાધો. અને મને ખબર હતી કે તેણે તે જ જોયું જે મેં જોયું: દ્રોણ અદ્દલ અમારાં પિતા જેવાં જ લાગતા હતાં.

4

બ્રહ્માંડ ઉત્પત્તિ

“આ વિશ્વની રચના કેવી છે?”

રાજકુમારે કહ્યું, “ઉપર સ્વર્ગ છે, ઇન્દ્ર અને તેમનાં સિંહાસનની આસપાસ બેસતાં દેવોનું નિવાસસ્થાન. દૈવી જીવોની વસાહતો એવાં સાતલોકની મધ્યે, આવેલો છે, ક્ષીરસાગર જેનાં પર વિષ્ણુ શયનસ્થ છે, તેઓ માત્ર ત્યારે જ જાગે છે જ્યારે ધરતી અન્યાયનાં ભારથી લદાય છે. તેની નીચે છે આપણી ધરતી, જે એક વિસ્તીર્ણ ખાલીપામાં ગબડી પડશે, જો હજાર માથાંવાળા શેષનાગની ફેણ તેને ટેકો નહિ કરે. તેની પણ નીચે, છે પાતાળલોક,જ્યાં સૂર્યપ્રકાશને ધિક્કારતાં,રાક્ષસોનું રાજ છે.”

શિક્ષકે પૂછ્યું, “ચાર વર્ણોનું મૂળ શું છે?”

“જ્યારે બ્રહ્મા સ્વયં પ્રગટ થયાં ત્યારે, તેમનાં મસ્તિષ્કમાંથી બ્રાહ્મણનો જન્મ થયો, તેમની ભુજાઓમાંથી ક્ષત્રિય, તેમનાં સાથળમાંથી વૈશ્ય, અને તેમનાં પગમાંથી શૂદ્ર.”

“તદ્દનુસાર ક્ષત્રિયની ફરજ શું છે?”

“લડાયક રાજાએ શાણા પુરુષોનું બહુમાન, સમોવડિયાને છાજે તેવાં આદરથી અન્ય રાજાઓ સાથે વ્યવહાર, અને કડક છતાં દયાળુ હાથે તેનાં લોકો પર શાસન કરવું જ જોઈએ. યુદ્ધમાં તે મૃત્યુ સુધી જુસ્સાદાર અને નિર્ભય હોવો જોઈએ કારણકે જે યોદ્ધો રણભૂમિમાં મૃત્યુ પામે છે તે સ્વર્ગનાં સર્વોચ્ચ સ્થાને સિધાવે છે. જે કોઈ પણ તેનો આશ્રય માંગે તેની તેણે રક્ષા કરવી જ જોઈએ, જરૂરિયાતમંદો તરફ ઉદાર બનવું જ જોઈએ, અને આપેલું વચન તેને પોતાનાં વિનાશ સુધી લઈ જાય તો પણ તેનું પાલન કરવું જ જોઈએ.”

“અને...?”

મારો ભાઈ અચકાયો, જેથી પડદા પાછળથી મારે તેને મદદ કરવી પડી. “પૂર્વજો,” મેં સિસકારો કર્યો, “વેર.”

“અને આ બધાંમાં સૌથી મહત્વનું,” ધ્રિએ શ્વાસ લઈ ચાલુ રાખ્યું, “તેણે તેનાં પરિવારનાં સન્માનનું વેર વાળી તેનાં પૂર્વજોને ખ્યાતિ અપાવવી જ જોઈએ.”

પડદાનાં ઝીણાં કપડામાંથી ડોળાં કાઢતાં શિક્ષકને હું જોઈ શકી. તેમની હાડકા નીકળેલી છાતી પર રહેલી તેમની જનોઈ ઉશ્કેરાટથી કાંપતી હતી. જોકે તેઓ ખૂબજ વિદ્વાન હતાં, પણ અમારાંથી બહુ મોટાં ન હતાં. એ તો પડદો હતો, નહિ તો મારી હાજરી તેમને એટલાં ક્ષુબ્ધ બનાવી દેતી કે તેઓ ભણાવવા માટે અસમર્થ બની જતાં.

“ઓ, મહાન રાજકુમાર,” તેમણે હવે કહ્યું, “તમારી રાજકુમારી બહેનને મહેરબાની કરીને તમને પાઠ યાદ કરાવતાં અટકાવો. તેઓ તમને શીખવામાં મદદ નથી કરી રહ્યાં. જ્યારે તમારે આ

મહત્વનાં પાઠ યાદ રાખવા જરૂરી હશે ત્યારે યુદ્ધમાં શું તેઓ તમારાં રથમાં તમારી પાછળ બેસશે? કદાચ તે ઉત્તમ રહેશે કે આપણાં અભ્યાસ દરમિયાન તેઓ આપણી સાથે ન જોડાય."

તેઓ મને હંમેશાં ધ્રિનાં પાઠમાં હાજર રહેવાથી નાસીપાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં—અને આમ કરનારા તેઓ એક માત્ર જ નહોતાં.

શરૂઆતમાં, હું ગમે તેટલી આજીજીઓ કરું, પણ મારાં ભાઈ સાથે મારાં અભ્યાસનાં વિચારથી રાજા દ્રુપદ ભડકતાં. જે એક છોકરાને શીખવાનું અપેક્ષિત હોય તે એક છોકરીને શીખવવાનું? પાંચાલનાં રાજવી પરિવારમાં આવું કદી કોઈએ સાંભળ્યું ન હતું. એ તો જ્યારે કૃષ્ણે આગ્રહ કર્યો કે મારાં જન્મ વખતે થયેલી આગાહી માટે સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓને અપાતાં શિક્ષણ કરતાં વધુ શિક્ષણની મારે જરૂર હતી, અને રાજાની એ ફરજ હતી કે તે શિક્ષણ મને પૂરું પાડવું, ત્યારે તેઓ અનિચ્છાએ સંમત થયાં. ધાઈ મા—કે જેઓ જીવનની અન્ય ઘણી બધી બાબતોમાં મારાં સાગરીત હતાં—તેમણે પણ બોધપાઠોને શંકાસ્પદ લેખાવ્યાં. તેમણે એવી ફરિયાદ કરી કે બોધપાઠો મને વધારે પડતી ચબરાક, દલીલબાજ, અને મારી વાણીમાં પુરુષ જેવી બનાવી રહ્યાં છે. ધ્રિને પણ, ક્યારેક એવું લાગતું કે હું ક્યાંક ખોટી બાબતો તો નથી શીખી રહી, એવાં વિચારો કે જે માત્ર અને માત્ર મને મૂંઝવતા જ્યારે મેં એક સ્ત્રીનું જીવન, તેનાં નક્કી કરાયેલાં, નિયંત્રક નિયમોથી શરું કર્યું. પણ મને તે અદ્‌ભુત, રહસ્યમય વિશ્વ કે જે મારી કલ્પનાની બહાર વિસ્તરેલું હતું, ઈન્દ્રિયોનું વિશ્વ અને તે વિશ્વ જે ઇન્દ્રિયોની પર હતું, તેને જાણવાની ભૂખ હતી, અને આથી જ, કોણ આ બોધપાઠોને અમાન્ય ઠેરવે છે તેની દરકાર કર્યા વિના, મેં આ બોધપાઠોને પડતાં મૂકવાનો ઇનકાર કર્યો.

હવે, મારે શિક્ષકને વધારે ગુસ્સે નહોતાં કરવાં, અને આથી મેં મારા સ્વરને પશ્ચાતાપયુક્ત કર્યો. "માનનીય ગુરુજી, હું માફી માંગું છું, હું વચન આપું છું કે હું ખલેલ નહિ પહોંચાડું."

ગુરુજી જમીન તરફ સ્થિર જોઈ રહ્યાં. "મહાન રાજકુમાર, મહેરબાની કરી તમારી બહેનને યાદ દેવડાવો કે ગયા અઠવાડિયે, પણ, તેમણે આપણને આ જ વચન આપ્યું હતું."

ધ્રિએ પોતાનું સ્મિત છુપાવ્યું. "હે વિદ્વાન, કૃપા કરી તેને માફ કરી દો. તમે જાણો જ છો કે, છોકરી હોવાથી, તે ટૂંકી સ્મરણ શક્તિથી અભિષપ્ત છે. આ ઉપરાંત, તે આવેગી છે, એક ખામી જે ઘણી બધી મહિલાઓમાં જોવા મળે છે. કદાચ જો તમે તેને ક્ષત્રિય સ્ત્રી પાસેથી અપેક્ષિત વર્તન શીખવી શકો?"

શિક્ષકે પોતાનું માથું આમતેમ હલાવ્યું. "તે મારી કુશળતાનો વિષય નથી, કારણકે એક બ્રહ્મચારી માટે સ્ત્રીઓ કે જે સર્વનાશનો રસ્તો છે, તેમની બાબતો વિષે વિચારવું યોગ્ય નથી. એ યોગ્ય રહેશે જો રાજકુમારી આવી બાબતો—અને અન્ય પણ—કદાવર અને કડક મહિલા કે જે તેમની આયા પણ છે તેમની પાસેથી શીખે, અને જે, આશા રાખીએ કે, તેમને મારાં કરતાં વધારે સારી રીતે અનુશાસનમાં રાખી શકે. હું તમારાં પિતાજીને આ કરવાં જેવાં ઉત્તમ કાર્યની ભલામણ કરીશ."

ઘટનાઓનાં આવાં અચાનક વળાંકથી હું હતપ્રભ થઈ ગઈ. એમાં કોઈ શંકાને સ્થાન નહોતું કે, ગુરુજીની ફરિયાદોથી સજ્જ મારાં પિતાજી, ફરીથી મને વર્ગોમાં હાજરી આપવા પરાવૃત્ત કરશે. હવે અમારો ઘણો સમય દલીલો કરવામાં વ્યતીત થશે—અને વધારે ખરી રીતે તો, તેઓ મોટેથી બરાડા પાડશે અને મારે તે પરાણે સાંભળવા પડશે. અને એથી પણ વધારે ખરાબઃ તેઓ મને થોભી જવા આદેશ કરશે, અને મારે બળજબરી હુકમનું પાલન કરવું પડશે.

અને વળી, સ્ત્રીઓ દુનિયાની તમામ આફતોનું મૂળ છે તેવાં શિક્ષકનાં નિવેદનથી મને ગુસ્સો આવ્યો. કદાચ એટલા માટે જ, જ્યારે તેઓ તેમની તાડપત્રની હસ્તલિખિત પ્રતો ભેગી કરી, જવા માટે ઉભા થયાં, કે મેં પડદો બાજુએ ખસેડી દીધો અને તેમને નમન કરી એક તેજસ્વી સ્મિત આપ્યું. મેં જેવી ધારી હતી તેનાં કરતાં અસર વધારે સારી થઈ હતી. જાણે કે કોઈએ દંશ દીધો હોય તેમ તેઓ કુદ્યાં; તેમના હાથમાંથી, અસ્તવ્યસ્ત, પ્રતો પડી ગઈ. મારે મારાં હાસ્યને છુપાવવાં મારી સાડીનો છેડો ખેંચવો પડ્યો, જોકે હું જાણતી હતી કે પાછળથી આફત આવશે. પણ, મને જેની જાણ જ નહોતી તેવી મારી તાકાતનાં દર્શનથી મારી અંદર તરંગો વ્યાપી ગયાં.

શિક્ષકને બધું ભેગું કરવામાં મદદ કરતાં ધ્રિએ મારી સામે ઠપકાભરી નજરે જોયું. પાછળથી તેણે કહ્યું, “તારે એ કરવાની જરૂર હતી!”

“તેઓ બહુ જ ત્રાસદાયક બની ગયા હતાં. અને તે બધી વાતો જેનો તેમણે સ્ત્રીઓ પર આરોપ મૂક્યો—તને ખબર છે તે બાબતો સાચી નથી!”

મને એવી આશા હતી કે મારો ભાઈ મારી સાથે સહમત થશે પણ તેણે મારી તરફ શંકાસ્પદ રીતે જોયું. એક આઘાત સાથે મને સમજાયું કે તે બદલાઈ રહ્યો છે.

“અને વળી, તે માત્ર એક સ્મિત હતું!” મેં ચાલુ રાખ્યું, પણ ઓછાં આત્મવિશ્વાસ સાથે.

“તારો પ્રશ્ન એ છે કે, તું એટલી બધી સુંદર છે કે તે તારા હિતમાં નથી. જો તું ધ્યાન નહિ રાખે તો, વહેલાં કે મોડાં, તારી સુંદરતા તને પુરુષો સાથે મુશ્કેલીમાં મૂકી દેશે. કોઈ નવાઈની વાત નથી કે તારું શું કરવું તે અંગે પિતાજી ચિંતિત રહે છે.”

મને ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયું—સૌ પહેલાં તો એ જાણીને કે મારાં પિતાજી મારાં વિષે વિચારે છે, અને બીજું મારાં ભાઈની પ્રશંસાથી, જોકે તે હતી તો અપ્રત્યક્ષ જ. ધ્રિએ ક્યારેય મારાં દેખાવ વિષે કોઈ ટીપ્પણી કરી નહોતી; અને મને પણ તેનાં દેખાવ વિષે કોઈ ટીપ્પણી કરવા નહોતી દીધી. આવી વાહિયાત વાતો, તે માનતો, લોકોને પોકળ બનાવે છે.

પણ મેં માત્ર એટલું જ કહ્યું, “એવું કેમ છે કે પિતાજી તારી કોઈ ચિંતા નથી કરતાં? એટલા માટે કે તું બહુ કદરૂપો છે?”

મારાં ટીખળથી જરા પણ ઉશ્કેરાવાનો મારા ભાઈએ ઇનકાર કર્યો. “છોકરાઓ છોકરીઓ કરતાં જુદાં હોય છે,” તેણે દ્રઢ ધીરજ સાથે કહ્યું. “તું આ બાબત ક્યારે સ્વીકારીશ?”

• • •

વેર વાળવા, પરસાળમાં લઈ જતાં દરવાજાની અડાશે પાછળથી શિક્ષકે મારાં પર છેલ્લી ટીપ્પણી કરી. “રાજકુમાર, મને વ્યવહારનો એક નિયમ યાદ આવ્યો જે તમે તમારાં બહેનને કહી શકોઃ ક્ષત્રિય સ્ત્રીનાં જીવનમાં સર્વોચ્ચ હેતુ તેનાં જીવનનાં યોદ્ધાઓને ટેકો આપવાનો છેઃ તેના પિતાજી, ભાઈ, પતિ અને દીકરાઓ. જો તેમને યુદ્ધ મેદાનમાં બોલાવવામાં આવે તો, સ્ત્રીએ ચોક્કસ ખુશ જ થવું જોઈએ કે તેમને પરાક્રમી પ્રારબ્ધ સાકાર કરવાની તક મળી છે. તેમનાં સલામત પાછાં આવવાની પ્રાર્થના કરવા કરતાં, તેણે એવી જ પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કે તેઓ યુદ્ધભૂમિમાં શાનથી મૃત્યુ પામે.”

“અને એ કોણે નક્કી કર્યું કે સ્ત્રીનો સર્વોચ્ચ હેતુ પુરુષોને ઉત્તેજન આપવાનો છે? જેવા અમે એકલાં પડ્યાં કે હું ફાટી પડી. “પુરુષે જ તો, હું શરત મારીને કહું છું! હું પોતે, હું મારાં જીવનમાં બીજી પ્રવૃત્તિઓ કરવાની યોજના કરું છું.”

ધ્રિ હસ્યો પણ અધકચરું. "શિક્ષક સંપૂર્ણ રીતે ખોટાં નહોતાં. જ્યારે હું અંતિમ યુદ્ધ માટે જાઉં ત્યારે, મને ગમશે કે તું એ જ પ્રાર્થે જે તેમણે કહ્યું."

હિમની આંગળી પેઠે આ શબ્દ મારા પરથી પસાર થઈ ગયો. જો નહિ પણ ક્યારે . કેવી ઉદાસીનતા સાથે મારો ભાઈ આ બોલ્યો હતો. હું તેનો ઈન્કાર કરી શકું તે પહેલાં તો તે ઓરડો છોડીને જતો રહ્યો હતો.

જે બધાંએ ધાર્યું હતું કે કોઈક દિવસે મારી પાસે હશે તે પતિ અને પુત્રો વિષે મેં વિચાર્યું. પતિની કલ્પના હું ન કરી શકી, પણ દીકરાઓને મેં ધ્રિની લઘુ આવૃત્તિઓ તરીકે કલ્પ્યાં, તે જ સીધી, ગંભીર ભ્રમરો સાથે. મેં મારી જાતને વચન આપ્યું કે હું તેમનાં મૃત્યુ માટે ક્યારેય પ્રાર્થના નહિ કરું. તેનાં બદલે, હું તેમને, શીખવીશ કેવી રીતે જીવી જવું. અને યુદ્ધની આખરે જરૂર જ શી હતી? ચોક્કસપણે, કીર્તિના અન્ય રસ્તાઓ પણ હતાં, પુરુષો માટે પણ? હું તેમને તે રસ્તાઓની ખોજ કરવા શીખવીશ.

મને થયું કે હું ધ્રિને પણ આ શીખવી શકું, પણ મને ડર લાગ્યો કે હવે બહુ મોડું થઈ ગયું હતું. રાજદરબારનાં વિશ્વને ફેલાવેલી ભુજાઓ દ્વારા ગળે લગાવી, તેણે પોતાની આસપાસનાં પુરુષોની જેમ વિચારવાનું શરું કરી દીધું હતું. અને મેં? પ્રતિદિન મારી આસપાસની મહિલાઓ જે રીતે વિચારતી તેની સરખામણીએ હું તે પ્રકારે ખૂબ જ અલ્પ માત્રામાં વિચારતી. પ્રતિદિન હું તેમનાંથી દૂર એક અંધારિયા એકાંતવાસમાં જવા લાગી.

• • •

ધ્રિને અન્ય પાઠો પણ શીખવવામાં આવતાં, જોકે હું તેમાં ભાગ લઈ શકતી નહિ.

મોડી સવારે તે પાંચાલ સેનાનાં સેનાપતિ સાથે તલવાર, ભાલા અને ગદાથી યુદ્ધ કરતો. તે કુસ્તી, અશ્વસવારી અને હાથીવારી, યુદ્ધમાં તેનો સારથિ માર્યો જાય તો રથને કેવી રીતે સંભાળવો તે શીખ્યો. નિષાદ પાસેથી કે જે મારા પિતાજીનો મુખ્ય શિકારી હતો, તે બાણવિદ્યા અને જંગલનાં લોકોની રીતભાતો શીખ્યોઃ કેવી રીતે ખોરાક અને જળ વગર ટકવું, કેવી રીતે શિકારી પ્રાણીઓનું પગેરું શોધી કાઢવું. બપોરે, તે દરબારમાં બેસતો અને મારા પિતાજી કેવી રીતે ન્યાય કરતાં તેનું નિરીક્ષણ કરતો. અને સાંજે—પોતાની ફુરસદ કેવી યોગ્યતાથી વ્યતીત કરવી તે એક રાજાને ખબર હોવી જ જોઈએ—તે અન્ય ઊંચા કુળનાં યુવાનો સાથે જૂગટું રમતો, અથવા તીતર લડાઈમાં જતો, અથવા નૌકાવિહાર કરતો. તે ગણિકાઓનાં ઘરની મુલાકાત પણ લેતો, જ્યાં તે સોમરસ, સંગીત, નૃત્ય અને અન્ય મોજશોખ કરતો. અમે ક્યારેય આ મુલાકાતોની ચર્ચા નહોતાં કરતાં, જોકે જ્યારે તે રાત્રે મોડો પાછો ફરતો ત્યારે ક્યારેક હું તેની જાસૂસી કરતી, અળતાથી લાલ થયેલાં તેનાં હોઠ, ગળામાં લટકતો ગજરો. હું એ સ્ત્રીની કલ્પનામાં કલાકોનાં કલાકો વિતાવતી જેણે એ ગજરો ત્યાં લટકાવ્યો હશે. પણ તેમ છતાં, ગમે તેટલી સુરા પીવે કે ગમે તેટલાં કમળતંતુ ખાય, દરેક સવારે મારો ભાઈ મળસ્કા પહેલાં જાગી જતો. મારી બારીમાંથી હું તેને, ધાઈ માનાં ઠપકાઓ અવગણી, અમારાં આંગણામાં આવેલાં પાણીનાં હોજમાંથી,પોતાની જાતે, આગ્રહપૂર્વક લાવેલાં ઠંડા પાણીમાં, ધ્રુજતા, નહાતા, જોતી. હું તેને સૂર્ય સમક્ષ પ્રાર્થનાઓ ગાતા પણ જોતી. કશ્યપના હે મહાન પુત્ર, જાસૂદ જેવા રંગનાં, હે પ્રકાશોનાં પ્રકાશ, રોગ અને પાપ વિનાશક, હું તમને નમન કરું છું. અને પછી, મનુ સંહિતામાંથી, જેણે પોતાનાં પર વિજય નથી મેળવ્યો, તે રાજા શત્રુઓ પર વિજય કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરશે?

કોઈક સાંજે, ધ્રિ બહાર ન જતો. તેના બદલે, કોઈ એક યા બીજાં મંત્રી સાથે એક ખાનગી ઓરડામાં બેસી, તે રાજકાજ શીખતોઃ રાજ્યને સુરક્ષિત રાખવાની, તેની સરહદોને મજબૂત બનાવવાની, અન્ય શાસકો સાથે ગઠબંધન કરવાની કળા—અથવા યુદ્ધ કર્યાં વિના તેમને દબાવવાની કળા, મહેલમાં છાનાંમાનાં ઘૂસી આવેલાં જાસૂસોને ઓળખવાની કળા. તે ન્યાયી અને અન્યાયી યુદ્ધ વચ્ચેનો ભેદ પણ શીખ્યો, અને ક્યારે શેનો ઉપયોગ કરવો તે પણ. આ એવાં પાઠો હતા જેને માટે હું તેની સૌથી વધારે ઈર્ષા કરતી, પાઠો કે જે સામર્થ્ય આપતાં. જો મારે ઈતિહાસ બદલવાનો હતો તો આ તે જ બોધપાઠો હતાં જે મારે જાણવા જરૂરી હતાં. અને આથી જ હું ધ્રિની બેશરમ રીતે ખુશામત કરતી, અને અનિચ્છિત ભાગોને મને કહેવાં મજબૂર કરતી.

"ન્યાયી યુદ્ધમાં, તમે એવાં પુરુષો સાથે જ યુદ્ધ કરો છો જે તમારી કક્ષાનાં હોય. તમે તમારાં દુશ્મનો પર રાત્રે, અથવા તેઓ જ્યારે પીછેહઠ કરી રહ્યાં હોય ત્યારે કે તેઓ નિઃશસ્ત્ર હોય ત્યારે હુમલો કરી શકો નહિ. તમે તેમની પાછળથી કે નાભિ નીચે હુમલો કરી શકો નહિ. તમે તમારાં દૈવી અસ્ત્ર એવાં યોદ્ધા પર જ અજમાવી શકો જેમની પોતાની પાસે તેવાં અસ્ત્ર હોય."

"અન્યાયી યુદ્ધનું શું?"

"તારે તે જાણવાની જરૂર નથી!" મારાં ભાઈએ કહ્યું. "મેં તને આમ પણ ઘણું બધું વધારે કહ્યું છે. તારે આ બધી માહિતીની જરૂર શું છે, ભલા?"

• • •

એક દિવસ મેં કહ્યું, "મને દૈવી અસ્ત્ર વિષે જણાવ."

મેં નહોતું વિચાર્યું કે તે માનશે, પણ તેણે બેપરવાહીથી ખભાં ઉછાળ્યાં. "મને લાગે છે કે તને કહેવામાં કોઈ વાંધો નથી, કારણકે તારે તેમની સાથે ક્યારેય કોઈ પનારો પડવાનો નથી. તે એવાં શસ્ત્રો છે જેમનું વિશેષ રીતે આહ્વાન કરવું પડે છે. તે દેવતાઓ પાસેથી આવે છે અને જ્યારે તેમનો પ્રયોગ થઈ જાય ત્યારે તેમની પાસે પાછાં ફરી જાય છે. જે અસ્ત્ર સૌથી શક્તિશાળી હોય છે તેનો યોદ્ધાનાં સમગ્ર જીવનકાળ દરમિયાન માત્ર એક જ વખત પ્રયોગ કરી શકાય છે."

"તારી પાસે છે કોઈ આવું અસ્ત્ર? શું હું તે જોઈ શકું?"

"જ્યાં સુધી તમે તે અસ્ત્રને આહ્વાન ન આપો ત્યાં સુધી તેમને ન જોઈ શકાય. અને પછી તમારે તરત જ તેનો પ્રયોગ કરવો પડે; નહિ તો તેમની શક્તિ તમારી વિરુદ્ધ ફરી જાય. એવું કહેવાય છે કે કેટલાંક, જેમકે બ્રહ્માસ્ત્ર, ખોટી રીતે પ્રયોજાય તો, સમગ્ર બ્રહ્માંડને નષ્ટ કરી શકે છે. ગમે તે હોય, મારી પાસે એક પણ નથી—હજુ સુધી તો નથી."

આવા અસ્ત્રનાં અસ્તિત્વ વિષે મને સંશય હતો. તે જાણે કે જૂના સૈનિકોએ નવશિખાઉને પ્રભાવિત કરવા ઘડેલી વાર્તા જેવા લાગતાં હતાં.

"અરે, તે સાચાં છે!" તેણે કહ્યું. "જેમકે, જ્યારે અર્જુને આપણાં પિતાજીને બંદી બનાવેલાં, ત્યારે તેમને અદ્રશ્ય જાળમાં બાંધી દેવા અર્જુને રજ્જુ અસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો હતો. અને આ જ કારણ છે કે તેઓ માત્ર એક ભાલા જેટલાં અંતરે હોવા છતાં, પાંચાલનાં દળો તેમને બચાવી ન શક્યાં. પણ, બહુ જૂજ શિક્ષકો તેમને બોલાવવાની કળા જાણે છે. અને આથી જ પિતાજીએ નક્કી કર્યું છે કે જ્યારે યોગ્ય સમય આવશે ત્યારે મારે દ્રોણ પાસે હસ્તિનાપુર જવું જ પડશે અને તેમના શિષ્ય તરીકે મને સ્વીકારવા તેમને વિંનતી કરવી પડશે જ."

હું તેને આઘાતમાં તાકી રહી. નિશ્ચિત રીતે તે મજાક કરી રહ્યો હતો. પણ મારાં ભાઈએ ક્યારેય મજાક નહોતી કરી.

આખરે હું એટલું જ કહી શકી, "તને આ રીતે અપમાનિત કરવાનો પિતાજીને કોઈ અધિકાર નથી. તારે સાફ ઇન્કાર કરવો જોઈએ. અને વળી, દ્રોણ તને શીખવવાં શા માટે સંમત થશે જ્યારે તેઓ જાણે છે કે તું એ જ્ઞાનનો પ્રયોગ તેમની હત્યા માટે કરીશ?"

"તે મને શીખવશે," મારાં ભાઈએ કહ્યું. તે થાકેલો હોવો જોઈએ, કારણકે તે બહુ કડવાશ ભરેલો લાગતો હતો, તે ભાગ્યેજ આવો રહેતો. "તે મને શીખવશે કારણકે તે ગર્વિષ્ઠ પુરુષ છે. અને હું જઈશ કારણકે આ જ એક રસ્તો છે જેનાથી હું મારું ભાગ્ય ફળીભૂત કરી શકીશ."

• • •

મારે એવું સૂચિત નથી કરવું કે રાજા દ્રુપદે મારા શિક્ષણની ઉપેક્ષા કરી. પ્રતિદિન મારાં નિવાસે સ્ત્રીઓનો અવિરત ધોધ વહેતો, અને કુલીન સ્ત્રીઓને જે ફરજીયાત જાણવી જોઈએ તે ચોંસઠ કળાઓ મને શીખવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવતો. મને ગાયન, નૃત્ય અને સંગીત કળાનાં પાઠ શીખવવામાં આવતાં. (આ પાઠો મારાં અને મારાં ગુરુજીઓ, બંને માટે પીડાદાયક હતાં, કારણકે મને સંગીત તરફ રૂચી નહોતી, અને નહોતાં મારાં પગ ચપળ.) મને દોરતાં, રંગ પૂરતાં, સીવતાં, અને સદીઓ જૂની શુકનવંતી રંગોળીથી જમીનને શણગારવાનું શીખવવામાં આવ્યું, દરેક ભાત એક ખાસ ઉત્સવ માટે હતી. (મારાં ચિત્રો ડાઘાવાળાં, અને મારી નકશીઓ એટલી ઘૂંટાયેલી કે મારાં શિક્ષકો તેની સામે ડોળાં કાઢતાં.) હું ઉખાણાં બનાવવાં અને તેને ઉકેલવામાં, ચતુરાઈ ભરેલી ટિપ્પણીઓનો પ્રતિસાદ આપવામાં, અને કાવ્ય રચના કરવામાં વધારે પ્રવીણ હતી, પણ મને આ બધી ફાલતુ વસ્તુઓમાં મજા નહોતી આવતી. પ્રત્યેક પાઠ સાથે મને એમ લાગતું કે સ્ત્રીઓનું વિશ્વ મારી ફરતે તેનો ગાળિયો કચકચાવીને તંગ કરી રહ્યું છે. મારું એક ભાગ્ય હતું જે મારે પરિપૂર્ણ કરવાનું હતું અને તે ધ્રિનાં ભાગ્ય કરતાં જરાં પણ ઓછું મહત્વનું નહોતું. શા માટે મને તેને માટે તૈયાર કરવા કોઈને રસ નહોતો?

જ્યારે મેં આ બાબતનો ઉલ્લેખ ધાઈ મા સમક્ષ કર્યો ત્યારે તેમણે અધીરાઈથી છણકો કર્યો.

"તને ક્યાંથી આવાં બધાં વિચારો આવે છે? તારું ભાગ્ય રાજકુમાર જેટલું જ મહત્વનું!" મારાં મગજને ઠંડુ કરવાં તેમણે મારાં માથામાં બ્રાહ્મી તેલ ઘસ્યું. "અને વળી, તને ખબર નથી, સ્ત્રીને તેનાં ભાગ્ય માટે જુદી રીતે તૈયાર કરવામાં આવે છે."

ધાઈ માએ પોતે મને યોગ્ય આચરણનાં પાઠો શીખવ્યાં—કેવી રીતે ચાલવું, કેવી રીતે વાત કરવી, પુરુષોની હાજરીમાં કેવી રીતે બેસવું; જ્યારે મહિલાઓ હાજર હોય ત્યારે કેવી રીતે બેસવું; કેવી રીતે જે રાણીઓ વધારે મહત્વની હોય તેમને આદર આપવો; ઓછી મહત્વની રાજકુમારીઓને કેવી રીતે ધુત્કારવી; મારા પતિની અન્ય પત્નીઓને કેવી રીતે હેરાન કરવી.

"મારે તે શીખવાની જરૂર નથી!" મેં વિરોધ કર્યો. "મારો પતિ બીજી પત્ની નહિ કરે—લગ્ન કરતાં પહેલાં હું તેની પાસેથી આ બાબતે વચન લઈશ!"

"છોકરી, તારી ઉદ્ધતાઈ, "તેમણે કહ્યું, "માત્ર તારાં આશાવાદ કરતાં જ વધારે છે. રાજાઓ હંમેશાં અન્ય પત્નીઓ કરે છે. અને પુરુષો લગ્ન પહેલાં જે વચનો આપે છે તે હંમેશાં તોડે છે. અને વળી, પાંચાલની અન્ય રાજકુમારીઓની જેમ જો તને પરણાવી દેવામાં આવશે તો, તારી સાથે સહશયન કરે તે પહેલાં તો તને તેની સાથે વાત કરવાની તક પણ નહિ મળે."

તેમની સાથે દલીલ કરવા મેં ઊંડો શ્વાસ લીધો. તેમણે મારી સામે દાંતિયાં કાઢ્યાં. અમારી દલીલોમાં, તેમને મજા આવતી, મોટાભાગની દલીલોમાં તેઓ જ જીતી જતાં. પણ, આ વખતે મેં મારો હંમેશનો બળાપો ન કાઢ્યો. શું એ કૃષ્ણની યાદ હતી, એક શાંત મૌન જેનાથી તેઓ અસહમતિનો જવાબ આપતાં, જેણે મને અટકાવી? મેં કૈંક જોયું જે મેં પહેલા નહોતું અનુભવ્યું: શબ્દો શક્તિનો વ્યય કરે છે. તેના કરતાં, મારું જીવન વિશેષ રીતે આકાર લેવાનું છે તેવી મારી શ્રદ્ધાને પોષવામાં હું મારી શક્તિનો ઉપયોગ કરીશ.

"કદાચ તમે સાચા છો," મેં બહુ મીઠાશથી કહ્યું. "માત્ર સમય કહેશે."

તેમણે મોઢું ચઢાવ્યું. તેમણે આવા જવાબની અપેક્ષા નહોતી રાખી. પણ, પછી એક વેદના ભર્યું હાસ્ય તેમનાં ચહેરા પર આવ્યું. "કેમ, રાજકુમારી," તેમણે કહ્યું, "મને લાગે છે કે તું મોટી થઈ રહી છે."

• • •

જે દિવસે ધાઈ માએ મને કહ્યું કે મારી સામાજિક કુશળતાને કસોટી પર મૂકવા હું મારા પિતાજીની અન્ય પત્નીઓને મળવા તૈયાર છું, તે દિવસે મારી અંદર ઉછાળા મારી રહેલી મારી ઉત્તેજનાથી મને આશ્ચર્ય થયું હતું. મને એ ખ્યાલ જ નહોતો કે મને સંગાથની કેટલી તીવ્ર ઝંખના હતી. મને ઘણાં વખતથી રાણીઓ વિષે કુતૂહલ હતું—ખાસ કરીને સુલોચના —જે મારાં જીવનનાં સીમાક્ષેત્રમાં લાલિત્યપૂર્ણ અને અલંકૃત રીતે પસાર થતાં હતાં. ભૂતકાળમાં, મારી ઉપેક્ષા કરવા બદલ મને તેમના પર ગુસ્સો હતો, પણ હું તેને ભૂલી જવા તૈયાર હતી. કદાચ, હવે હું મોટી થઈ ગઈ છું તો, અમે મિત્રો બની શકીએ.

આશ્ચર્યકારક રીતે, રાણીઓ જાણતી હતી કે હું આવી રહી છું તેમ છતાં, મારે તેઓ આવે તે પહેલાં મુલાકાતીઓનાં વિશાળ ખંડમાં ઘણી પ્રતીક્ષા કરવી પડી. તેઓ જ્યારે ખરેખર આવ્યાં ત્યારે, તેમણે મારી સાથે અકડાઈથી, થોડી ઉપરછલ્લી રીતે વાત કરી, અને તેઓ મારી આંખમાં આંખ પણ ન મીલાવતાં. મેં મારાં તમામ વાક કૌશલ્યની મદદ લીધી, પણ મેં શરું કરેલાં વાર્તાલાપ જલ્દીથી મૌનમાં વિઘટિત થઈ ગયાં. સુલોચના પણ, જેમની આનંદી મોહકતાની મેં શિવ ઉત્સવ દરમિયાન ખૂબ પ્રશંસા કરી હતી, કોઈક જુદાં વ્યક્તિ લાગ્યાં. તેમણે મારાં અભિવાદનનો એકાક્ષરીમાં જવાબ આપ્યો અને તેમની બે દીકરીઓને તેમની અડોઅડ રાખી. પણ તેમાંની એક, લગભગ પાંચ વર્ષની, વાંકડિયા વાળ વાળી મોહક છોકરી, સુલોચનાની પકડ છોડાવી ભાગી છૂટી અને મારી તરફ ધસી આવી. ચોક્કસ રીતે મેં પહેરેલાં અલંકૃત મયૂર લટકણે જ તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું હશે—કારણકે તેણે એ લટકણને સ્પર્શવા તેના પર આંગળી મૂકી—આ મુલાકાત માટે હું બહુ ધ્યાનથી તૈયાર થઈ હતી. મેં તેને મારાં ખોળામાં ઊંચકી લીધી અને તે લટકણ સાથે રમી શકે તે માટે મારાં ગળાની સેર મેં ખોલી નાખી. પણ સુલોચનાએ તેને આંચકી લીધી અને તેને એટલો જોરથી તમાચો માર્યો કે બાળકનો ગોરો ગાલ આંગળીઓનાં લાલ નિશાનથી વિરૂપ થઈ ગયો. તે મૂંઝવણનાં આંસુઓથી ફાટી પડી, એ જાણ્યાં વગર કે તેને શાની સજા આપવામાં આવી. હું તો આઘાતમાં રાણીનાં ચહેરાને તાકી જ રહી, મારો ચહેરો પણ શરમનાં માર્યો ચમચમી રહ્યો હતો જાણે કે તમાચો જેને મારવામાં આવ્યો હતો તે હું હતી. ત્યાર પછી તરત જ, તબિયત ખરાબ હોવાના દેખીતા ખોટા બહાનાઓ સાથે, સુલોચના તેમનાં ખાનગી ઓરડામાં પાછાં ફર્યા.

જ્યારે અમે અમારાં નિવાસે પાછાં ફર્યા, ત્યારે હું મારાં આંસુઓને ખાળી શકી નહિ. "મેં શું ખોટું કર્યું?" ધાઈ માને છાતી સરસા રડતાં રડતાં, મેં પૂછ્યું.

"તેં બરાબર જ કર્યું. અજ્ઞાની ગાયો! તેઓ માત્ર તારાથી બીવે છે."

"મારાંથી?" આઘાત સાથે, મેં પૂછ્યું. મેં મારી જાતને બિહામણી નહોતી વિચારી. "કેમ?"

તેમણે પોતાનાં હોઠ ભીંસી દીધાં, એટલા ગુસ્સામાં જે મેં ક્યારેય જોયાં નહોતાં. પણ તેઓ મને જવાબ—આપી ન શક્યા—અથવા નહોતાં આપવા માંગતાં.

જોકે, મેં વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરવાનું શરું કર્યું. મારી સેવિકાઓ — એવી સેવિકાઓ પણ કે જે વર્ષોથી મારી સાથે હતી—જ્યાં સુધી બોલાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી મારાંથી અંતર રાખતી. જો હું તેમને કંઈ પણ વ્યક્તિગત બાબત પૂછું—જેમકે, તેમનાં પરિવારો કેમ છે, અથવા તેઓ ક્યારે લગ્ન કરી રહી છે—તેમના હોઠ બંધ થઈ જતાં અને જેટલી ઝડપથી તેઓ મારી હાજરીમાંથી ભાગી શકે એટલી ઝડપથી તેઓ ભાગી જતી. નગરનાં સર્વશ્રેષ્ઠ વ્યાપારીઓ, જેઓ નિયમિત રીતે રાણી નિવાસોની મુલાકાત લેતાં, તેઓ તેમની વસ્તુઓ મને ધાઈ મા થકી મોકલતાં. મારાં પિતાજી પણ જ્યારે મારી મુલાકાત લેતાં ત્યારે બેચેન થઈ જતાં અને ભાગ્યેજ મારી આંખોમાં આંખ મિલાવીને જોતાં. હું હવે વિચારતી હતી કે મારાં વિક્ષેપોથી ધ્રિનાં શિક્ષકને થતી ગભરામણનું કારણ મારું રૂપ હતું કે પછી કોઈ ઓછું ખુશ કરનારું અન્ય કારણ હતું? અને મિત્રો કે મુલાકાતીઓનો મારો અભાવ મારાં પિતાજીની કડકાઈને કારણે નહિ પણ એક સામાન્ય છોકરીની જેમ જેનો જન્મ નથી થયો અને જે, જો આગાહી સાચી પડશે તો સામાન્ય સ્ત્રીનું જીવન નહોતી જીવવાની, તેવી વ્યક્તિ પ્રત્યેની સાવધાનીને કારણે હતો કે કેમ.

શું તેમને ચેપ લાગવાની બીક લાગતી હતી?

અત્યારથી જ જે વિશ્વને હું જાણતી હતી તે બે વિભાગમાં વિભાજીત થતું જતું હતું. મોટાં હિસ્સામાં, મહદ્અંશે, સુલોચના જેવાં લોકો હતાં જેઓ પોતાનાં દુન્યવી આનંદ અને દુ:ખોથી ભરેલાં નાના જીવનની પાર જોઈ શકતાં નહોતાં. રિવાજની સરહદોની બહાર જે કંઈ પણ હોય તેનાં વિષે તેઓ શંકા કરતાં. તેઓ, કદાચ, દેવો દ્વારા નિયત કરાયેલાં ભાગ્યને પરિપૂર્ણ કરવાં, દિવ્યતાથી જન્મેલાં ધ્રિ જેવાં પુરુષોને સ્વીકારી શકતાં. પણ સ્ત્રીઓ? ખાસ કરીને, એવી સ્ત્રીઓ જે પરિવર્તન લાવે, એ જ રીતે જે રીતે એક તોફાન વીજળીઓનાં ગડગડાટ સાથે વિનાશ લાવે છે? મારાં સમગ્ર જીવનકાળ દરમિયાન, તેઓ મારી ઉપેક્ષા કરશે. પણ હવે પછી, મારાં રોષયુક્ત આંસુઓને લૂછી મેં મારી જાતને વચન આપ્યું, હું તૈયાર હોઈશ.

અન્ય જૂથ એવાં જૂજ લોકોનું હતું જેઓ પોતે પરિવર્તન અને મૃત્યુનાં અગ્રદૂત હતાં. અથવા એવાં લોકો જે આ બધી બાબતો પર હસી શકે. તેઓ મારાંથી બીતા નહિ, જોકે, મને એવી શંકા હતી કે, જરૂર પડે, તેઓ મારી ઘૃણા કરશે. અત્યાર સુધી, આવાં માત્ર ત્રણ લોકોને હું જાણતી : ધ્રિ, કૃષ્ણ—અને મારાં માટેનાં વહાલથી પરિવર્તિત થયેલાં ધાઈ મા. પણ, નિશ્ચિત રીતે અન્ય પણ હતાં. હું મારાં પિતાજીનાં મહેલમાં રોષથી ફરતી ત્યારે, હું તેમને શોધવાની અતિતીવ્ર ઈચ્છા કરતી, કારણકે મને જેવાં સંગાથની ઝંખના હતી તે માત્ર તે લોકો જ આપી શકે તેમ હતાં. અને હું વિચારતી કે ભાગ્ય એ લોકોને મારાં જીવનમાં લઈ આવે તે પહેલાં મારે કેટલી પ્રતીક્ષા કરવી પડશે, અને હું એવી આશા કરતી કે જ્યારે ભાગ્ય તેમ કરે ત્યારે, તેમાંની એક વ્યક્તિ મારો પતિ હોય.

5

ધુમાડો

મારાં જીવનની બહુ શરૂઆતમાં જ, મેં કોઈની વાતો છાનાંમાનાં સાંભળવાનું શીખ્યું હતું. આ અધમ હરકત કરવા હું દોરાઈ હતી કારણકે જે જાણવા જેવું હોય તે લોકો મને ભાગ્યેજ કહેતાં. મારાં અનુચર લાંબી પ્રશસ્તિમાં બોલવા તાલીમબદ્ધ હતા.મારાં પિતાજીની પત્નીઓ મારી અવગણના કરતી. રાજા દ્રુપદ મને માત્ર એવાં જ વાતાવરણમાં મળતાં જેની ગોઠવણી વ્યગ્ર પ્રશ્નો પૂછવાની હિંમત જ ના ચાલે તે પ્રકારે કરવામાં આવી હોય. ધ્રિ ક્યારેય જુઠ્ઠું બોલતો નહિ, પણ તે હંમેશાં મારાંથી વાત છુપાવતો, એવું માનીને કે એક ભાઈ તરીકે મને અપ્રિય હકીકતોથી રક્ષિત કરવી તેની ફરજ છે. ધાઈ મા ને જોકે એવાં કોઈ ખટકા નહોતા,પણ,તેમને ખરેખર શું બન્યું, અને તેમનાં મત પ્રમાણે, શું બનવું જોઈતું હતું, એ બંનેને ભેગા કરી દેવાની કમનસીબ આદત હતી. કૃષ્ણ એક માત્ર હતા જે મને સત્ય કહેતાં. પણ, તેઓ મારી સાથે પૂરતું રહેતાં નહિ.

અને આથી જ મેં છાનાંમાનાં વાતો સાંભળવાનો રસ્તો લીધો અને મને તે સૌથી ઉપયોગી લાગ્યો. તે સૌથી વધારે કારગત ત્યારે નીવડતો જ્યારે હું કોઈ બુદ્ધિહીન કાર્ય કરી રહી હોઉં, જેમકે ભરતકામ, અથવા જ્યારે હું સુવાનો ડોળ કરતી હોઉં. આ પ્રકારે શીખેલી તમામ બાબતો પ્રત્યે હું આશ્ચર્યચકિત હતી.

આ રીતે મેં તે ઋષિને શોધી કાઢ્યાં.

• • •

સૈરીન્ધ્રી પાંચ નદીઓની ભાતમાં મારાં કેશ ગૂંથી રહી હતી ત્યારે એક સેવિકાને, તીણા, ઉત્તેજિત સ્વરમાં ગુસપુસ કરતાં મેં સાંભળી, “અને તેમણે વચન આપ્યું કે શ્રાવણ મહિનાની પૂનમે મારા લગ્ન થશે—”

“તો?” બાજુનાં ઓરડામાંથી, જ્યાં તેઓ મારાં વસ્ત્રો ગોઠવી રહ્યાં હતાં, ધાઈ માએ ઉગ્ર સ્વરે પ્રતિસાદ આપ્યો. “ભવિષ્યની આગાહીઓ કરનારા હંમેશાં લગ્નો ભાખતા હોય છે. તેમને ખબર હોય છે કે મૂર્ખ છોકરીઓને સૌથી વધારે તે જ સાંભળવાની ઈચ્છા હોય છે. તે જ રીતે તેઓ તગડું મહેનતાણું લે છે.”

“ના, ના, માનનીય માસી, આ સાધુએ તો એક પણ રૂપિયો લીધો નહિ. અને, તેણે કોઈ સંદિગ્ધ વચનો નહોતાં આપ્યાં. તેમણે કહ્યું કે હું એ પુરુષને પરણીશ જે રાજાનાં પશુઓની સંભાળ રાખે છે. અને તમે જાણો છો તેમ, નંદરામ, કે જે તબેલામાં કામ કરે છે, તે મારો પ્રેમ મેળવવા કોશિશ કરી રહ્યો છે! મેં તમને તેણે ગયા મહિને આપેલું ચાંદીનું બાજુબંધ બતાવ્યું નહોતું?”

"બાજુબંધથી વિવાહવેદિ તરફ મોટો કૂદકો કહેવાય, છોકરી! શ્રાવણ આવવા દે, અમે જોઈશું તારો સાધુ કેટલો સાચો હતો. હવે તે આસમાની રેશમી સાડીને બરાબર ગોઠવ. અને જરા જો કે તું રાજકુમારીની કંચુકીને કેવી રીતે પકડી રહી છે. તું એને ચોળી રહી છે!"

"પણ તેમણે મને મારાં ભૂતકાળ વિષે પણ કહ્યું," સેવિકાએ ભારપૂર્વક કહ્યું. "જ્યારે હું કન્યા હતી ત્યારે થયેલાં અકસ્માતો અને માંદગીઓ. એ વર્ષ જ્યારે મારી માતા મૃત્યુ પામ્યાં અને તેમનાં છેલ્લાં શબ્દો શું હતાં. તેમને એ પણ ખબર હતી કે કયા સમયે નંદ અને હું—" અહીં, અન્ય વિગતોની ધારણા કરવા મને એકલી છોડી, તેનો અવાજ શરમનાં માર્યો ધીમો પડી ગયો.

"તું બોલીશ નહિ!" ધાઈ મા ગૂંચવાયેલા જણાયા. "કદાચ મારે તેમને મળવા જવું પડશે. પૂછવા કે પેલો નક્કામો કલ્લુ ક્યારેય તેની આદતો બદલશે, અને જો નહિ તો, મારે તેનાથી છૂટકારો મેળવવા શું કરવું. તેં બાબાજીનું નામ શું જણાવ્યું?"

"મેં પૂછ્યું નહિ. સાચે કહું તો, તેમનાં સમગ્ર ચહેરાને ઢાંકી દેતી તેમની દાઢી અને ચળકતી તેમની લાલ આંખોથી, મને તેમનાંથી બીક લાગી. જાણે એવું લાગતું હતું કે જો તમે તેમને ગુસ્સે કરશો તો તેઓ તમને શ્રાપ આપી દેશે."

"રાજકુમારી," નમન કરતાં મારી સૈરીન્ધ્રીએ કહ્યું. "તમારા કેશ તૈયાર છે. તમને ગમ્યાં?"

મેં ભારેખમ ચાંદીનો અરીસો લીધો જ્યારે તેણે અન્ય અરીસો મારાં માથાંની પાછળ ધર્યો. પાંચ સેરમાં ગુંથાયેલો, સોનાની પીન સાથે ઝગારા મારતો, મારો ચોટલો આકર્ષક રીતે મારી પાછળ નીચે લટકતો હતો. તેની અંદર ગૂંથેલા ગુલમખબલની સુવાસને હું સૂંઘી શકતી હતી. તે ખૂબ જ સુંદર હતો, પણ તેનાથી મને માત્ર અસંતોષ જ થયો. આ બધાં શણગારનો શું અર્થ હતો જ્યારે તેની પ્રશંસા કરવા વાળું કોઈ નહોતું? મને એવું લાગ્યું કે હું પાછળનાં તળાવમાં ડૂબી રહી છું જ્યારે વિશ્વમાં જે સૌથી મહત્વનું હતું તે અન્ય ક્યાંક બની રહ્યું હતું.

જો મારાં જન્મ વખતે થયેલી આગાહી ખોટી ઠરે તો? અથવાઃ જો આગાહીઓ ત્યારે જ સાચી પડે જ્યારે તમારે તેમનાં માટે કૈંક કરવું પડે તો?

મેં નક્કી કર્યું કે હું ધાઈ મા સાથે તે સાધુ પાસે જઈશ.

• • •

"બિલકુલ જ નહિ!" ધાઈ મા મોટેથી બોલ્યાં. "તારા રાજવી પિતાજી મારું શીશ લઈ લેશે—અથવા તો ઓછામાં ઓછું મારી નોકરી જશે—જો હું તને મહેલની બહાર લઈ જઈશ. શું તું એવું ઈચ્છે છે કે તારી ગરીબ ધાઈ મા તેની વૃદ્ધાવસ્થામાં રોડ પર ભૂખી મરી જાય?

"તમે ભૂખે નહિ મરો," મેં કહ્યું. "કલ્લુ તમારી સંભાળ રાખશે!"

"કોણ? તે નક્કામો શરાબી? તે—"

"અને વળી," મેં એકાએક બાહોશીથી કહ્યું, "મારા પિતાજીને જાણવાની જરૂર નથી. હું સેવિકાની જેમ તૈયાર થઈશ. આપણે એમ જ જઈ શકીએ—"

"તું! જાહેર રસ્તા પર ચાલીશ જ્યાં દરેક પુરુષ તારા ચહેરાને જોઈ શકે! શું તને ખબર નથી કે પાંચાલ રાજવી કુળની સ્ત્રીઓને સૂર્યની દ્રષ્ટિથી પણ છુપાઈને રહેવાનું હોય છે?"

"તમે મને પડદો લાવી આપી શકો. હું મારી જાતને પુરુષો અને સૂર્યપ્રકાશ, બંનેથી એકસાથે બચાવીને રાખીશ."

"ક્યારેય નહિ!"

મારે આજીજીઓ કરવી પડી. “મહેરબાની કરીને, ધાઈ મા! મારાં ભવિષ્યમાં શું છે તે જાણવાનો મારો આ એક માત્ર અવસર છે.”

“હું કહી શકું છું કે તારા ભવિષ્યમાં શું છે. તારા રાજવી પિતાજી તરફથી કઠોર સજા, અને નવી ધાઈ મા, કારણકે આ જે છે તેનું જીવન વહેલું પૂરું થઈ જશે.”

પણ, હું એક દીકરી જેટલી તેમની ઘનિષ્ઠ હતી, અથવા તેમણે મારી ખુશામત હેઠળ રહેલી ઘેરી નિરાશાને મેહસૂસ કરી, અથવા તેઓ, પણ, જાણવા ઉત્સુક હતા, તેઓ માની ગયાં.

• • •

ધાઈ માનાં એક પડદામાં અને ઘણાં બધાં માપ મોટાં ઘાઘરામાં ઢંકાયેલી હું, વિચિત્ર રીતે જમીનને શીશ નમાવી, ઋષિ સમક્ષ ઝૂકી. મારું સમગ્ર શરીર દુઃખતુ હતું.

ઋષિ જ્યાં રહેતા હતાં તે વડનાં ઉપવનમાં જવા માટે, અમારે પાલખીમાં આખા શહેરમાંથી પસાર થવું પડ્યું, ત્યાર બાદ તિરાડો પડી ગયેલી નૌકામાં તળાવ પસાર કર્યું, અને પછી કલાકો સુધી ખખડી ગયેલાં બળદગાડામાં બેસવું પડ્યું. આ પ્રવાસે મને સામાન્ય લોકોની મુશ્કેલીઓ માટે એક નવો આદર શીખવ્યો.

વીજળીયા વાદળ સમા ગડગડાટથી હું ચોંકી ગઈ. સંત હસી રહ્યાં હતાં. એ બહુ ભયભીત નહોતા જણાતા. તેમનાં રેખાંકિત, કરચલીઓ પડી ગયેલાં ચહેરામાં, તેમની આંખો તોફાની રીતે ચળકી રહી.

“એક રાજકુમારી માટે, ખોટું નહિ!”

“તમને કેવી રીતે ખબર પડી?” મેં ચીડ સાથે કહ્યું.

“આટલા ભયંકર છદ્માવેશને નહિ જોઈ શકવા માટે મારે આંધળા હોવું પડે. કમ સે કમ, તે ઘરડી સ્ત્રીએ તને એવાં કપડાં તો આપવા જોઈતા હતાં જે તને બરાબર આવી રહે. પણ, બહુ થયું હવે. તારું ભવિષ્ય જાણવા ઉત્સુક છે, નહિ કે? તે વિચાર્યું છે કે જો તારી પાસે આવી રહેલું બધું જ તું જોઈ શકે તો તારું જીવન કેટલું કંટાળાજનક થઈ જશે? મારું માન, મને તેની ખબર છે! તેમ છતાં, હું તમારા બંને પર થોડી ઘણી રીતે—ઉપકાર કરીશ. તું પહેલાં, વૃદ્ધ સ્ત્રી.”

તેમણે રાજી થયેલાં ધાઈ માને માહિતી આપી કે કલ્લુ દારૂનાં નશામાં થયેલાં ઝઘડામાં ટૂંક સમયમાં વિનાશ પામશે, અને તેઓ મારાં લગ્ન પછી મારાં નવા મહેલમાં મારી સાથે આવશે, અને તેઓ મારાં પાંચ બાળકોને મોટા કરશે. “તું હંમેશની જેમ વૃદ્ધ, ધનવાન અને ઝઘડાળું—અને ખુશ, મૃત્યુ પામીશ, કારણકે સૌથી ખરાબ બનશે તે પહેલાં તો તું જતી રહીશ.”

“સાધુ—બાબા,” ધાઈ માએ ચિંતાથી પૂછ્યું, “સૌથી ખરાબથી તમારો શું મતલબ છે?”

“બસ હવે નહિ!” પીળી પડતી જતી આંખોથી, તેમણે ચિડાઈને કહ્યું, જેનાથી ધાઈ મા ઘૂંટણીયે બેસી ગયાં. “રાજકુમારી, જો તારે તારાં સવાલોનાં જવાબ જોઈતા હોય, તો તારે કુંડાળાની અંદર આવવું જ પડશે.”

તેમની આસપાસ દોરેલાં પાતળાં એવાં તે વર્તુળની નોંધ મેં નહોતી લીધી. ધાઈ માએ મારાં ઘાઘરાનો છેડો ખેંચ્યો અને મેલી વિદ્યા અંગે ગણગણાટ કર્યો, પણ હું અચકાઈ નહિ. કુંડાળાની અંદર, મારાં છાલાં પડી ગયેલાં તળિયાને ભૂમિ ઉષ્ણ લાગી.

“બહાદુર, એમ કે?” તેમણે કહ્યું. “સારું છે—તારે એની જરૂર પડશે.” તેમણે એક નાના યજ્ઞમાં મુઠ્ઠીભર ભૂકી નાંખી. હું કુંડાળાની બહાર કશું પણ જોઈ ન શકું તે હદ સુધી આ

અગ્નિમાંથી એક ગાઢ ધુમાડો ઉઠ્યો.

"તે શું છે?" મેં હતપ્રભ થઈને પૂછ્યું.

"ઉત્સુક પણ!" તેમનાં અવાજમાં એક પ્રકારનું અનુમોદન હતું. "મેં જાતે તેને, રાળ અને લીમડાનાં પાનાં અને અન્ય કેટલીક વિશિષ્ટ સામગ્રીઓમાંથી બનાવી છે. તે મચ્છરોને દૂર રાખે છે."

ધુમાડામાં મનુષ્ય જેવાં, ને છતાં મનુષ્ય નહિ તેવાં—આકારો ઉઠ્યાં અને નીચે પડી ગયાં જાણે કે પવનનાં એક પ્રવાહમાં ફસાઈ ગયાં હોય તેમ.

"તેઓ શું છે?" મારી મૂંઝવણ સાથે, મારો અવાજ કાંપી ઉઠ્યો.

"અરે, આ તો આ મિશ્રણની કમાલ છે—તે આત્માઓને બોલાવે છે. તું તેમને તારાં સવાલો પૂછી શકે છે."

દૂર વડનાં ઉપવનમાંથી આવતાં, શિયાળનાં લાંબા રુદનને મેં સાંભળ્યું. ભૂતનાં શ્વાસની જેમ મારી ત્વચા પરથી ટાઢ પસાર થઈ ગઈ. હું છેલ્લાં કેટલાંક દિવસોથી, આ ક્ષણની પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી. તો, શા માટે, એક વિચિત્ર અનિચ્છાએ મને નિઃશબ્દ બનાવી? મને એવું લાગ્યું કે મારી ખાનગી ઇચ્છાઓને પ્રગટ કરી શકું તે હદ સુધી મેં સંત પર પૂરતો વિશ્વાસ નહોતો મૂક્યો.

પાછળથી મેં વિચાર્યું, શું આ શ્રદ્ધાનાં અભાવે જ આત્માઓએ મને ઉખાણાંમાં આવાં આડકતરાં જવાબો આપ્યાં, જે મદદ કરતાં વધારે તો વિઘ્નો હતાં?

"ડરી ગઈ, રાજકુમારી?" સંતે વ્યંગ કર્યો. "કદાચ તું બહાર નીકળી ને તારી સુરક્ષિત જગ્યાએ પાછી વળે એ જ સારું રહેશે—"

"ના!" હું બરાડી. "તમારાં પ્રેતાત્માઓને પૂછો કે જે હું ઈચ્છું છું તે મને મળશે?"

ઋષિની દાઢીમાંથી—ખિન્ન કે પછી ઘમંડી?—એવાં સ્મિતની એક તેજસ્વી સેર પસાર થઈ ગઈ. "અને શું તું જાણે પણ છે કે તું શું ઈચ્છે છે, બેટા?"

તીવ્ર ઉશ્કેરાટથી મેં વળતો જવાબ આપ્યો, "હું કોઈ બાળક નથી, અને મને ચોક્કસ ખબર છે કે મારે શું જોઈએ છે! મારાં જન્મ વખતે અપાયેલાં વચનની જેમ, મારે ઈતિહાસ પર નિશાન છોડી જવા છે."

"અતિ પ્રશંસનીય! પણ અન્ય કેટલીક વસ્તુઓ પણ છે—કદાચ તું જેનાથી અજાણ છે તેવી—જેની તને વધારે તડપ છે. પણ ઠીક છે. આત્માઓ તારાં હૃદયમાં જોશે અને તે પ્રમાણે જવાબ આપશે."

તેમણે તાળી પાડી અને આત્માઓ વધારે ઝડપથી ઘુમવા લાગ્યા. ધુમાડામાંથી પીળા ગણગણાટ મારી પાસે આવ્યાં.

તારાં સમયનાં પાંચ મહાનાયકોને તું પરણીશ. તું રાણીઓની રાણી હોઈશ અને દેવીઓ પણ તારી ઈર્ષા કરશે. તું સેવિકા બનીશ. તું સર્વશ્રેષ્ઠ જાદુઈ મહેલની સ્વામિની બનીશ અને પછી તેને ગુમાવી દઈશ.

તારાં સમયનાં સૌથી મોટાં યુદ્ધનાં કારણ તરીકે તને યાદ કરવામાં આવશે.

તું દુષ્ટ રાજાઓનો સર્વનાશ કરીશ—અને તારાં બાળકોનો અને તારાં ભાઈનો. લાખો સ્ત્રીઓ તારાં કારણે વિધવા થશે. હા, ખરેખર તું ઈતિહાસ પર છાપ છોડી જઈશ.

તને ચાહવામાં આવશે, પણ કોણ તને ચાહે છે તે તું હંમેશાં સમજી નહિ શકે. તારાં પાંચ પતિ છતાં, તું એકલી મૃત્યુ પામીશ, અંતે ત્યજાયેલી —પણ તેમ છતાં એમ નહિ.

અવાજો શાંત થયાં બાદ, હું છક થઈ બેસી રહી. તેમણે જે પણ કહ્યું તેમાંની મોટાભાગની બાબતોથી—જેમકે, પાંચ પતિઓ વાળો ભાગ —મને મૂંઝવણ થઈ. અન્ય બાબતોથી હું નિરાશાથી છલકાઈ ઉઠી.

"અરે, આટલી બધી નિરાશ ન થા," ઋષીએ કહ્યું. "કેટલી સ્ત્રીઓ એવો દાવો કરી શકે કે દેવીઓ પણ તેમની ઈર્ષા કરે છે? કે રાણીઓની રાણી બની શકે?"

"જો અન્ય બાબતો પણ સાચી જ પડવાની હોય તો મારે તે નથી જોઈતું. જો મારે દુનિયાનાં સૌથી અદ્‌ભુત મહેલને ગુમાવી જ દેવાનો હોય તો તેનાં માલિક બનવામાં શું સાર છે? અને તે બધાં મોત? હું તેમનાં કારણ બનવાનો ઇન્કાર કરું છું, ખાસ કરીને ધ્રિનાં."

"તારી પાસે અન્ય કોઈ પસંદગી નથી, મારી વહાલી."

"હું સંન્યાસ લઈ લઈશ! હું ક્યારેય લગ્ન નહિ કરું—"

તેમનાં વાંકા વળી ગયેલાં દાંતમાં ઝબકારો થયો. "ભાગ્ય શક્તિશાળી અને ઝડપી છે. તું તેને એટલી સરળતાથી હાથતાળી ન આપી શકે. જો તું આજે તેને શોધતી ન આવી હોત તો પણ, તેણે તને શોધી જ કાઢી હોત. પણ તારાં દાખલામાં, તારો પોતાનો સ્વભાવ જ તેની પ્રક્રિયાને ઝડપી બનાવશે."

"શું મતલબ છે તમારો?"

"તારું અભિમાન. તારો મિજાજ. તારી વેરવૃત્તિ."

હું તેમને વેધક દ્રષ્ટિથી તાકી રહી. "હું તેવી નથી!"

"સૌથી ડાહ્યાં માણસોને પણ નથી ખબર હોતી કે તેમનાં અસ્તિત્વનાં ઊંડાણમાં શું છુપાયેલું છે. પણ તારાં માટે એક આશ્વસ્ત કરે તેવી બાબત :તારાં ગયાં પછી ઘણાં સમય બાદ, પુરુષો આ ભૂમિએ જોયેલી સૌથી આશ્ચર્યકારક રાણી તરીકે તને યાદ કરશે. આશીર્વાદ અને સદ્‌નસીબ માટે સ્ત્રીઓ તારાં નામનાં જાપ કરશે."

ગ્લાનીથી અસહ્ય યાતનામાં, જ્યારે હું એકલી મરી રહી હોઈશ ત્યારે આ બાબત મારું કલ્યાણ કરશે!" મેં કડવાશથી કહ્યું. "પુરુષો બધી બાબતો કરતાં કીર્તિનું સૌથી વધુ મૂલ્ય આંકી શકે. પણ તેનાં કરતાં હું સુખી રહેવાનું પસંદ કરીશ."

"તને સુખ પણ મળશે. તે સાંભળ્યું નહિ આત્માઓનું કહેલું તને ચાહવામાં આવશે. આ ઉપરાંત, મને એવું લાગે છે કે તું મોટી થઈશ એમ કીર્તિ વિષે તું જુદી રીતે મહેસૂસ કરીશ."

તેમની મશ્કરીવૃત્તિથી મને ગુસ્સો આવ્યો, પણ મેં મારી જાત પર કાબુ રાખ્યો કારણકે મારે તેમની મદદ જોઈતી હતી. "મેં એવું સાંભળ્યું છે કે મહાન સંતો પાસે તેમનાં જ ભવિષ્યકથનને બદલી નાંખવાની શક્તિ હોય છે. કૃપા કરી—શું તમે મારાં ભવિષ્યકથનને બદલી ન શકો જેથી કરીને હું મારાં સૌથી વહાલાં પ્રિયજનોને નુકસાન ન પહોંચાડું?"

તેમણે નકારમાં માથું ધૂણાવ્યું. "માત્ર મૂર્ખ જ મોટી યોજનામાં દખલ કરે છે. વળી, તારું ભાગ્ય રચાયું છે જન્મ જન્માંતરનાં કર્મોથી, જે એટલાં શક્તિશાળી છે કે હું તેને બદલી ન શકું. પણ હું તને થોડી સલાહ આપીશ. ત્રણ ખતરનાક ક્ષણો તારી સમક્ષ આવશે. પ્રથમ તારાં લગ્નનાં થોડાં જ સમય પહેલાં: તે વખતે, તારો પ્રશ્ન અટકાવજે. બીજી ક્ષણ હશે જ્યારે તારાં પતિ તેમની સત્તાનાં સર્વોચ્ચ શિખરે હશેઃ તે વખતે, તારું હસવાનું અટકાવજે. ત્રીજી ક્ષણ હશે જ્યારે અકલ્પનીય રીતે તું લજ્જિત થઈશઃ તે વખતે, તારો શ્રાપ અટકાવજે. કદાચ જે ભારે ઉત્પાત થવાનો છે તેનું આ શમન કરી શકે."

તેમણે અગ્નિ પર જળ નાખી, તેને એક સિસકારા સાથે શમાવી દીધો, જે મારે રજા લેવાનો ઈશારો હતો. પણ પછી, મારાં નાખુશ ચહેરા તરફ નજર કરી, તેમણે કહ્યું, "તે આગાહીઓની કટુતા સારી રીતે સહી છે, આથી હું તને વિદાયવેળાની એક ભેટ આપીશ—એક નામ. હવેથી તું પાંચાલી, આ ભૂમિના મિજાજ, તરીકે ઓળખાઇશ, જોકે તારાં ભ્રમણમાં તું આ નામને સાવ પાછળ છોડી દઈશ." તેઓ તાડપત્રનાં બનેલાં એક દળદાર પુસ્તક તરફ વળ્યાં અને તેને ખોલ્યું.

"તમે શું લખી રહ્યાં છો?" હું પૂછ્યાં વિના ન રહી શકી.

ચીડાયેલા તેમણે તેમની ઘટ્ટ કેશવાળીમાં હાથ ફેરવ્યો. "તારાં જીવનની કથા, જો તું દખલ કરવાનું બંધ કરે તો જ. અને તારાં પાંચ પતિઓની કથા. અને માનવજાતનાં ત્રીજા યુગનો અંત આણનાર કુરુક્ષેત્રનાં મહાન અને ભયંકર યુદ્ધની કથા. તેં મને આ લખાણ કાર્યથી ઘણાં લાંબા સમયથી પહેલેથી જ દૂર રાખ્યો છે. હવે જા!"

• • •

"કેટલું જલ્દી થઈ ગયું?" ધાઈ માએ પૂછ્યું. "તેમની પાસે તને કહેવા જેવું કંઈ ખાસ હશે નહિ, ખરું ને?"

"તમારો શું મતલબ છે?"

"અરે, તું હમણાં તો અંદર ગઈ, ને પછી તરત જ બહાર આવી ગઈ. હું જોકે ખુશ છું." તેમણે મને રાહ જોઈ રહેલાં ગાડાની નજીક ખેંચી કે તેમનો અવાજ ધીમો કર્યો. "આ ઋષિઓ તેમનાં જાદુટોણાથી —યુવાન કુંવારી છોકરીને શું કરી નાખે તે તમને ક્યારેય ખબર પણ ન પડે."

શું સંતનાં કુંડાળાની અંદર સમયે કૈંક જુદી ગતિ ધારણ કરી હતી? હું ગાડામાં ચઢી, પણ હું એટલી ખોવાયેલી હતી કે તેનાં આંચકા મને મેહસૂસ ન થયાં. મેં છેલ્લી વખત વડનાં પડછાયાને ધ્યાનથી જોયો. ધૂંધળો પ્રકાશ મને છેતરી રહ્યો હતોઃ એવું લાગ્યું કે તે વર્તુળમાં જાણે બે વ્યક્તિઓ બેઠી હતી. તેમાંની એક તે સંત હતાં. અને બીજી—અરે, પણ તેમને હાથીનું માથું હોય એવું કેમ લાગતું હતું! હું મારી પરિચારિકાને તે વ્યક્તિ બતાવી શકું તે પહેલાં તો ગાડું ત્યાંથી ગબડી ગયું.

"તેમણે શું કહ્યું?" ધાઈ મા અત્યંત ઉત્સુક હતાં. "હું આશા રાખું કે, કંઈ ખરાબ નહિ હોય. તું બહુ ગંભીર લાગે છે. હું જાણતી હતી કે આ ગરમી તારાં માટે વધારે પડતી હશે. આપણે બજારમાંથી પસાર થઈએ ત્યારે મને તારાં માટે લીલાં નાળીયેરનું પાણી લેવડાવવાનું યાદ કરાવજે."

તેમને શું કહેવું તે વિષે મેં વિચાર્યું. "તેમણે એવી આગાહી કરી કે મારે પાંચ પતિ હશે," અંતે મેં કહ્યું.

"પાંચ પતિ!" તેમણે ચીડથી પોતાનું કપાળ કૂટ્યું. "હવે મને ખાતરી થઈ ગઈ કે તે બનાવટી છે. અરે, મારાં આટલાં વર્ષોમાં મેં એકથી વધારે પતિ હોય તેવી સ્ત્રી વિષે સાંભળ્યું નથી. તને ખબર છે ને કે આપણાં શાસ્ત્રો એકથી વધારે પુરુષો સાથે રહેનારી સ્ત્રીને શું કહે છે, જાણે છે ને તું? જોકે અઠવાડિયાનાં પ્રત્યેક દિવસે પુરુષ જુદી જુદી સ્ત્રી સાથે સુવે તેમાં કોઈને વાંધો હોય તેમ જણાતું નથી. શું તું તારાં શિષ્ટ, રાજવી પિતાને,આવી કૌભાંડી બાબતની અનુમતિ આપતાં જોઈ શકે છે?"

મેં આશા કરી કે તેઓ સાચા હોય. જો તે બાબત સાચી ન પડે તો, કદાચ અન્ય બાબતો

પણ સાચી નહિ પડે.

ધાઈ માએ રાહતનો શ્વાસ લીધો. "તેમણે કદાચ કલ્લુનાં મોતનું પણ ગપ્પું માર્યું! જે રીતે એ માણસ મને રાત દિવસ યાતના આપે છે તે જોતાં તો, મોટેભાગે હું જ પહેલાં નષ્ટ થઈ જઈશ. શું સમયનો વ્યય હતો આ બધું! અરે રે, મારી પીઠ દુ:ખે છે. આપણે મહેલે પાછાં ફરીએ ત્યાં સુધી રાહ જો. હું પેલી સેવિકાને એવો તમાચો મારીશ કે તે જિંદગીભર નહિ ભૂલે."

• • •

દરેક રાત્રે મેં મારાં નામ વિષે વિચાર્યું. મેં પહેલેથી ભારપૂર્વક કહી જ દીધું હતું કે બધાં મને તે નામે જ બોલાવે. રાજકુમારી પાંચાલી . જમીન જેવું નક્કર નામ, એવું નામ કે જે જાણતું હતું કે સહન કેવી રીતે કરવું. તે એ હતું કે જેની વાટ હું જોઈ રહી હતી. ભલે બીજું કંઈ પણ થાય, તે મને આપવા બદલ હું ઋષિની હંમેશાં ઋણી રહીશ. મેં આત્માઓએ વચન આપેલાં મહેલ વિષે પણ વિચાર્યું. તેમણે તેને સૌથી જાદુઈ કહ્યો હતો. મને નવાઈ લાગી કે હું કેવી રીતે આવી કોઈ જગ્યા પામીશ.

મારે અન્ય કથનો વિષે નહોતું વિચારવું—તેઓ બહુ નિરાશાજનક હતાં—પણ તે મારાં હૃદય પર ટકોરાં મારતાં રહ્યાં. અચાનક, મને સમજાયું, પ્રેતાત્માઓએ વણપૂછેલાં સવાલોનો જવાબ આપ્યો હતો—કોની સાથે મારાં વિવાહ થશે? શું હું ક્યારેય મારાં પોતાનાં ઘરની સ્વામિની હોઈશ? શું મને પ્રેમ મળશે? શું આ બધી ખ્વાહિશો મારાં હૃદયમાં છુપાયેલી હતી? કેટલી નજીવી હતી આ બધી બાબતો, એવી કે જે મારી સેવિકાઓએ ઝંખી હોત! તો પછી, તેમનાં શુષ્ક કોશેટામાં લપેટાયેલી, અને ભાગી જવાની ઈચ્છા થાય તે માટેનું પણ પૂરતું જ્ઞાન જેની પાસે નહોતું તેવી, મારી આસપાસની સ્ત્રીઓ કરતાં, શું હું સહેજ પણ ચઢિયાતી નહોતી? આ બહુ અપમાનજનક વિચાર હતો.

અન્ય રાત્રીઓએ, મેં સંતે મને જે પુસ્તક બતાવ્યું હતું તેનાં રહસ્ય, મારાં જીવનની કથા વિષે વિચાર્યું. પુસ્તકમાં વર્ણવેલાં પ્રસંગો હું જીવી ન જાઉં તે પહેલાં આવું પુસ્તક કેવી રીતે લખી શકાય? શું તેનો અર્થ એમ હતો કે જે થવાનું હતું તેનાં પર મારું કોઈ નિયંત્રણ નહોતું?

ચોક્કસ રીતે એવું નહોતું. નહિ તો, મને ચેતવણી આપવાની તસ્દી તેઓ શું કરવા લે?

• • •

મેં ફરીથી વર્ષો સુધી ક્યારેય તે સંત સાથે વાત ન કરી, જોકે સમયાંતરે તેમનાં વિષે સાંભળતી રહેતી. મેં તેમનું નામ જાણ્યું: વ્યાસ —કે જે વ્યાપક છે, કારણકે તેમણે ઘણાં દળદાર પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. વ્યાસ ઋષિ, કે જેમનો જન્મ એક તપસ્વી અને મત્સ્ય રાજકુમારીનાં મિલનથી એક ઘેરા ટાપુ પર થયો હતો. મારાં લગ્નનાં દિવસે, હું તેમને વિવાહ મંડપમાં, મારાં પિતાની જમણી બાજુએ બેઠેલાં જોવાની હતી, મહત્વ પ્રદર્શિત કરતું સ્થાન જેની ધારણા મેં નહોતી કરી. તેઓ મારી તરફ જોતાં, ધીરેથી આંખો પટપટાવતાં, જાણે કે તેમણે મને આ અગાઉ ક્યારેય જોઈ નહોતી. જ્યારે મેં મારી પ્રથમ ભૂલ કરી, ત્યારે તેમનાં હાવભાવ બદલાયાં નહિ, જેથી કરીને જ્યાં સુધી ઘણું મોડું નહોતું થઈ ગયું ત્યાં સુધી મને તેની વિકરાળતા સમજમાં જ ન આવે.

પછી, મારી લગ્નની સોગાદોમાં, મને એક લાકડાનું ખોખું મળવાનું હતું. જ્યારે હું તે

ખોલવાની હતી, ત્યારે તેની અંદર રહેલી ભૂકીમાંથી એક પરિચિત ગંધ ઉઠવાની હતી જે, જંગલી અને કડવી હતી. હું તેનો ખાંડવમાં ઉપયોગ કરવાની હતી, અને ત્યારબાદ કામ્યક વનમાં. તેમણે જે રીતે વચન આપેલું તે જ રીતે, જ્યારે આ ભૂકીને અગ્નિ પર નાંખવામાં આવતી, ત્યારે તે મચ્છરોને અને દુઃસ્વપ્નોને પણ દૂર રાખતી. એવી રાત્રીઓએ, ઝાડની ખાલમાંથી બનેલી મારી સખત શૈયા કોમળ લાગતી. પણ ગમે તે થાય તો પણ મેં બહુ બોલાવ્યાં છતાં પણ—કારણકે અત્યાર સુધીમાં તો મારી પાસે બીજાં, વધારે સમજદાર પ્રશ્નો હતાં— પ્રેતાત્માઓ મારી પાસે ફરી ન આવ્યાં.

6

અવતારો

મહેલમાં ખળભળાટ મચ્યો હતો કારણકે શિખંડી પાછી ફરી હતી.

મારી સેવિકાઓ ખૂણામાં અને પરસાળમાં ભેગી થઇ, ઉત્કટતાથી ગુસપુસ કરવા લાગી, પણ જેવી હું તેમની નજીક જાઉં કે તેઓ ચકલીઓની જેમ આઘીપાછી થઈ ગઈ. ધ્રિ અમારાં પિતાજી સાથે સભામાં અટવાયેલો હતો, એટલે તેને પૂછવાનો મારી પાસે કોઈ રસ્તો નહોતો. અને અંતે ધાઈ મા, તેમનાં હાથ મરડતાં નજરે પડ્યાં ત્યારે, તેઓ એટલાં ત્રસ્ત હતાં કે હું ભાગ્યે જ તેમને સમજી શકી.

“પણ શિખંડી કોણ છે? અને શા માટે સૌ તેનાંથી ભયભીત છે?”

“તે તારાં રાજવી પિતાની સૌથી મોટી દીકરી છે—હતી—ઓહ, મને સમજાતું નથી કે આ કેવી રીતે કહેવાય! ત્યારબાદ તેણે કૈંક એવું ભયંકર કૃત્ય કર્યું કે રાજા દ્રુપદે તેને કાઢી મૂકી. હવે તે પાછી ફરી છે. લોકો કહે છે કે છેલ્લાં બાર વર્ષથી તે ક્યાંક કોઈ જંગલમાં રહે છે, માત્ર પવિત્ર બિલ્વ વૃક્ષનાં પત્તા આરોગી, સમગ્ર શિયાળા દરમિયાન અતિશય ઠંડા પાણીમાં ગળાડૂબ ઉભી રહી, ને એવું બધું કરીને—કઠોર તપ કરે છે— જેથી કરીને હવે તે એક મહાન અને ખતરનાક યોદ્ધામાં પરિવર્તિત થઈ ચૂકી છે.”

જેનાં અસ્તિત્વને આટલી સફળતાપૂર્વક છુપાવીને રાખવામાં આવ્યું તે બહેનથી મને કોઈક કાવતરાની ગંધ આવી.(નહિ તો, હું પછી વિચારવાની હતી, શા માટે તેઓ મારાંથી તેને છુપાવીને રાખી રહ્યાં હતાં?) હું ક્યારેય એવી સ્ત્રીને નહોતી મળી જે ભયાનક યોદ્ધા હોય. “મને તેને મળવાનું ગમશે,” મેં કહ્યું.

“અચ્છા, મને લાગે છે કે તે સારી વાત છે,” ધાઈ મા બબડ્યાં, “કારણકે, શિખંડી પણ તને મળવા માંગે છે. આજે બપોરે જ, ખરી રીતે તો. માત્ર એટલું જ કે—તે હવે સ્ત્રી નથી રહી.”

“તમારો મતલબ એ છે કે તે હવે એ રીતે વર્તન નથી કરતી?” મેં પૂછ્યું. સ્ત્રીઓએ કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તે અંગે ધાઈ મા પાસે નિયમોનો લાંબો સંગ્રહ હતો. વર્ષો સુધી તેમણે તેને મારાં મગજમાં ઘુસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પહેલેથી જ અજાણી શિખંડી માટે મને સહાનુભૂતિ થઈ.

પણ ધાઈ માએ વધારે હાથ મરડી, ઝડપ કરી, એ ધ્યાન રાખવાં કે બપોરનું ભોજન એક મહાન અને ભયાનક યોદ્ધાને છાજે તેવું હોય. તેઓ માત્ર મને એ જણાવવા અટક્યાં કે, સામાન્ય રીતે મારી સાથે જ જમતો, ધ્રિ અહીં નહિ હોય કારણકે શિખંડીએ માત્ર મારી સાથે જ વાત કરવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી હતી.

મારી અચાનક મળી આવેલી બહેનને જોવાં મેં થોડી ઉત્તેજનાથી રાહ જોઈ. તે કેવી લાગતી હશે મેં વિચાર્યું. શું તેનું શરીર કઠોર અને માંસલ હતું, તેનાં હાથ હથિયારોથી જખ્મી? કે પછી

તેનું હૃદય પરિવર્તન થયું હતું જે હત્યાનાં વિચારે હવે ધ્રુજતું નહોતું? તે વનમાં કેવી રીતે ટકી હશે—કારણકે જ્યારે તે ગઈ હશે ત્યારે તો તે માત્ર એક છોકરી જ હશે ને? એવી કોમળ ઉંમરે તેણે એવો કયો ગુનો કર્યો હશે કે અમારાં પિતાજીએ તેને કાઢી મૂકી હશે? કદાચ, અંતે મને તેનામાં એ પ્રાપ્ત થાય જેની મને અતિતીવ્ર ઝંખના હતીઃ એક મિત્ર જેની સાથે ફાલતુ વાતોની ગુસપુસ કરી શકાય અને તેમનાં વિષે હસી શકાય, ઘરેણાંની અને વિશ્વાસની આપ—લે થઇ શકે, અને જેને હું મારાં રહસ્યો કહી શકું— પ્રેતાત્માઓની આગાહી સુદ્ધાં પણ, જેને મેં મારી અંદર એક ઘેરી, ખરબચડી શિલાની જેમ સમાવી રાખી હતી.

• • •

પ્રસન્ન અને પોતાનાં પગ પર અડગ એવો શિખંડી ચિત્તાની મોહકતા સાથે ચાલ્યો આવ્યો. હા,ચાલ્યો આવ્યો . મેં જેને ધાઈ માની અસંમતિની અભિવ્યક્તિ લેખાવી હતી તે તો અક્ષરસ: વાસ્તવિકતા જ હતીઃ શિખંડી કે જે સ્ત્રી તરીકે જન્મી હતી, તે હવે પુરુષ હતો. એ સપષ્ટ હતું કે આ વિષે કોઈ પણ ગેરસમજ ન થાય તેવું તે ઈચ્છતો હતોઃ તેણે માત્ર એક સુતરાઉ શ્વેત ધોતી જ પહેરી હતી, કસાયેલું ઉપરનું શરીર ખુલ્લું, કુચાગ્ર સપાટ અને તાંબાનાં સિક્કા જેવાં ચકચકિત. તે ધનુષ પણ લાવ્યો હતો, જે તેણે મારી પાસે આવતા પહેલાં, દિવાલની અડાશે ટેકવ્યું. તેનાં ગાલનાં હાડકાં છરી જેવાં હતાં. તેની બદામ આકારની આંખો તેને એક અલગાવ આપતી હતી જે અનાકર્ષક નહોતો. તેનાં ગળાની ફરતે શ્વેત કમળોની માળા વીંટળાયેલી હતી.

મારાં ગાલનો સ્પર્શ કરવા તેણે એક શબ્દ બોલ્યા વિના તેનાં હાથ લંબાવ્યા. હું અચકાઈ—તે અજાણ્યો હતો, છેવટે—પણ પછી મેં અનુમતિ આપી. તેની આંગળીઓ સ્ત્રીની જેમ, પાતળી હતી, અને ધનુષ ચડાવવાથી તેમાં આંટણ પડી ગયાં હતાં. તે આંગળીઓનાં ઉઝરડાં જેવાં મારાં ચહેરા પરથી પસાર થયાં કે મારી અંદર એક ધ્રુજારી વ્યાપી ગઈ.

મેં નોંધ્યું કે અમારી ઉંચાઈ સરખી જ હતી, અને એટલે જ જે બહેન હોવાનું તેની પાસેથી અપેક્ષિત હતું અને જેને મેં ગુમાવી દીધી હતી, તે ખોટને આ સરખી ઉંચાઈએ આશ્વસ્ત કરી.

• • •

શિખંડી મારી સાથે એક દિવસ અને એક રાત રહ્યો, અને તે સમય દરમિયાન તેણે મને તેની કથા કહી.

તેણે કહ્યું: શું તેં પેલી પ્રાણીકથા સાંભળી છે જેમાં ગદર્ભ પોતાનાં પર સિંહની ખાલનું વેષ્ટન કરે જેથી કરીને અન્ય પ્રાણીઓ તેનાથી ભય પામે? અથવા તો પેલાં વરુની જે ઘેટાંની ચામડીમાં છુપાઈ ગયું જેથી કરીને તે ઓળખાયાં વિના પોતાનાં શિકાર સાથે જ ભળી શકે? ક્યારેક હું આ બંને જેવું અનુભવું છું. બનાવટી—અથવા છુપાયેલો ઉપદ્રવ.

ના, મેં પરિવર્તિત થવા ઈશ્વરોને પ્રાર્થના નહોતી કરી. એક જન્મારા પહેલાં મને તેમનામાંથી શ્રદ્ધા ઉઠી ગઈ. આ વખતે મેં યક્ષને આહ્વાન આપ્યું. તે આકાશમાં તેની રાક્ષસી અગન તલવારથી હાજર થયાં. તેમણે જ્યારે સાંભળ્યું કે મારે શું જોઈએ છે, ત્યારે તે હસ્યાં અને તે તલવારને મારામાં ભોંકી દીધી. પીડા અસહ્ય હતી, અને હું બેભાન થઈ ગયો.

જ્યારે હું જાગ્યો ત્યારે, હું પુરુષ હતો. અને તેમ છતાં સંપૂર્ણ પુરુષ પણ નહિ, કારણકે મારું રૂપ બદલાઈ ગયું હતું, પણ મારી અંદર મને યાદ હતું કે સ્ત્રીઓ શું વિચારે છે અને તેઓ શું ઝંખે

છે.

મારે પુરુષ જ હોવું પડે તેમ હતું, કારણકે મારે જે પાર પાડવાનું હતું તે માત્ર પુરુષ જ કરી શકે તેમ છે—આપણાં સમયનાં સૌથી મહાન યોદ્ધાની હત્યા.

હા, કોઈક દ્રોણથી પણ મહાન.

તેમનું નામ છે ભીષ્મ—જે ભયંકર છે. તેઓ હસ્તિનાપુરનાં રક્ષક, અને આપણાં પિતાને હરાવનાર પેલાં, રાજકુમાર અર્જુનનાં પિતામહ અને દ્રોણનાં મિત્ર છે. આ વિશ્વની જાળ ખરેખર ગૂંચવાયેલી છે!

આ પુષ્પમાળા? તે નોંધ્યું કે તે કરમાતી નથી? મેં બાર વર્ષથી તેને પહેરી છે. હું છ વર્ષનો હતો જ્યારે મેં તેને મહેલનાં દરવાજે લટકતાં જોઈ હતી અને મેં તેને મારાં ગળામાં પહેરી લીધી. આપણાં પિતાજીએ કોલાહલ મચાવી દીધો, આ તેં શું કર્યું, તું મૂર્ખ, બદનસીબ છોકરી. પણ જે રીતે તેમણે ધાર્યું હતું તે પ્રમાણે, મેં આ માળા એક બાળસહજ રમતમાં નહોતી લીધી, અને તેઓ ગમે તે કરે તો પણ હું તે પાછી મૂકવાનો નહોતો. અંતે, તેમણે મને કાઢી મૂક્યો જેથી કરીને મારાં કૃત્યથી ઉભું થયેલું કમનસીબ આ ઘરને ઘેરી ન વળે.

અરે, તેઓ અને હું ખરેખર પિતા અને બાળક જ છીએ! અમે બંને બદલા માટે જ જીવીએ છીએ.

જ્યારે મેં આ પુષ્પમાળા પહેરી ત્યારે, મારો પહેલાંનો જન્મ, જે મને માત્ર અસ્પષ્ટ જ યાદ હતો, મારાં પર એક પ્રલયની જેમ વરસી પડ્યો.

સૌથી પહેલાં એક ચિતા પર મારું મોત મને યાદ આવ્યું: પીગળતું માંસ, બળીને ખાખ થયેલી પાંપણો, ફાટી જતી ખોપરી. અને આ તમામ વચ્ચેઃ વિદાય લેવાની મારી અધીરાઈ. કારણકે મૃત્યુ વિના પુનઃજન્મ ન હોઈ શકે, અને પુનઃજન્મ વિના હું ભીષ્મને ન મારી શકું.

ભગવાન શિવે પોતે મને વચન આપ્યું હતું કે મારાં આવતા જન્મમાં જેને કોઈ પુરુષ આ અગાઉ હરાવી શક્યો નથી તે ભીષ્મને હું મારીશ.

મારું નામ? તે શરીરમાં હું અંબા હતી, કાશીની ત્યજાયેલી, રાજકુમારી.

સારું ત્યારે, પહેલેથી જ વાર્તા માંડું, પછી. અમે ત્રણ બહેનો, કાશીની રાજકુમારીઓનાં, લગ્ન થવાના હતાં. પ્રદેશનાં તમામ રાજાઓને આમંત્રિત કરી, મારાં પિતાએ સ્વયંવર યોજ્યો, જેથી અમે અમારાં પતિને પસંદ કરી શકીએ. મારે જે પુરુષ જોઈતો હતો તેને તો હું પહેલેથી જ જાણતી હતીઃ રાજા શાલ્વ, જેમણે મને એક વર્ષથી પ્રેમથી જીતવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

શાલ્વ માટે મારાં હાથમાં વરમાળા તૈયાર હતી કે ભીષ્મ એક ઉપાધિની જેમ અમારાં પર ઉતરી આવ્યાં. તેમણે અમને ત્રણેયને બળજબરીથી તેમનાં રથમાં બેસાડ્યાં, અને ભયભીત એવાં અમને લઇ ગયા હસ્તિનાપુર, તેમનાં નાનાં ભાઈ સાથે અમારાં લગ્ન કરાવવાં.

જ્યારે મને હોશ આવ્યો ત્યારે, મેં તેમને કહ્યું, હું શાલ્વને પ્રેમ કરું છું. હું તમારાં ભાઈ સાથે લગ્ન ન કરી શકું.

તેમનાં ભાઈએ કહ્યું, જે સ્ત્રીનાં હ્રદયમાં કોઈ અન્ય વસેલો હોય તે પવિત્ર નથી. મારે તેની સાથે લગ્ન નથી કરવા.

ભીષ્મે કહ્યું, ઠીક છે, હું તને શાલ્વ પાસે પાછી મોકલીશ.

પણ જ્યારે હું તેની પાસે પાછી ગઈ ત્યારે, શાલ્વે કહ્યું, ભીષ્મે તને સ્પર્શ કર્યો છે. તું તેનાં સ્પર્શથી અપવિત્ર થઈ ગઈ છે. હવે તું તેની માલિકીનીછે.

મેં કહ્યું, જો કોઈ મારી મરજી વિરુદ્ધ મારો હાથ પકડે તો, તે કેવી રીતે મને તેની બનાવી શકે? મેં કહ્યું, હું નક્કી કરીશ કે મારાં પર કોની માલિકીછે.

પ્રેમનાં એ વાસંતી દિવસોમાં મેં એવું વિચાર્યું હતું કે જો મને શાલ્વ નહિ મળે તો, હું મૃત્યુ પામીશ. હવે મને સમજાયું છે કે સ્ત્રીનું જીવન વડનાં મૂળ કરતાં પણ દુષ્કર છે, જે જમીન અથવા પાણી વગર ટકે છે. કારણકે શાલ્વે મને જબરદસ્તી ભીષ્મ પાસે પાછી મોકલી,અને તેમ છતાં હું જીવી.

મેં ભીષ્મને કહ્યું, તમારાં લીધે મારી ખુશી ધૂળધાણી થઇ ગઈ છે. મારી સાથે લગ્ન કરો જેથી કરીને કમ સે કમ મારું સન્માન બચી જાય.

ભીષ્મે કહ્યું, મને માફ કરો. યુવાનીમાં મેં મારાં પિતાજીને વચન આપ્યું હતું કે હું ક્યારેય લગ્ન નહિ કરું. હું મારાં શબ્દોને પાછાં ન લઇ શકું.

મેં કહ્યું, એક જીવતી જાગતી સ્ત્રીની બરબાદીની સરખામણીએ, મૃત વચનનું શું મૂલ્ય?

તેમણે કોઈ જવાબ ન આપ્યો. મેં જ્યારે તેમનાં સ્વસ્થ ચહેરા તરફ જોયું ત્યારે, પોતાનાં કાળા ડીબાંગ ધુમાડાથી નફરતે મને ભરી દીધો, એટલી બધી ઘૃણા જે મેં ક્યારેય વિચારી નહોતી કે હું મહેસૂસ કરીશ.

ત્યજાયેલી અને લજ્જિત, હું એક દરબારથી બીજા દરબારે ગઈ, કોઈ એવા વીરની શોધમાં જે ભીષ્મ સાથે યુદ્ધ કરી શકે, પણ સૌ તેમનાથી ભયભીત હતાં. હું મારી નિરાશામાં હિમાલય પહોંચી અને તપ કર્યું જેથી દેવો મને મદદ કરે. વર્ષો વીત્યાં; મારી યુવાની વીતી ગઈ. દેવો વચ્ચે પડવા રાજી નહોતાં કારણકે ભીષ્મ પવિત્ર નદીનાં દેવી, ગંગાનાં પુત્ર હતાં. અંતે, બાળ ભગવાન કાર્તિકેયને મારાં પર દયા આવી અને તેઓ આ પુષ્પમાળા સાથે મારી સમક્ષ પ્રગટ થયાં. તેમણે કહ્યું, જો તું એવાં કોઈને શોધી શકે જે આ પુષ્પમાળા પહેરી શકે, તો તે ભીષ્મને પરાસ્ત કરશે.

મારી આશાઓ ફરી જીવંત થઇ, હું અનંતકાળ સુધી ટકી રહે તેવી આ પુષ્પમાળા લઈને રાજાઓ પાસે પાછી ગઈ. પણ કાયરો! દેવોનાં આશ્વસન છતાં પણ, તેઓ હજી ભયભીત હતાં. રાજા દ્રુપદ, કે જેઓ તે વખતે નબળાઓનાં રક્ષક તરીકે વિખ્યાત હતાં, તેમણે પણ આ પુષ્પમાળા સ્વીકારી નહિ. નફરતમાં, મેં આ માળા તેમનાં મહેલનાં દરવાજા પર ફંગોળી અને મારાં મૃત્યુની વાટ પકડી.

દેવોની મજાક ક્રૂર હોય છે; અથવા તેઓ આપણે જે જોઈએ છીએ તેનાં કરતા વધારે જુએ છે. મેં દ્રુપદની દીકરી તરીકે પુનઃજન્મ લીધો. જે ક્ષણે ક્યારેય નહિ કરમાતી એવી તે પુષ્પમાળા પર મારી નજર પડી કે તરત જ, મારો ભૂતકાળ પાછો ફર્યો, અને તે સાથે જ મારો આક્રોશ. મેં જાતે જ તે હાર લઇ લીધો, અને કોઈ પણ પુરુષ મારાં માટે જે કામ કરવાની હિંમત ન કરી શક્યો તે મેં જાતે જ કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

યાદ રાખજે, નાની બહેનઃ તારાં સન્માનનો બદલો લેવા જો તું પુરુષની રાહ જોઇશ, તો તું હંમેશાં રાહ જોતી જ રહી જઈશ.

• • •

પાછળથી મેં કૃષ્ણને પૂછ્યું, "શિખંડીએ તેનાં પૂર્વજન્મ વિષે જે કહ્યું હતું, તે ખરેખર સાચું હતું?"

કૃષ્ણે બેપરવાહી દાખવી. "તે તેને સત્ય માને છે. અને શું તે જ સત્ય નથી? વ્યક્તિની

માન્યતાનો પ્રભાવ તેની આસપાસનાં લોકોમાં પણ ધીરે ધીરે પ્રસરે છે—જમીન અને હવા ને પાણીમાં—ત્યાં સુધી કે જ્યાં સુધી અન્ય કશું જ રહેતું નથી."

અરે, કૃષ્ણ પાસેથી સીધો જવાબ મેળવવો અઘરો હતો!

"શું તે તેનાં અગાઉનાં અવતારમાં અંબા હોઈ શકે?" હું મારાં પ્રશ્નને વળગી રહી. "કે પછી —કોઈ વિચિત્ર સહાનુભૂતિ વશ—તેણે અંબાનાં દુઃખને એટલું ગહનતાથી અનુભવ્યું હોય કે તેણે અંબાનું વેર વાળવાનો નિર્ણય કર્યો હોય?"

"આપણાં બધાનાં પૂર્વજન્મ હોય છે," કૃષ્ણે કહ્યું, જોકે મેં તે નહોતું પૂછ્યું. "ઉત્કૃષ્ટ રીતે ઉત્ક્રાંત થયેલી ચેતનાવાળા જીવને તે યાદ રહે છે, જ્યારે ઉતરતી કક્ષાનાં જીવ ભૂલી જાય છે."

"બેશક તમને તમારાં યાદ છે."

"હા મને યાદ છે! એકવખત હું મત્સ્યાવતારમાં હતો. મેં મનુષ્યજાતિને એક મોટાં પ્રલયમાંથી બચાવી. એકવાર હું વરાહાવતારમાં હતો. મેં મારાં દંતથી પૃથ્વીને રસાતાળમાંથી ઉઠાવી. એક વખત, હું કૂર્માવતારમાં હતો —"

"થોભો!" મેં વિક્ષેપ કર્યો. "તે તો વિષ્ણુનાં અવતારો છે! મેં તેમનાં વિષે પુરાણોમાં વાંચ્યું છે."

તેમણે તેમનાં ખભા ઊંચા કરી તેમનાં હાથ ફેલાવ્યાં. "તને મૂર્ખ ન બનાવી શકાય, કૃષ્ણા! તારામાં, હું મારાં પ્રતિરૂપને મળ્યો છું!"

મેં તેમને શંકાની નજરે જોયાં. હું ક્યારેય કહી નહોતી શકતી કે તેઓ ક્યારે મજાક કરી રહ્યાં હતાં.

પછી તેમણે કહ્યું, "મને તારો પણ છેલ્લો જન્મ યાદ છે!"

મેં બેપરવાઈનો ડોળ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ કરી ન શકી. "મને કહો!" મેં મોટેથી કહ્યું.

"તે વખતે પણ તું આવી જ અધીરી હતી. ધ્યાનમાં, તે શિવને આહ્વાન કર્યું. તેઓ આવ્યાં અને તારી સામે ઉભા રહ્યાં, નિઃશબ્દ અને ચાંદની જેવાં આસમાની. તેં તેમની પાસે વચન માંગ્યું. તેમણે સ્મિત કર્યું. તેં ફરી ને ફરી-ફરી ને ફરી તે વચન માંગ્યું. તેમને હા કહેવાની તક મળે તે પહેલાં તે પાંચ વખત તારી ઈચ્છા કહી. તેથી, તને જે પાંચ વખત જોઈતું હતું તે આ જન્મમાં તને મળશે."

પાંચ . આ શબ્દ મારાં હૃદયમાં તીવ્રતાથી ધબકી રહ્યો, અને છેલ્લાં કેટલાંક મહિનાઓથી ઋષિની જે ચેતવણીઓને મેં મારાં મનની પાછળ હડસેલી દીધી હતી, તે ચેતવણીઓએ ફરી પાછો મને વિષનાં છોડની જેમ દંશ દીધો.

"મેં શું ઈચ્છા કરી હતી?" મેં શુષ્ક અવાજે, પૂછ્યું.

"શું તું ભાવિ આગાહીઓથી હજી ધરાઈ નથી!" કૃષ્ણે કહ્યું. રમૂજથી તેજસ્વી, તેમની આંખો, કાળાં ભમરાઓ જેવી હતી.

• • •

રાજા દ્રુપદે શિખંડીને તેમની સાથે રહેવાં આમંત્રિત કર્યો હતો, પણ શિખંડીએ નમ્રતાથી તેમની માફી માંગી. (આ ઇન્કારથી થયેલી રાહતને છુપાવવાનાં પ્રયત્નમાં, દ્રુપદ જોકે નાકામિયાબ રહ્યાં.) જોકે, જ્યારે શિખંડીએ કહ્યું કે તે મારાં ભાઈ અને મારી સાથે રહેવાનું પસંદ કરશે, ત્યારે અમારાં પિતાજીની અસ્વસ્થતાને હું સમજી શકી. કદાચ તેમને ચિંતા હતી કે, શિખંડી અનૈતિક

પ્રભાવ સાબિત થશે! પણ હું ખુશ થઇ. કૈંક હતું જેણે મને શિખંડી તરફ ખેંચ્યું. શું તે મારો તેણે કરેલો સરળ સ્વીકાર હતો? તેનું પોતાનું અસાધારણ જીવન? તેણે પોતાનું ભાગ્ય એટલું બેફિકરાઈથી ધારણ કરેલું કે, તેનાથી મારી મારાં અને ધ્રિનાં ભાગ્ય વિષેની ચિંતામાં ઘટાડો થયો. તેણે મને એવી શક્યતાઓનાં અસ્તિત્વ વિષે અવગત કરાવી જેનાં વિષે મેં સ્વપ્નમાં પણ નહોતું વિચાર્યું.

અમે શિખંડીની આ ટૂંકી મુલાકાત ખાવામાં, વાર્તા કહેવામાં અને જૂગટું રમવામાં આનંદથી પસાર કરી (કારણકે ધ્રિએ સ્ત્રીઓને સહેજ પણ પસંદ નહિ એવી આ મનોરંજક રમત મને શીખવી હતી). અમે મોટેભાગે, તુચ્છ બાબતો પર હસ્યાં. મારાં ભાઈઓનાં મનોરંજન માટે મેં કવિતાઓ અને ઉખાણાંઓ રચ્યાં અને તલવારો સાથે તેમને મહાવરો કરતાં નિહાળ્યાં.

ધ્રિએ સરળતાથી શિખંડી સાથે દોસ્તી કરી, પછી ચિંતાથી પૂછ્યું, “તું ભીષ્મને કેવી રીતે હરાવીશ?”

“મારે તેમને હરાવવાની જરૂર નથી,” શિખંડીએ કહ્યું. “મારે માત્ર તેની હત્યા કરવાની છે.”

મારાં જીવનમાંથી તેને જવા દેવાં હું રાજી નહોતી, મેં શિખંડીને વધારે રોકાવાં લલચાવા પ્રયત્ન કર્યો. શું તે એટલાં માટે કે એક દિવસ (જો મારાં પતિ વિષેની ભવિષ્ય વાણી સાચી પડે તો) હું, પણ, સ્ત્રીઓ માટે જે માન્ય હતું તેની સીમાઓ અતિક્રાંત કરવાની હતી? તેની પ્રશસ્તિમાં કાવ્ય લખવાનું, પાસામાં તેને જીતવા દેવાનું, અને તેની પ્રિય મચ્છી કઢીને ધાઈ મા પાસે બનાવડાવવાનું, મેં તેને વચન આપ્યું. ધ્રિએ તેને નવા કુસ્તી દાવ શીખવવાની તૈયારી દાખવી.

તેની આંખોમાં ખેદ સાથે, શિખંડીએ તેનું માથું ધૂણાવ્યું. “મારું આટલું સ્વાગત કરવાં બદલ આભાર,” તેણે કહ્યું. “મારાં સમગ્ર જીવન દરમિયાન, મને જતાં જોઇને લોકો પ્રસન્ન થયાં છે.”

ધ્રિએ તેને તેનો પ્રિય ઘોડો અને તેનાં આયુધોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ભાલો આપ્યો. મેં તેને રસ્તા પર આરોગવાં લાડું આપ્યાં, અને નજીક આવતાં શિયાળાની ઠંડી સામે રક્ષણ આપતી યાકનાં કેશની શાલ આપી. તેની સળમાં મેં સોનામહોરો છુપાવી દીધી. જ્યારે એક મિત્રવિહીન શહેરમાં ઠંડા અને ભૂખ્યાં દિવસે તેને આ મહોરો મળશે ત્યારે તેનો ચહેરો કેવો થઇ જશે તેની મેં કલ્પના કરી.

પણ તે કશું લેવાનો નહોતો.

“મારી તપશ્ચર્યા શરું કરવા,” તેણે સમજાવ્યું, “મારે હળવો પ્રવાસ જ કરવો જોઈએ, જે સ્થળ જે આપે માત્ર તેનાં પર જ જીવિત રહીને.”

“તપશ્ચર્યા!”મેં આક્રંદ કર્યો. “શેના માટે? બીજાં બધાંએ કે જેમણે તમામ રીતે તારું આપમાન કર્યું છે તેમણે તપશ્ચર્યા કરવી જોઈએ.”

“પોતાનાં સમયનાં મહાન યોદ્ધાની હત્યા કરવી એ ભયંકર કૃત્ય છે,” તેણે કહ્યું, “ભલે પછી કોઈ પણ કારણ હોય. તે સમાજનાં મૂળિયાં નિર્બળ બનાવે છે. અને જ્યારે આ કૃત્ય કોઈ યુક્તિથી કરવામાં આવે ત્યારે તે વધારે ખરાબ છે—અને તેનો જ સહારો મારે લેવો પડશે, કારણકે અન્ય કોઈ રીતે હું આ કાર્ય સિદ્ધ કરી શકું તે માટે અવશ્ય મારી પાસે કોઈ કૌશલ્ય નથી. હું તે માટે પહેલેથી જ પશ્ચાતાપ કરી રહ્યો છું, કારણકે ઘણી સંભાવના છે કે, હું પણ, આ પ્રક્રિયામાં મૃત્યુ પામીશ.”

મહેલનાં દરવાજાની છાયામાં, ધ્રિએ કહ્યું, “ભાઈ, તું સ્ત્રી અને પુરુષ બંને રહ્યો છે. તું એવાં રહસ્યો જાણતો હોઈશ જે અન્યો નથી જાણતાં. તારી સમજદારીમાં અમને પણ સહભાગી બનાવ.”

કડવાશ ભર્યાં સ્મિતમાં શિખંડીનાં હોઠ વળ્યાં. "હા, મારી યાત્રામાં મેં થોડી ઘણી બાબતો શીખી, જોકે હવે હું નથી સ્ત્રી કે નથી પુરુષ, આથી તેનો મને કોઈ ખપ નથી. પણ એક છે જે કદાચ તમને ઉપયોગી નીવડેઃ પુરુષની શક્તિ એ આખલા જેવી સ્ફોટક હોય છે, જ્યારે સ્ત્રીની શક્તિ ત્રાંસી વહે છે, જાણે કે સાપ પોતાનો શિકાર ખોજતો હોય તેમ. તમારી શક્તિનાં ચોક્કસ ગુણધર્મ વિષે જાણો. જો તમે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ નહિ કરે તો, તેનાથી તમે જે ઈચ્છો છે તે તમને પ્રાપ્ત નહિ થાય."

તેનાં શબ્દોએ મને ગૂંચવી. શું શક્તિ એક જ અને સરળ નહોતી? જે વિશ્વને હું જાણતી હતી તેમાં, પુરુષો પાસે તે થોડી વધારે હતી.(આ બદલવાની આશા હતી મને.) મારે શિખંડીનાં વિચારો વિષે વિચારવું પડ્યું.

પણ તેનાં જતાં પહેલાં મારે બીજું પૂછવાનું હતું. મેં છેલ્લી વખત તેનાં હાથ પકડી લીધાં, પેલાં જખ્મોને મહેસૂસ કરતાં. મેં મલમથી તેમને રુઝાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેણે મને અટકાવી હતી. "શું અર્થ છે?" તેણે કહ્યું હતું. "મારે હજી બીજાં ઉઝરડાં લેવાં પડશે."

"આપણે જ્યારે સૌ પ્રથમ મળ્યાં," મેં પૂછ્યું, "શા માટે તેં મારો આભાર માન્યો?"

"મેં તારો આભાર માન્યો કારણકે મારાં ભાગ્યને સિદ્ધ કરવાં તું મને મદદ કરીશ."

"કેવી રીતે?"

"તું તે મહાન યુદ્ધને દોરીશ જ્યાં હું ભીષ્મને મળીશ અને તેની હત્યા કરીશ." તેનો ચહેરો શ્યામ થઇ ગયો. "પણ યુદ્ધ પહેલાં તારે જે અપમાન સહન કરવું પડશે અને યુદ્ધ પછી જે વિષાદ વેઠવો પડશે તે માટે, મારે તારો આભાર માનવાને ને બદલે તારી માફી માંગવી જોઈતી હતી. અને આમાંનું ઘણું બધું તું સહન કરીશ, બહેન, કારણકે તારું ભાગ્ય મારાં ભાગ્ય સાથે જોડાયેલું છે."

7

મત્સ્ય

હું મારાં બગીચામાં જાંબુનાં વૃક્ષ નીચે સ્થિર બેસીને, ન્યાય શાસ્ત્રનાં ગ્રંથ પર એકાગ્ર થવાની કોશિશ કરી રહી હતી. તે એક વ્યાપક અને અઘરું પુસ્તક હતું જેમાં દેશનાં કાયદાઓ નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા હતાં, અને મારો ભાઈ અત્યારે તેનો અભ્યાસ કરી રહ્યો હતો. (શિખંડીની મુલાકાત બાદ તરત જ, પિતાજીએ મારાં ભાઈનાં શિક્ષક સાથે મારાં પાઠ બંધ કરાવ્યાં હતાં, એવું સ્પષ્ટપણે જાહેર કરીને કે મારે વધારે ને વધારે સ્ત્રીઓચિત વિષયો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર છે.) મારો ધ્યાનભંગ કરવા પ્રયોજાયેલા કાવતરા રૂપે મારી આસપાસ ગ્રીષ્મ ઋતુએ તેની સુસ્ત પાંખડીઓ ફેલાવી દીધી. જીવજંતુઓનાં સૂર પ્રસરી રહ્યાં. જાંબુડીના રસદાર જાંબુઓ પ્રમાદી રીતે ઘાસ પર ખર્યાં. આનંદી પક્ષીઓનાં યુગ્મગાને મારી છાતીને આકૃષ્ટ કરી, એક વિચિત્ર અજંપાને વિમુક્ત કર્યો. (શું આ સ્ત્રૈણ રસ હતો?) મારાં સાથીઓ, દરબારીઓની દીકરીઓ, અમારાં ચહેરાની કાંતિનું રક્ષણ કરવા ઉપર બાંધેલાં મંડપ નીચે ટોળે વળી જતી. (શિખંડીની મુલાકાત બાદ આ લોકોને મારાં પિતાજીએ મારાં પર થોપ્યાં હતાં. તેમણે એવી આશા રાખી હતી કે તેઓ એક સારી સોબત સાબિત થશે, પણ મને તેમનાથી માત્ર ત્રાસ જ થયો.) તેઓ પંચાત કરતાં, તેમનાં હોઠને લાલ કરવા પાન ચાવતાં, પ્રેમ ઔષધ બનાવવાનાં નુસખા એકબીજાંને જણાવતા, મોઢાં મચકોડતાં, કોઈ કારણ વિના ખીખીયારીઓ કરતાં, અને જો ભમરો ખૂબ જ નજીક આવી જાય તો સ્ત્રીઓની જેમ બૂમાબૂમ કરી મૂકતાં. વારેવારે તેઓ મારી સામે આજીજીભરી નજરે જોતાં. કાશ કે મેં મહેલની અંદર પાછાં જવાનો નિર્ણય કર્યો હોત! આ ક્રૂર સૂર્ય— ચંદરવો હોવાં છતાં પણ—ત્વચા માટે કેટલો હાનિકારક હતો! તેની વિનાશક અસરને હળવી કરવા તેમને કલાકોનાં કલાકો દહીં અને હળદરનાં મલમમાં તરબોળ રહેવું જ પડ્યું હશે!

મેં તેમને મક્કમતાથી અવગણ્યા અને વાંચવાનું ચાલુ રાખ્યું. જે પુસ્તકમાં ચીવટ અને ઉદાસીન વિગતે સેવકો અને પત્નીઓ સહિત— આવાસી મિલકતોને લગતા કાયદા વર્ણવ્યાં હતાં—તે પુસ્તકે મારી પાંપણોને સુસ્તીમાં નમાવી દીધી. પણ હું તે જાણવા દ્રઢનિશ્ચયી હતી જે એક રાજાને જાણવું જરૂરી હતું. (નહિ તો કેવી રીતે હું આ ચંચળ છોકરીઓથી કે પછી મારાં પિતાની પત્નીઓથી અલગ હોવાની ઈચ્છા કરી શકી હોત? એવી પત્નીઓ કે જેઓ દિવસોનાં દિવસો મારાં પિતાની ચાહના પ્રાપ્ત કરવાં એકબીજાં સાથે સ્પર્ધા કરતી? બીજી કઈ રીતે હું સ્વયં જ શક્તિશાળી બની શકી હોત?) આથી મેં સૂર્યનાં અનુગ્રહની અવજ્ઞા કરી અને પુસ્તક સાથે બાથ ભીડી.

પણ ન્યાય શાસ્ત્રની તાલીમ ક્યારેય પૂર્ણ નહિ કરી શકવા હું નિર્મિત હતી. જેવું મેં એક પાનું

ફેરવ્યું કે મહેલમાંથી ધાઈ મા, તેમનાં કદ પ્રમાણે શક્ય એટલાં ઝડપથી ડોલતાં ડોલતાં આવ્યાં. તેઓ હાંફી રહ્યાં હતાં અને બોલતાં બોલતાં તેમનાં ગળામાંથી સસણી બોલતી હતી, અને લાલઘૂમ ચહેરા સાથે, તેમણે મારાં સાથીઓને ત્યાંથી ભગાડી મૂક્યાં. પછી તેમણે સમાચાર મને કાનમાં ગુપચુપ કહ્યાં (પણ તેમની ઉત્તેજનામાં તેઓ એટલું મોટેથી બોલતાં હતાં કે સૌએ સાંભળ્યું): મારાં પિતાજીએ નક્કી કર્યું હતું—શિખંડીની મુલાકાતે અવશ્ય તેમની અંદર ચિંતાનાં તોફાનનો ખળભળાટ મચાવ્યો હોવો જ જોઈએ—કે આવતા મહિને મારાં વિવાહ કરવામાં આવશે.

• • •

ભાવિ આગાહી થઈ ત્યારથી, મેં પ્રસંગોપાત લગ્ન વિષે વિચાર્યું હતું—ક્યારેક ઉત્તેજના સાથે અથવા ક્યારેક સમર્પણ સાથે, ક્યારેય ભય સાથે. મને સંદિગ્ધપણે, એવું લાગ્યું કે, તે એક મહાન તક હતી—પણ શેના માટે તે વિષે હું સ્પષ્ટ નહોતી. મેં એવી કલ્પના કરી હતી કે મારાં લગ્ન પણ મારાં પિતાજીની અન્ય દીકરીઓ જેવાં જ હશેઃ વડીલો દ્વારા આયોજિત. પણ ધાઈ માએ મને જણાવ્યું કે મારો સ્વયંવર થવાનો હતો. ભારતમાંથી તમામ રાજ્યોનાં ઈષ્ટ શાસકોને પાંચાલ આમંત્રિત કરવામાં આવશે. તેમાંથી, મારાં પિતાજીએ જાહેર કર્યું હતું કે, મારે જેની સાથે લગ્ન કરવાનાં હતાં, તે પુરુષને મારે પસંદ કરવાનો રહેશે.

શરૂઆતનાં આઘાત બાદ, હું આનંદથી છલકાઈ ઉઠી. હું ધ્રિને શોધવાં દોડી. "મને વિશ્વાસ નથી આવતો કે હું મારાં પતિને સ્વયં પસંદ કરીશ." હું મોટેથી બરાડી. "તેં મને શા માટે કહ્યું નહિ?"

"આટલી બધી ઉત્તેજિત ન થા," તેણે ખિન્નતાથી જવાબ આપ્યો. "સ્વયંવરમાં કૈંક ને કૈંક હંમેશાં ખોટું થાય છે— કાંતો તે જ્યારે બની રહ્યો હોય છે ત્યારે, અથવા ત્યારબાદ."

મેં ભાવિ અનિષ્ટનું ક્ષણિક શૂળ અનુભવ્યું, પણ ધ્રિનાં શબ્દોને મેં મારાં મિજાજને ખરાબ કરવાની અનુમતિ ન આપી. તે બહુ સાવધ હતો. ક્યારેક હું તેને કહેતી કે જ્યારે આપણને અગ્નિમાંથી ધકેલી દેવામાં આવ્યા ત્યારે દેવોએ ચોક્કસ ગોટાળો કર્યો હોવો જોઈએ. તેને કન્યા હોવું જોઈતું હતું, અને મારે કુમાર!

"હું ઈચ્છું કે પિતાજીએ આ નિર્ણય ઉતાવળમાં ન કર્યો હોય," તેણે કહ્યું.

"તું માત્ર ઈર્ષા કરે છે કે મને મારો સાથીદાર પસંદ કરવાની તક મળી રહી છે જ્યારે તને નહિ!" મેં મજાક કરી. ખરી રીતે તો, અમારાં પિતાજીએ જે પાડોશી રાજકુમારી સાથે ધ્રિનું વેવિશાળ કર્યું હતું તે રાજકુમારી પર ધ્રિ અત્યંત મોહિત હતો. કાગળનાં વીંટાનાં ઢગલામાં તેણે છુપાવેલી તેની છબીને તે ગંભીરતાથી તાકી રહેતો, અને એમ કરતાં ક્યારેક હું તેને ઓચિંતા જ પકડી પાડતી. પણ એક સવાલે મને સતત રિબાવીઃ શા માટે અમારાં પિતાજી, જેઓ નિયંત્રણમાં જ ખુશ રહેતાં, મને આટલી બધી આઝાદીની અનુમતિ આપે?

"શું તે ખરેખર બનશે?" મેં ધ્રિને પૂછ્યું. "કે તેઓ અચાનક તેમનું મન બદલી નાખશે?"

"તે થશે. તેમણે સૌથી મહત્વનાં રાજાઓને આમંત્રણ આપવા સેંકડો દૂત રવાના કર્યાં છે. તેમનાં આનંદપ્રમોદ માટે મહેલો બનવાનું અત્યારથી જ શરું થઈ ગયું છે અને—"

પણ કૃષ્ણ—તેઓ ક્યારે ખંડમાં પ્રવેશ્યાં?—મને ચોંકાવીને, હસ્યાં.

"અરે, તે થશે, કૃષ્ણા, પણ તું જેની કલ્પના કરી રહી છે તેવું કદાચ તે નહિ હોય. હીરાની

જેમ, સત્યનાં, ઘણાં પાસાં હોય છે. તેને કહે, ધ્રિષ્ટદ્યુમ્ન. તેને પરીક્ષા વિષે કહે."

• • •

પાંચાલનાં હિત અને દ્રુપદનાં ઘરનાં માન માટે, મારાં રાજવી પિતાએ, તેમનાં મંત્રીઓ અને પૂજારીઓ સાથે મળીને, આ પ્રમાણેની યોજના બનાવી હતીઃ લગ્ન પહેલાં, એક કૌશલ્ય કસોટી થશે. જે રાજા તે કસોટીમાં પાર ઉતરશે તેને હું વરમાળા પહેરાવીશ.

"તો પછી, તેને સ્વયંવર શા માટે કહેવાનો?" મેં આક્રંદ કર્યો. "શા માટે બધાં રાજાઓ સમક્ષ મારો તમાશો બનાવવો? આ પરિસ્થિતિમાં તો મારાં પિતાને, અને નહિ કે મારે, એ નિર્ણય કરવાનો રહેશે કે હું કોને પરણીશ?"

ધ્રિ નાખુશ લાગ્યો, પણ તે મક્કમતાથી બોલ્યો. "ના, ભાગ્ય તે નિર્ણય કરશે. આ કોઈ સામાન્ય કસોટી નથી જે પિતાજી તારી સાથે વિવાહોતુસ્ક રાજાઓ માટે આયોજિત કરી રહ્યાં છે. તેમણે લગ્ન મંડપની છત પર ઉંચે ચક્કર ચક્કર ઘૂમતાં, ધાતુનાં બનેલાં મત્સ્યનો વેધ કરવો જ પડશે."

અમારાં પિતાજીને તેણે આપેલાં સમર્થને મને વધારે ગુસ્સે કરી. "તેમાં શું અઘરું હતું? શું યોદ્ધાઓ સૌથી પહેલાં તે જ નથી શીખતાં, એક ગતિમાં રહેલાં લક્ષ્યને કેવી રીતે વીંધવું? અથવા શું તારાં દુશ્મનો યુદ્ધ મેદાનમાં એ પ્રતીક્ષામાં બેસી રહેતાં હોય છે કે, ક્યારે તારું બાણ તેમને શોધતું ત્યાં આવી ચઢે?"

"હજુ વધારે છે આ કસોટીમાં," શાંત અવાજે, તેણે સમજાવ્યું. "તેઓ સીધેસીધું લક્ષ્ય તરફ જોઈ નહિ શકે પણ માત્ર ઝડપથી ચક્કર મારતાં પાણીનાં એક હોજમાં તેનું પ્રતિબિંબ જ જોઈ શકશે. લક્ષ્ય વેધ કરવાં તેઓ ઢાલનાં એક નાનાં છિદ્રમાંથી વધારેમાં વધારે પાંચ જ બાણ છોડી શકશે. અને તેઓ તેમનાં પોતાનાં શસ્ત્રોનો ઉપયોગ નહિ કરી શકે."

"તેમણે સૌથી ભારે એવાં કીન્ધારા ધનુષનો જ ઉપયોગ કરવાનો રહેશે." કૃષ્ણે મદદ કરતાં ઉમેર્યું. "ઘણી આજીજીઓ બાદ, તારાં પિતાએ, તેને દેવો પાસેથી ઉછીનું લીધું. મુઠ્ઠીભર યોદ્ધાઓ વિશ્વમાં આજે તેને ઉઠાવી શકે છે, અને તેમાં પણ જૂજ યોદ્ધાઓ જ તેનાં પર બાણ ચઢાવી શકે છે."

મેં તે બંને સામે વેધક દ્રષ્ટિપાત કર્યો. "અદ્ભુત!" મેં કહ્યું. "તો તેમણે તેમની સામે એક અશક્ય કાર્ય મૂક્યું છે! તેઓ ઉન્મત્ત છે?"

"અશક્ય નથી," કૃષ્ણે કહ્યું. "હું તે વ્યક્તિને જાણું છું જે આ સિદ્ધ કરી શકે. અર્જુન, ત્રીજો પાંડવ રાજકુમાર, મારો સૌથી પ્રિય મિત્ર."

"અર્જુન?" મેં આશ્ચર્યમાં કહ્યું. "તમે અમને ક્યારેય ન કહ્યું કે તે તમારો સૌથી પ્રિય મિત્ર હતો?"

"ઘણી બધી વસ્તુઓ મેં તને નથી કહી," કૃષ્ણે કહ્યું, કોઈ પણ ખેદ વિના.

ધ્રિનાં ચક્ષુ ઉત્સુક હતાં. "શું તે તેનાં સમયનો સૌથી મહાન ધનુર્ધર છે?"

"હું એવું માનું છું," કૃષ્ણે કહ્યું. "તે રૂપાળો પણ છે, અને સ્ત્રીઓનો ખાસ પ્રીતિપાત્ર. મને લાગે છે કે આપણી કૃષ્ણા તેને પસંદ કરશે!"

તેમનાં શબ્દોએ મને ઉત્સુક બનાવી, જોકે મેં તેમને મારી ઉત્સુકતા નિહાળવાનો સંતોષ ન આપ્યો. "શા માટે અમારાં પિતાજી મને એવા પુરુષ સાથે લગ્ન કરવાની અનુમતિ આપશે જેણે

તેમનું અપમાન કર્યું હતું.?" મેં પૂછ્યું.

"અર્જુને તેમનું અપમાન નહોતું કર્યું!" ધ્રિએ ત્વરાથી કહ્યું. "તે માત્ર દ્રોણનાં આદેશોનું પાલન કરી રહ્યો હતો. એક યોદ્ધાને તે પુરુષ માટે અત્યંત માન હોય છે જે તેને યુદ્ધમાં હરાવે છે."

પુરુષો! તેઓ વિચિત્ર નિયમોથી જીવતા. મારે ધ્રિને પૂછવું હતું કે તો પછી, શા માટે આપણાં પિતાજી દ્રોણને આટલી નફરત કરતાં હતાં, કારણકે હાર પાછળનો દોરીસંચાર તો દ્રોણનો જ હતો. પણ મેં સ્વયંને વધારે સોહામણા વિચારો તરફ વહેવા દીધી. અમારાં સમયનાં સૌથી મહાન તીરંદાજની પ્રેયસી થવા. તેવી સ્ત્રી બનવા કે જેનું સ્મિત તે યોદ્ધાનાં હ્રદયને વધારે જોરથી ધબકતું કરી દે, જેનો ક્રોધ તેને મોતનાં આરે લાવી શકે તે હદ સુધી જખ્મી કરે, અને જેની સલાહ તેનાં સૌથી મહત્વનાં નિર્ણયોનું માર્ગદર્શન કરે. શું જે ઈતિહાસ પરિવર્તન માટે હું નિર્મિત હતી તેનો આ માર્ગ હોઈ શકે?

કૃષ્ણે તોફાની સ્મિત કર્યું, જાણે કે તેમને ખબર હતી મેં શું વિચાર્યું. પછી તેમણે કહ્યું, "જો તે આવી શકે, જો તે જીતી શકે, પાંચાલ માટે તે કેટલો ભવ્ય વિજય હશે!"

મને આ વાતનો સૂર ન ગમ્યો. "પાંચાલ માટે, તમારો શું મતલબ છે?"

"શું તું જોતી નથી?" કૃષ્ણે કહ્યું. "એક વખત તે તારી સાથે વિવાહ કરે એટલે, અર્જુન તારાં પિતા વિરુદ્ધ યુદ્ધ ન કરી શકે. તે ફરી ક્યારેય દ્રોણનો સાથીદાર ન બની શકે."

મારું મોઢું પરિતાપથી ભરાઈ ગયું. હું કેટલી મૂર્ખ હતી, પ્રેમનાં સ્વપ્ના જોઈ રહી હતી જ્યારે હું તો મચ્છી પકડવાના સળિયાને છેડે લટકાવેલા એક જંતુથી વિશેષ કશું જ નહોતી.

"પિતાજીએ અર્જુનને પાંચાલ તરફ લલચાવવા આ કસોટી યોજી છે, ખરું ને?" મેં કહ્યું. "કારણકે અર્જુન દ્વારા તેઓ પરાસ્ત થયા હોવાથી, પોતાની આબરૂ ગુમાવ્યાં વગર તેઓ સીધેસીધું તો તેને વિવાહ દરખાસ્ત મોકલી શકે નહિ. પણ સ્વયંવર—તો આદર્શ તક હતી! તેઓ જાણતા હતાં કે અર્જુન જેવો યોદ્ધો આવા પડકારનો પ્રતિકાર નહિ કરી શકે. સત્તા —બસ તેમને તેની જ પરવાહ છે, તેમનાં બાળકોની નહિ." મને ઘણાં લાંબા સમયથી આ સંદેહ હતો. તેમ છતાં, મને નવાઈ લાગી કે આ બાબતને વ્યક્ત કરતાં કેટલી અસહ્ય પીડા થઈ.

"પાંચાલી," ધ્રિએ શરું કર્યું, "તે સાચું નથી!"

"તું શા માટે ક્યારેય સત્ય સ્વીકારીશ નહિ?" મેં કટુતાથી કહ્યું. "મહારાજા દ્રુપદ માટે આપણે મોહરાંથી વિશેષ કંઈ જ નથી, એવાં મહોરાં કે જેને તેઓ તેમને જ્યારે સૌથી વધારે લાભ થવાનો હોય ત્યારે બલિ ચડાવી શકે. હું તો ખેર પરણાવી દેવાઈશ. તને તો—તેઓ માત્ર પોતાનો બદલો લેવા મોતનાં મુખમાં ધકેલવા રાજી છે."

જેવાં હું આ શબ્દો બોલી ગઈ કે મને ખેદ થયો—માત્ર એટલે જ નહિ કે ધ્રિ એવો થઈ ગયો કે જાણે મેં તેને તમાચો માર્યો હોય. ધાઈ માએ કહ્યું કે વ્યક્તિનાં મૃત્યુ વિષે વાત કરીને તમે તેને નોતરું આપી શકો છો. શું મેં મારાં ભાઈનું બદનસીબ નોતર્યું કારણકે હું મારી જિહ્વા પર કાબુ ન રાખી શકી? મેં ઝડપથી તેની રક્ષા માટે પ્રાર્થના કરી જોકે હું બહુ પ્રાર્થના કરતી નહોતી.

કૃષ્ણે મારાં સ્કંધને સ્પર્શ કર્યો. "તારાં પિતાજી જેટલાં દેખાય છે, તેટલાં હ્રદયહીન નથી, મારી વહાલી. તેમને સંપૂર્ણ ખાતરી છે કે તારું સુખ ભારતનાં મહાનાયકની પત્ની બનવામાં જ રહેલું છે. અને ધ્રિ માટે, તેમને વિશ્વાસ છે કે તેનું સુખ તેમનાં પરિવારનાં સન્માનનો બદલો લેવામાં રહેલું છે."

કૃષ્ણ જેમ બોલ્યાં, તેમ હું જાણે રક્ત અને દાહ સૂંઘી શકી. હું મારી ક્ષુલ્લક ચિંતાઓ માટે

લજ્જિત હતી. ધ્રિ માટે જે ભવિષ્ય રાહ જોઈ રહ્યું હતું તે મારે સામનો કરવામાં આવનારી કોઈપણ બાબત કરતાં ઘણું જ વધારે ખરાબ હતું. મેં વિચાર્યું કે આ તેને તોડી નાંખશે કે વધારે કઠણ બનાવશે, અને તે તો તેનાથી પણ અધમ હશે. મેં વિચાર્યું કે શું મેં ખોટી બાબત માટે પ્રાર્થના કરી હતી.

"અને જ્યાં સુધી પ્યાદાં હોવાની વાત છે," કૃષ્ણ કહી રહ્યાં હતાં, "તો શું આપણે સૌ સમયનાં હાથમાં પ્યાદાં માત્ર જ નથી, સમય કે જે બધાંમાં સૌથી મહાન ખેલાડી છે?"

• • •

રાત્રે કૃષ્ણે જે ભેદ ખોલ્યો હતો તે, અને શા માટે તેમણે જેવો મારાં પ્રણયનો પરપોટો બન્યો કે તેમાં છેદ કર્યો હતો તે વિષે મેં વિચાર્યું. તેઓ મને કશુંક શીખવવા માંગતા હતાં. શું તે દેખીતાં ઉમદા કાર્યોની પાછળ રહેલાં દુષ્ટ પ્રયોજનો વિષે સાવધ રહેવાની શિક્ષા હતી? શું તે મારી જાતને ભાવનાઓમાં વહાવી નહિ દઈ, તેને બદલે સ્વયંને સમગ્ર ભારતનાં ભાગ્યને અસર કરનારાં એક વ્યાપક રાજકીય આયોજનનાં એક ભાગ તરીકે જોવાનો બોધ હતો? શું તે ભેદ મને સાવધાનીનું બખ્તર કેવી રીતે પહેરવું તે શીખવતો હતો કે જેથી કરીને કોઈ તેની આરપાર જઈને મારો હ્રદય ભંગ ન કરી શકે?

મહત્વનાં પાઠ, બેશક. પણ હું એક સ્ત્રી હતી, અને મારે તેમનો મહાવરો કરવો પડે તેમ હતો —જે રીતે શિખંડીએ સૂચવ્યું હતું તે રીતે —મારી પોતાની રીતે. હું પ્રશ્ન માટે આડકતરો અભિગમ અપનાવીશ. મારાં પિતાજીનો જે પણ ઈરાદો હોય, તેમ છતાં પણ હું અર્જુનનાં હ્રદયને જોરથી ધબકતું કરી શકું. તેમ છતાં પણ હું તે જે રીતે વિચારે છે તેને પ્રભાવિત કરી શકું. કદાચ સમય મહાન ખેલાડી હતો. પણ ઋષિઓએ મિથ્યા ગણાવેલાં આ વિશ્વમાં મનુષ્યોને જેટલી સીમાઓની અનુમતિ છે તે સીમાઓની અંદર, હું પણ, એક ખેલાડી બનીશ.

8

જાદુગરણી

એક સવારે, જાદુગરણી આવી ચઢી.

પણ શા માટે હું તેને આ નામે સંબોધી રહી હતી? ગમારની જેમ, પોતાની ભૂરી સાડીની પાટલીનો, પોતાનાં પગની વચ્ચે કછોટો વાળેલી તે સ્ત્રી, બજારમાં પોતાની વસ્તુઓ વેચનારી સ્ત્રીઓથી સહેજ પણ અલગ નહોતી લાગતી. તેનામાંથી નમકીન મચ્છીની એક આછી શી સોડમ આવી રહી.

“તું કોણ છે?” ધાઈ માએ હકથી પૂછ્યું. “ચોકીદારોને અતિક્રમી તું અહીં આવી કેવી રીતે?”

તેની હડપચી પર એક સિતારાનું છુંદણું હતું અને તેની ભુજાઓ માંસલ હતી જેનાથી તેણે ધાઈ માને પોતાનાં માર્ગમાંથી હટાવ્યાં— નિષ્ઠુરતાથી નહિ. ધાઈ મા તો આ સ્ત્રીની ગુસ્તાખી સામે મોઢું વકાસી, તાકી જ રહ્યાં. કાંતો તેઓ પહેરેદાર માટે બૂમાબૂમ કરી મૂકશે અથવા તો પોતાનાં હંમેશનાં વઢકણાં સ્વભાવ પ્રમાણે તે સ્ત્રીને ધમકાવી નાખશે એવી મને અપેક્ષા હતી, પણ તેમણે બંનેમાંથી એક પણ ન કર્યું.

“મને મોકલવામાં આવી છે,” તે મોહિનીએ મને કહ્યું, “તમારાં મોટાભાગનાં નકામાં શિક્ષણમાં રહી ગયેલી મોટી ઉણપોની પૂર્તિ કરવા.”

મેં વિરોધ ન કર્યો. (ખાનગીમાં, મારાં પાઠ અંગેનાં તેનાં મૂલ્યાંકન સાથે હું સહમત હતી.) તે શું શીખવવાની છે તે જોવામાં મને રસ હતો.

“તમને કોણે મોકલ્યાં?” મેં પૂછ્યું. મને શંકા હતી કે કદાચ મુનિ વ્યાસે તેને મોકલી હોય. તેઓ, પણ, માછીમાર સમુદાયનાં જ હતાં.

તેણે દાંત કચકચાવ્યાં. તેનાં શ્યામ ચહેરામાં તેનાં દાંત ખૂબ શ્વેત હતાં, ને તેમની ધાર તીક્ષ્ણ અને ધારદાર હતી. “તમારો પ્રથમ પાઠ છે, રાજકુમારી, એ જાણવું કે તમારે જેનો ઉત્તર ન આપવો હોય તેવાં પ્રશ્નોને કેવી રીતે ટાળવાં? તેવાં પ્રશ્નોની અવગણના કરી તમે તે કરી શકો.”

બાકીનું અઠવાડિયું તેણે મને કેશકલાપનું ગૂંથન કેવી રીતે કરવું તે શીખવ્યું. તેણે મને કેશને કેવી રીતે ધોવાં, કેવી રીતે તેમાં તેલ નાખવું, કેવી રીતે ઘૂંચ કાઢવી, અને કેવી રીતે સેંકડો ભાતથી તેમને ગૂંથવા તે શીખવ્યું. તેણે મને તેના પર અભ્યાસ કરાવ્યો અને જો હું સખત રીતે ખેંચું કે કોઈ લટ ગૂંચવી નાંખું તો તે મને સખત ઠપકો આપતી. તેનાં કેશ આંટીઓવાળા અને અનિયંત્રિત હતાં, આથી મને આવા ઘણાં ઠપકા મળ્યાં. મેં તેમનો અસાધારણ નમ્રતાથી સ્વીકાર કર્યો.

ધાઈ માએ અસહમતિમાં તેમનાં ગાલ ફુલાવ્યાં. “હાસ્યાસ્પદ!” તેમણે ભારપૂર્વક કહ્યું (જોકે, મેં નોંધ્યું કે, તેમણે આમ જાદુગરણીની હાજરીમાં નહોતું કહ્યું). “કોઈએ સાંભળ્યું છે એક રાણી કોઈ બીજાનું કેશ ગૂંથન કરે—કે પછી, તે રીતે જોતાં તો પોતાનું સુદ્ધાં પણ કરે?”

પણ મને લાગ્યું કે જાદુગરણી પાસે પોતાનાં કારણો હતાં, અને જ્યાં સુધી તેણે સંતોષ વ્યક્ત ન કર્યો ત્યાં સુધી મેં સખત મહેનત કરી.

• • •

જાદુગરણીએ મને અન્ય રાણીને અનુરૂપ નહિ તેવાં કૌશલ્ય શીખવ્યાં. તેણે મને માત્ર મારાં હાથને ઓશીકું કરી, રાત્રે જમીન પર સુવડાવી, ત્યાં સુધી જ્યાં સુધી હું તેવી પરિસ્થિતિઓમાં સૂઈ ન શકું. તેણે મને સૌથી સસ્તી, અને સૌથી બરછટ સુતરાઉ સાડીઓ પહેરાવી અને જ્યાં સુધી હું તેવી સાડીઓથી ટેવાઈ નહિ ત્યાં સુધી તેમનાથી મારી ત્વચા ઘસાતી રહી. તેણે મને એવું ભોજન ખવડાવ્યું જે મારાં સૌથી નીચલી કક્ષાનાં સેવકો ખાતાં; તેણે મને ફળો પર જીવતાં, ત્યાર બાદ પાણી, અને ત્યાર પછી ક્યારેક દિવસોનાં દિવસો સુધી ઉપવાસ કરતાં શીખવ્યું.

"તે સ્ત્રી તારું મોત સાબિત થશે!" ધાઈ માએ વિલાપ કર્યો. "તે તને થકવીને કૃશ બનાવી રહી છે." પણ તે સાચું નહોતું. જાદુગરણીએ મને એક યોગિક શ્વાસોચ્છવાસ શીખવ્યો હતો જેનાથી મને એટલી શક્તિ પ્રાપ્ત થતી કે મારે અન્ય કોઈ પોષણની જરૂર જ ન પડતી. તે યોગિક શ્વાસોચ્છવાસથી મારું મન મર્મભેદક બન્યું અને પહેલાં જે સૂક્ષ્મતાઓ મારાંથી અદ્રશ્ય હતી તેની ઝાંખી મને થવા લાગી. મેં જોયું કે તેનાં પાઠ વિરુદ્ધ દિશામાં જતા હતાં. મારી સુંદરતાને વધારતાં શણગાર તેણે મને શીખવ્યાં. તો સાથે સાથે તેણે મને મારી જાતને એટલી સાધારણ બનાવતા પણ શીખવ્યું કે કોઈ એક ક્ષણ માટે પણ મારી સામે આંખ ઉઠાવી જોવાની તસ્દી ન લે. તેણે મને સર્વશ્રેષ્ઠ સામગ્રીઓ તેમજ સાવ ઓછી સામગ્રીઓ સાથે રસોઈ કરતાં શીખવ્યું. તેણે મને માંદગી દૂર કરવાનાં તેમજ માંદગી નોતરે તેવાં પ્રવાહી ઔષધો બનાવતાં શીખવ્યું. તેણે મને અવાજ ઉઠાવતાં નિર્ભય થવાનું અને મૌન સાધવા બહાદુર થવા શીખવ્યું. તેણે મને ક્યારે અસત્ય અને ક્યારે સત્ય બોલવું તે શીખવ્યું. તેણે મને પુરુષનાં અવાજનાં કંપનને પિછાણી તેની છુપાવેલી કરુણાંતિકાઓ વિષે સભાન થવાનું શીખવ્યું. તેણે મને અન્યોની પીડાઓથી પોતાની જાતને અળગી રાખવાનું શીખવ્યું જેથી કરીને હું ટકી શકું. મને સમજાયું કે તે મને મારાં જીવનમાં આવનારી જુદાં પ્રકારની પરિસ્થિતિઓ માટે તૈયાર કરી રહી હતી. તે કેવો આકાર લેશે, તેની અટકળ કરવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો, પણ અહીં હું નિષ્ફળ ગઈ. હું આમાં પણ નિષ્ફળ રહીઃ મને જોકે ખબર હતી કે તેણે જે પણ શીખવ્યું તે બધું જ મહત્વનું હતું, પણ મારાં મિથ્યાભિમાનમાં હું માત્ર એ જ બાબતો શીખી જેણે મારાં અહમને પરિતૃપ્ત કર્યો.

• • •

અંતમાં, તેણે મને શૃંગાર ચેષ્ટા કરવાનું શીખવ્યું, પ્રથમ ભૂમિકા જે એક પત્ની માટે ફરજિયાત હતી. આંખનાં ખૂણેથી કેવી રીતે તીક્ષ્ણ નજર કરવી તે તેણે મને બતાવ્યું. કેવી રીતે, હળવેથી, નીચેનાં ઉપસેલાં હોઠને કરડવો. હું પારદર્શક પડદાને ખેંચવા જેવો મારો હાથ ઉઠાવું કે બંગડીઓને કેવી રીતે ખનકાવી. કેવી રીતે એવી ઢબે ચાલવું કે પીઠનાં ઝૂલન માત્રથી જ છુપાયેલાં વિલાસનો ઈશારો થઈ શકે.

તેણે કહ્યું, "શૈયામાં તમારે પ્રત્યેક દિવસે અલગ અલગ જ હોવું જોઈએ, તમારાં સ્વામીનાં મિજાજ તરફ સંવેદનશીલ. ક્યારેક સિંહણ, ક્યારેક ધ્રુજતી કબૂતરી, ક્યારેક હરણી, જે તેનાં સાથીદારની ત્વરા સાથે તાલથી તાલ મિલાવે."

તેણે મને કેટલીક વનસ્પતિઓ આપી, કેટલીક તૃષ્ણા માટે, કેટલીક સહનશક્તિ માટે, કેટલીક એવા દિવસો માટે જ્યારે હું પુરુષને મારાંથી દૂર રાખવા માંગતી હોઉં.

"પ્રેમનું શું?" મેં પૂછ્યું.

"મધમાં વાટેલી, કમળ દંડી પુરુષને તમારાં માટે પાગલ બનાવી દેશે," તેણે કહ્યું.

"મારો કહેવાનો અર્થ તે નહોતો."

તેણે મને મારી પોતાની તીવ્ર ઝંખના ઉત્તેજિત કરવા પણ એક વનસ્પતિનું નામ આપ્યું.

"ના. મને મારાં પતિને કેવી રીતે પ્રેમ કરવો, અને તે મને કેવી રીતે પ્રેમ કરી શકે તે શીખવો."

તેણે અટ્ટહાસ્ય કર્યું. "હું તે ન શીખવી શકું," તેણે કહ્યું. "પ્રેમ વીજળીની જેમ આવે છે, અને તે જ રીતે અદ્રશ્ય પણ થઈ જાય છે. જો તમે ભાગ્યશાળી હોય તો, તે તમને યોગ્ય જગ્યાએ પ્રભાવિત કરે છે. અને જો ન હોય તો, તમે તમારું સમગ્ર જીવન તે પુરુષની તીવ્ર ઉત્કંઠામાં વ્યતીત કરશો જેને તમે ક્યારેય પામી નહિ શકો. હું તમને પ્રેમ વિષે ભૂલી જવા સલાહ આપું છું, રાજકુમારી. આનંદ વધારે સરળ છે, અને ફરજ વધારે મહત્વની. તેમનાંથી તૃપ્ત રહેતાં શીખો."

મારે તેની વાત માનવા જેવી હતી અને મારી અપેક્ષાઓમાં સુધારો કરવા જેવો હતો. પણ તે મેં ન કર્યું. મારાં જિદ્દી હૃદયમાં ક્યાંક ઊંડે ઊંડે મને ખાતરી હતી કે હું હજી વધારે બહેતરને લાયક હતી.

• • •

જાદુગરણીએ મને બે અંતિમ બક્ષિસ, આપી: એક વાર્તા અને એક ચર્મપત્ર. વાર્તા હતી, અર્જુનની માતા કુંતીની. ચર્મપત્ર ભારતનાં ઘણાં રજવાડાઓનો નકશો હતો.

જાદુગરણીએ મને જણાવ્યું, તેમની યુવાનીમાં, કુંતી તામસી ઋષિ દુર્વાસાને પ્રસન્ન કરવામાં સફળ રહ્યાં અને ઋષિએ તેમને એક વરદાન આપ્યું. તે એક બહુ વિચિત્ર વરદાન હતું, અને તેમાં ખામીઓનો અભાવ હતો તેવું નહોતું, પણ તેમ છતાં, જ્યારે તેમનાં પતિ પાંડુ તેમને બાળકો આપી શકે તેમ નહોતા, ત્યારે તે હાથવગું સાબિત થયું. તે મુજબ, તેમનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર, યુધિષ્ઠિર, ધર્મરાજનો દીકરો હતો, તેમનો બીજો પુત્ર, ભીમ, વાયુદેવનો, અને અર્જુન, દેવાધિદેવ ઇન્દ્રનો પુત્ર હતો. એકવાર, રાજા પાંડુની અન્ય પત્ની, માદ્રીએ કુંતીને તેનું વરદાન તેને ઉધાર આપવા વારંવાર આજીજીઓ કરી અને કુંતીએ તે માન્ય કરી. આ પ્રમાણે, માદ્રીને યુગ્મ અશ્વિનીકુમારોથી બે પુત્રો થયા—નકુલ અને સહદેવ.

"શું તમે માનો છો કે પુરુષો દેવોમાંથી જન્મી શકે?" મેં પૂછ્યું.

તેણે મારી તરફ જોયું. "બિલકુલ એ જ રીતે જે રીતે તેઓ અગ્નિમાંથી જન્મી શકે છે! પણ મારું કે તમારું માનવું મહત્વનું નથી. કથાઓ તમને તે ઉદ્દેશથી નથી આપવામાં આવતી."

જાદુગરણી એક સારી કથાકાર હતી. તેણે કુંતીનાં એકાકી અસ્તિત્વને એવી રીતે જીવંત બનાવ્યું કે હું તેની અંદરની અંધારી તિરાડોની અંદર ડોકિયું કરી શકી. સંતાનવિહોણાં રાજા કુંતીભોજે દત્તક લીધેલી કુંતીને સ્નેહ કરનાર કોઈ ભાઈઓ નહોતા, ન તો પોતાની ખાનગી વાતોમાં સહભાગી બને તેવી બહેનો, ને ન તો જેની પાસે આશ્વસન માટે જઈ શકાય તેવી માતા. પાંડુ સાથે તેમનું લગ્ન—જે એક રાજકીય સગવડ હતું —સુખી નહોતું. લગભગ તરત જ તેમણે સુંદર માદ્રીને તેમની બીજી પત્ની બનાવી અને તેનાં પર તેમનો સ્નેહ વરસાવ્યો. ત્યારબાદ તરત

જ, પાંડુ એક બ્રાહ્મણથી અભિષપ્ત બન્યાં. પોતાનું રાજ્ય તેમનાં નેત્રહીન ભાઈ ધ્રુતરાષ્ટ્રનાં હાથમાં સોંપી, તેઓ પશ્ચાતાપ કરવા જંગલમાં ચાલ્યા ગયાં. વફાદાર પત્નીઓ તરીકે, કુંતી અને માદ્રીએ, પણ, રાજસુખનો ત્યાગ કર્યો અને તેમની સાથે ચાલી નીકળ્યાં (જોકે તેમને કોઈ દરકાર કરવાની જરૂર નહોતી—શ્રાપ પ્રમાણે જો વાસનાવશ થઈ, પાંડુ કોઈ સ્ત્રીને સ્પર્શ કરે તો, તેનો વિનાશ થવાનો હતો). વર્ષો વીત્યાં. બાળકો આવ્યાં. પણ, એક દિવસ પાંડુ પ્રતિકાર ન કરી શક્યાં, અને માદ્રીને ભેટી પડ્યાં. તેમનું મૃત્યુ થયું. ગ્લાનિયુક્ત માદ્રીએ જિવિત નહિ રહેવાનો નિર્ણય કર્યો. કુંતી પતિનાં મૃત્યુ અને તેમની છેલ્લી હરકત બંનેને લીધે ભાંગી જ પડેલાં હોવા જોઈએ, તેમ છતાં તેમણે તેમની તમામ સંકલ્પશક્તિ એકઠી કરી. તેમનાં પોતાનાં બાળકો અને તેમનાં પ્રતિસ્પર્ધીનાં બાળકો વચ્ચે કોઈ ભેદભાવ કર્યાં વિના, તેઓ તેમનાં પાંચેય રાજકુમારોને લઈને હસ્તિનાપુર પાછાં ફર્યાં. વર્ષો સુધી વિધવા એકલી કુંતીએ, અણગમામાં, ધ્રુતરાષ્ટ્રનાં દરબારમાં બાળકોને સુરક્ષિત રાખવા સંઘર્ષ કર્યો, ત્યાં સુધી, જ્યાં સુધી હવે તેઓ મોટા થઇ ગયા હતાં.

મારે તે જાદુગરણીને કહેવું હતું કે કુંતીની પીડા અને તેની હિંમતથી હું કેટલી ગદગદિત થઇ હતી, પણ તેણે મને પહેલેથી જ અટકાવી. “તમારી લાગણીઓનાં લોઢને તમને ડૂબાડવાની અનુમતિ ન આપો,” તેણે કહ્યું, અકીકનાં પથ્થર જેવી ઠંડી નજરે તેણે મને સ્થિર કરી. “સમજો! સમજો કે તેનાં જેવી સ્ત્રીને કઈ બાબતે પ્રેરિત કરી હશે? જ્યારે તે દુશ્મનો વચ્ચે ઘેરાયેલી હતી ત્યારે કઈ બાબતે તેને ટકાવી રાખી? સમજો કે રાણીને રાણી કઈ વસ્તુ બનાવે છે—અને સાવધાન!”

મેં જાદુગરણી તરફ બહુ ધ્યાન ન આપ્યું. યુવાનીનાં અહંકારમાં મેં એમ વિચાર્યું કે કુંતીને પ્રેરિત કરનારા કારણો એટલા સરળ હતાં કે તેનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરવાની જરૂર નહોતી.

એ તો માત્ર જ્યારે અમે મળ્યાં ત્યારે મને સમજાયું કે મારી કલ્પના કરતા તેઓ કેટલાં અલગ હતાં. અને કેટલાં બધાં ખતરનાક.

• • •

તે નકશો ત્વચાનાં રંગની એક સળ પડી ગયેલી તકતી હતી. આ અગાઉ (જોકે શિક્ષકે તેના વિષે કહ્યું હતું) હું જે દેશમાં રહેતી હતી તેનો આકાર મેં ક્યારેય નહોતો જોયો, એક ત્રિકોણ જે એક ફાટમાં દક્ષિણ દિશાએ સાંકડું થઇ જતું અને તે ફાટ જાતે જ સાગરમાં ભળી જતી. તે એટલાં બધાં રાજ્યોનું બનેલું હતું કે મને લાગ્યું કે હું તે બધાં ક્યારેય નહિ શીખી શકું. નદીઓ અને પહાડો સરળ હતાં : જેવાં મેં તેમને મારી આંગળીઓથી ઝીણવટથી શોધી કાઢ્યાં કે મેં તેમનાં નામોને સ્પષ્ટ રીતે ઉચ્ચાર્યાં. જ્યારે મેં હિમાલયનાં શિખરોને સ્પર્શ કર્યો ત્યારે, મારાં હાથમાં ઝણઝણાટી થઇ, અને મેં જાણ્યું કે તે હિમાચ્છાદિત ગિરિમાળાઓ મારાં જીવનમાં મહત્વની બની રહેશે. મેં પાંચાલનાં રાજ્ય અને બિંદુ કે જે કામ્પિલ્ય હતું તેનાં તરફ આશ્ચર્યથી જોયું. વિશ્વમાં પોતાની જાતને પ્રથમવાર શોધી કાઢવાની લાગણી કૈંક વિચિત્ર હતી.

“મારાં આવતા પહેલાં જ મેં આ નકશો તૈયાર કરાવ્યો હતો,” જાદુગરણીએ કહ્યું. “પણ તે પહેલેથી જ જૂનો થઇ ગયો છે.” તેણે ચર્મપત્ર તરફ દુર્લક્ષ સેવ્યું, અને એવું લાગ્યું કે રાજ્યોની સરહદો બદલાઈ છે, કેટલીક મોટી, તો કેટલીક સંકોચાઈ રહી હતી. કેટલીક તો સાવ અદ્રશ્ય થઇ ગઈ અને કેટલાંકે પોતાના નામ બદલી નાંખ્યા.

"રાજાઓ હંમેશાં યુદ્ધ કરતા રહે છે," તેણે કહ્યું. "તેમને માત્ર વધારે ભૂમિ, વધારે સત્તાની જ ઈચ્છા હોય છે. સામાન્ય લોકોને તેઓ ભૂખે મારે છે અને તેમનાં લશ્કરમાં યુદ્ધ કરવા મજબૂર કરે છે."

"અવશ્ય રીતે સારા રાજાઓ પણ હશે જ," મેં દલીલ કરી, "જેમને પોતાની પ્રજાની દરકાર હોય." હું કૃષ્ણ વિષે વિચારી રહી હતી, જોકે તેઓ પોતાનાં પ્રદેશનું કેવી રીતે શાસન કરે છે તેના વિષે મને કોઈ જાણ નહોતી.

"જૂજ", તેણે કહ્યું, "અને તેઓ લડાઈથી થાકી ગયા છે. માનવજાતનાં આ તૃતીય યુગમાં સારા મનુષ્યો મોટેભાગે નબળા છે. અને એટલે જ પૃથ્વી પર એક મહાન યુદ્ધની જરૂર છે, જેથી કરીને તે એકડે એકથી ફરી શરુ કરી શકે."

ફરીથી આ આવ્યું: મહાન યુદ્ધ, મારાં ફેફસાંને અસમર્થ બનાવતાં ખીલા જેવાં શબ્દો. મેં અચકાતાં કહ્યું, "મને એવું કહેવાયું છે કે તે યુદ્ધનું કારણ હું હોઈશ."

તેણે મારી સામે જોયું. મને એવું લાગ્યું કે તેની આંખોમાં દયા હતી. પણ તેણે માત્ર આટલું જ કહ્યું, "આટલા વ્યાપક બનાવ માટે ઘણાં કારણો હોય છે."

મેં ચાલુ રાખ્યું. "મને એવું કહેવાયું છે કે લાખો સ્ત્રીઓ મારાં કારણે વિધવા થઈ જશે. જે લોકો નિર્દોષ છે તેમને હું અસહ્ય પીડા આપીશ તે વિચારે મારું હૃદય વ્યથિત થઇ જાય છે."

"આવું જ ચાલ્યું આવ્યું છે. ક્યારે નિર્દોષે પીડા નથી વેઠી? ગમે તેમ, સ્ત્રીને નિર્દોષ જાતિ તરીકે લેખાવવામાં તમે ખોટાં છો." તેણે ફરીથી પોતાનો હાથ હલાવ્યો અને નકશો હાલ્યો. એવું લાગ્યું કે જાણે હું રાજવી અને સામાન્ય એમ બંને પ્રકારનાં, સેંકડો ઘરની અંદર જોઈ રહી હતી. મેં સ્ત્રીઓનાં અવાજો અને વિચારો સાંભળ્યાં, કડવા અને તકરાર કરતાં. કેટલીકે તેમનાં પ્રતિસ્પર્ધી માટે મૃત્યુ અને રોગની કામના કરી, અન્યોને તેમનાં ઘરનો કબજો જોઈતો હતો. કેટલીકે તેમનાં બાળકોને એવા શબ્દોથી ધમકાવ્યાં કે જેણે તેમનાં હૃદય પર જખ્મનાં નિશાન છોડ્યાં. કેટલીકે સેવિકાઓને માર માર્યો અથવા તો તેમને અકિંચન, ભૂખ્યાં વિશ્વનાં મુખમાં, જબરદસ્તી બહાર તગેડી મૂકી. અને તેમ છતાં કેટલીકે આખી રાત તેમનાં સૂતેલાં પતિનાં કાનમાં તેમનાં અસંતોષનો ગણગણાટ કર્યો, જેથી પુરુષોએ, સવારે જાગીને, તેમની પત્નીઓની અંદરનાં ગુસ્સાને બહાર ઠાલવ્યો.

"જેમ તમે જુઓ છો," જાદુગરણીએ કહ્યું, "સેંકડો પ્રપંચોથી મહિલાઓ દુનિયાની મુશ્કેલીઓમાં ફાળો આપે છે. અને તમે, જે બધાં કરતાં સૌથી વધારે શક્તિશાળી હશો, બરબાદી નોતરી શકો જો સાવધાન ન રહો તો. મેં તમને કેટલાંક વધારે બહેતર વિકલ્પો શીખવ્યાં છે—પણ જો તમે તેને યાદ રાખી શકો અને આવેશમાં વહી ન જાઓ તો!"

"હું કરી શકું!" મેં કહ્યું, ચકાસ્યા વગરનાં આત્મવિશ્વાસ સાથે. હું જાણતી હતી કે હું બુદ્ધિશાળી હતી—શું ધાઈ મા હંમેશાં તે ફરિયાદ નહોતા કરતાં કે હું કેટલી વધારે ચબરાક છું? હું બરાબર જાણતી હતી કે આવેશને કેવી રીતે કાબૂમાં કરવો. મેં મારી જાતને મારાં મનમાં એક મહાન રાણી તરીકે કલ્પી, જે સમજ અને પ્રેમ વહેંચતી હોય. પાંચાલી—શાંતિ સ્થાપક, લોકો મને બોલાવશે.

જાદુગરણી હસી. કમરેથી નમેલી અને જ્યાં સુધી તેની આંખોમાંથી આંસુઓ ન સરી પડ્યાં ત્યાં સુધી સ્વયંને મજબૂતીથી ઝાલી રહેલી, એવી તે જાદુગરણીનું મારું આ અંતિમ સ્મરણ છે.

9

ચિત્ર

હું સભામાં આવી ત્યાં સુધીમાં તો, કલાકારે છબી ગોઠવી દીધી હતી, પ્રત્યેક રેશમી પડદાથી આચ્છાદિત. ધ્રિ પહેલેથી જ ત્યાં બેઠો હતો, તેનાં ભંવા ગુસ્સાથી સંકોચાયેલા હતાં, અને તેણે મારી સામે શીશ ધૂણાવ્યું તો પણ, તેણે સ્મિત ન કર્યું. ધાઈ માએ તેની બાજુમાં મૂકેલાં આમ્રરસને તેણે સ્પર્શ પણ નહોતો કર્યો. ઉષ્ણતા જેવી દેખીતી, તેની ચિંતાએ મને પણ, ચિંતાતુર કરી. પણ પ્રશ્ન શું હતો તે જાણવા માટે જ્યાં સુધી અમે એકલાં પડ્યા ત્યાં સુધી મારે રાહ જોવી પડી.

કલાકારે અગાઉ કામ્પિલ્યની મુલાકાત લીધી હતી. જ્યારે દ્રુપદની અન્ય દીકરીઓનાં વિવાહ કરવાના હતાં ત્યારે, તેમના ચિત્રો બનાવવા તે આવ્યો હતો જેથી કરીને તે ચિત્રોને મારાં પિતાજી જેમની સાથે સંબંધની અભિલાષા કરતા હોય તે રાજાઓને મોકલી શકાય. પણ આજે તે મારાં પરીક્ષણ માટે પ્રદેશનાં અગ્રણી રાજાઓના ચિત્રો લઈને આવ્યો હતો. આ રીતે, જ્યારે મંડપમાં હું મારી સાથે વિવાહોત્સુક રાજાઓની રૂબરૂ થઈશ, ત્યારે પ્રત્યેક રાજા કોણ છે તે હું જાણી શકીશ.

મેં કૃષ્ણને ત્યાં જોવાની આશા કરી હતી. એક ભાવિ પત્નીને જાણવાજોગ રહસ્યો તેઓ મને કહે તે માટે હું તેમનાં પર આધાર રાખી રહી હતી, એવી માહિતી જે કલાકાર કાંતો ભય અથવા અજ્ઞાનથી અવશ્ય છોડી દેવાનો હતો. પરિવારનાં શ્રાપથી ગ્રસિત, કયા રાજાને છુપી બીમારી હતી, કોણ કંજૂસ, હતો, કોણે યુદ્ધમાંથી પાછીપાની કરી હતી, અને આમ નહિ કરનાર જિદ્દી કોણ હતો. કૃષ્ણ આ બધું કેવી રીતે જાણતા હતા તે રહસ્યમય હતું. પણ તે તો ક્યાંય નહોતા. કદાચ, મેં થોડા ગુસ્સા સાથે વિચાર્યું, તેઓ સાગર તટે પોતાના મહેલમાં, પોતાની પત્નીઓ સંગ મજા માણી રહ્યાં હશે.

કલાકારે પ્રથમ ચિત્ર અનાવૃત્ત કર્યું. “આ ઉમદા શલ્ય છે, દક્ષિણનાં રાજ્ય મદ્ર દેશનાં શાસક,” યાંત્રિકતાથી તેણે કહ્યું, “અને પાંડવ રાજકુમારોનાં મામા.”

જેનાં શ્વેત કેશ તેનો જટિલતાથી બનાવેલો મુગટ બરાબર છુપાવી નહોતો શકતો, તે રાજાને મેં ધારીને જોયાં. તેનો ચહેરો આનંદી હતો, પણ સરળ જીવનનાં તેનાં શોખને તેનો ઘેરાવો ખુલ્લો પાડતો હતો. તેની આંખ નીચે, ત્વચા લબડી પડી હતી.

“આ તો વૃદ્ધ છે!” મેં ધ્રિને કાનમાં અણગમા સાથે કહ્યું. “મારી ઉંમરની તો તેને દીકરીઓ હશે. શા માટે તે સ્વયંવરમાં આવવા ઈચ્છુક હોઈ શકે?”

મારાં સરળ ભાઈએ ખભાં ઉંચા કરી અણગમો વ્યકત કર્યો. “આ એક પડકાર છે, અને તેં કહ્યું હતું તેમ, પુરુષો માટે પડકારનો ઇનકાર કરવું મુશ્કેલ હોય છે. પણ તે આપણાં માટે ભયજનક નથી. તે જીતશે નહિ.”

અમારાં ભાગ્યને જોડતાં જે સર્વનામનો પ્રયોગ ધ્રિએ કર્યો તે મને ગમ્યું, પણ મને તેના વિશ્વાસમાં કોઈ આશ્વાસન ન મળ્યું. જો શલ્ય જીતી જાય, મેં એક ધ્રુજારી સાથે વિચાર્યું, તો તે મારાં પર દાવો કરશે, અને મારે તેની સાથે જવું પડશે, એક કુસ્તીની સ્પર્ધામાં વિજેતા જેમ સુવર્ણ બક્ષિસ, લઇ જાય તેમ એક મૂંગી અને આજ્ઞાધારક ભેટ તરીકે.

કલાકારે અન્ય ચિત્રો પણ ખોલ્યા. મગધનાં રાજા, જરાસંઘ, તેમની જીવંત કોલસા જેવી આંખો સાથે. (તેણે તેનાં મહેલની નીચે બનાવેલી ભુલભુલામણીમાં સેંકડો પરાસ્ત રાજાઓને બંદી બનાવ્યાં હતાં તેવું મેં ધ્રિનાં શિક્ષકનાં મુખે સાંભળ્યું હતું.) તેનો મિત્ર, શિશુપાલ—વાંકી વળી ગયેલી દાઢી પર તિરસ્કાર ઉપજે તેવું મુખ—જે ચેદિનો શાસક હતો અને કૃષ્ણ સાથે તેનાં ઝઘડાઓનો લાંબો ઈતિહાસ હતો. સિંધુ નરેશ, જયદ્રથ, તેનાં દુષ્ટ અને લોલુપ હોઠ સાથે. જ્યાં સુધી તેમનાં ચહેરાઓ ઝાંખા થવા લાગ્યા ત્યાં સુધી મેં એક પછી એક રાજાઓ જોયાં. ઘણાં, જેને હું જાણતી હતી, સભ્ય પુરુષો હતાં. પણ મારી ઈચ્છા કરવા બદલ તે સૌથી મને નફરત થઇ, અને મેં પ્રાર્થના કરી કે તે બધાં નિષ્ફળ જાય.

લાંબો પાછલો પહોર કંટાળા અને ભયમાં વીત્યો. હું માત્ર એક જ ચહેરાની રાહ જોઈ રહી હતી. મારે જોવું હતું કે મારી કલ્પના સચોટ હતી કે કેમ. કદાચ નહોતી. શું કલ્પના હંમેશાં સત્યની અત્યુક્તિ અથવા —અલ્પોક્તિ તો નથી કરતી ને?

જ્યારે કલાકારે અંતિમ અને સૌથી વિશાળ ચિત્રનું અનાવરણ કર્યું, ત્યારે હું બેઠી થઈ, તેવી ખાતરી સાથે કે આ તો અર્જુનનું જ હતું.

પણ તેણે કહ્યું, “આ હસ્તિનાપુરનાં યુવરાજ, શક્તિશાળી દુર્યોધન, તેમનાં દરબારનાં ઉત્તરાધિકારીઓ સાથે.”

તો આ જ હતો કુખ્યાત કૌરવ રાજકુમાર, અર્જુનનો પિતરાઈ! ગુરુજીએ ધ્રિને કાનમાં કહ્યું હતું કે જ્યારથી તેનાં મૃત કાકાનાં દીકરાઓ દરબારમાં આવ્યાં હતાં ત્યારથી તેનાં માટે ઘૃણાસ્પદ હતાં આ પાંડવ ભાઈઓ, તે રાજમુગટનાં પ્રતિસ્પર્ધીઓ જેને તેણે તેનાં જન્મથી જ તેનો પોતાનો માન્યો હતો. એવું પણ સંભળાતું કે પાંડવો જ્યારે બાળકો હતાં ત્યારે તેણે તેમાંના એકને તો ડૂબાડી દેવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો હતો.

કડક સ્નાયુબદ્ધ શરીર સાથે દુર્યોધન રૂપાળો હતો, જોકે તેના મનસ્વી મુખવાળા જૂથની મને કોઈ પરવાહ નહોતી. આભૂષણોથી સજ્જ, તેણે સુવર્ણ કમળોથી સુશોભિત મુગટ ધારણ કર્યો હતો. જે રીતે તે જમણાં હાથની મુઠ્ઠી વાળી, આગળ ઝૂકેલો, તે રીતે તેનો અસંતોષ બહાર આવતો હતો. તેની ડાબી બાજુએ બેઠેલો પુરુષ તેની નિર્બળ, તામસી પ્રતિકૃતિ હતો.

“તેમનો નાનો ભાઈ, દુઃશાસન,” કલાકારે સમજાવ્યું.

આ ભાઈઓએ મને અસ્વસ્થ બનાવી, જોકે એવું કેમ થયું તે હું સમજાવી શકી ન હોત.

“આ છબીને દૂર કરો,” મેં હુકમ કર્યો, અને પછી દુર્યોધનની જમણી બાજુએ રહેલી એક આકૃતિ પર મારી નજર પડી, “ના, થોભો!”

રાજકુમાર કરતાં વયસ્ક, સંયમી ચહેરા વાળો, પુરુષ ટટ્ટાર બેઠો હતો, તેની સાવધ કૃશ કાયા, જાણે કે તે જાણતો હતો કે આ વિશ્વ ખતરનાક સ્થળ છે. સુવર્ણ કુંડળની જોડ અને મેં અગાઉ ક્યારેય નહિ જોયેલું એવું વિચિત્ર રીતે તૈયાર કરેલું સુવર્ણ બખ્તર એ જ માત્ર તેનાં આભૂષણો હતાં. તેની આંખો એક પ્રાચીન ઉદાસીનતાથી ભરેલી હતી. તે આંખોએ મને તેમની અંદર આકૃષ્ટ કરી. મારી અધીરાઈ લુપ્ત થઇ ગઈ. મને હવે અર્જુનની છબી જોવાની દરકાર

નહોતી. તેને બદલે, મારે તે જાણવું હતું કે જો આ પુરુષ સ્મિત કરે તો, આ આંખો કેવી લાગશે. વિચિત્ર રીતે, મારે તેનાં સ્મિતનું કારણ બનવું હતું.

"ઓહ, તમે કર્ણને જોઈ રહ્યાં છો," આદરયુક્ત સ્વર સાથે, કલાકારે કહ્યું, "અંગ નરેશ, અને દુર્યોધનનો સર્વોત્તમ મિત્ર. એવું કહેવાય છે કે તે સૌથી મહાન—"

"બંધ કરો!"

આ શબ્દે અમને સૌને ચોંકાવી દીધા. પ્રવેશદ્વારનાં પડછાયામાં કૃષ્ણ ઉભા હતાં. મેં તેમને આટલાં ક્રોધિત ક્યારેય નહોતા જોયાં.

"તું રાજકુમારીને તે ચિત્ર શા માટે બતાવી રહ્યો છે? તે રાજકુમાર નથી."

ક્ષોભિત, કલાકાર ધ્રુજતા હાથોએ છબી આવૃત્ત કરી, કૃષ્ણની માફી માંગવા લાગ્યો.

મને વિમાસણ થઇ. શા માટે કૃષ્ણ આટલાં ઉગ્ર હતાં? આ પુરુષમાં કયા એવા તત્વે તેમને આવી વિલક્ષણ રીતે વર્તન કરવા પ્રેરિત કર્યાં? મારી અંદર કંઇક હતું જેણે મને ઉદાસીન આંખો વાળા કર્ણનો બચાવ કરવા દોરી. "શા માટે તમે કહો છો કે તે એ છે? શું તે અંગનો રાજા નથી?"

"તે રાજ્ય તેને દુર્યોધને બક્ષિસમાં આપ્યું હતું," કૃષ્ણે કહ્યું, ધાતુ જેવા સખ્ત સ્વરે, "પાંડવોનાં અપમાન તરીકે. તે માત્ર એક સૂત પુત્ર છે."

પ્રથમ વાર, તેમનાં શબ્દો મને માનવામાં ન આવ્યાં. જે પુરુષ રાજકુમારો વચ્ચે આટલી બેફિકરાઈથી બેઠો હતો, અને જેની પાસે કૃષ્ણને પણ વ્યથિત કરવાની તાકાત હતી તે પુરુષ, સૂત પુત્રથી કૈંક વિશેષ જ હોવો જોઈએ. હું ખાતરી કરવા ધ્રિ તરફ વળી. તેની આંખો કંપી અને ઝૂકી ગઈ. ઓહ, તો કંઇક તો રહસ્ય હતું, એવું જે કૃષ્ણ મને નહોતાં જણાવી રહ્યાં! બાદમાં, મારે તે મારાં ભાઈ પાસેથી કઢાવવું જ પડશે.

તોછડી રીતે, કૃષ્ણે કહ્યું, "તારી પાસે બીજી તસવીરો નથી?"

"મારી પાસે આપ નરેશની પ્રતિકૃતિ છે," ખંડમાંથી જતાં, કલાકાર થોથવાયો, "અને આપના વિખ્યાત ભાઈ, બલરામની. શત શત ક્ષમા! હું હમણાં જ તે લઇ આવું!"

મારાં ચહેરા પર ઉષ્ણતા વ્યાપી ગઈ. શું કૃષ્ણ મારી સાથે વિવાહોઉત્સુક હતાં? મેં ક્યારેય તે શક્યતા વિષે નહોતું વિચાર્યું. આટલાં તમામ વર્ષો તેઓ મારાં માટે પ્રાણવાયુ હતાં—અનિવાર્ય અને ઉપેક્ષિત. પણ આજે મને સમજાયું કે અત્યાર સુધી, તેમણે પસંદ કરેલી મજાકી પ્રકૃતિ કરતાં પણ, મારી સમક્ષ ઉજાગર કરવા કૈંક વિશેષ હતું તેમની પાસે. ક્રોધથી કઠોર બનેલી આંખો, બાણ જેવાં સ્વર સાથે આ નવાં કૃષ્ણ —જો ઈચ્છે તો સ્વયંવરની કસોટી પાર કરી શકે તે વિષે મને ખાતરી હતી.

મારાં પતિ તરીકે તેઓ કેવા રહેશે? મારાં મનમાં જેવો મેં આ વિચાર તરતો મૂક્યો કે એક બેચેની મારી અંદર ઉઠી. હું તેમને ચાહતી—પણ આ રીતે નહિ.

કૃષ્ણે તેમનું જૂનું મશ્કરી ભર્યું સ્મિત કર્યું. "ચિંતા ન કર," તેમણે કહ્યું. "હું મારાં મિત્ર અર્જુનની વિરુદ્ધ સ્પર્ધા નહિ કરું. બલરામ પણ નહિ. અમને ખબર છે કે તારું ભાગ્ય તને અન્યત્ર દોરે છે."

આટલું બધું પારદર્શી હોવું ક્ષોભમાં મૂકે તેવું હતું. હવે અન્ય કંઈ પણ ખુલ્લું નહિ કરી દેવા, મેં ભૂમિનાં ગોઠવાયેલાં આરસ તરફ નીચી દ્રષ્ટિ કરી.

"પણ હું ત્યાં હોઈશ," તેમણે કહ્યું, "તે મહત્વનાં દિવસે, હું ત્યાં હોઈશ—તને ખોટી પસંદગી કરતી અટકાવવાં."

મારી આંખો તેમનાં ચહેરા પર ધસી ગઈ. તેમનો શું મતલબ હતો? કસોટી દ્વારા બાધ્ય એવી મારાં માટે, પસંદગી કરવાં બાકી શું રહ્યું હતું?

તેમની આંખો શાંત અને અકળ હતી. મારી પાછળ, તેજ અપરાહણ તરફ ધ્રિએ નજર કરી અને બગાસાને દાબ્યું. શું મેં કૃષ્ણનાં શબ્દોની કલ્પના કરી હતી? કે તેમણે મારાં મનની અંદર સંભાષણ કર્યું હતું, માત્ર મારાં જ શ્રવણ માટે?

• • •

ચાંદીની કિનારમાં બદ્ધ બે ચિત્રોનાં ભાર નીચે બેવડ વળી ગયેલાં કલાકારે પુનઃપ્રવેશ કર્યો, ચિત્રો કે જેને કૃષ્ણે અધીરાઈથી બાજુએ મૂકી દીધા. "શા માટે તેં રાજકુમારીને પાંડવોના ચિત્રો નથી બતાવ્યા?" તેમણે માંગણી કરી.

કલાકાર ખચકાયો, કૃષ્ણનાં ક્રોધથી સ્પષ્ટ રીતે ભયભીત, પણ અંતે તે ગણગણ્યો, "માનનીય રાજા, તેઓ મૃત્યુ પામ્યાં છે."

મારું હૃદય જોરથી, લયરહિત ધબકવા લાગ્યું. તે શું કહી રહ્યો હતો? અને શા માટે કૃષ્ણે કે ધ્રિએ તેની વાતને રદિયો ન આપ્યો? શું તે સાચું હોઈ શકે? શું એટલે જ ધ્રિ આટલો ચિંતાતુર દેખાતો હતો?

"તેં શું સાંભળ્યું છે?" કૃષ્ણે, ખૂબ શાંતિથી પૂછ્યું.

"આગ લાગી હતી," કલાકારે કહ્યું, "માર્ગ પર તમામ વ્યાપારીઓ તેનાં વિષે ચર્ચા કરી રહ્યાં હતાં. વારણાવતમાં, જ્યાં પાંચેય રાજકુમારો પોતાની માતા, બિચારી વિધવા કુંતી સાથે, રજાઓ ગાળવા ગયાં હતાં. તેઓ જે અતિથિગૃહમાં રહ્યાં હતાં તે બળીને ખાખ થઇ ગયું. લોકોને રાખ સિવાય કશું જ ન મળ્યું—અને છ હાડપિંજર. લોકો વિચારી રહ્યાં છે કે તે હત્યા હતી. કેટલાંક એવું કહે છે કે ગૃહ લાખમાંથી બનાવાયું હતું, અને જલ્દી બળી જાય તે રીતે આયોજિત કરવામાં આવ્યું હતું. પણ અવશ્ય, દુર્યોધન પર દોષારોપણ કરવાની કોઈની હિંમત નથી!"

"મેં પણ તેવું સાંભળ્યું છે," ધ્રિએ આક્રંદ કર્યો. "સમગ્ર ભારતની કેટલી મોટી ખોટ!"

મારું મસ્તિષ્ક ભમવા લાગ્યું. પાંડવો અને તેમની માતા સાથે જે ભયાનક ઘટના ઘટી હતી તેનાથી હું અંશતઃ ભયભીત હતી, પણ મહદ અંશે હું માત્ર સ્વયં વિષે જ વિચારી શકી. ભય આપણને સ્વાર્થી બનાવે છે. જો અર્જુન મૃત્યુ પામ્યો, તો મારું શું થશે? જો કોઈ રાજા કસોટી પાર નહિ કરી શકે તો, સ્વયંવર નિષ્ફળ જશે. પોતાનાં અતિથિઓ માટે અશક્ય કાર્ય મુકરર કરવાં બદલ મારાં પિતાજીની નાલેશી થશે. હું મારું બાકીનું આખું જીવન કુંવાસી તરીકે જીવવા મજબૂર થઈશ. પણ વધારે ખરાબ બાબતો પણ થઇ શકે. અપમાનિત રાજાઓ મારાં પિતા વિરુદ્ધ યુદ્ધમાં એકત્ર થવાનો નિર્ણય કરી શકે અને મારાં સહિતની—ધ્વસ્ત રાજ્યની લૂંટને—તેમની વચ્ચે વિભાજીત કરે.

"કૃષ્ણ," ધ્રિનાં અવાજમાં ધ્રુજારી હતી. "હવે આપણે શું કરીશું? શું સ્વયંવર મોકૂફ રાખવાનું હવે બહુ મોડું નથી થઈ ગયું?"

"વહાલાં છોકરાં!" કૃષ્ણે અવર્ણનીય પ્રસન્નચિત્તતા સાથે ઉત્તર આપ્યો, "તારાં અભ્યાસ પાછળ મહેનત કરતાં પેલાં સંનિષ્ઠ બ્રાહ્મણે તને કંઈ શીખવ્યું નથી? જ્યાં સુધી અફવાઓનું સત્ય તેઓ જાતે ચકાસી ન લે ત્યાં સુધી રાજકુમારોએ સંત્રસ્ત ન થવું જોઈએ?"

"પણ હાડપિંજર—"

કૃષ્ણે સ્કંધ ઉઠાવી બેપરવાહી દાખવી. “હાડકાં તો ગમે તેનાં હોઈ શકે.” તેમણે પાંડવોના ચિત્રો લાવવાં કલાકારને ઈશારો કર્યો.

“તમે કેવી રીતે નિશ્ચિત રહી શકો છો?” ધ્રિએ પૂછ્યું. પછી તેની આંખો પહોળી થઇ. “શું તેમણે તમને સંદેશ મોકલાવ્યો છે?”

“ના,” કૃષ્ણે કહ્યું, “પણ જો અર્જુન મૃત્યુ પામ્યો હોત તો, મેં મારાં હ્રદયમાં જાણ્યું હોત.”

મારે તેમનો વિશ્વાસ કરવો હતો પણ હું સંદેહથી સંતપ્ત હતી. શું આવી બધી વાતો હ્રદય જાણી શકે? મને ખાતરી હતી કે આવી સૂક્ષ્મ સમજ માટે મારું હ્રદય અસમર્થ હતું.

“આ છે પાંચ પાંડવ ભાઈઓ,” કલાકારે ફરમાવ્યું, સુંદર મરોડ સાથેના ચિત્રોનું અનાવરણ કરતાં, એ પુરુષને પ્રગટ કરતાં જે અમારાં સૌ માટે મારાં ભાવિ પતિ તરીકે અપેક્ષિત હતો.

પછીથી ધાઈ માએ કહ્યું, “તે બહુ શ્યામ છે, અને તેની આંખોમાં એક અકડાઈ છે. સૌથી મોટો ભાઈ, શું નામ છે તેનું, યુધિષ્ઠિર—હવે તે ઘણો શાંત લાગતો હતો. તેં જોયું, તે કેવી રીતે બેઠો હતો, હ્રષ્ટપુષ્ટ અને ભવ્ય, સમતલ શ્વેત દાંતથી સ્મિત કરતાં? તું તેની સાથે વિવાહ કરે તે સારું રહેશે. છેવટે તો, તે જ રાજા થવાનો છે—જો તેનાં વૃદ્ધ કાકા તેને રાજગાદી સોંપે તો.”

“અર્જુન વધારે ઉંચો છે!” પોતાની પ્રાચીન, ઉદાસીન આંખો સાથેનો એક ચહેરો જે સતત મારાં મનમાં આવતો રહ્યો, તેને દૂર રાખવાનો પ્રયત્ન કરતાં, મેં અવિનયી તેજસ્વિતા સાથે કહ્યું. “અને તમે તેનાં યુદ્ધનાં જખમ જોયાં નહિ? તે સાબિત કરે છે તે કેટલો બહાદુર છે.”

ધાઈ માએ તેમનું નાક ચડાવ્યું. “હું કેવી રીતે તે ચૂકી શકું? તે જખ્મો જાણે અળસિયાની જેમ ચારે બાજુ તેનાં ખભે ફેલાયેલાં હતાં. જો તારે ઉંચો પતિ જોઈતો હોય તો, હું કહું છું કે તું બીજા નંબરના ભાઈને પસંદ કર, પેલો ભીમ. તે સ્નાયુઓ જોવાનો અદ્ભુત લહાવો છે! વળી, મેં એવું સાંભળ્યું છે કે તેને ખુશ કરવો સહેલો છે. બસ તેને માત્ર મોટો થાળ ભરેલું ને સ્વાદિષ્ટ ભોજન આપ, અને તે આજીવન તારો છે!”

“શું તેં નહોતું કહ્યું કે એ જ રીતે દુર્યોધને તેને બાળક તરીકે છેતર્યો હતો? તેને વિષ ભરેલી ખીર આપી અને પછી, જ્યારે તે બેભાન બની ગયો ત્યારે, તેને નદીમાં નાખી દીધો? અર્જુન એટલો બુદ્ધિશાળી છે કે તેની સાથે તેણે આવું કરવાની હિંમત ન કરી હોત. તેનાં તીક્ષ્ણ નાક, અને ધારદાર દાઢી પરથી હું તે કહી શકું છું.”

“ધારદાર!” ધાઈ માએ ઉદ્ધત સ્વરે કહ્યું. “તે બે ભાગમાં વિભાજીત છે, અને તને ખબર છે તેનો શું અર્થ થાયઃ ચારેબાજુ ભમતી આંખ. આવા પુરુષો શરૂઆતથી લઈને અંત સુધી આફત હોય છે, અને શું હું તે નથી જાણતી! જો તને રૂપાળો પતિ જોઈતો હોય તો, સૌથી નાનાં, જોડિયા ભાઈઓમાંથી, એકને પસંદ શા માટે ન કરવો. કમળની પાંખડી જેવી આંખો, સુવર્ણ જેવી ત્વચા, અને યુવાન શાલનાં વૃક્ષ જેવાં શરીર.” સહમતિમાં તેમણે તેમનાં હોઠથી સૂચન કર્યું.

“ઈશ્વરને ખાતર, ધાઈ મા, તેઓ મારાંથી ખૂબ નાનાં છે! મને પરિપક્વ, પરાક્રમી પુરુષ પસંદ છે.”

તેમણે એક અતિશયોક્તિ ભરેલો નિસાસો નાંખ્યો. “તો પછી મને લાગે છે કે તું તારાં અર્જુનથી જ અભિભૂત થઇ ગઈ છે. છેવટે પ્રયત્ન કરજે કે તું એટલી પણ મૂર્ખ ન બને અને તારાં પરનો અધિકાર તેને સમર્પિત કરી દે. પણ તારું મન કદાચ કલ્પિત પ્રેમથી એટલું ડહોળાયેલું છે કે હું જે કહી રહી છું તે કશું તું ગ્રહણ કરી શકે તેમ નથી.”

“મને લાગે છે કે જ્યારે હું લગ્ન કરું ત્યારે મારે તમને સાથે લઇ જવા પડશે, જેથી તમે મને

યાદ દેવડાવી શકો," મેં કહ્યું અને અમે સાથે હસ્યાં. પણ હાસ્ય ઝડપથી કરમાઈ ગયું. રમૂજ અમારાંમાંથી ખરી પડી; તેની નીચે રહેલી અનિશ્ચિતતાઓ જેને છુપાવવાની અમે કોશિશ કરી હતી તે રહી. ધાઈ માએ તેમનો હાથ મારી ફરતે મૂક્યો. શું તેમને સમજાયું કે મારી અંદર મારું હૃદય એક અશ્વ જે પોતાનાં સવારની આજ્ઞા માનવાનો ઇન્કાર કરે છે તે રીતે નાહિંમત થઇ ગયું હતું? કેવી રીતે મને તેમની સાથે પેલા અન્ય, નિષિદ્ધ નામઃ કર્ણ વિષે વાત કરવાની તીવ્ર ઝંખના થઇ? બહાર, જેમ નિશાચર પક્ષીઓએ કાળી ડિબાંગ રાત્રિનો ગાળિયો કર્યો, કે તેમણે એકબીજાને પોકાર કર્યો, ખૂબ જ નિકટ તેમનાં ચિંતાગ્રસ્ત આક્રંદો, પછી દૂર, ને ફરી પાછાં અચાનક ઘનિષ્ઠ.

10

જન્મ

મારે જાણવું હતું કે કુંતી કેવાં લાગતાં હતાં. જો તેઓ મારાં સાસુ થવાના હોય તો, તે ડહાપણ ભરી તૈયારી હશે તેવું મેં વિચાર્યું. કદાચ તેમનો ચહેરો અંદર શું પડ્યું છે તેની મને કોઈ કડી આપે. (જાદુગરણીની ચેતવણી હું ભૂલી નહોતી ગઈ.) પણ કલાકાર પાસે તેમની છબી નહોતી. તેણે, માફી સાથે, મને અન્ય તસવીર મોકલાવી : ગાંધારીની, દુર્યોધનનાં માતા અને અર્જુનનાં મોટીબા.

છબી બહુ નાની હતી, લગભગ એક હાથ ચોરસ જેટલી, અને ખરાબ રીતે ચિત્રિત, જાણે કે કોઈ શિખાઉ દ્વારા ચીતરેલી. કદાચ એક વખત જ્યારે સ્ત્રીઓને પરણાવી દેવાય તે પછી, તેમની છબીની ખાસ માંગ નહોતી, તેઓ રાણીઓ હોય તો પણ. તેમનાં ચહેરાની લાક્ષણિકતાઓ જોવા, ધાઈ મા અને મેં તેનો ધ્યાનથી અભ્યાસ કર્યો, પણ તે મોટા ભાગે એક જાડા આંખનાં પાટાથી દુર્બોધ હતાં.

“તું કથા જાણે છે,” ધાઈ માએ કહ્યું. “જ્યારે તેમણે જાણ્યું કે તેઓ દ્રષ્ટિહીન ધ્રુતરાષ્ટ્ર સાથે વિવાહ કરવાના છે ત્યારે, તે પાટાને તેમણે પોતાની આંખો પર બાંધી દીધાં, એવું જાહેર કરીને કે જે ભોગવિલાસોથી તેમનાં પતિ વંચિત છે તે ભોગવિલાસો તેઓ પોતે પણ માણવા નથી ઇચ્છતાં. કહેવાય છે કે ત્યારથી તેમણે તે પાટા ક્યારેય દૂર નથી કર્યાં.”

મેં તે વાર્તા સાંભળી હતી—અથવા, વધારે સાચી રીતે, એ ગીત જે તેમનાં પતિ પ્રત્યે તેમનાં સમર્પણના સન્માનમાં રચાયું હતું. (સમયાંતરે, મારાં પિતાજી મારાં નિવાસે કવિઓને મોકલતાં, એવી આશામાં કે તેમનાં ગીતો મારામાં યોગ્ય વ્યવહારનું સિંચન કરશે અને અયોગ્ય પરત્વે ચેતવશે. અત્યાર સુધી, મેં આ તમામની જીવન કથા જાણી હતીઃ સાવિત્રી, કે જેણે ઐતિહાસિક રીતે યમરાજનાં સકંજામાંથી પોતાનાં પતિને બચાવ્યો હતો; સીતા, કે જે તેનાં પતિને શાશ્વત વફાદાર હતી, જ્યારે રાક્ષસ રાજા દ્વારા અપહ્યત થઈ ત્યારે પણ, અને દેવયાની, કે જેણે તેનાં પિતાની તાકીદ છતાં પણ, દુષ્ટ પુરુષ સાથે પ્રેમમાં પડવાની જીદ કરી અને પછી ભગ્નહૃદયી તેને ત્યજી દેવાઈ.) અમારી વચ્ચે, જોકે, ધાઈ મા અને હું સહમત હતાં કે ગાંધારીનો ત્યાગ ખાસ કરીને સમજદાર નહોતો.

“જો મારો પતિ જોઈ ન શકતો હોય તો, હું બેવડી રીતે મારી પોતાની આંખો ખુલ્લી રાખવાની ચોકસાઈ રાખું,” મેં કહ્યું, “જેથી કરીને તેમની સાથે શું થઈ રહ્યું છે તે બધાનો હું તેમને અહેવાલ આપી શકું.”

ધાઈ માનો જુદો મત હતો. “કદાચ એક અંધ પુરુષ સાથે વિવાહ કરવાનો વિચાર તેમને ઘૃણાસ્પદ લાગ્યો હોય—પણ રાજકુમારી હોવાને લીધે તેઓ સંબંધમાંથી બહાર ન નીકળી શક્યાં. કદાચ તેમણે આવું કર્યું હોય જેથી કરીને તેમનાં જીવનમાં કોઈ પણ દિવસે તેમને અંધ

પતિ તરફ જોવું ન પડે.”

છબી પુરાણી હોવી જોઈએ. તેમાં, ગાંધારી એક કન્યાની જેમ, વિચારોમાં ખોવાયેલાં સુંદર લાગ્યાં. વાળની લટો તેમનાં કપાળ પર વિખરાયેલી હતી અને એક પ્રકારની શ્રવણ મુદ્રા સાથે, જાણે કે તેઓ પોતાની ગુમાવેલી દ્રષ્ટિની પૂર્તિ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં હતાં. મને નવાઈ લાગી કે શું એવા પણ દિવસો હોઈ શકે જ્યારે અંધ રાજાનાં માર્ગદર્શક અને સલાહકાર તરીકે તેમને જે સત્તા પ્રાપ્ત થઈ શકી હોત તેના બદલે પત્ની ધર્મ સ્વીકારવાનાં પોતાનાં નિર્ણય બદલ તેમને પસ્તાવો થયો હોય? પણ તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી અને પોતાની જ શબ્દજાળમાં તેઓ ફસાઈ ગયા હતાં. તેમનું મુખ જોકે, દ્રઢ હતું, તેમનાં ફીકા, અને સુંદર હોઠ નિરાશાને મક્કમ મનોબળથી સમતોલ કરતા હતાં.

ગાંધારીએ તેમનાં લગ્ન માટે ઘણો ત્યાગ કર્યો હોવા છતાં પણ, તેમનું લગ્ન પણ—કુંતી જેવું જ હતું—દુઃખી. (પછીનાં સમયમાં મને નવાઈ લાગતી કે શું આ પીડાએ જ આ બંને રાણીઓને શક્તિ આપી હશે કે કેમ. પણ કદાચ હું કાર્ય અને કારણને મિશ્રિત કરી રહી હતી. કદાચ શક્તિશાળી સ્ત્રીઓનાં વિવાહિત જીવન પીડાદાયક હોય છે? આ વિચારે મને વ્યગ્ર બનાવી.) ધ્રુતરાષ્ટ્ર કટુતાપૂર્ણ પુરુષ હતાં. જ્યારે વડીલોએ કયો ભાઈ રાજા બનશે તે નિર્ણય કર્યો ત્યારે—તેઓ માત્ર અંધ હોવાથી—વડીલોએ તેમની કરેલી ઉપેક્ષાની પીડામાંથી તેમને ક્યારેય કળ વળી નહિ. તેમનાં નાના ભાઈને પ્રેમ કરવાનો તેઓ દાવો કરતા હતાં—અને શક્ય છે કે તેઓ પ્રેમ કરતાં પણ હોય, કારણકે તેઓ એક વિચિત્ર અને વિરોધાભાસી પુરુષ હતાં—પણ તેમ છતાં, જ્યારે શ્રાપિત પાંડુએ વનવાસ સ્વીકાર્યો ત્યારે તેઓ જરૂરથી ખુશ થયા હોવા જોઈએ. ધ્રુતરાષ્ટ્રનાં જીવનનું લક્ષ્ય હતું એક દીકરો જે તેમનાં પછી રાજગાદીનો વારસો મેળવી શકે. પણ સમસ્યા અહીં ઉભી થઇ, તેમનાં અનેક પ્રયત્નો છતાં પણ, ઘણાં વર્ષો સુધી ગાંધારી ગર્ભાધાન ન કરી શક્યા. અંતે જ્યારે તેમણે ગર્ભ ધારણ કર્યો ત્યારે, ઘણી વેળા વીતી ગઈ હતી. કુંતી અગાઉથી જ યુધિષ્ઠિર સાથે ગર્ભવતી હતાં.

એક વર્ષ આવ્યું. એક વર્ષ પસાર થયું. યુધિષ્ઠિરનો જન્મ થયો. આગામી પેઢીનાં પ્રથમ પુત્ર રત્ન તરીકે, રાજસિંહાસન તેનું થશે, તેવું વડીલોએ જાહેર કર્યું. ધ્રુતરાષ્ટ્રનાં જાસૂસો વધારે ખરાબ સમાચાર લાવ્યાં: કુંતી ફરીથી ગર્ભવતી હતાં. હવે ધ્રુતરાષ્ટ્ર અને તેમની ઈચ્છાઓ વચ્ચે બે વિઘ્નો હતાં. ગાંધારીનું ઉદર એક મધપૂડાની જેમ વિશાળ થતું ગયું, પણ તેમનાં શરીરે પ્રસવ પીડા લેવાનો સદંતર ઇન્કાર કર્યો. કદાચ, નિરાશ થયેલાં રાજાએ તેમને ઠપકો આપ્યો, અથવા તો પોતાના પતિએ એક દાસીને પોતાની પ્રેયસી બનાવી છે તે હકીકતે ગાંધારીને અવિચારી કૃત્ય કરવા પ્રેર્યાં. જ્યાં સુધી રક્તસ્ત્રાવ ન થયો ત્યાં સુધી તેમણે પોતાનાં ઉદરને વારંવાર અફાળ્યું, અને રક્તરંજિત, એક વિશાળ, આકાર વિનાનાં માંસનાં લોચાને જન્મ આપ્યો.

“મહેલમાં ધાંધલ મચી ગઈ,” ધાઈ માએ કહ્યું, “લોકો પોતાનાં મસ્તિષ્ક ધૂણાવતાં આમતેમ દોડવા લાગ્યાં, એકબાજુ ગાંધારી મૂર્છિત અવસ્થામાં પડ્યા હતાં ને બીજીબાજુ અંધ રાજા તેમની રાજગાદી પર હતપ્રભ બેઠાં હતાં. પણ સદ્નસીબે એક સંત મહાત્મા આવી પહોંચ્યાં. તેમણે તે માંસનાં લોચાને એકસો એક ટુકડાઓમાં કાપીને વિભાજીત કર્યો, ને પ્રત્યેક ટુકડા માટે ઘી ભરેલાં કુંડ મંગાવ્યા. તેમણે તે કુંડને ઢાંકી દીધાં અને તાકીદ કરી કે એક વર્ષ સુધી તેમને ખોલવા નહિ. અને આ રીતે દુર્યોધન, તેના ભાઈઓ—અને તેમની બહેન દુઃશલાનો જન્મ થયો. કદાચ એટલે જ તે કર્ણનો શ્રેષ્ઠ મિત્ર છે, જે પણ આ વિશ્વમાં વિચિત્ર રીતે આવ્યો હતો.”

અચાનક કર્ણનાં ઉલ્લેખથી મારાં મુખ પર લાલિમા છવાઈ ગઈ. તેને છુપાવવા, મેં કહ્યું, “શું હવે કોઈ સામાન્ય રીતે જન્મતું જ નથી?”

ધાઈ માએ મારી તરફ તીક્ષ્ણ નજર કરી. પણ જો તેમને કોઈ પ્રશ્ન હતો, તો તે તેમણે પૂછ્યો નહિ. તે એટલા માટે કે તેમને તેના ઉત્તરનું શું કરવું તેની સમજ નહોતી? “વાત કરવા માટે તો તું અદ્ભુત વ્યક્તિ છે!” તેમણે અત્યંત ક્રોધ સાથે કહ્યું, અને પછી વાર્તા ચાલુ રાખી. “મોટાભાગનાં લોકો એવું માને છે કે અધિરથ, સારથિ, કર્ણનો પિતા છે. પણ થોડાં વખત પહેલાં હસ્તિનાપુરમાં કામ કરીને આવેલાં અમારાં તબેલાનાં એક છોકરાએ જુદી જ વાર્તા કહી. એક સવારે જ્યારે અધિરથ ગંગા નદીએ પ્રાર્થના કરવા ગયો ત્યારે, એક કાષ્ઠની પેટીમાં તરી રહેલો, કર્ણ તેને મળી આવ્યો. તે સમયે તે માત્ર એક સપ્તાહનો જ હતો.

“આ ભાગ કંઈ સાવ અસામાન્ય નહોતો. ક્યારેક, કોઈ કુલીન સ્ત્રી આ રીતે મુસીબતમાં આવી પડતી અને આ રીતે પુરાવાનો નિકાલ કરી દેતી. પણ આ બાળક કંઈ વિશેષ હતું. તેનાં કાનમાં સુવર્ણ કુંડળો હતાં, અને તેની છાતી સુવર્ણ બખ્તરથી રક્ષિત—અને તને ખબર છે, તમે તેને ઉતારી ન શકો. તે તેનાં શરીરનો એક ભાગ હતું. અધિરથે એમ માન્યું કે દેવોએ તેની પ્રાર્થના સાંભળી છે અને કર્ણને તેની પાસે મોકલ્યો છે કારણકે તેને કોઈ બાળકો નહોતા.”

કદાચ અધિરથ સંપૂર્ણ ખોટો પણ નહોતો. છબીમાં કર્ણનાં ચહેરા પરનો અલૌકિક ભાવ મને યાદ આવ્યો. તે એવો લાગતો હતો કે જાણે, ક્યારેક, કોઈક વખતે, એક દૈવી હાથે તેને સ્પર્શ કર્યો છે. મને થયું કે જો કોઈ પણ રીતે હું તે તસવીરને ખરીદી શકું, તેને છુપાવી દઉં, જેથી કરીને મારે જ્યારે જોવી હોય ત્યારે તેને જોઈ શકું. પણ સ્વાભાવિક રીતે આવી હરકત અશક્ય હતી. રાજકુમારીને કોઈ એકાંત નથી હોતું.

જમીન પરથી મુશ્કેલીથી ઉભા થતાં ધાઈ માએ મારી તરફ ફરી એકવાર તીક્ષ્ણ નજરે જોયું. “હું કામે વળગું તે સારું રહેશે. અને હંમેશની જેમ, તું તારાં નૃત્ય કળાનાં વર્ગો માટે મોડી છે. દરવાજે તેઓ અટક્યાં. આ વખતે તેમનાં અવાજમાં રહેલી ચેતવણી ગંભીર હતી. “ક્યારેક હું ઘણું બોલું છું. જો તને તારું કલ્યાણ ખબર હશે તો, તે વાર્તા તું તારાં મનમાંથી કાઢી નાખીશ અને એ પ્રકારે વર્તન કરીશ કે જે તારાં ઉમદા પિતાને લજ્જિત ન કરે.”

મને ખબર હતી કે તેઓ શું કહી રહ્યાં હતાં, અને તેઓ સાચા હતાં. પણ મારું અવજ્ઞાકારી હૃદય વારંવાર કર્ણ પાસે, તેનાં જીવનની તે સૌથી મોટી કમનસીબ ક્ષણ પાસે વારંવાર પાછું જતું રહેતું. અમે બંને મા—બાપની ઉપેક્ષાથી પીડિત હતાં—શું એટલે જ તેની કથાએ આટલો તીવ્ર પડઘો પાડ્યો?—પણ મારી પીડા તેની પીડા સાથે સરખાવી ન શકાય. તેને ત્યજી દેનારી માતાની મેં વારંવાર કલ્પના કરી—કારણકે મને ખાતરી હતી કે દેવોએ નહિ પણ તેણે જ તેને નદીમાં તરતો છોડી દીધો હશે. મારી બંધ પાંપણો વચ્ચે, મેં તેને જોઈઃ બાળકને—તેનાં પોતાનાં મધુર અને સૂતેલાં હાડમાંસને—જળનાં રાત્રિ પ્રવાહોમાં તરતું છોડી દેવા નદીનાં કિનારે ઝૂકેલી. મારી કલ્પનામાં તે ખૂબ જ યુવાન હતી, અને તેનો એક બાજુએ વળેલો ચહેરો થોડો ગાંધારી જેવો લાગ્યો, જોકે તેવું વિચારવું મૂર્ખામી ભરેલું હતું. તે રડી નહિ. તેની પાસે કોઈ આંસુ બચ્યાં નહોતા. જ્યારે તેણે પેટીને નિહાળી ત્યારે હતો માત્ર તેની આબરૂનો ભય, ભય કે જેનાથી પ્રેરિત તેણે પોતાની શાલને હજી વધારે કસીને પોતાનાં માથે ઓઢી. માત્ર એક ક્ષણ; પછી તેને ઉતાવળ કરવી પડી હશે. તેણે પોતાનાં તમામ ઘરેણાં તેનાં ખંડમાં છોડ્યાં હતાં, અને પોતાની જાતને તેની સૌથી જૂની સાડીમાં સજ્જ કરી હતી. તેમ છતાં, જે સમયે માત્ર ગણિકાઓ જ બહાર ફરી શકે

તે સમયે જો નગરનો પહેરેદાર તેનાં માતાપિતાનાં મહેલથી ઘણી દૂર આવેલી તેને ઓળખી જાય તો મોટી આફત આવી પડે. નદીનાં વળાંકે જ્યારે હાલકડોલક થતી પેટી અદ્રશ્ય થઇ ગઈ ત્યારે તેણે પોતાનાં રુદનને દબાવી દીધું. ત્યારબાદ, અસ્થિર પગલે, તે પોતાનાં ઘરે ગઈ, એવું વિચારતા, છેવટે આ પાર પડ્યું.

બંને મા દીકરા માટે મારાં હ્રદયમાં પીડા થઇ કારણકે જીવન વિષે સાવ અજાણ એવી મને પણ સમજાયું કે આવી બાબતો ક્યારેય પાર નથી પડતી. તેનાં સમગ્ર જીવનકાળ દરમિયાન, તે વિચારતી રહેશે કે તેનો દીકરો ક્યાં હશે. કોઈ પણ રૂપાળા અજાણ્યા પુરુષને જોઇને, તે સ્વયંને પ્રશ્ન કરશે (તેવી જ રીતે, જેવી રીતે દીકરો પણ કરશે, જ્યારે તે અજાણી સ્ત્રીઓ પાસેથી પસાર થશે ત્યારે), શું આ જ હશે?—દરેક સવારે, જ્યારે તેઓ ઉઠે—એક જ શહેરમાં, અથવા જુદાં રાજ્યોમાં—તેમનાં પ્રથમ વિચારો તો એકબીજા માટે જ હશે. ક્રોધ અને પશ્ચાતાપમાં, તે બંને એવું ઇચ્છતા હશે કે કાશ અન્ય માર્ગ લેવાની હિંમત માતાને હોત.

11

વીંછી

ધ્રિએ કહ્યું, "હું તને આ કૃષ્ણની મરજી વિરુદ્ધ કહી રહ્યો છું."
"શા માટે તેઓ ઈચ્છે છે કે હું ન જાણું?"
"તને જલ્દી સમજાશે. હવે સાંભળ."

• • •

કથા શરું થાય છે હસ્તિનાપુરમાં એક મહાન સ્પર્ધા સાથે, જ્યાં દ્રોણે નક્કી કર્યું છે કે જે રાજકુમારો હવે દીક્ષિત થઇ ગયા છે, તેઓ તેમનું યુદ્ધ કૌશલ્ય પ્રદર્શિત કરવા તૈયાર છે.

અખાડામાં અપેક્ષાનાં પડઘમ; કુલીન અને સામાન્ય, તમામ નગરજનો ઉત્સુક છે રાજકુમારોનું સામર્થ્ય નિહાળવા. છેવટે, તેમાંથી એક તો તેમનો ભાવિ રાજા હશે. અત્યારથી જ જૂથો છે. કેટલાંક દુર્યોધનનાં નામની ચિચિયારીઓ કરે છે, કારણકે તે જુસ્સાદાર, બહાદુર અને ભૂલ પ્રત્યે ઉદાર છે. આજે પણ, સ્પર્ધામાં આવતા, તેણે ટોળાંમાં મુઠ્ઠીઓ ભરી ભરી સોનાનાં સિક્કાનો વરસાદ વરસાવ્યો, તેનો બટવો ખાલી ન થયો ત્યાં સુધી. પણ અન્યો ગુપ્ત રીતે એવી પ્રાર્થના કરતાં હતાં કે સર્વોચ્ચ ઇનામ કોઈ એક પાંડવ ભાઈઓને મળે, તે નિર્ભય છોકરાઓ જે દરબારનાં પરિઘમાં એક એવા મોટાબાપા દ્વારા મોટા કરવામાં આવ્યા જે માત્ર તેમનાં કલ્યાણનો ડોળ કરે છે.

અને એવું લાગે છે કે દેવો પણ એટલાં બધિર નથી જેટલો આપણે પ્રણાલીગત તેમનાં પર બધિર હોવાનો આક્ષેપ મૂકીએ છીએ. એટલાં માટે કે, અહીં દિવસને અંતે સૌથી મહાન સ્પર્ધક તરીકે અર્જુનનું નામ જાહેર થાય છે. તેણે હવામાં પાંચ અગ્નિ બાણ ચલાવ્યાં અને પછી તેમને વર્ષા બાણોથી તૃપ્ત કર્યાં. તેણે ટોળાં તરફ સરકતાં સર્પ બાણો મોકલ્યાં, ને ગરુડ બાણોથી તેમને જમીનમાંથી ઝડપી લીધાં. તેનાં નિદ્રા બાણોએ તેમને સ્વપનાવરિત કરી દીધાં; તેનાં દોરડાં બાણોએ તેમનાં હાથ ને પગ બાંધી દીધાં; તેનાં જાદુઈ બાણોએ તેમને રાક્ષસોની સામે ઘૂંટણીયે પાડ્યાં, અત્યંત બિહામણા રાક્ષસો કે તેનાથી પણ વધારે ભયાવહ જેની લોકો કલ્પના જ ન કરી શક્યા હોત. અભિમાનથી દિપ્ત, તેનાં આચાર્યે દાવો કર્યો કે આ માત્ર મામૂલી શસ્ત્રો છે જેનો ઉપયોગ કરવાનું તે શીખ્યો છે! બાકીનાં ઘણાં શક્તિશાળી, ભયાનક છે, ને માત્ર ગંભીર યુદ્ધમાં જ તેમનું આહ્વાન કરી શકાય.

પણ જેવાં તેનાં મોટાબાપા, અંધ રાજા, વિજય વરમાળા સાથે, ઉભા થાય છે (ખૂબ ધીમેથી, કેટલાંક નોંધે છે), એક અજાણ્યો યુવાન સુવર્ણ બખ્તર સાથે અખાડામાં પ્રવેશે છે. તે સ્પર્ધામાં ભાગ લેવાની અનુમતિ માંગે છે, અને પછી અર્જુનની દરેક વીરતાની આબેહૂબ નકલ કરે છે. ટોળું

તો દિગ્મૂઢ અને નિ:શબ્દ. ને પછી તો લોકો આનંદની ચિચિયારીઓથી ઝૂમી ઉઠે છે, અને દુર્યોધન સૌથી મોટેથી હર્ષનાદ કરે છે.

અજાણ્યો પુરુષ તેની હથેળીઓને ભેગી કરે છે અને સૂર્યને અર્ઘ્ય આપવા, તેનો ચહેરો આકાશ તરફ કરે છે. તે નમ્રતાથી ઝૂકીને ટોળાંનો આભાર માને છે. પછી, દરબારી રીતભાતથી, તે અર્જુનને સામસામે ટક્કર માટે આમંત્રિત કરે છે. વિજેતા, તે સૂચન કરે છે, શૂરવીર ગણાશે.

આ ભવ્ય દ્રશ્યની સંભાવનાથી ટોળું તાળીઓ પાડે છે. રજવાડી શમિયાણામાં રાજાની બાજુએ બેઠેલાં ત્રણ વૃદ્ધ પુરુષો—પિતામહ ભીષ્મ; આચાર્ય દ્રોણ; અને રાજગુરુ કૃપ—એકબીજાં સામે ડરથી નજર કરે છે. આ એક અણધાર્યું જોખમ હતું, એક એવું જોખમ જે તેઓ નહોતા ઈચ્છતાં કે અર્જુન વહોરી લે, કારણકે, તેમની અનુભવી આંખો માટે એ સ્પષ્ટ હતું કે જે પાંડવ રાજકુમારની કીર્તિ તેઓ આજે પ્રસ્થાપિત કરવા ધારે છે તે રાજકુમાર જેટલો જ આ અજાણ્યો યુવાન પણ કાબેલ હતો—અને કદાચ તેનાં કરતાં પણ વધારે.

તમે આ યુવાનને જાણો છો? ભીષ્મ પૂછે છે. કૃપ તેમનું માથું ધૂણાવે છે, પણ દ્રોણ અટકે છે, તેમનાં ચહેરા પર એક વિચારયુક્ત ભાવ. તેઓ કંઈક ગણગણે છે.

ટક્કર શરું થવા દો, પોતાનો રાજદંડ ઉંચો કરી, નેત્રહીન રાજા કહે છે, પણ કૃપ ઉભા થઇ જાય છે.

સૌથી પહેલાં કેટલીક સંસ્કારવિધિનું પાલન કરવું પડશે, તેઓ કહે છે. પ્રતિસ્પર્ધીઓનો વંશવેલો પ્રસ્થાપિત કરવો જ પડે, કારણકે એક રાજકુમારને કુસ્તીમાં માત્ર એક રાજકુમાર જ પડકારી શકે. આપણે સૌ અર્જુનનો વંશવેલો જાણીએ છીએ. પણ, વીર અજાણ્યા પુરુષ, કૃપા કરી અમને તમારું નામ, અને તમે કયા રાજકુળનાં છો તે કહો.

અજાણ્યા શખ્સનો ચહેરો રાતોચોળ થઇ જાય છે. મારું નામ કર્ણ છે, તે કહે છે. પછી, એકદમ હળવેથી એવી રીતે કે સભામાં હાજર તમામે સંભાળવા પ્રયત્ન કરવો પડે, તે રીતે કહે છે, પણ હું કોઈ રાજકુળમાંથી નથી આવતો.

તો પછી, રાજવી સ્પર્ધાનાં નિયમો મુજબ, તમે રાજકુમાર અર્જુન સાથે યુદ્ધ ન કરી શકો, કૃપ, દયાળુ સ્વરે કહે છે. જો કૃપ વિજયી થયા હોવાનું અનુભવતા હોય, તો તે લાગણી કોઈ જોઈ શકે એમ નહોતું; આવી લાગણીઓ છુપાવવાનું કૌશલ્ય તેમણે ક્યારનું હસ્તગત કરી લીધું છે.

થોભો! ગુસ્સાથી ઉભા થતાં, દુર્યોધન બૂમ પાડે છે. સ્પષ્ટ રીતે આ પુરુષ મહાન યોદ્ધો છે. જૂનાં થઇ ગયેલા નિયમનું બહાનું બતાવી, હું તમને આ રીતે તેનું અપમાન નહિ કરવા દઉં. પરાક્રમી તો પરાક્રમી છે, તેની જાત ગમે તે હોય. ક્ષમતા જન્મનાં અકસ્માત કરતાં વધારે મહત્વની છે.

નગરજનો તેની લાગણીઓને સમર્થન આપે છે. તેઓ આતુરતાથી હર્ષનાદ કરે છે.

દુર્યોધન ચાલુ રાખે છે, જો તમે આગ્રહ કરો છો કે અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરવા કર્ણે રાજા હોવું જરૂરી છે, તો હું મારાં પોતાના વારસામાં તેને ભાગીદાર બનાવીશ. તે પવિત્ર જળ મંગાવે છે અને અજાણ્યા પુરુષનાં મસ્તિષ્ક પર છાંટે છે. નગરજનોનાં સમર્થન સાથે, તે કહે છે, રાજા કર્ણ, હું તમને અંગ પ્રદેશનાં શાસક જાહેર કરું છું, મારાં મિત્ર.

કર્ણ તેને ઉત્કટતાથી ભેટે છે. હું તમારી ઉદારતા ક્યારેય નહિ ભૂલું, તે કહે છે. તમે મારાં સન્માનની રક્ષા કરી છે. પૃથ્વીનાં ટુકડે ટુકડાં થઇ જાય, પણ હું તમારો ત્યાગ નહિ કરું. આ

ક્ષણથી, તમારાં મિત્રો મારાં મિત્રો છે, અને તમારાં દુશ્મનો મારાં સૌથી કટુ દુશ્મનો.

લોકો પ્રશંસાયુક્ત કિકિયારી કરે છે. પરાક્રમીઓએ આ જ રીતે વર્તવું જોઈએ, તેઓ એકબીજાને કહે છે.

ત્રણ વૃદ્ધ પુરુષો ચિંતામાં એકબીજા સામે જુએ છે. તેમણે જે પ્રમાણે આયોજન કર્યું હતું તે પ્રમાણે બન્યું નહિ. અર્જુનને હરાવ્યા વિના જ ઘમંડી કર્ણને લોકપ્રિયતા મળી ગઈ. અને દુર્યોધનને સશક્ત મિત્ર મળ્યો. હવે બે બાણવીરો, વિકરાળ યુદ્ધ મુદ્રામાં, અખાડામાં એકબીજાનો સામનો કરે છે. આ સ્પર્ધાનું શું પરિણામ આવશે તે કોણ જાણે છે?

મહેલની સ્ત્રીઓ માટે બનાવેલાં શમિયાણામાં થોડી ધમાલ છે. એક રાણી બેભાન થઇ ગયાં—કદાચ ગરમીથી, કદાચ લાંબા તણાવથી. શું તે દ્રષ્ટિહીન રાજાનાં પત્ની, ગાંધારી છે? શું તે કુંતી છે, પોતાનાં દીકરાને અપાયેલાં પડકારથી ચિંતિત? હજુ તો સત્ય જાણી શકાય તે પહેલાં, અખાડામાં ખોડંગાતા આવેલો એક વૃદ્ધ પુરુષ લોકોનું ધ્યાન ખેંચે છે. તેનાં વેશ પરથી એ સ્પષ્ટ છે કે તે નીચી જાતનો છે. શું તે લુહાર છે? ના, આવી બાબતો જાણનાર લોકો કહે છે. તે સારથિ છે.

તે કર્ણ તરફ આગળ વધે છે—અહોઆશ્ચર્ય—કર્ણ વૃદ્ધ પુરુષનાં ચરણ સ્પર્શ કરવાં તેનું ધનુષ બાજુ પર મૂકે છે.

પુત્ર! આગંતુક આક્રંદ કરે છે. શું ખરેખર તું છે, આટલાં બધાં વર્ષો પછી પાછો ફર્યો છે? પણ તું અહીં આ કુલીન રાજકુમારો વચ્ચે શું કરી રહ્યો છે? તારાં મસ્તિષ્ક પર મુગટ કેમ છે?

અસીમ નમ્રતાથી, કર્ણ વૃદ્ધ પુરુષનો હાથ પકડે છે અને તેને એક ખૂણામાં માર્ગદર્શિત કરે છે, અને જતાં જતાં સમજાવે છે.

ટોળું ચકિત, અને મૌન. ત્યારબાદ, ગણગણાટ અને ઉપહાસ સંભળાય છે, ખાસ કરીને પાંડવ જૂથમાં. સૂતપુત્ર. અવાજોનાં સુસવાટા. સારથિનો પુત્ર! મંડપમાંથી, ભીમનો તિરસ્કારપૂર્ણ અવાજ આવે છે, તારું ધનુષ હેઠું મૂકી દે, ઢોંગી! તેનાં બદલે રાજવી તબેલામાંથી તારાં માટે ચાબુક લઇ આવ!

કર્ણની તેનાં ધનુષ પરની પકડ મજબૂત બને છે. અર્જુન! તે પડકારે છે. પણ અર્જુને તેનાથી પહેલેથી જ પીઠ ફેરવી લીધી છે અને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો છે. કર્ણ તેની પાછળ તાકી રહે છે. આ અપમાનની ચરમસીમા છે—એવું અપમાન કે જેનાં માટે તે અર્જુનને ક્યારેય માફ નહિ કરે. આ ક્ષણેથી, હવે તેઓ કટ્ટર દુશ્મનો હશે.

કોને ખબર પછી શું થયું હશે, પણ ક્ષિતિજે અસ્ત થવાં સૂરજ આ ક્ષણ પસંદ કરે છે. રાહત પામેલાં, દ્રોણ સંકેત આપે છે, અને સ્પર્ધાનો અંત લાવતાં શિંગા ફૂંકાય છે. ટોળું અનિચ્છાએ વિખેરાઈ જાય છે, અસંતોષ અને પંચાતમાં રત. ત્રણ વૃદ્ધ પુરુષો અને પાંડવ ભાઈઓ, સાથે, તેમનાં સાધારણ નિવાસે જાય છે, જ્યાં કુંતી આરામ કરી રહ્યાં હતાં (બેભાન થઇ ગયેલાં રાણી તેઓ હતાં), જેમ તેઓ જાય છે તેમ તેઓ દિવસની વિચિત્રતા વિષે ચર્ચા કરે છે. મદ્યપાનની રાત્રિ માટે દુર્યોધન કર્ણને તેનાં મહેલે લઇ જાય છે. તે સાંજે પછી, તે તેની પોતાની મોતી અને માણેકની માળા, કર્ણનાં ગળામાં પહેરાવશે, અને મૂર્ખતાથી, કહેશે, હું તને સાચો શૂરવીર જાહેર કરું છું! જો તે કાયરોએ લડાઈ અટકાવી ન હોત તો, તેં અર્જુનનો ચહેરો કાદવમાં મસળી નાખ્યો હોત. આહ, આ અધમ પાંડવો જે હંમેશાં મારું રાજ્ય ચોરી લેવાંનું તરકટ કરતાં હોય છે. શું મારે એવો મિત્ર હશે જે મને તેમનાથી છુટકારો અપાવે!

અને કર્ણ પોતાની જાતને ટટ્ટાર રાખી ઉત્તર આપશે, જ્યારે સમય આવશે, મારાં મિત્ર અને મારાં આશ્રયદાતા, ત્યારે તે હું તમારાં માટે તે કરીશ—અથવા હું તેનાં પ્રયત્નમાં મૃત્યુ પામીશ.

• • •

“તો આ રીતે કર્ણ રાજા બન્યો,” મેં કહ્યું. “શા માટે કૃષ્ણ નથી ઇચ્છતા કે હું તે જાણું?”

ધ્રિએ કહ્યું, “તેમને એવું લાગ્યું કે આ કથા તને કર્ણ પ્રત્યે વધારે સહિષ્ણુ બનાવશે. અને તે ખતરનાક હશે.”

“ખતરનાક? કેવી રીતે?”

“અર્જુન એક માત્ર જ નથી જે સ્વયંવરની કસોટી પાર કરી શકે.”

મારાં ગળાની ધડકને હથોડાં મારવાના શરું કર્યાં. ગ્લાનિથી, ઘેરાં બાગને જોતાં, મેં મારું મુખ ફેરવી લીધું. “તારું તાત્પર્ય એ છે કે કર્ણ પણ કસોટી પાર કરી શકે?”

“હા. દુર્યોધન સાથે, સ્વયંવરમાં આવવાનો તેનો ઈરાદો છે. તને જીતી લેવાની તેની યોજના છે. આપણે તેની મંજૂરી ન જ આપવી જોઈએ.”

મારે પૂછવું હતું: જો તે ખરેખર, અર્જુન જેવો જ અદ્ભુત યોદ્ધા હતો, તો પાંડવ રાજકુમાર ને બદલે હું તેની સાથે વિવાહ કરું તેમાં શું પ્રશ્ન હોવો જોઈએ. શું તે પણ પાંચાલ માટે એટલો જ મહાન મિત્ર નહિ બની રહે? શા માટે કૃષ્ણ તેની આટલાં વિરુદ્ધ હતાં? કે પછી માત્ર એટલું જ હતું કે તેઓ તેમનાં મિત્ર અર્જુનનાં પક્ષે હતાં? અહીં બીજાં પણ રહસ્યો હતાં. પણ મને લાગ્યું કે મારાં સરળ ભાઈને તેનાં વિષે જાણ નહોતી. આથી, તેનાં બદલે, મેં જ પૂછ્યું, “તમે તેને કેવી રીતે રોકી શકો? જો તે જીતે, તો પિતાજીની પ્રતિજ્ઞા આપણને સન્માનબદ્ધ નથી બનાવતી?”

“પરિવારનું સન્માન તમામ પ્રકારનાં સન્માન કરતાં વધારે મહત્વનું છે,” મારાં ભાઈએ કહ્યું. તે એક ક્ષણ રોકાયો, જાણે કે અસહમત થવા મને પડકારતો હોય. “હું રસ્તો વિચારીશ. કૃષ્ણ મને મદદ કરશે. તું, પણ, તારી ભૂમિકા ભજવજે.”

મારે ધ્રિ સાથે દલીલ નહોતી કરવી, પણ હું કર્ણની વિરુદ્ધ થવાં નહોતી માંગતી, પરિવારનાં સન્માન માટે પણ નહિ. તેનાં બદલે મેં પૂછ્યું, “અધિરથે કહ્યું કે કર્ણ ઘણાં વર્ષોથી જતો રહ્યો હતો. તું જાણે છે તે ક્યાં ગયો હતો?”

ધ્રિએ ઉદાસીથી માથું ધૂણાવ્યું. “કર્ણનાં જીવનનાં ખોવાયેલાં વર્ષોઃ કથાનો સૌથી મહત્વનો ભાગ, અને મારું તને આ વાર્તા કહેવા પાછળનું મુખ્ય કારણ.”

• • •

શરૂઆતથી જ કર્ણ બાણવિદ્યા માટે તીવ્ર અનુરાગ દર્શાવે છે. સોળ વર્ષની ઉંમરે—હજુ પણ એવું માનીને કે તે અધિરથનો પુત્ર છે—તે જાય છે, ભૂમિનાં સર્વશ્રેષ્ઠ આચાર્ય, દ્રોણ પાસે. તે સ્વીકાર કરે છે કે તે નીચકુળનો છે અને આજીજી કરે છે કે તેઓ તેને તેમનાં શિષ્ય તરીકે સ્વીકારે. પણ દ્રોણ રાજકુમારો સાથે વ્યસ્ત છે. હું એક સારથિ પુત્રને શિક્ષિત ન કરી શકું, તેઓ કહે છે. નિરાશ, અપમાનિત કર્ણ એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે તે દ્રોણથી પણ મહાન ગુરુ પાસેથી શિક્ષા ગ્રહણ કરશે. તે પહાડો તરફ ચાલ્યો જાય છે, અને અંતે, ભારે પ્રયત્નો અને તેનાથી પણ વિશેષ અદ્ભુત નસીબજોગે તે પરશુરામનો આશ્રમ શોધી કાઢે છે—જોકે નસીબ સારું છે કે ખરાબ તે અનિશ્ચિત છે.

“દ્રોણનાં પોતાનાં જ ગુરુ,” હું ગણગણી. “શું તેમણે સમગ્ર પૃથ્વી પરથી ક્ષત્રિય જાતનો સમૂળો નાશ નહોતો કર્યો કારણકે ક્ષત્રિયો ભ્રષ્ઠ થઇ ગયા હતાં?”

ધ્રિએ સહમતિમાં શિશ ધૂણાવ્યું.

સત્યથી કર્ણનું કલ્યાણ નહોતું થયું, આથી તેણે ફરીથી જોખમ ન લીધું. તે પરશુરામને કહે છે કે તે બ્રાહ્મણ છે. તેનું સામર્થ્ય જોઇને, પરશુરામ તેને શિક્ષા આપવા સહમત થાય છે. થોડાં સમયમાં જ કર્ણ તેમનો શ્રેષ્ઠ વિદ્યાથી બની જાય છે, સૌથી વહાલો, અને એક માત્ર જેને પરશુરામ બ્રહ્માસ્ત્રને આહ્વાન આપવાનું શીખવે છે, બ્રહ્માસ્ત્ર—એક એવું શસ્ત્ર કે જેનો પ્રતિકાર કોઈ ન કરી શકે.

પરશુરામનાં આશ્રમથી વિદાય લેવાનાં એક દિવસ પહેલાં, કર્ણ તેનાં ગુરુ સાથે જંગલમાં સહેલગાહ કરવા નીકળે છે. જ્યારે થાકેલાં પરશુરામ વૃક્ષ નીચે આરામ કરવા ઈચ્છે છે, ત્યારે કર્ણ તેમનાં માટે પોતાનાં ખોળાનું ઓશિકું કરે છે. જ્યારે વૃદ્ધ ગુરુ નિદ્રાવશ બને છે ત્યારે, પહાડનો વીંછી તેનાં દરમાંથી બહાર આવે છે અને કર્ણનાં સાથળમાં વારંવાર દંશ દઈ, તેનું લોહી ચૂસી લે છે. અત્યંત આકરી પીડા છે, પણ કર્ણ તેનાં ગુરુને ખલેલ પહોંચાડવા નથી ઈચ્છતો. તે નિશ્ચલ બેસી રહે છે—પણ તેનાં ઘામાંથી વહી રહેલું રક્ત પરશુરામનાં ચહેરાને સ્પર્શે છે અને તેમને જગાડે છે. ક્રોધિત પરશુરામ તેમનાં પ્રિય શિષ્યને શ્રાપ આપે છે.

• • •

આઘાતે મને વચ્ચે ખલેલ પહોંચાડવા મજબૂર કરી. “પણ, કેમ?”

ધ્રિએ કહ્યું, “પરશુરામને સમજાયું કે એક બ્રાહ્મણ એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યા વિના આટલી તીવ્ર પીડા સહન ન કરી શક્યો હોત. માત્ર ક્ષત્રિયમાં જ આ સામર્થ્ય હોય. તેમણે કર્ણ પર તેમની સાથે છળ કરવાનો આરોપ મૂક્યો. અને જો કે કર્ણે તેમને કહ્યું કે તે કોઈ યોદ્ધાની જાતિનો નહિ પણ માત્ર સૂત પુત્ર છે, તેમ છતાં પરશુરામે તેને માફ ન કર્યો. તેમણે કહ્યું, જે રીતે તેં મારી સાથે છળ કર્યું છે, તે જ રીતે તારું મન પણ તારી સાથે છળ કરશે. જ્યારે તારે બ્રહ્માસ્ત્રની સૌથી વધારે જરૂર હશે ત્યારે તેને બોલાવવા માટેનો મંત્ર તું ભૂલી જઈશ. તેં મારી પાસેથી જે ચોરી લીધું છે તે તારી કાળ ઘડીએ તને કોઈ જ ઉપયોગમાં નહિ આવે.”

હું ક્રોધિત હતી. “શું કર્ણની કર્તવ્યનિષ્ઠ સેવાથી ભરપૂર વર્ષોનું પરશુરામ માટે કોઈ મૂલ્ય નહોતું? પોતાનાં ગુરુ પ્રત્યેનાં તેના પ્રેમનું શું, કે જેના લીધે તેણે વીંછીનાં ડંખને સહન કર્યો? શું તે ડંખ થોડી માફીને પણ લાયક નહોતો?”

“આહ, આ ક્ષમા,” ધ્રિએ કહ્યું. “તે એક એવો ગુણ છે જે મહાન પુરુષોને પણ હાથતાળી આપે છે. શું આપણું પોતાનું અસ્તિત્વ તે બાબતની સાબિતી નથી?”

પોતે દિલથી જે લક્ષ્ય નિર્ધારિત કર્યું હતું તે મેળવી અને પછી ગુમાવી દઈ, ઉદ્વિગ્ન કર્ણ પહાડ ઉતરી નીચે પોતાનો રસ્તો શોધે છે. રાત છે. ગામ બહાર જંગલમાં આરામ કરતાં, પોતાની તરફ ઘસડાઈને આવી રહેલાં પશુનો અવાજ તે સાંભળે છે. તેના મનમાં ખળભળાટ મચ્યો છે, અને તે આ અવાજ તરફ બાણ ચલાવે છે. પશુની મરણ ચીસથી, તેને સમજાય છે કે તેણે પ્રાણીઓમાં સૌથી પવિત્ર એવી ગાયની હત્યા કરી છે.

મેં મારી આંખો બંધ કરી દીધી. મારે હવે વધારે આ વાર્તા નહોતી સાંભળવી. ગાયનાં હત્યારા તરીકે તેની ઓળખ થાય તે પહેલાં જ કર્ણ ત્યાંથી ચાલ્યો જાય તેવું મેં ઈચ્છ્યું. હું જાણતી હતી

કે તે નહિ જાય.

સવારે તે ગૌ માલિકને શોધે છે, પોતાનાં કર્મનો સ્વીકાર કરે છે, અને નુકસાન ભરપાઈની તૈયારી બતાવે છે. પણ રોષે ભરાયેલાં બ્રાહ્મણે કહ્યું, તેં મારી ગાયની હત્યા ત્યારે કરી જ્યારે તે પ્રતિકાર કરવા અસમર્થ હતી. જ્યારે તારી પાસે રક્ષણનાં કોઈ સાધનો નહિ હોય ત્યારે તું પણ, મૃત્યુ પામીશ. તેનો શ્રાપ પરિવર્તિત કરવા કર્ણ તેની સમક્ષ વિંનતી કરે છે. હું મૃત્યુથી ભયભીત નથી, તે કહે છે. પણ મને એક યોદ્ધાની જેમ મૃત્યુ પામવા દો. બ્રાહ્મણ અસહમતિ દર્શાવે છે.

• • •

“આટલી બધી કમનસીબીઓ પછી પણ કર્ણ કેવી રીતે જિવિત રહી શક્યો?” હું ગણગણી.

ધ્રિએ અણગમાથી ખભા ઉલાળ્યા. “આત્મહત્યા કાયરનો માર્ગ છે. અને તેના ગમે તેવા દોષ હોય તો પણ, કર્ણ કાયર નથી.”

“કૃષ્ણની સલાહ વિરુદ્ધ જઈ મેં તને આ કથા બે કારણથી કહી છે. એક તો એ કે અજ્ઞાત હંમેશાં જ્ઞાત કરતાં વધારે આકર્ષક હોય છે.”

(પણ અહીં મારો ભાઈ ખોટો હતો. સત્ય કરતાં વધારે કશાનો પણ આપણાં પર વધારે પ્રભાવ નથી. કર્ણની કથાની પ્રત્યેક બાબત, મને તેની તરફ બદ્ધ કરતી, તેનાં માટે વધારે સુખી જીવનની કામના કરતી, મારાં શરીરની એક કડી બની ગઈ.)

“અને એટલાં માટે પણ,” ધ્રિએ ચાલુ રાખ્યું, “હું ઈચ્છું છું કે તને સમજાય કે કર્ણ શ્રાપિત છે. તેની સાથે જોડાયેલી કોઈપણ વ્યક્તિ, પણ, શ્રાપિત બનશે. અને તારી સાથે એમ થાય એવું હું નથી ઈચ્છતો—કારણકે તું મારી બહેન છે, પણ એટલાં માટે પણ કે તારો જન્મ ઈતિહાસ બદલવા થયો છે. પ્રખ્યાતિથી અંજાયેલી એક સામાન્ય છોકરીની જેમ વ્યવહાર કરવાનો વૈભવ તારી પાસે નથી. તારાં વર્તનનાં પરિણામો આપણા સૌનો નાશ પણ કરી શકે.”

આ રીતે દબાવવામાં આવતાં હું ગુસ્સે થઇ. પણ તે કરતાં પણ વધારે, તેનાં અવાજની પ્રતિબદ્ધતાથી મને વધારે ડર લાગ્યો. અત્યાર સુધી, મને જાણ નહોતી કે તે મારાં ભાગ્યને તેનાં ભાગ્ય જેટલું જ ગંભીરતાથી લેતો હતો. તેમ છતાં, મેં હળવેથી કહ્યું. “મને આનંદ છે કે તને મારી શક્તિમાં આટલો વિશ્વાસ છે. પણ યાદ કર કૃષ્ણે શું કહ્યું? આપણે સમયનાં હાથમાં પ્યાદાં સિવાય કશું જ નથી.”

“એક પ્યાદાંને પણ પસંદગી હોય છે,” મારાં ભાઈએ કહ્યું. “જે દિવસે શિખંડીએ વનપ્રસ્થાન કર્યું, મેં તેની સાથે જવાની ઝંખના કરી. પાછળ એક પણ નજર કર્યા વિના મહેલ છોડી દેવાની ઈચ્છા. વૃક્ષો નીચે શાંતિથી મારું જીવન પસાર કરવાની ઈચ્છા. એક એવા દુષ્ટ નસીબથી બચવાની ઈચ્છા જેનાં તરફ હું જ્યારથી જન્મ્યો ત્યારથી મને ક્ષણે ક્ષણે ધકેલવામાં આવી રહ્યો છે. હું તે કરી શક્યો હોત. શિખંડીએ મને એટલી કુશળતાથી છુપાવી દીધો હોત કે સમગ્ર પાંચાલ સૈન્ય મને શોધી શક્યું ન હોત. પણ મેં તે માર્ગ પસંદ નકર્યો.”

“કેમ?” મારું ગળું સુકાઈ ગયું હતું. આટલાં સમય સુધી હું કેટલી ખોટી હતી, એવું વિચારીને કે હું મારાં ઉદાસીન અને આત્મસમર્પિત ભાઈને જાણું છું.

“બે કારણોએ મને આમ કરતાં રોક્યો,” ધ્રિએ કહ્યું. “એક તો તું.”

“હું તારી સાથે ખુશીથી આવી હોત,” મેં ઉગ્રતાથી વિરોધ કર્યો. “જો તેં માત્ર પૂછ્યું હોત —”

“અને બીજું,” તેણે વચ્ચે કહ્યું, તેનો કઠોર સ્વર મારાં કાન પર અફળાયો, “સ્વયં હું.”

• • •

તે સમગ્ર લાંબી રાત્રિ દરમિયાન, ધ્રિ પ્રત્યે સ્નેહવશ, મેં કર્ણને મારાં મનમાંથી હાંકી કાઢવા પહેલાં કરતાં પણ વધારે આકરાં પ્રયત્નો કર્યાં. પણ શું એક ચારણી પવનને રોકી શકે? કથાઓનાં ખંડિત ભાગ મારાં મનમાં ચકરાવે ચઢ્યાં, પોતાનાં સદ્‍ગુણોથી તેમનાં પતિનાં કમભાગ્યને ઉત્તર આપતી સ્ત્રીઓની કથાઓ. કદાચ હું કર્ણ માટે એવું જ કરી શકું? આ આશાની વચ્ચે એક પશ્ચાતાપે ચિત્તાની જેમ છલાંગ લગાવી. ધ્રિને જ્યારે તક મળી ત્યારે શા માટે તેણે તેનાં નસીબથી કિનારો ન કર્યો! મેં કરચલીઓ રહિતની ભ્રમર વાળા એક એવા નિશ્ચિંત ધ્રિની કલ્પના કરી કે જે વિશાળ મેહોગનિ વૃક્ષોનાં ચંદરવા નીચે નિરાંતથી બેઠો છે—કરચલીઓ કે જે તેની સુંદરતા માટે હાનિકારક હતી. પણ બીજી જ ક્ષણે મને તેનાં નિર્ણય પર ગર્વ થયો—બિલકુલ એ જ રીતે જે રીતે ક્રોધિત બ્રાહ્મણનો સામનો કરતાં કર્ણ પર હું ગર્વિત થઇ હતી. હું જાણતી હતી કે મારે તે બંનેની સરખામણી ન કરવી જોઈએ, અને મારી વફાદારી માત્ર મારાં ભાઈ તરફ જ હોવી જોઈએ. તેમ છતાં, જેમ જેમ હું નિદ્રા અને જાગૃતતા વચ્ચે ઝોલા ખાતી રહી, તેમ તેમ આ બંને પુરુષો મારાં મનમાં એકસાથે સંમિલિત થતાં ગયાં. તેમનાં સ્વભાવ અને ભાગ્ય કેટલાં સરખા હતાં, જે તે બંનેને એક કરુણાંતિકા તરફ ધકેલી, ભયાનક કુલીનતાનાં કર્મો કરવાં મજબૂર કરી રહ્યાં હતાં. તેઓ ગમે તેટલાં કુશળ યોદ્ધા હોય તો પણ, તેમની કુશળતા તેમને કોઈ મદદ નહોતી કરવાની કારણકે તેઓ તેમનાં માંહ્યલાથી હારી ગયા હતાં. આ કયા ક્રૂર ઈશ્વરે આ રીતે તેમનાં મસ્તિષ્કની જાળ બિછાવી હશે, કે તેઓ તેમાંથી ક્યારેય છટકી ન શકે?

અને કયા પ્રપંચ તેણે મારાં માટે નિર્ધાર્યા છે?

12

ગીત

ચાંદીની તાસકમાં એક શ્વેત સર્પની જેમ ગૂંચળાકારે ગોઠવાયેલી વરમાળા મારાં પ્રકોષ્ઠ જેટલી પહોળી હતી. મેં બહુ સાવધાનીપૂર્વક તેની તરફ દ્રષ્ટિ કરી, જાણે કે, કોઈ પણ ક્ષણે તે, હુમલો કરવાનો નિર્ણય કરી શકે.

"હવે શું થયું?" ધાઈ માએ કહ્યું. "તારો ચહેરો શ્યામ પડી ગયેલાં ઘડા જેવો કેમ છે?"

"તે બહુ ભારે છે," મેં કહ્યું. મેં એક ગળામાં તેને પહેરાવવાની કલ્પના કરી. હું દોરડાથી બંધાયેલાં, તંગ સ્નાયુઓને સ્પષ્ટ જોઈ શકી, જો કે બાકીનો ચહેરો નિરાશાજનક રીતે ભાવશૂન્ય હતો.

"હાસ્યાસ્પદ!" ધાઈ માએ કહ્યું. "જો તે ખરો શૂરવીર છે, તો તે તેનો ભાર ખમી ખાશે."

"અને તારો પણ," આંખ મીચકારી તેમણે ઉમેર્યું.

મારી આસપાસ સેવિકા વૃંદની ગતિવિધિઓ તેજ હતી. બસ નવવધૂનાં ગાલ પર હજી થોડી વધારે કમળરજ; શ્વેત ને સોનેરી સાડીનો છેડો, કુમારિકા જેવો પ્રભાવ ઉભો કરી મારાં વક્ષસ્થળોનાં ઉભારને હજી વધારે ઉભારે તેવી ચતુરાઇથી રાખવામાં આવ્યો. એક વૃદ્ધ મહિલાએ લુચ્ચા હાસ્ય સાથે મારી નાભિ પર ચંદન લેપ ચોળ્યો. બંગડીઓ, કંદોરો, ઝાંઝર, નથણી એટલી ભારે કે તેને મારી કેશભૂષા સાથે જોડેલી સેરથી પકડમાં રાખવી પડી.

"મને લાગે છે કે હું યુદ્ધ બખ્તરમાં છું," મેં ધાઈ માને કહ્યું.

"તું છે જ," તેમણે કહ્યું. "બસ હવે બહુ થયાં નખરા! ચાલી ચાલીને તારો રાજવી ભાઈ પરસાળ ઘસી નાખવાની તૈયારીમાં જ છે."

મારાં ખંડની બહાર ધ્રિ મને લગ્નમંડપ સુધી લઇ જવા વાટ જોઈ રહ્યો હતો. લગ્નમંડપમાં રાજાઓ પહેલેથી જ એકત્ર થઇ ગયા હતાં. ધ્રિ તેનાં રેશમી જામામાં આકરો લાગ્યો. તેની કેડ પર, ઉડતાં પ્રાણીઓ કોતરેલી મ્યાન મેં જોઈ.

"તલવાર કેમ?" મેં પૂછ્યું.

ધાઈ માએ કહ્યું, "શું સવાલ છે! તને ખબર નથી કે પોતાની બહેનનાં માનનું રક્ષણ કરવું તે એક ભાઈની પવિત્ર ફરજ છે? તારાં પર લાળ ટપકાવનારા પેલા ગંદા બુઢ્ઢા પુરુષો સાથે, આજે તો તેનાં હાથ ભરાઈ જશે."

"તમારી અશિષ્ટતા ક્યારેય મને આશ્ચર્યચકિત થતાં અટકાવતી નથી," ધ્રિએ તેમને કહ્યું. તેઓ હસ્યાં અને ધ્રિને કાન પર એક ટપલી મારી, દરબારી સેવકોનાં ક્ષેત્રમાં સર્વશ્રેષ્ઠ બેઠક માટે ઉત્સાહભેર ઝડપથી ધસી ગયાં.

પણ મને તલવારનું સાચું કારણ ખબર હતી. તેને આફત અપેક્ષિત હતી.

• • •

ધમાલ અને સંગીત નીચે, મેં નવા આગમનની ઘોષણા સાંભળીઃ હણહણાટ, શિંગાઓ અને શસ્ત્રોનો રણકાર.

ધ્રિએ કહ્યું, "રાજાઓ તેમનાં યોદ્ધાઓ સાથે લાવ્યા છે. તેઓ બહાર ઉભા છે. પણ ચિંતા ન કર. સમગ્ર પાંચાલ સૈન્ય, પણ, સશસ્ત્ર અને તૈયાર છે."

"મને જણાવવા બદલ તારો ખૂબ ખૂબ આભાર," મેં કહ્યું. "હવે હું સંપૂર્ણ રીતે શાંતિ અનુભવું છું."

"તને કોઈએ ક્યારેય કહ્યું છે કે," તેણે કહ્યું, "નવવધૂ માટે કટાક્ષ અઘટિત છે?"

જ્યારે મેં લગ્નમંડપમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે, ત્યાં સંપૂર્ણ, અને તત્કાલ નીરવતા છવાઈ ગઈ. જાણે કે હું એક તલવાર હતી, જેણે એક સાથે, પ્રત્યેક સ્વરતંતુનો વિચ્છેદ કર્યો હતો. મારાં ઘૂંઘટ પાછળ મેં ક્રૂર સ્મિત કર્યું. તાકાતની આ ક્ષણ માણ, મેં મારી જાતને કહ્યું. કદાચ આ તારી આવી એક માત્ર ક્ષણ જ હોઈ શકે.

• • •

સૌથી પહેલાં ધ્રિએ મને એવાં રાજાઓ બતાવ્યા કે જેઓ માત્ર જોવા આવ્યાં હતાં, એવાં કે જેમનાથી મારે ડરવાની જરૂર નહોતી.

"જો, કૃષ્ણ."

તેઓ ત્યાં હતાં, મારાં મિત્ર, મારો ઉશ્કેરાટ, તેમનાં ભાઈ સાથે એ રીતે વાતચીતમાં મશગૂલ જાણે કે તેઓ ગામનાં મેળામાં હોય. આશીર્વાદ આપવાં કે પછી બેપરવાહ અભિવાદન કરવા જ્યારે તેમણે તેમનો હાથ ઉંચો કર્યો ત્યારે તેમનાં મુગટમાં રહેલું છટાદાર મોરપીંછ નમ્યું.

સમગ્ર સભામાં, જાતિ પ્રમાણે પ્રેક્ષકોનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું. વૈશ્ય વિભાગ વ્યાપારી વહાણથી ચિત્રિત કરેલાં વાદળી ઝંડાથી અંકિત કરવામાં આવ્યો હતો. શુદ્ર ઝંડો ખેડૂતોને ઘઉંની લણણી કરતાં દર્શાવતો હતો. બ્રાહ્મણોને સૌથી આગળ, સૌથી શ્રેષ્ઠ બેઠકો આપવામાં આવી હતી, ટેકો લેવાં સુશોભિત, જાડા, તકિયા સાથે. યજ્ઞની આહુતિ આપતાં પંડિત સાથેનો, તેમનો ઝંડો, શ્વેત રેશમમાંથી બનાવેલો હતો.

હવે ધ્રિએ મહત્વના વરરાજાઓ તરફ ધ્યાન દોર્યું. મેં તેમને તેમનાં ચિત્રો સાથે મિલાવી જોવાનો યત્ન કર્યો, પણ તેઓ ઉંમરલાયક, વધુ વજનવાળા જણાયા અને તેમનાં ચહેરાઓની લાક્ષણિકતાઓ ઉંમર અથવા ચિંતાને લીધે દબાઈ ગઈ હતી. જો કે એક સિવાય તમામને હારવું જ પડે તેમ હતું છતાં પણ—આ ભવ્ય સભા સમક્ષ હારી જવું તે—એક કારમું જાહેર અવમાન ગણાવાનું હતું. તેની કડવાશ વર્ષો સુધી મોઢાં છલકાવવાની હતી. મારાં ભાઈનાં ક્ષીણ સ્વરથી, મેં સૌથી વધારે ખતરનાક લોકોને જાણ્યાં—ખતરનાક એટલે નહિ કે તેઓ સંભવતઃ વિજયી બને, પણ ખતરનાક એટલાં માટે કે તેઓ શું કરી શકે જ્યારે તેઓ પરાજિત થાય ત્યારે.

"અર્જુન?" મેં અંતે પૂછ્યું.

"અહીં નથી."

પોતાનાં અવાજને ભાવશૂન્ય કેવી રીતે રાખવો તે તેણે શીખી લીધું હતું અને તે બાબતથી હું આશ્ચર્યચકિત થઇ. તે અન્ય નામો તરફ આગળ વધ્યો. જ્યારે તે અટક્યો ત્યારે, મેં પૂછ્યું, "બસ આટલાં જ?"

પ્રશ્ન નીચે રહેલો પ્રશ્ન તે સમજ્યો. તેની આંખોમાં અણગમો પ્રદર્શિત થયો. “કર્ણ આવ્યો છે.”

ધ્રિએ તેનાં તરફ ધ્યાન ન દોર્યું, પણ મેં તેને શોધી કાઢ્યો. દુર્યોધન પછી, આરસ સ્તંભ પાછળ અર્ધ છુપાયેલો. મારું હૃદય એટલું જોરથી ધબક્યું કે, મને ખાતરી હતી કે ધ્રિ સાંભળી જશે. કર્ણનાં ચહેરાને ધ્યાનથી નિહાળવા હું તલસી, એ જોવાં કે પેલી આંખો ખરેખર કલાકારે ચિત્રિત કરી હતી તેટલી જ ઉદાસ હતી કે કેમ, પણ મને પણ ખબર હતી કે તે કેટલું અયોગ્ય ગણાશે. તેનાં બદલે મેં તેનાં હાથ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું, કાંડા ઘૃણાસ્પદ રીતે અનલંકૃત હતાં, શક્તિશાળી, ક્ષત પોર. જો મારાં ભાઈને ખબર પડી હોત કે તેની આંગળીઓનાં તે જખ્મી હાડકાંને સ્પર્શવાની મારી અતિતીવ્ર ઝંખના હતી, તો તે હિંસક થઇ જાત. દુર્યોધને ટિપ્પણી કરી—કદાચ મારાં વિષે—અને તેનાં સાથીઓએ તેમનાં ઘૂંટણ પર થપાટ મારી અટ્ટાહાસ્ય કર્યું. માત્ર કર્ણ એકલો જ (મેં કૃતજ્ઞતાથી નોંધ્યું) એક જ્યોતની જેમ સ્થિર બેસી રહ્યો. તેનાં હોઠની નાની અમથી કરડાકી માત્રે જ તેની અસહમતિ સૂચિત કરી, પણ દુર્યોધનને ચૂપ કરાવવાં તે પૂરતી હતી.

ધ્રિ મને મંચ પર બોલાવી રહ્યો હતો, તેનો અવાજ એટલો તીક્ષ્ણ હતો કે મારી સેવિકાઓ આશ્ચર્યચકિત થઇ ગઈ. હું ગઈ, પણ આ સમગ્ર સમય દરમિયાન, મારી અંદર વફાદારી અને તીવ્ર અભિલાષા દ્વંદ્વયુદ્ધે ચડ્યાં. જો અર્જુન અહીં નહોતો તો, કૃષ્ણ અને ધ્રિને શું અધિકાર હતો કે તેઓ હું કર્ણને પસંદ ન કરું તેવો આગ્રહ કરે?

શિંગું ફૂંકાયું. સ્પર્ધા આરંભ થઇ હતી.

• • •

ત્યારબાદ, જંગલનાં સંપૂર્ણ વિનાશ અને ચમત્કારોથી ભરપૂર મહેલનાં બંધાયાનાં ઘણાં લાંબા સમય પછી, જૂગટાંની રમત પછી, કપટ અને ખોટ બાદ, દેશનિકાલ અને પુનરાગમન બાદ, હાડકાઓનાં અવિચારી પહાડો સાથેનાં યુદ્ધ બાદ, કવિઓ સ્વયંવરને અમર કરવાના હતાં, એ સ્વયંવર કે જ્યાં, કેટલાંક એવો દાવો કરે છે, આ બધાની શરૂઆત થઇ. તેઓ આ ગુણગાન કરશે:

આશાઓથી સુગંધિત અને અસ્વસ્થતાઓથી શણગારાયેલા તે મંડપમાં, કે જ્યાં અભિમાને વિવાહની વાંસળી અને ક્રોધે ઢોલ વગાડ્યાં, ભારતનાં મહાન રાજાઓ ધરા પરથી કીન્ધારા ધનુષને ઉંચકવામાં અસમર્થ નીવડ્યા. કેટલાંક ગણ્યાંગાંઠ્યા નિશાન લઇ બાણ ચલાવી શક્યાં, પણ કોઈપણ માછલીની આંખને વીંધવામાં સફળ ન રહ્યું. જરાસંઘ તેની ટચલી આંગળી જેટલી પહોળાઈથી ચૂકી ગયો, શલ્ય વાલનાં દાણા જેટલી અને શિશુપાલ તલનાં દાણા જેટલી પહોળાઈથી ચૂકી ગયાં. જ્યારે દુર્યોધને પોતાનું બાણ ચલાવ્યું ત્યારે, પ્રેક્ષકોમાંથી આનંદની કીકીયારીઓ ઉઠી, પણ વ્યવસ્થાપકે નિશાનનું પરીક્ષણ કર્યું અને જાહેર કર્યું કે કૌરવ રાજકુમાર રાઈનાં દાણા જેટલી પહોળાઈથી નિશાન ચૂક્યા હતાં.

હવે માત્ર કર્ણ જ બાકી રહ્યો. એક સિંહની જેમ તે ઉભો થયો. જેમ સોનેરી કેશવાળી પર તેજનો ચમકારો થાય તેમ પ્રકાશ તેનાં બખ્તર પર ચમકી રહ્યો. સૂર્યને નમસ્કાર કરવાં તે પૂર્વ દિશા તરફ વળ્યો. પોતાનાં ગુરુને નમન કરવાં તે ઉત્તર દિશા તરફ વળ્યો, કારણકે તે એટલો મહાન હતો કે ગુરુનાં શ્રાપ છતાં પણ તેને તેમનાં તરફ કોઈ દુર્ભાવ નહોતો. કીન્ધારા તરફ જતાં

તેણે સન્માન સાથે નમસ્કાર કર્યાં, અને જ્યારે તેણે તે ધનુષ—જાણે કે એક બાળકનું વાંસનું ધનુષ હોય તેટલી સરળતાથી ઉઠાવી લીધું ત્યારે—સમગ્ર સભામાં આશ્ચર્ય સાથે ગુંજારવ થયો. બાણની લવચીકતાનું પરીક્ષણ કરવાં જ્યારે તેણે પણછ ખેંચી ત્યારે, સમગ્ર સભામાં એક ગાઢ, સંગીતમય કંપન વ્યાપી ગયું, જાણે કે બાણ ગીત ગાઈ રહ્યું હતું. દ્રૌપદીનો શ્વાસ પણ, ભાવાવેશમાં, અદ્ધર થઇ ગયો. પણ પછી, જાણે કે આ ઘટનાનાં પ્રતિસાદ રૂપે, ઘનગર્જના જેવો અવાજ આવ્યો. સ્વયં ધરતી ધ્રુજવા લાગી, અને દૂર, શિયાળ અને ગીધોનું રુદન સાંભળી શકાયું. આ પ્રકારનાં અપશુકનથી બ્રાહ્મણોએ તેમનાં મસ્તિષ્ક ધૂણાવ્યાં અને એકબીજાનાં કાનમાં ગુસપુસ કરી, જો આ પુરુષ સ્પર્ધા જીતી જાય તો કઈ આપત્તિ આપણાં પર આવી પડે? કૃષ્ણ પોતે પોતાની બેઠક પર ટટ્ટાર થઇ ગયાં અને એવું કહેવાતું કે, ધ્યાનસ્થ અવસ્થામાં તેમણે સમગ્ર પ્રદેશનો ઈતિહાસ જોઈ લીધો હતો, તેવાં મહાન વ્યાસ, કર્ણને સાવધાનીથી જોઈ રહ્યાં, કારણકે તેમણે આ ક્ષણ ઓળખી લીધી કે જ્યારે ઈતિહાસની દિશા ઇષ્ટ અને દુષ્ટ વચ્ચે અનિશ્ચિતતામાં ઝોલા ખાતી હોય છે.

પણ, દ્રૌપદીની બાજુમાં ઉભો રહેલો ધ્રિષ્ટદ્યુમ્ન, આગળ આવ્યો અને તેણે કહ્યું, કર્ણ, તમે તમારાં કૌશલ્ય માટે ગમે તેટલાં વિખ્યાત હોય તો પણ, મારી બહેન તેનાં વર તરીકે એક નીચ જાતનાં પુરુષને સ્વીકારી ન શકે. આથી હું તમને તમારી બેઠક તરફ પાછાં વળવા નમ્રતાથી વિંનતી કરું છું.

સૂર્યપ્રકાશમાં બરફની જેમ કર્ણની આંખો તેજથી ઝબકી, પણ જ્યારથી હસ્તિનાપુરની સ્પર્ધા થઇ ત્યારથી તે ઘણું શીખ્યો હતો. જ્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો ત્યારે તેનો અવાજ શાંત હતો, તે સત્ય છે કે મારો ઉછેર અધિરથ દ્વારા થયો છે, પણ હું ક્ષત્રિય છું. મારાં ગુરુ, પરશુરામે આ બાબતને તેમની આત્મદ્રષ્ટિથી જોઈ, અને તેનાં માટે મને શ્રાપ આપ્યો. તે જ શ્રાપ મને આજે અહીં આ યોદ્ધા રાજાઓ વચ્ચે ઉભા રહેવાનો અધિકાર આપે છે. હું આ સ્પર્ધામાં ભાગ લઈશ. કોણ મને રોકવાની હિંમત કરે?

પ્રતિસાદમાં, ધ્રિષ્ટદ્યુમ્ને પોતાની તલવાર તાણી, જો કે તેનો ચહેરો શિયાળાની સાંજ જેવો ફીકો હતો અને તેનો હાથ ધ્રુજી રહ્યો, કારણકે તે જાણતો હતો કે કર્ણ સામે તેની કોઈ હસ્તી નથી. પણ તેનાં ઘરનું માન દાવ પર હતું, અને તે બીજું કશું પણ કરી શકે તેમ નહોતો.

પછી, લગ્ન મંડપ જે નીરવતાથી આચ્છાદિત હતો તે નીરવતામાંથી, એક અવાજ ઉઠ્યો, કોયલનાં ગીત જેવો મધુર, વજ્ર જેવો દ્રઢ. અંગરાજ, તમે મારો હાથ જીતવાનો પ્રત્યન કરો તે પહેલાં, તે અવાજે કહ્યું, મને તમારાં પિતાનું નામ કહો. પોતાનાં પરિવારથી તમામ બંધનો જેને તોડવાનાં જ છે અને પોતાનાં પતિનાં વંશ સાથે પોતાને જોડવાની છે, તેવી ભાવિ નવવધૂને ચોક્કસ રીતે, આ જાણવાનો હક હતો.

આ દ્રૌપદી હતી, અને જેવી તે બોલી કે, તે પોતાનાં ભાઈ અને કર્ણ વચ્ચે આવી, અને પોતાનાં ઘૂંઘટનું પતન થવા દીધું. અંધકારમય મહિનાની રાત્રિઓ બાદની પૂર્ણિમાનાં ચંદ્ર જેવું આકર્ષક તેનું મુખ હતું. પણ તેની અનિમેષ નજર એક અશ્વસવાર જેવી હતી જે તેનાં હરીફનાં બખ્તરમાં એક તિરાડ જુએ છે અને તેમાં પોતાનું ખંજર ભોંકી દેતાં સહેજ પણ ખચકાતો નથી. અને સભાનાં દરેક પુરુષે, જે તેનો ચાહતો હોવાં છતાં, પોતાનાં ભાગ્યનો આભાર માન્યો કે પોતે તે નહોતો જે તેની સામે ઉભો હતો.

આ સવાલ સાથે, કર્ણ ચૂપ થઇ ગયો. પરાજિત, લજ્જાથી નતમસ્તક, તે લગ્ન મંડપ છોડી

ચાલ્યો ગયો. પણ ભારતનાં તમામ રાજાઓની હાજરીમાં થયેલાં તે ક્ષણનાં અપમાનને તે ક્યારેય ન ભૂલ્યો. અને જ્યારે પાંચાલની ઘમંડી રાજકુમારીનું વેર વાળવાનો સમય આવ્યો ત્યારે, તેણે તે બદલો સેંકડોગણો વધારે પાછો વાળ્યો.

• • •

કવિઓ જે ગાય છે તેને માટે હું તેમને દોષ નથી દેતી. એક રીતે, તેઓ જે રીતે વર્ણન કરે છે તે પ્રમાણે જ ઘટનાઓ બની. પણ બીજી રીતે, ઘટનાઓ સંપૂર્ણ રીતે જુદી હતી.

જ્યારે કર્ણે પડકાર ફેંક્યો અને મારો ભાઈ તલવાર પર હાથ રાખી આગળ આવ્યો ત્યારે, ગભરાટની એક સંદિગ્ધતાથી મારી દ્રષ્ટિ આગળ ઝાંખપ આવી ગઈ. કંઈક ભયંકર બનવાની તૈયારીમાં જ હતું. મારાં સિવાય, એવું કોઈ જ નહોતું, જે તેને અટકાવી શકે. પણ મારે શું કરવું જોઈએ? મેં દિશા સૂચનની આશાથી, કૃષ્ણ તરફ જોયું. મને એવું લાગ્યું કે તેઓએ તેમની હડપચીથી સૂચન કર્યું, પણ તેઓ શેની વિંનતી કરી રહ્યાં હતાં? તેમની પાછળ વ્યાસ ક્રુદ્ધ હતાં. તેમણે મને આ ક્ષણ વિષે ચેતવણી આપી હતી, તેમ છતાં મારું ચકરાવે ચઢેલું મન તેમનાં શબ્દો યાદ ન રાખી શક્યું. શું તેમણે નહોતું કહ્યું કે હું મારાં ભાઈનાં મૃત્યુનું કારણ હોઈશ? મેં મારાં દાંત કચકચાવ્યા અને ઊંડો શ્વાસ લીધો. હું વિધાતા સમક્ષ આટલી સરળતાથી ઝૂકી નહિ જાઉં.

ધ્રિએ તેની તલવાર મ્યાનમાંથી ખેંચી અને ખભાંને તંગ કર્યાં. જે બાણને કર્ણે નિશાન વીંધવા પસંદ કર્યું હતું તે બાણને જ—તેણે તાક્યું—મારાં ભાઈની છાતી તરફ. તેની આંખો સુંદર ને ઉદાસ અને અડગ હતી, આંખો એવા પુરુષની જે હંમેશાં જે પણ નિશાન લે તેને વીંધે છે.

માત્ર એક સ્મૃતિ સિવાય મારું ચિત્ત શૂન્ય થઇ ગયું: જેવી હું વેદીમાંથી બહાર આવી હતી અનપેક્ષિત કે ધ્રિએ મારો હકપૂર્વક સ્વીકાર કરતાં, મારો હાથ દ્રઢતાથી પકડી રાખ્યો હતો. મને ચાહનાર તે પ્રથમ હતો. આ તથ્ય સામે પ્રત્યેક બાબત નિર્બળ બની ગઈઃ જ્યારે મેં કર્ણ તરફ દ્રષ્ટિ કરી ત્યારે નવી જન્મેલી ધ્રુજારી, એક સંવેદનશૂન્યતા જે હું જાણતી હતી કે, આ ધ્રુજારીનું સ્થાન લેશે, જ્યારે તે ગુસ્સામાં મારાથી મુખ ફેરવી ચાલ્યો જશે.

વખત જતાં, એક સારથિનાં ઉદ્ધત પુત્રને તેનું સ્થાન બતાવી દેવા જેટલી નિર્ભય બનવા માટે કેટલાંક લોકો મારી પ્રશંસા કરશે. કેટલાંક લોકો મને ઘમંડી જાહેર કરશે. જાતિ પ્રત્યેનાં વળગણથી ગ્રસ્ત. તેઓ કહેશે કે મને જે પણ સજા મળી તેને હું લાયક હતી. તેમ છતાં અન્ય લોકો, ધર્મ, કે જેનો કોઈપણ અર્થ થતો હોય, પ્રત્યે, વફાદાર રહેવાં મારી પ્રશંસા કરશે. પણ મેં તે કૃત્ય માત્ર એટલે જ કર્યું કારણકે હું મારાં ભાઈને મૃત્યુ પામતા ન જોઈ શકી.

શું આપણાં કર્મો આપણું ભાગ્ય બદલી શકે? કે પછી તેઓ બંધની તિરાડ ઓથે ખડકાયેલાં રેતનાં ઢગલાં જેવાં છે, અનિવાર્યને માત્ર ને માત્ર વિલંબિત કરતાં? હા, મેં ધ્રિને બચાવ્યો, કે જેથી કરીને તે પરાક્રમી અને ભયંકર કર્મો કરવાં આગળ વધી શકે. પણ મોતને એટલી સહેલાઇથી છેતરી નથી શકાતું. જ્યારે તે ફરીથી તેનાં માટે આવ્યું ત્યારે, તેનો આકાર એટલો બદ્તર હતો કે મેં એવું ઈચ્છ્યું કે મારે સ્વયંવર વખતે જ મોતને તેને છીનવી લેવા દેવા જોઈતો હતો, જ્યાં કમ સે કમ તેનો અંત સન્માન સાથે થયો હોત.

હું આ બાબતો વિષે આટલી તો નિશ્ચિત છું જઃ જ્યારે મેં કર્ણને પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે તે ક્ષણમાં કંઇક બદલાયું જે હું જાણતી હતી કે તેને સૌથી વધારે પીડા આપશે, એક માત્ર પ્રશ્ન કે જે તેને તેનું ધનુષ નીચે મૂકાવશે. જ્યારે હું આગળ આવી હતી અને મેં તેનાં ચહેરામાં તાકીને જોયું

ત્યારે, તેમાં એક પ્રકાશ હતો—પ્રશંસા કહો કે, તીવ્ર ઝંખના, કે પછી પ્રેમનો ઉત્કંઠિત આરંભ. જો હું વધારે સમજદાર હોત તો, કદાચ તે પ્રેમનો જ સહારો હું લઇ શકી હોત, અને તે રીતે, તે ક્ષણનાં સંકટની દિશા ફંટાવી શકી હોત—તે ક્ષણ જે મારી કલ્પના કરતાં ઘણી વધારે મહત્વની સાબિત થવાની હતી. પણ હું યુવાન અને ભયભીત હતી, અને મારાં ખોટાં પસંદ કરાયેલાં શબ્દોએ (એ શબ્દો જેનો હું સમગ્ર જીવનકાળ દરમિયાન પસ્તાવો કરવાની હતી) તે પ્રકાશને હંમેશ માટે બુઝાવી દીધો.

13

નિશાન

મારાં પગમાંથી રક્ત વહી રહ્યું હતું. હું કદી જાહેર માર્ગો, કાંટાઓ અને પથ્થરો પર ખુલ્લા પગે ચાલી નહોતી. લાંબા ડગલાં ભરીને આગળ ચાલી રહેલાં પુરુષ તરફ હું તાકી રહી, તેની કસાયેલી પીઠને એક મામૂલી શ્વેત શાલ ઢાંકી રહી હતી, મેં વિચાર્યું કે તે એ જ હતો જેની મને શંકા હતી. એક કલાક પહેલાં મેં તેનાં ગળામાં વરમાળા પહેરાવી હતી. મને તમ્મર લાવી દેતો, આકરો સૂરજ મારાં માથા પર તપી રહ્યો. જ્યારથી અમે મહેલ છોડ્યો કે અમે વાત જ નહોતી કરી. મારું ગળું સુકાઈ ગયું. નવવધૂઓને જે રિવાજનું પાલન કરવું પડે છે તે પ્રમાણે, મેં પણ સમગ્ર દિવસ દરમિયાન કશું જ ખાધું નહોતું, અને ત્યારબાદ તેણે લગ્નનાં મહાભોજન માટે રોકાવાનો (હઠીલાઈથી, મેં વિચાર્યું) ઇન્કાર કર્યો.

“મારે મારાં પરિવાર પાસે પાછાં ફરવું જ પડે,” તેણે કહ્યું હતું. “તેઓ ચિંતા કરતાં હશે.” મારાં પિતાનાં પ્રશ્નોનાં ઉત્તરમાં, તેણે કહ્યું કે તેમનાં વિષે, કે તેનું નામ અમને જણાવવા માટે તે સ્વતંત્ર નથી.

મારાં પિતાએ પ્રયત્નપૂર્વક તેમનાં ગુસ્સા પર નિયંત્રણ કર્યું. “ચાલ તારાં પરિવારને અહીં લઈ આવીએ,” તેમણે કહ્યું. “તેઓ મારાં કોઈપણ મહેલમાં જે તું ઈચ્છે કે તેમની પાસે હોય, રહી શકે છે. છેવટે, લગ્ન કરાર મુજબ, અડધું રાજ્ય, તારું છે.”

તે પુરુષે કહ્યું કે તેને મહેલોની કોઈ જરૂર નહોતી. તેણે એક ગરીબ બ્રાહ્મણની પત્ની માટે અયોગ્ય એવો મારો શણગાર, ઉતારવા કહ્યું. સેવિકાઓ મારાં માટે સૂતરની સાડી લઈ આવી. વિલાપ કરી રહેલાં ધાઈ માને મેં મારાં સોનાનાં ઘરેણાં સુપ્રત કર્યાં. મેં માત્ર શંખનો હાર, જે તેણે મારાં ગળામાં પહેરાવ્યો હતો, તે રાખ્યો.

“છેવટે અમને એક રથ તો આપવા દો,” મારાં ભાઈએ એક ફાળ સાથે આક્રંદ કર્યો. “પાંચાલીને ટેવ નથી—”

“તેને હવે ફરજિયાત શીખવું જ પડશે,” તેણે ઉત્તર આપ્યો.

ખરબચડી, દાહક ભૂમિ પરનું પ્રત્યેક પગલું, એક યાતના હતી. મને ઠેસ વાગી અને હું પડી ગઈ તેમ છતાં પણ, હું એટલી અભિમાની હતી કે તેને ધીમા પડવાનું ન કહી શકી. મારી સાડીનાં પાતળાં સૂતરમાંથી કાંકરા પથ્થરોએ ઘૂંટણ પર ઉઝરડાં કર્યાં. મારી હથેળીઓ પર ચીરા પડી ગયાં. મારાં પતિની ઉદાસીનતા પ્રત્યે ક્રોધ, ને પીડાનાં આંસુઓને દબાવી રાખવા, મેં મારાં હોઠ ભીંસી દીધાં. મારી અંદરનાં એક પ્રપંચી અવાજે કહ્યું, કર્ણે તને ક્યારેય આ રીતે પીડા વેઠવા ન દીધી હોત. પણ હવે તો તે પણ સત્ય નહોતું. જો તેણે મને અત્યારે જોઈ હોત તો, તે એક કડવા સંતોષથી હસ્યો હોત.

હું ઉભી થઇ અને દાંત પીસ્યા. મેં એક પગ પછી બીજો પગ મૂક્યો, હું આ રીતે ટકી જઈશ, મેં મારી જાતને કહ્યું, જેવી રીતે દ્રિ ટક્યો હોત. પણ તેનાથી બહુ પીડા થઇ. હું તે ચાલુ ન રાખી શકી. વળી, હું જે કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહી હતી, તે મૂર્ખતા ભરેલું હતું. હું એક સ્ત્રી હતી. મારે મારી તાકાત જુદી રીતે ઉપયોગમાં લેવી પડી.

મને માર્ગની એક બાજુએ આવેલું વડનું વૃક્ષ મળી ગયું અને હું તેનાં છાંયડામાં બેસી ગઈ. મેં પીડામાં કણસતા મારાં પગ લંબાવ્યા. કદાચ હું આટલી બધી થાકી ગઈ હતી તે સારી વાત હતી. મારો થાક એક પડદો હતો જેણે મને મારાં ભય, અને મારો પતિ શું કહેશે તે બાબતની પરવા કરવાથી મને બચાવી (પતિ શું કહેશે—કેટલી વિચિત્ર પરિભાષા). મેં ઊંડો શ્વાસ લીધો અને અદબ વાળી. મેં તેની દૂર જતી પીઠને જોઈ અને કેટલાં વખતમાં તે નોંધી શકશે કે હું તેની પાછળ નથી આવી રહી—અને નોંધ્યા પછી શું કરશે તેની રાહ જોતી બેસી રહી.

• • •

આ રીતે હું આવી પરિસ્થિતિમાં આવી પડીઃ

કર્ણ સભા છોડી જતો રહ્યો. નિષ્ફળ રાજાઓનાં અસંતોષથી સભામાં ગણગણાટ વ્યાપી ગયો. દુર્યોધને બૂમ પાડીને કહ્યું કે કસોટી અનુચિત હતી. અશક્ય. અને તે ઉપરાંત, તેનાં મિત્રનું અપમાન તે સાંખી લેવાનો નહોતો. “ચાલો વિરોધમાં પ્રયાણ કરીએ,” તેણે અન્ય રાજાઓને આહ્વાન કર્યું. પણ કોઈ અન્યે—મારાં ખ્યાલથી તે શિશુપાલ હતો, ક્રોધિત મુખવાળો, બરાડો નાખ્યો, “શા માટે આપણે આટલી સરળતાથી વિદાય લેવી જોઈએ, દ્રુપદને એવું કશું પણ આપ્યા વિના જેનાથી તે આપણને યાદ રાખે?” દ્રિની પીઠ તંગ થઇ. મેં તેને પાંચાલ સૈન્યનાં સેનાપતિને સંકેત આપતા જોયો.

પછી બ્રાહ્મણે કહ્યું, “શું હું પ્રયત્ન કરી શકું?”

કર્ણ સાથે મેં કરેલા વ્યવહારથી હજુ પણ મારું મસ્તિષ્ક ચકરાવા લઇ રહ્યું હતું. મારી છાતીમાં શૂળ હતું, જાણે કે કોઈકે મારું હૃદય તેનાં હાથમાં મૂકી દીધું હતું અને તેને નીચોવી રહ્યું હતું. બહુ વધારે રસ વિના, મેં નોંધ્યું કે, પુરુષનાં લાંબા વાળ પરંપરાગત શિખામાં બંધાયેલાં છે. શ્વેત હાથવણાટનાં કાપડે તેનાં પાતળાં ખભાંને ઢાંક્યા. તે યુવાન લાગ્યો. તેનાં સ્મિતે મજબૂત, સીધાં દાંત પ્રદર્શિત કર્યાં—જે ગરીબોમાં અસામાન્ય હતાં. રાજાઓએ મશ્કરી કરી, જ્યારે બ્રાહ્મણોએ હર્ષનાદ કર્યો.

“બ્રાહ્મણ કોઈ પણ રાજકુમાર કરતાં ઉચ્ચ કુળનો છે,” તેમનાં એકે જાહેર કર્યું. “તેને અધિકાર છે.”

કોઈ અન્ય મોટેથી બોલ્યું, “અને પ્રાર્થનાની શક્તિનું અવમૂલ્યન ન કરો. જ્યાં સ્નાયુબળ નિષ્ફળ જાય છે ત્યાં પ્રાર્થના વધારે સફળ સાબિત થાય!” બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે વેધક દ્રષ્ટિપાતનો વિનિમય થયો, જે તેમનાં સદીઓથી ચાલ્યા આવતાં સત્તા સંઘર્ષનો દ્યોતક હતો.

સ્વસ્થ દ્રિએ યુવાન પુરુષને આગળ આવવા ઈશારો કર્યો.

બ્રાહ્મણે કંઇક ઉચ્ચાર્યું—કદાચ, કોઈક પ્રાર્થના, જોકે તેનો સૂર કોઈ યાચના જેવો નહોતો. અતિ તીવ્ર વેગમાં, તેનો હાથ જાણે કે વીજળીનો ચમકારો હતો, તેણે ધનુષ ઉઠાવ્યું. તાક્યું. હજુ હું શ્વાસ લઉં તે પહેલાં તો, કવચના બે ફાડિયા થઇ ગયાં ને મોટા અવાજ સાથે તે નીચે પટકાયું, અને હજુ પણ ધીમેથી ફરતી માછલી, છત પરથી ત્રાંસી લટકી રહી, બ્રાહ્મણનાં બાણથી તેની

પિત્તળની આંખ વીંધાઈ ગઈ.

સામન્ય લોકો આનંદમાં ઝૂમી ઉઠ્યાં, જો કે રાજાઓ શાંત હતાં, જાણે કે કોઈ અમંગળ થવાનું હોય તેમ. ધ્રિએ તે પુરુષનાં હાથ પકડી લીધાં; મારાં પિતા તેમનાં સિંહાસન પરથી ઉતરી આવ્યાં; પંડિતો ઝડપથી મંચ પર ધસી આવ્યાં; પુષ્પવર્ષા કરતી અને લગ્નગીતો ગાતી ગાતી મારી સેવિકાઓ ઝડપથી આગળ આવી ગઈ. કોઈકે મારાં હાથમાં અચાનક વરમાળા પકડાવી દીધી. બ્રાહ્મણ બહુ ઉંચો હતો. મારી વરમાળાનો સ્વીકાર કરવા તેને નમવું પડ્યું. કોણ હતો તે? કૃષ્ણ જાણતા હોવા જોઈએ, પણ લોકોનાં ધસારા વચ્ચે, હું તેમને શોધી ન શકી. બ્રાહ્મણ ધનુષ સાથે આટલો કુશળ કઈ રીતે હોઈ શકે? તેને કોઈ યુદ્ધનાં નિશાન છે કે કેમ તે ચકાસવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેનાં સ્કંધ શાલથી ઢંકાયેલા હતાં. ધાઈ મા પાસે એવી વાર્તાઓ હતી જેમાં સુશીલ રાજકુમારીઓ સાથે વિવાહ કરવા, દેવો, છદ્મવેશે ધરતી પર આવતાં, પણ મને શંકા હતી હું એટલી સુશીલ હતી કે કેમ. મેં તેના ચહેરામાં જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે જાણી જોઇને બીજી બાજુ ફેરવાયેલો હતો. એક રાજાએ તેનો યુદ્ધ શંખ ફૂંક્યો. અન્યોએ તેમાં સૂર પૂરાવ્યો. જલ્દી, પાંચાલી, ધ્રિએ કાનમાં કહ્યું. શા માટે તે પુરુષ મારી સાથે આંખ નહોતો મેળવતો? પગની આંગળીઓ પર ઉભા રહી, ભાવશૂન્ય રીતે મેં તેનાં ગળામાં વરમાળા પહેરાવી. આટલી અઘટિત રીતે યોજાયેલો, શું આ યોગ્ય વિવાહ હતો? ગામડાની ગરીબ સ્ત્રીઓ પહેરે તેવી શંખલીની સેર તેણે મારાં ગળામાં સરકાવી. શંખલીઓ મારી ત્વચા માટે જાણે કે ઠંડી, ઝીણી મુષ્ટિઓ હતી. અને આ રીતે હું વિવાહિત હતી.

લગભગ તરત જ યુદ્ધ શરું થયું. વીસ રાજાઓ, કદાચ વધારે, મારાં અજાણ્યા પતિ તરફ ધસી આવ્યાં. તલવારોનાં ચમકારાઓ હેઠળ તે ગાયબ થઇ ગયો. વધતાં જતાં શસ્ત્રો ને પુરુષોનાં મહેરામણને હું તાકી રહી. મારાં નવા પતિ અને મારાં માટે પણ—મારે વધારે ચિંતિત હોવું જોઈતું હતું—પણ હું એવું ન કરી શકી. હુમલાઓ કરી અને હુમલાઓનો પ્રતિકાર કરતાં ધ્રિએ મોટે મોટેથી હૂકમો છોડ્યાં, પણ રાજાઓનાં એક જૂથે, અમારાં સૈનિકોને પ્રવેશતાં અટકાવવા, પ્રવેશદ્વાર આંતરી લીધો.

અશક્ય રીતે, શસ્રોનાં સમુદ્રમાંથી તે અજાણ્યો પુરુષ અક્ષત બહાર નીકળ્યો. તેનાં સ્કંધ પરની શાલ સુદ્ધાં પણ અસ્તવ્યસ્ત નહોતી થઇ. તે ઘાતકી લાગશે તેવી મેં અપેક્ષા કરી. તેને બદલે, એક આવેશયુક્ત ઉલ્લાસે તેનાં ચહેરાને ભરી દીધો. તેણે મને તેની પાછળ ધકેલી દીધી અને ટોળાં પર બાણ તાક્યું. મને લાગ્યું કે મેં તેને બોલતા સાંભળ્યો. બાણ પ્રકાશનાં સેંકડો બિંદુઓમાં વિભાજિત થઇ ગયું, પ્રકાશનાં જોડાયેલાં બિંદુઓ, અને રાજાઓ પર છમ્મ કરતી જાળ પડી. લથડિયાં લઇ, તેઓ એકબીજા પર પડ્યાં. આ યથાર્થ શિક્ષા હતી. જ્યારે તેણે ફરીથી નિશાન લીધું ત્યારે, પ્રવેશદ્વાર પર રહેલાં રાજાઓ ક્રમ તોડી ભાગી ગયાં.

"દેવી," નમ્રતાથી નમાવેલાં નયન સાથે, તે અપરિચિતે કહ્યું, "આનાથી તમને જે ત્રાસ થયો તે બદલ હું દિલગીર છું."

તે કોઈ બ્રાહ્મણ નહોતો, મને તે ખાતરી હતી. મારાં મનમાં ધારણાઓ ઉઠી. તેનું વધારે સારું નિરીક્ષણ કરવાં મેં મારી આંખો ઝીણી કરી. "હું એટલી સરળતાથી નથી ડરી જતી," મેં કહ્યું.

• • •

હું વૃક્ષ નીચે બેઠી કે તરત જ, મારાં પતિ ઉતાવળથી પાછાં આવ્યાં. તેઓ ભવાં ચઢાવી

ઘૂરકી રહ્યાં. તેમણે સવાલ પૂછવાનું શરું કર્યું, ને પછી મારો પગ જોયો. તેમનો ચહેરો લાલચોળ થઇ ગયો. તેઓ ઝૂક્યા અને મારાં તળિયાઓનું નિરીક્ષણ કર્યું, તેમનાં હાથ અનપેક્ષિત રીતે કોમળ હતાં, અને તેઓ જે કરી રહ્યાં હતાં તે વિષે સુનિશ્ચિત. તેમણે પાંદડાઓનો એક કટોરો બનાવ્યો અને નજીકનાં તળાવેથી મને પીવાનું પાણી લાવી આપ્યું. મારાં પગ ધોવા તેઓ વધારે જળ લઇ આવ્યા, ને પછી પોતાની શાલમાંથી એક છેડો ફાડી, પાટો બાંધ્યો. મારી મુશ્કેલીઓ પરત્વે ધ્યાન નહિ આપવા તેમણે મારી માફી માંગી. તેઓ ઘણી બધી ચિંતાઓથી વિચલિત હતાં. જ્યારે મેં તે ચિંતાઓ વિષે પૂછ્યું ત્યારે, તેમણે માથુ ધૂણાવ્યું.

હું તેમના ચહેરાને તાકી રહી, એક જન્મ પહેલાં જોયેલી છબી સાથે તેને સરખાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહી. પણ તે ચહેરાને એક મૂછ હતી, એક મુગટ હતો, રત્નજડિત કુંડળો, લાંબા, લહેરાતાં, તેલ નાંખેલા, અને સુગંધિત કેશ. કૃશ અને સૂર્યપ્રકાશથી બળી ગયેલાં, ઉપસેલાં ને વિરક્ત ગાલનાં હાડકાં સાથેનાં આ ચહેરાએ, પાછળ તંગ બાંધેલા કેશે, મને મૂંઝવી. માત્ર એક જ વસ્તુ કરવાનું હું વિચારી શકી.

હું હિંમત ખોઈ બેસું તે પહેલાં, ઝડપથી, મેં તેમનાં સ્કંધ પરની શાલ ખેંચી. હા, તે ત્યાં જ હતાં, યુદ્ધનાં નિશાન. હિંમતપૂર્વક, તેમની ઉપરની ભૂજા તરફ જતાં નિશાનને મેં સ્પર્શ કર્યો. તેમની આંખો મારાં ચહેરા પર ધસી આવી. વિચિત્ર—આ આંખો પણ અન્ય આંખોની જોડ જેવી જ હતી. આ કેવી રીતે શક્ય બને? પણ ના, આ પ્રશ્ન વિષે વિચારવા સુદ્ધાંનો મને આધિકાર નહોતો. મારાં જીવનનાં તે હિસ્સાનો મેં નાશ કર્યો હતો. હવે આ મારી નિયતિ હતી. મારાં પરિવાર અને મારાં જન્મ સમયે થયેલી ભવિષ્યવાણી માટે, મારે આમાંથી જ શ્રેષ્ઠ મેળવવાનું હતું.

"શું તમે અર્જુન છો?" મેં પૂછ્યું.

તેમણે ઉત્તર ન આપ્યો, પણ સ્મિત કર્યું અને તેમની કઠોરતા થોડી દૂર થઇ. મને તેનાથી આનંદ થવો જોઈતો હતો, પણ એક મૃત વસ્તુની જેમ મારાં હૃદયે મારી છાતીને દબાવી દીધી. તેમ છતાં, હાથ નહિ હટાવી લેવાં મેં મારી જાતને ફરજ પાડી. હું તેમની પત્ની છું, મેં મારી જાતને કહ્યું. મારી આંગળીઓ આડે, કરચલીઓ વાળો ઘા મેં કલ્પના કરી હતી તેના કરતાં પણ વધારે કઠોર હતો, જાણે કે ત્વચાની અંદર બાણનો એક ટુકડો હજી પણ ફસાયેલો હતો. જાદુગરણીએ જે રીતે શીખવ્યું હતું તે રીતે મેં મારો નાખ તેનાં પર ફેરવ્યો અને તેમનાં અંદર જતાં તીવ્ર શ્વાસને સાંભળ્યો. શા માટે તેનાથી મારો ચહેરો ગ્લાનિથી પ્રક્ષુબ્ધ થવો જોઈતો હતો?

તેમણે કહ્યું, "જો હું અર્જુન હોત તો, તમે વધારે ખુશ થાત?"

મેં સ્વરને શાંત રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. "હું હવે એક રાજકુમારી નથી. હું તમારી પત્ની છું, અને તમે જે કોઈ પણ હોવ, મારાં ભાગ્યથી હું સંતુષ્ટ છું."

"અતિ ઉત્તમ." તેમની આંખોમાં એક નટખટ તણખો હતો.

અર્ધ સત્યનાં ખતરનાક પ્રદેશમાં પગ મૂકતાં, મેં પછીનાં શબ્દોનું જોખમ ખેડ્યું. "પણ કૃષ્ણે મારી સમક્ષ તેની શક્તિઓ વિષે વાત કરી ત્યારથી મેં વારંવાર અર્જુન વિષે વિચાર્યું છે."

મારાંથી પડખું ફેરવી, ને તેઓ અન્ય દિશા તરફ જોવા લાગ્યાં. તેમની ભ્રમરમાં કરચલીઓ પડી, ને ઓષ્ઠ પંક્તિ તંગ બની. મેં જે રીતે ઉતાવળથી ધારી લીધું હતું, તે રીતે જો તે અર્જુન ન હોય તો? શા માટે મેં ધાઈ માની ચેતવણી કે આતુરતા મારી બરબાદી બનશે કાને નહોતી ધરી? મોટા ભાગનાં યોદ્ધાઓને, છેવટે તો, યુદ્ધનાં નિશાન હોય છે. પોતાની નવી પત્નીનાં હોઠે અન્ય

પુરુષનાં વખાણ સાંભળી, જો તેઓ અત્યારે ક્રોધિત હોય તો મારાં અપરિચિત પતિને કોણ દોષ દઈ શકે?

પણ જ્યારે તેઓ બોલ્યાં, ત્યારે દાક્ષિણ્ય અને એક મોહકતા સાથે બોલ્યાં, અને મને સમજાયું કે જેનાથી તેઓ પરેશાન થયાં તેનો મારી સાથે કોઈ સંબંધ નહોતો. “હું મારાં પરિવારની અનુમતિ વિના મારી ઓળખ પ્રદર્શિત ન કરી શકું. પણ હું તમને આ કહીશ: જ્યારથી કૃષ્ણે તેનાં ઘણાં ગુણો મારી સમક્ષ વર્ણવ્યા છે ત્યારથી મેં પણ પાંચાલી વિષે વિચાર્યું છે!”

મારાં ખોડંગાવાને કારણે, મને ટેકો આપતાં બાકીનો રસ્તો કાપતાં તેમણે મારો હાથ પકડી રાખ્યો. તેઓ આગળ બોલ્યાં નહિ, અને મૌન માટે હું કૃતજ્ઞ હતી. છેલ્લાં કેટલાંક કલાકોમાં જે પણ કંઈ બન્યું હતું તેને સમાવિષ્ટ કરવાં મારું મસ્તિષ્ક પ્રયત્ન કરી રહ્યું. હવે જ્યારે હું અર્જુનની ઓળખ વિષે નિશ્ચિત હતી ત્યારે, હું જાણતી હતી કે મારી દરકાર કરનારા તમામ— ધ્રિ, ધાઈ મા, મારાં પિતા, કૃષ્ણ—જે રીતે ઘટનાઓ બની તે વિષે ખુશ હશે. હું તે પુરુષ સાથે વિવાહિત હતી જે તેની પેઢીનો સર્વશ્રેષ્ઠ યોદ્ધા હતો. તે મારાં પિતાનો સૌથી વફાદાર સાથી બની રહેશે. મહાયુદ્ધમાં, મારો ભાઈ જ્યારે તેનાં ભાગ્યને યથાર્થ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે ત્યારે તે મારાં ભાઈનું રક્ષણ કરશે. જ્યારે અમે સાથે ઈતિહાસ પર અમારી નિશાની છોડી જઈશું ત્યારે તે મારાં માટે ઉચિત પતિ હશે, વિનયી, કુળવાન, પરાક્રમી, સુંદર (અને હું તેનાં માટે ઉચિત સાથી). કદાચ મેં જે મહેલનાં સ્વપ્ન જોયાં છે તે મહેલ તે મને બાંધી આપશે, એક એવી જગ્યા જે છેવટે મારી હતી.

હું પસ્તાવા પર હવે મારો સમય વ્યય નહિ કરું. હું મારો ચહેરો ભાવિ તરફ કરીશ અને મારે જેવો આકાર જોઈએ છે તેવાં આકારમાં તેને કંડારીશ. હું મારી જાતને કર્તવ્યથી સંતુષ્ટ કરીશ. જો હું ભાગ્યવાન હોઈશ તો, પ્રેમ આવશે.

જેમ જેમ અમે ચાલતા જ રહ્યાં, ચાલતા જ રહ્યાં, તેમ તેમ આ મેં મારી જાતને કહ્યું, દાહક દિવસ અમારી આસપાસ ક્ષીણ થતો ગયો, પથરાળ અને કાંટાળો માર્ગ પ્રત્યેક ક્ષણે મને દૂર લઇ ગયો તે દરેક વસ્તુથી જે મને જ્ઞાત હતી.

14

રીંગણ

મારાં સાસુની સાવધાન નજર હેઠળ રીંગણનું શાક બનાવતા, હું ગાયનાં છાણથી પેટાવેલાં ધુમાડિયા ચૂલા પર ઝૂકી. રસોડું નાનું અને હવા વગરનું હતું. મારી પીઠ દુખી. ધુમાડાથી મારું ગળું બળ્યું. મારી આંખોમાં પ્રસ્વેદ વહી રહ્યો. મેં તેને આક્રમકતાથી લૂછી નાંખ્યો. હું મારાં સાસુને એવું વિચારવાનો સંતોષ નહોતી આપવાની કે તેમણે મને આંસુઓને આધીન કરી દીધી હતી, તેમ છતાં ખરેખર તો હું નિરાશા સાથે રડવાની અણી પર જ હતી.

તેમની વિધવા સાડીમાં શુદ્ધ રીતે આસનસ્થ, જેનો ખરેખર અધિકાર હોવો જોઈએ તેનાં કરતાં પણ વધારે શ્યામ અને ચમકીલા તેમનાં કેશ (પાંચ વયસ્ક પુત્રો સાથે, તેઓ વૃદ્ધ હતાં, છેવટે તો), સાથે, તેઓ સસ્તા લાલ ચોખામાંથી કાંકરીઓ વીણી રહ્યાં, લાલ ચોખા જે તેમનાં પુત્રો ભિક્ષામાં માંગી લાવ્યા હતાં. ગરમી તેમને અસર કરતી હોય તેવું ન લાગ્યું. પહેલાં મને એવું લાગ્યું કે તેનું કારણ એ હતું કે તેઓ એક નાની બારી સામે બેઠાં હતાં. પણ કદાચ મારી આંખો જોઈ શકે તેનાં કરતાં પણ પરે એવી તેમની એક આંતરિક શક્તિ હતી. જે ચહેરા પર દેખીતી સ્વસ્થતા હતી તેની નીચે એક સૂક્ષ્મ તિરસ્કાર વ્યાપી ગયો. તે જાણે એવું કહેતો હોય તેવું લાગ્યું, તને આ મુશ્કેલ લાગે છે નહિ? તો પછી, જે મેં સહન કર્યું છે તેના સોમાં ભાગનું પણ તું સહન ન કરી શકી હોત.

જે કોઈએ વ્યકત ન કર્યાં તેવા રહસ્યો, ખાનગી વાતોથી ભરેલાં ઘરમાં મેં પ્રવેશ કર્યો હતો. આ રહસ્યોને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવા મારે મારાં તમામ સંસાધનોનો ઉપયોગ કરવો પડતો. પણ એક વાત હવે હું જાણતી હતીઃ જે ક્ષણેથી મારાં સાસુએ મને ગઈકાલે જોઈ, તે ક્ષણેથી તેમણે મને તેમની પ્રતિસ્પર્ધી ગણી.

• • •

અર્જુન અને હું, એકબીજાને અડોઅડ એવી કીચડની દીવાલો સાથેની, નગરનાં છેડે આવેલી એક નાની વસાહતમાં પ્રવેશ્યાં ત્યાં સુધીમાં સાંજ પડી ગઈ હતી. મેં એવું વિચાર્યું કે મેં મારી જાતને કષ્ટ સ્વીકારવા તૈયાર કરી લીધી હતી. પણ જ્યારે મેં કચરાથી દુર્ગંધ મારતી સાંકડી ગલીઓ, ઉઘાડા ઘા સાથે રખડતાં શ્વાન જોયાં ત્યારે મારું હૃદય બેસી ગયું. મારું નાક મારાં હાથથી બંધ ન કરી દેવા હું આટલું જ કરી શકી.

અમે જેવાં એક વળાંકે વળ્યાં કે, ચાર યુવાન પુરુષો, તમામ અર્જુનની જેમ ગરીબ બ્રાહ્મણનાં વેશમાં સજ્જ, અમારી સાથે જોડાયાં. મને ખબર હતી કે આ અન્ય પાંડવો જ હોવા જોઈએ. મારાં ઘૂંઘટ નીચેથી, મેં તેમના ચહેરાઓ તરફ નજર કરી, પણ હું એક પણ ચહેરો

ઓળખી ન શકી. વેષપલટાની કઈ કળા તેઓ શીખ્યા હતાં?

ભાઈઓએ અર્જુનને આલિંગન આપ્યું અને લડાઈમાં તેને મદદ કરવાની અનુમતિ ન આપવા બદલ તેને ઠપકો આપતાં, તેના સ્કંધ ફરતે હાથ મૂક્યા. જ્યારે તેઓ મારું અભિવાદન કરવા મારી તરફ વળ્યાં, ત્યારે તેમની આંખો કુતૂહલ અને (મેં વિચાર્યું) પ્રશંસાથી પ્રદીપ્ત હતી. નવવધૂએ પોતાના જેઠ અને દિયર સાથે કેવી રીતે વ્યવહાર કરવો જોઈએ તેના વિષે અનિશ્ચિત એવી મેં, મારું શીશ નમાવ્યું અને બે હાથ જોડી ગરિમાપૂર્વક નમસ્કાર કર્યાં, જોકે હું એટલી જ ઉત્સુક હતી. તેઓ ખૂબ જીવંત હતાં, બે સૌથી નાના મારાં પતિથી પરાજિત થયેલાં રાજાઓ કેવી રીતે નાસી ગયા હતાં તેની નકલ કરતાં, કદાવર, સ્નાયુબદ્ધ પોતાના ઘૂંટણને ટપલીઓ મારતો અને હસી હસીને બેવડ વળી જતો જ્યારે જ્યેષ્ઠ અનુગ્રહથી જોઈ રહ્યાં. મારાં પતિ તેમની પ્રશંસાથી ખુશ થયાં, જોકે તેમણે બહુ કંઈ કહ્યું નહિ. તેમના આગમને, તેઓ મારો હાથ છોડી દેતાં, એક એવી હકીકત જેની મેં બહુ પરવાહ ન કરી.

સૌથી મોટા ભાઈએ—આ યુધિષ્ઠિર હોવા જોઈએ—અમને ઝડપ કરવા વિંનતી કરી. “આપણે મોડા છીએ!” તેમણે કહ્યું. “તમને ખબર છે ને કે માતા કેવી રીતે ચિંતા કરે છે.” અમે છેલ્લાં વળાંકે વળ્યાં અને ત્યાં તેમની ઝૂંપડી હતી, સમગ્ર હારમાં સૌથી નીચલી કક્ષાની. રસોડાની નાની બારીમાંથી વાસણોનો ખણખણાટ આવ્યો.

તે બધામાં સૌથી ઉંચાએ—જો મને બરાબર યાદ હોય તો, તેનું નામ ભીમ હતું—અર્જુન સામે આંખ મીંચકારી. “માતા હંમેશા બહુ જ ગંભીર હોય છે! ચાલો આજે તેમની સાથે ગમ્મત કરીએ.” હજુ તો અન્યો તેને અટકાવે તે પહેલાં, તેણે બૂમ પાડી, “માતે, આવો અને જુઓ આજે અમે ઘરે શું લાવ્યા છીએ.”

“પુત્ર,” આર્ય સ્વરે એક મહિલાનો અવાજ આવ્યો, “હું અત્યારે નહિ આવી શકું અથવા તો ભોજન બળી જશે. પણ હંમેશની જેમ, તમે જે પણ લાવ્યા હોય તે મારાં તમામ પુત્રો વચ્ચે સમાન રીતે વહેંચાવું જોઈએ.”

વ્યાકુળ, ભાઈઓએ એકબીજા સામે જોયું.

યુધિષ્ઠિરે ભીમ તરફ કોપાયમાન દ્રષ્ટિ કરી. “મુશ્કેલીમાં મૂકાવાનો—અને સાથે અમને પણ ઘસેડવાનો રસ્તો નિશ્ચિત રૂપે તારી પાસે છે. મને જવા દે અને સમજાવા દે.”

તેઓ નીચા પ્રવેશદ્વાર થકી અદ્રશ્ય થઇ ગયાં. મેં વિચાર્યું કે તેઓ જલ્દી પાછાં આવી જશે, પણ તેઓ લાંબા સમય સુધી પાછાં ન આવ્યાં. ભાઈઓ એક વિચિત્ર મૌનમાં વાટ જોતા રહ્યાં. મને લાગ્યું કે તેમની માતાની અનુમતિ વિના મને અંદર આમંત્રિત કરવા તેઓ ખચકાયા. મેં અર્જુન તરફ જોયું, પણ—કદાચ જાણીજોઈને—તે બાજુની ઝૂંપડીમાંથી ઉઠી રહેલાં ધુમાડાને જોઈ રહ્યો હતો. ભૂંજાયેલી અને તિરસ્કાર અનુભવતી હું પ્રવેશદ્વાર પર ઉભી રહી, જેને મેં હાંકી કાઢ્યાં હતાં તે તમામ પસ્તાવાઓ મારાં પર ગીધોની જેમ ઉતરી રહ્યાં. જ્યારે મારાં પગમાં અતિશય પીડા થઇ ત્યારે, ઝૂંપડીની દિવાલે પીઠ અઢેલી અને આંખો બંધ કરી, હું ભૂમિ પર બેસી ગઈ. હું સૂઈ જ ગઈ હોઈશ. જ્યારે મેં મારી આંખો ખોલી ત્યારે, હિમમાંથી કંડારાયેલા એક પૂતળાની જેમ મારાં સાસુ મારી પર ઝળુંબી રહ્યાં. અને જોકે મને તેમનાં પુત્રોની ઓળખ વિષે શંકા હતી, મને તરત જ સમજાયું કે હું વિધવા રાણી કુંતી તરફ તાકી રહી હતી.

• • •

કુંતી મસાલાઓનો ઉપયોગ કરવામાં નહોતા માનતા. અથવા કદાચ તેમની પુત્રવધૂને કોઈ પણ મસાલાનો ઉપયોગ કરવા દેવામાં માનતા નહોતા. તેમણે મને મીઠાંના એક ગાંગડા અને થોડાં તેલ સાથે, એક ગરયુક્ત રીંગણ આપ્યું હતું અને બપોરનાં ભોજન માટે તેને બનાવવા કહ્યું હતું. મેં તેમને પૂછ્યું કે મને થોડી હળદર અને થોડાં મરચાં મળી શકે તો. કદાચ થોડું જીરું પણ. તેમણે ઉત્તર આપ્યો, "અહીં આટલું જ છે. આ તારા પિતાનો મહેલ નથી!"

મને તેમના શબ્દો પર વિશ્વાસ ન થયો. તેમની પાછળનાં ગોખલામાં, હું વાડકાઓ અને બરણીઓ, એક કોથળી જોઈ શકી. ભોંય પર ખાંડવાનો પથ્થર પડ્યો હતો, છેલ્લી વખતનાં ઉપયોગથી પીળો પડેલો. મેં મારો ગુસ્સો ગળી લીધો અને બુઠ્ઠી ધારથી રીંગણ કાપ્યું. મેં તેનાં પર મીઠું ભભરાવ્યું અને તેને તાવડીમાં વઘાર્યું. બહુ જ ઓછું તેલ હતું. ગાયનાં ગોબરની અગ્નિ એકદમ વધારે ઉપર ઉઠી, અને તેને ધીમી કેમ કરવી તે હું જાણતી નહોતી. થોડી ક્ષણોમાં તો, ટુકડાઓ બળવા લાગ્યાં. હું હથિયાર હેઠાં મૂકી દેવાની તૈયારી જ કરતી હતી અને તેમને કાળો કોલસો થવા દેવા છોડી જ રહી હતી કે, પાછાં ફરતાં, મેં કુંતીનાં ચહેરાં પર સાવ નાનું હાસ્ય જોયું. હું સમજી. જો માછલી અર્જુનની કસોટી હતી, તો આ મારી કસોટી હતી.

• • •

મને એક પણ શબ્દ કહેતાં પહેલાં, કુંતીએ ગઈકાલે તેમનાં પુત્રો સમક્ષ આ જાહેર કર્યું : "મારાં સમગ્ર જીવન દરમિયાન—મેં જે પણ કંઈ કહ્યું, મેં તકેદારી રાખી કે તેનું પાલન થાય. મેં મારી જાતને કહ્યું હું તમને તમારાં પૂર્વજોનાં સભાખંડોમાં રાજકુમારોની જેમ ઉછેરીશ, અને કેટલી પણ સતામણી કેમ ન થાય તેમ છતાં, હું મારાં વચનને વળગી રહી. પુત્રો, જો તમારે મન મેં તમારાં માટે જે પણ કર્યું તેનું મૂલ્ય હોય તો, તમારે મારાં બોલનો આદર કરવો જ પડશે. તમારે પાંચેયે આ સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરવો જ પડશે."

હું તેમને તાકી રહી, મારું મસ્તિષ્ક તેમણે જે કહ્યું હતું તે સમાવી લેવાની કોશિશ કરી રહ્યું. જ્યારે તેમણે કહ્યું કે તે બધાએ મારી સાથે લગ્ન કરવા પડશે ત્યારે તેઓ ગમ્મત કરી રહ્યાં હતાં? ના, તેમના ચહેરાએ તે સ્પષ્ટ કર્યું. મારે બૂમ પાડવી હતી, પાંચ પતિ? તમે ગાંડા છો? હું કહેવા ઇચ્છતી હતી, હું અગાઉથી અર્જુન સાથે વિવાહિત છું! પણ મારાં વિરોધોને છીનવી લેતી, વ્યાસની આગાહી ફરી મારાં પર ત્રાટકી.

કુંતીનાં શબ્દોમાં રહેલા આછાં અપમાનને, પણ, મેં પિછાણ્યું. આ સ્ત્રી, જાણે કે હું એક નામ વગરની સેવિકા હોઉં એમ. તેનાથી મને ગુસ્સો આવ્યો, પણ તેનાથી પીડા પણ થઇ. કુંતી વિષે સાંભળેલી કથાઓ દ્વારા, મેં તેમની પ્રશંસા કરી હતી. મેં એવી કલ્પના કરી હતી કે જો તેઓ ખરેખર મારાં સાસુ બનશે તો, તેઓ મને પુત્રી તરીકે પ્રેમ કરશે. હવે મેં જોયું કે હું કેટલી નાદાન હતી. તેમના જેવી સ્ત્રી ક્યારેય કોઈને પણ સહન ન કરી શકે જે સંભવતઃ તેમનાં પુત્રોને આકર્ષી લઇ જાય.

અનુમાન ભરી નજરે ભાઈઓએ મારી સામે જોયું. તેમણે વિરોધ ન કર્યો. કદાચ તેમની માતાનો વિરોધ કરવાની તેમને ટેવ નહોતી. અથવા કદાચ આ વિચાર જેટલો મારાં માટે અરૂચિકર હતો તેટલો તેમના માટે નહોતો. માત્ર અર્જુને સહસા કહ્યું, "માતે, તમે અમને આમ કરવા કેવી રીતે કહી શકો? આ ધર્મની વિરુદ્ધ છે."

"ચાલો અત્યારે ભોજન લઈએ," કુંતીએ કહ્યું. તે નિર્મળતા હેઠળ તેમનો સ્વર પોલાદ જેવો

કઠોર હતો. અહીં સ્ત્રી શક્તિનું આધિપત્ય હતું! મારાં ગુસ્સા છતાં પણ, મેં એક દ્વેષયુક્ત આનંદ અનુભવ્યો. "અત્યારે મોડું થઇ ગયું છે. તું થાકેલો છે. આપણે આવીતકાલે તેના વિષે ચર્ચા કરીશું."

અર્જુને નિસાસો નાંખ્યો. મારાં માટે ઉભા થવા મેં તેની રાહ જોઈ, તેની માતાને કહેવા કે તે અને હું પહેલેથી જ પતિ અને પત્ની છીએ, એકબીજાં પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધ. તેને નષ્ટ કરવાનો તેમને કોઈ અધિકાર નથી.

મારી નિરાશા વચ્ચે, તેણે કશું જ ન કહ્યું.

હવે જ્યારે તેમણે પોતાનું ધાર્યું કરી જ લીધું હતું ત્યારે, કુંતી મારી તરફ વળ્યાં. માયાળુ શબ્દો રૂપી પુષ્પગુચ્છ સાથે મારું સ્વાગત કરતા તેમણે તેમની જાતને સ્મિત કરવાની અનુમતિ આપી. પણ મેં તેની નીચે કાંટા અનુભવ્યાં.

જ્યારે શયનનો સમય થયો ત્યારે ભાઈઓ પોતાની સાદડીઓ બિછાવી ને આડા પડ્યાં, એકબીજાની અડોઅડ. કુંતીએ તેમની સાદડી તેમનાં માથા આગળ બિછાવી અને છેલ્લી, મૂષકોએ કાતરેલી સાદડી મને આપી. એક સંયમિત અંતરે, મારે ભાઈઓનાં ચરણો પાસે સૂવાનું હતું. મેં અસ્વીકાર કરવાનું વિચાર્યું, પણ હું ખૂબ જ થાકી હતી. હું મારો વિદ્રોહ અન્ય દિવસ માટે બચાવીને રાખવાની હતી. ઘુવડોનાં ગમગીન આક્રંદ સાંભળતા, નાની બારી આગળ ચંદ્રને પોતાને ઘસડાઈને આવતા જોતાં, મેં રાત આખી નિદ્રા ને અનિદ્રા વચ્ચે ઝોલા ખાતા વિતાવી. હું અસ્વસ્થ, અસહાય, નિરાશ—સૌથી વધારે તો, અર્જુનથી ક્રોધિત હતી. મારું રક્ષણ કરવાની મેં તેની પાસેથી અપેક્ષા કરી હતી. મને મારાં ઘરેથી ઉઠાવ્યા બાદ તે આટલું તો કરી જ શક્યો હોત. કર્ણે ક્યારેય આ રીતે તારું અપમાન ન થવા દીધું હોત, જ્યારે મારી અંદર એક સ્વરે ગણગણાટ કર્યો ત્યારે, મેં તેને ચૂપ ન કર્યો.

રાત અનંત લાગી. કોઈકે નસકોરા બોલાવ્યાં. કોઈકે સ્વપ્નમાં ગુસ્સાથી બૂમ પાડી. એકવાર મેં વિચાર્યું કે બારીમાંથી અંદર જોતાં એક પુરુષને મેં જોયો. મારી ધૂંધળી, ઘર માટે ઝૂરતી આંખોને, તેનો ચહેરો ધ્રિ જેવો લાગ્યો, જોકે તે અશક્ય હતું. અને સારું પણ હતું. મારાં વિવાહની રાત્રે—આ પુરુષોનાં ચરણો આગળ મને સૂતાં જોઇને—ધ્રિ સંતપ્ત થયો હોત, એ રાત્રે જ્યારે મારી શૈયા સુગંધિત રેશમ સિવાય, અન્ય કશાથી પણ, બિછાવી નહોતી હોવી જોઈતી. જ્યારે મને સમીપ લઇ, મને વહાલ કરવું જોઈતું હતું. પણ હવે હું રક્ષિત કરવા કે લાડ લડાવવા મારાં ભાઈની નહોતી, મેં વિચાર્યું, આત્મદયાનાં આંસુઓએ મારી આંખો ભરી દીધી. જે પુરુષે મને તેનું નામ કહેવાની પણ દરકાર નહોતી કરી તે પુરુષનાં ગળામાં મેં વરમાળા પહેરાવી હતી, અને તેણે બધું જ બદલી નાખ્યું હતું.

હું નિરાશામાં ધકેલાઈ જવાની તૈયારીમાં જ હતી કે મને એક વિચાર આવ્યોઃ તેઓ આજ ઈચ્છી રહ્યાં છે! આ સમજની ગરમીએ મારાં આંસુઓ સૂકવી નાંખ્યા. મેં એક દ્રઢ શ્વાસ લીધો, બિલકુલ એ જ રીતે જે રીતે કુંતીએ લીધો હોત જો તેઓ મારી જગ્યાએ હોત. જાદુગરણીએ શીખવી હતી તે પ્રયુક્તિઓનો ઉપયોગ કરી, મેં મારાં સ્નાયુઓ ઢીલાં કર્યાં. મેં હવે ભૂમિનો પ્રતિકાર ન કર્યો પણ મારા શરીરને તેમાં ખૂંપવા દીધું. ક્ષણમાં જીવ, મેં મારી જાતને કહ્યું. ભવિષ્યની ચિંતા કરવાથી શું ફાયદો, એ ભવિષ્ય જે હું કે કુંતી ઇચ્છીએ તેના કરતાં કંઇક જુદો જ આકાર પણ લઇ શકે? અને આ સાથે મને ઊંઘ આવી ગઈ.

• • •

"તું રીંગણું બાળી રહી છે," કુંતીએ માયાળુ સ્વરે કહ્યું. "અને વળી, તેં મીઠું પણ વધારે નાંખ્યું છે. ઓહ, જરા જો, તારી આંખો કેટલી લાલ થઇ ગઈ છે! મારે સમજવા જોઈતું હતું કે વૈભવમાં ઉછરેલી, તારાં જેવી રાજકુમારીને, રસોઈનો કોઈ અનુભવ ન હોઈ શકે." તેમણે એક ધીરો નિસાસો મૂક્યો. "કંઈ વાંધો નહિ. તું તાવડી ઘસી નાખ ત્યાં સુધીમાં હું શાક ઠીક કરું."

પણ હવે હું તૈયાર હતી. "માનનીય માતાજી," મેં નમન કરી કહ્યું, "હું ઘણી નાની હોવાથી, મને ખબર છે કે મારી પાકશાસ્ત્રની કુશળતા તમારી તોલે ન આવી શકે. પણ જ્યારે પણ શક્ય હોય ત્યારે તમારાં ભારથી તમને મુક્ત કરવા મારી ફરજ છે. કૃપા કરી મને કરવા દો. જો તમારાં પુત્રો ભોજનથી નાખુશ હશે તો, હું ખુશીથી દોષ સ્વીકાર કરીશ."

હું તાવડી તરફ પાછી વળી અને તેને તૂટેલાં છીબા સાથે ઢાંકી અને જાદુગરણીએ મને જે શીખવ્યું હતું તેના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. મેં તેલને ગરમ થવા, અને રીંગણને નરમ થવા આજ્ઞા કરી. મેં અગ્નિને તેની શક્તિ રોકી રાખવા પ્રાર્થના કરી. મેં મારી આંખો બંધ કરી અને ટુકડાઓ પર ખસખસનાં દાણા અને તજનાં સ્વાદિષ્ટ મિશ્રણની કલ્પના કરી. જ્યાં સુધી મારી નાસિકાઓમાં સુગંધ ભરાઈ નહિ ત્યાં સુધી મેં તેમને ખોલી નહિ.

જ્યારે ભોજન સમયે ભાઈઓએ રીંગણની તેના વિશિષ્ટ સ્વાદ માટે પ્રશંસા કરી અને વધારેની માંગણી કરી, ત્યારે હું રસોડામાં જ રહી અને કુંતીને તેમનાં પુત્રોને પીરસવા દીધું. ભોંય પર મારી આંખો સાથે, મેં મારાં ચહેરાને ધ્યાનથી અવિચલિત રાખ્યો. પણ તેમણે અને મેં અમે બંનેએ જાણ્યું કે પ્રથમ તબક્કો મેં જીતી લીધો હતો.

15

લાખ

તે પહેલી રાત્રે, મારી તમામ આશાઓ મારી આસપાસ ધ્વસ્ત પડી રહી, મેં લાખનાં મહેલનું સ્વપ્ન જોયું, એ મહેલ કે જ્યાં મારાં પતિઓને જીવતા સળગાવી દીધાં હોવાનું માનવામાં આવતું હતું. તે કેવી રીતે બનાવાયો હતો તેનું સ્વપ્ન.

મારાં સ્વપ્નમાં, હું લાખનું એક જંતુ હતી. મારી સેંકડો બહેનોની જેમ, મેં મારી જાતને એક નવી ડાળખી સાથે જોડી અને તેનો રસ પીધો. મારે આંખો નહોતી, માટે મેં મારી તમામ તીવ્ર શક્તિ ચૂસવા પર કેન્દ્રિત કરી. મેં રસ પીધો ને હું વિકસી અને જ્યાં સુધી હું તેનાથી આચ્છાદિત ન થઇ ગઈ ત્યાં સુધી, જ્યાં સુધી અમે સૌ તેનાથી આચ્છાદિત ન થઇ ગયા ત્યાં સુધી, મેં કાદવ જેવી લાલ રાળનો સ્ત્રાવ કર્યા કર્યો. મારાં કોચલાની અંદર હું સ્થિર રહી ને વિકસી, મારી સેંકડો બહેનોની જેમ, અને મારી અંદર ઈંડાઓ વિકસ્યાં. ચંદ્ર પૂર્ણ ખીલ્યોઃ એકવાર, બે વાર, ત્રણ વાર. રાળ એકઠી થઇ અને ડાળખીઓ પર ચોતરફ વિસ્તરી, જ્યાં સુધી વૃક્ષ જાણે કે એક નૃત્ય કરતી જ્વાળા લાગે ત્યાં સુધી રાળ ડાળખીઓને લાલ કરતી રહી. રાહ જોતા ગામ લોકોએ સમંતિ સૂચક માથું ડોલાવ્યું. હા, જલ્દી. ઈંડાઓ સેવાયાં, નવા સેંકડો જંતુઓએ તેમને અન્ય વૃક્ષો સાથે જોડ્યાં, ગામ લોકોએ શાખાઓ તોડી અને રાળને ફેંકી દઈ ચોખ્ખી કરી અને વારણાવત મોકલી આપી જ્યાં દુર્યોધને તેનાં પાંચ પિતરાઈઓ માટે મહેલ બનાવવાનો આદેશ આપ્યો હતો.

(અને હું? હું મૃત્યુ પામી. મારો શોક કરવાની જરૂર નથી. મારું કાર્ય સંપન્ન થયું.)

મહેલોએ મને હંમેશાં મંત્રમુગ્ધ કરી છે, મારાં પિતાજીનો ઉદાસી ભરેલો મહેલ સુદ્ધાં પણ તેમનાં વેરયુક્ત પૂર્વગ્રહ માટે યોગ્ય કવચ હતો. કારણકે છેવટે તો, શું આપણા ઘરો તે જ નથી, આપણી કલ્પનાઓનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ, ખુલ્લી પડેલી આપણી પોતાની પ્રકૃતિઓ? તેનાથી વિરુદ્ધ પણ સાચું છેઃ આપણે જે અંદર જીવીએ છીએ તે જ બનીએ છીએ. મારાં પિતાજીની દિવાલોથી ભાગી છૂટવાનું એક કારણ તે પણ હતું. (પણ—મારી જાણ બહાર—જ્યાં સુધીમાં મેં મહેલ છોડ્યો, ત્યાં સુધીમાં તો વેળા વહી ગઈ. તેઓ જે સિદ્ધાંત સાથે જીવ્યાં તે અગાઉથી જ મારાં આત્મા પર અંકિત થઇ ચૂક્યો હતો.)

ઘણીવાર, મેં મારાં પોતાના મહેલની કલ્પના કરી, એ મહેલ જે હું ક્યારેક બનાવીશ. તે શેનો બનેલો હશે? તે કયો આકાર લેશે? દ્વારકામાં કૃષ્ણનો મહેલ ગુલાબી રેતિયા પથ્થરનો હતો, તેની બાજુએ આવેલી કમાનો જાણે કે સમુદ્રનાં મોજાઓ. તે અદ્‌ભુત જણાયો, પણ હું જાણતી હતી

કે મારાં મહેલને તો અલગ જ હોવું પડશે. તે અદ્વિતીય રીતે મારો જ હોવો પડે.

મેં જ્યારે તેમને પૂછ્યું કે તેઓ શું વિચારે છે મારે કેવો મહેલ હોવો જોઈએ, કૃષ્ણે કહ્યું, "તું અત્યારે જ નવ દરવાજા વાળા મહેલમાં રહે છે, તમામ ઈમારતોમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ. બરાબર સમજઃ તે તારી મુક્તિ અથવા તારું પતન હશે."

ક્યારેક તેમનાં ઉખાણાઓ આકરાં હતાં. મેં નિસાસો નાખ્યો. તેઓ મને જે જવાબો નહોતા આપવાના તેને મેળવવા મારે સમયની રાહ જોવી પડી એમ હતી. પણ આટલું તો હું પહેલેથી જાણતી જ હતીઃ મારો મહેલ અન્ય કોઈ જેવો નહિ હોય.

પણ આ રાત્રે, મઢીમાં સૂતાં, મેં પાંખોની જેમ ચળકતાં, લાખનાં મહેલનું સ્વપ્ન જોયું. તેમાં રહેતાં લોકોને સુરક્ષાની લાગણીનો આભાસ, કરાવવા, દેવો અને દેવીઓ તેનાં બારણાઓ અને બારીઓમાં કંડારાયેલા હતાં. પાંડવોએ ક્યારે તેનું જ્વલનશીલ સત્ય જાણ્યું? તેમણે કોઈને ન કહ્યું. તેમનાં પોતાના જ પિતરાઈ, તેમનાં બાળપણનાં સાથીદાર, દ્વારા થયેલું છળ પીડાકારક જ હોવું જોઈએ, પણ તેમણે તેને પોતાની કાયામાં ઊંડે સુધી ધરબી દીધું. તેમણે હસવાનું ને ગાવાનું ને વારણાવતનાં તળાવે નૌકાવિહાર કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. તેમણે રખેવાળ, ગદ્દાર પુરોચનને ભોજન સમારંભમાં આમંત્રિત કર્યો, અને તેનાં ભોજનમાં વિષ ન ભેળવ્યું. કઈ બાબતે તેમને આટલી બધી શક્તિ આપી?

• • •

વર્ષો બાદ, સૌથી નાના ભાઈ, તેમનાં જીવનનાં નમ્ર ઇતિહાસકાર એવા, સહેદેવે મને બાકીની કથા સંભળાવી. તેણે કહ્યું : "જ્યારે તેમને ખબર પડી કે દુર્યોધને અમને વારણાવાતમાં જે ઉજાણી માણવા આપી હતી તે અમને મારી નાખવા માટે હતી, ત્યારે અમારી માતા તેમના ખંડમાં જઈ દિવસ રાત રડ્યાં."

"અમે તેમનાં ખંડની બહાર આંટા મારતા રહ્યાં, શું કરવું તેની કોઈ સમજ વિના. તેઓ હંમેશાં એટલા બધાં શક્તિશાળી રહ્યાં હતાં, અમારો આધાર સ્તંભ. જ્યારે તેઓ બહાર આવ્યા ત્યારે, અમે તેમને મદદ કરવા દોડી ગયાં. પણ તેમની આંખો સૂકાયેલી હતી. તેમણે અમને કહ્યું, મેં મારાં જીવનનાં તમામ આંસુઓ ખર્ચી નાંખ્યા છે જેથી કરીને તેઓ ફરીથી મને વિચલિત નહિ કરે."

(જોકે, આ બાબતમાં, તેઓ ખોટા હતાં. એક સ્ત્રી ક્યારેય તેના જીવનનાં તમામ આંસુઓ વાપરી ન શકે. હું તે કેવી રીતે જાણું? કારણકે કુંતી ફરીથી રડવાના હતાં—અને તેમની સાથે હું રડવાની હતી.)

"તેમણે અમારાં ઉદ્દેશ તરફ સહાનુભૂતિ રાખતા, અંધ રાજાનાં મુખ્ય પ્રધાન, વિદુરને કહેણ મોકલ્યું. વિદુરની સલાહ મુજબ, માતાએ અમારી પાસે ઘરથી જંગલ સુધી જતી સુરંગ ખોદાવડાવી, એવી સુરંગ જે અમારાં ઉપયોગ કર્યા બાદ ધસી પડવાની હતી, કોઈ પણ રહસ્યનો અંશ છોડ્યા વિના. પણ માતાએ જ્યાં સુધી યોગ્ય સમય ન આવ્યો ત્યાં સુધી અમને ભાગવા ન દીધાં. આ દરમિયાન, પ્રત્યેક દિવસે તેમણે ગરીબોને ભિક્ષા આપી અને ઘર વિહોણા વટેમાર્ગુઓ સૂઈ શકે તે માટે અમારાં દરવાજા ખુલ્લાં મૂક્યાં.

"એક રાત્રે એક નિષાદ સ્ત્રી પોતાનાં પાંચ પુત્રો સાથે આવી ચડી. તેઓ તેમની ગૂંથેલી ટોપલીઓ અને પીંછાવાળા તીર સાથે મેળે જઈ રહ્યા હતાં. મારાં માતાજીએ તેમને ભોજન અને

તેમને જે જોઈતી હતી તે સુરા આપી. તે લોકોએ હયશાળામાં રહેવાનું પસંદ કર્યું હોત પણ માતાએ તેમને દિવાન ખંડમાં શયન કરવા આમંત્રિત કર્યાં. જ્યારે તેઓ સૂતાં હતાં ત્યારે, તેમણે અમને ઘરને આગ લગાવવાનું કહ્યું. અમને તેમની યોજનામાં સંપૂર્ણતા જણાઈઃ નિષાદોનાં ખાખ થઇ ગયેલાં હાડપિંજરોને અમારાં હાડપિંજરો ગણવામાં આવશે; દુર્યોધન એવું માનશે કે અમારાથી છૂટકારો મેળવવામાં તે સફળ રહ્યો છે. પણ, અમે પણ અસ્વસ્થ હતાં. તેઓ અમારાં મહેમાનો હતાં. તેમણે અમારું ભોજન લીધું હતું; અમારો વિશ્વાસ કરી તેઓ નિદ્રાવશ થયાં હતાં. તેમની હત્યા કરવી ખૂબ મોટું પાપ હશે.

"અમારી માતાએ અમારી આંખોમાં જોયું. મેં સુરામાં પીડાનાશક દ્રવ્ય ઉમેર્યું છે, તેમણે કહ્યું. તેમને કોઈ પીડા નહિ થાય. અને રહી તેમની હત્યાનાં પાપની વાત, હું સોગંદ ખાઈને કહું છું કે તે તમને નહિ સ્પર્શે. તે સઘળું પાપ હું લઉં છું. મારાં બાળકોની સુરક્ષા માટે, હું ખુશીથી સ્વર્ગ જતું કરીશ."

આમ કહેતાં સહદેવની આંખો ભીની થઇ. તે ભૂલી ગયો હતો કે કુંતી તેની સગી માતા નહોતા. તેના ચહેરાનો ભાવ તેણે અત્યાર સુધી મને આપેલી તમામ વસ્તુઓ કરતાં સૌમ્ય હતો. પણ માત્ર એક વાર મને તેનાથી કુંતીની અદેખાઈ ન થઇ. મારાં બાળકો માટે ચિરંતન નરકવા, લઇ, શું હું આ અંતિમ બલિદાન આપી શકી હોત?

સહદેવ, કાશ કે તેં મને આ પહેલાં કહ્યું હોત. કારણકે અત્યાર સુધીમાં કુંતી અને હું (પાંડવોની કીર્તિ માટેની અમારી ઝંખનાથી એકબીજા સાથે ઉદ્વિગ્નતાથી જોડાયેલાં) પરસ્પર અવિશ્વાસનાં અમારાં દ્રષ્ટિબિંદુમાં ઠરીને અક્કડ થઇ ગયા હતાં. પણ જો મેં આ કથા પહેલાં જાણી હોત તો, મેં તેમના મિત્ર બનવા વધારે આકરાં પ્રયત્ન કર્યાં હોત.

• • •

મારાં સ્વપ્નમાં, ભીમ મહેલને મશાલ ચાંપે છેઃ દરવાજા, બારીઓ, ઉંબરો. સૌથી છેલ્લે, જ્યાં પુરોચન સૂતો છે, તે રખેવાળનાં નાનકડા ઓરડાની છત પર તે મશાલ ફેંકે છે. અન્ય પહેલેથી જ સુરંગમાં છે. તે તેઓની પાછળ જાય છે, ગુપ્ત દરવાજાને બંધ કરી દે છે. આગ માખીઓની જેમ તીવ્ર વેગથી ફેલાય છે. સુરંગનું છાપરું સ્પર્શ કરવાથી ગરમ લાગે છે. મહેલની દિવાલો ધસી આવે છે અને આગમાં લપેટાઈ જાય છે. દેવોનાં ગાલ પરથી લાખનાં અશ્રુઓ વહે છે. આક્રંદ માટે સજાગ તેમનાં કાન સાથે, પાંડવો કીચડમાં હાથ અને ઘૂંટણનાં બળે ભાખોડિયા ભરે છે. પરંતુ અગન જ્વાળાઓનાં આશીવાર્દ સમા અવાજમાં અન્ય તમામ ઘોંઘાટ ડૂબી જાય છે. મહેલનો સ્ફોટ થાય છે, એક ઘેરું હ્રદય જોરથી ફાટી પડે છે. આ જોવા માટે જે લોકો દોડી જાય છે તેઓ પછી એવો દાવો કરશે કે તેમણે બળબળતી પાંખો પર હજારો જંતુઓને આકાશમાં ઉડતા જોયાં.

16

વરદાન

“તમારાં પાંચેય સાથે વિવાહ કરે!” મારાં પિતાએ ઉતાવળે કહ્યું. “કુલીન વંશનાં રાજકુમાર, એવા તમે, આવા ઘૃણાસ્પદ કર્મનું સૂચન કેવી રીતે કરી શકો?”

રાજસભામાં, હવામાં તંગદીલીનું કંપન થયું. મારાં પિતા અને ધ્રિ સુવર્ણ રાજસિંહાસન પર બિરાજ્યા. પાંચ પાંડવોએ તેમની સામેની બાજુ ચાંદીનાં આસનો ગ્રહણ કર્યાં, તેમને યાદ કરાવવા કે તેઓ સન્માનીય પણ ઓછાં શક્તિશાળી અતિથિ હતાં. એક ખૂણામાં, ભરત ભરેલાં પડદા પાછળ, કુંતી અને હું ચંદનની બેઠકો પર આસનસ્થ થયાં. મેં તેમને ગરિમાપૂર્વક મોટી બેઠક આપી. મારી ચેષ્ટા આદર હતી કે કપટ તેના વિષે અનિશ્ચિત, એવા તેમણે થોડાં અણગમાથી બેઠક સ્વીકારી હતી. પણ બેઠકનાં કદને તેને ગ્રહણ કરનાર વ્યક્તિનાં સામર્થ્ય સાથે કોઈ સરોકાર નથી હોતો. અમે સૌ તે જાણતા હતાં.

તે દિવસે વહેલાં, ધ્રિ પાલખીઓ અને સંગીતકારો સાથે અમને મહેલ લઇ જવા આવી પહોંચ્યો હતો. (ગઈ રાત્રે બારીમાં, ખરેખર તે જ હતો; તે અને તેના માણસો મારાં માટે સમગ્ર નગરમાં શોધખોળ કરી રહ્યાં હતાં.) તે જામાઓ અને આભૂષણો, અશ્વો લાવ્યો. અદ્‌ભુત શસ્ત્રો જેણે ભાઈઓની આંખોમાં ચમક લાવી દીધી. અને એક આમંત્રણ રાજા દ્રુપદ તરફથી, જેઓ તેમનાં પુત્રીનાં વિવાહની (એ વિવાહ કે જે અત્યંત ઉતાવળો અને અસંતોષકારક હતો) ઉજવણી એક ભવ્ય ભોજન સમારંભ સાથે કરવાના અભિલાષી હતાં જ્યાં તેઓ તેમના નવા જમાઈનું પ્રદર્શન કરી શકે.

“પાંડવોને અમારાં સંબંધીઓ તરીકે પ્રાપ્ત કરી અમે આનંદિત છીએ,” એક લાલિત્યપૂર્વકનાં નમન સાથે ધ્રિએ કહ્યું. મેં તેની આંખમાં જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો, એ દર્શાવવા કે હું એટલી ખુશ નહોતી, પણ તે તો ઉદાર થવામાં વ્યસ્ત હતો. તેને સૌજન્ય દાખવવું ગમતું અને તે દાખવવાનો પ્રસંગ તેને ભાગ્યે જ મળતો. પોતાનો છદ્મવેશ ઉતારી મૂકી ભાઈઓને રાહત થઇ હોય તેવું જણાયું. મહેલ તરફ જતાં, તેમનાં દરબારી જામાએ તેમનાં ચહેરાઓ પર કાંતિ આણી. મારે પણ સ્વીકારવું પડ્યું કે તેમણે દેવોની જેમ સવારી કરી.

“દેખીતી રીતે, આ એક અસાધારણ ગોઠવણ છે. પણ કોઈની માતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું ઘૃણાસ્પદ કેવી રીતે હોઈ શકે?” યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું. “શું આપણાં શાસ્ત્રોએ નથી કહ્યું, પિતા સ્વર્ગ સમાન છે, પણ માતા વધારે મહાન છે?”

કંઈ બધાં પુરુષો આવા નિવેદનો વિશ્વાસપાત્ર જણાય તે રીતે કરી શકતા નથી, પણ કોઈક રીતે યુધિષ્ઠિર સફળ રહ્યાં. કદાચ એટલા માટે કે અમે જોઈ શક્યા કે તેમણે જે કહ્યું તે તેઓ માનતા પણ હતાં.

"જો આપણે સહમત ન થઇ શકીએ કે," તેમણે સ્વસ્થતાથી ચાલુ રાખ્યું, "પાંચાલીએ અમારી પાંચેય સાથે વિવાહ કરવો જોઈએ, તો પછી તમારી પુત્રીને તમારી નિશ્રામાં પરત કરી, અમારે ભાઈઓએ રજા લેવી જોઈએ."

હું તેમની સામે ભયંકર આઘાતમાં એકીટસે જોઈ રહી. રાજા દ્રુપદ અક્કડ થયા, અને મારાં ભાઈએ તેની તલવારનાં હાથા પર પોતાની પકડ મજબૂત કરી. પોતાના પિતાના ઘરે પાછી મોકલાવી દેવી તે એક સ્ત્રી માટે સૌથી ખરાબ લાંછન હતું. જ્યારે તે કોઈ કુલીન ખાનદાનની સ્ત્રી હોય ત્યારે, આવું અપમાન બે પરિવારો વચ્ચે રક્તરંજિત કલહ સુધી લઇ જતું. શું યુધિષ્ઠિર તે સંકટથી અજાણ હતાં જેમાં પાંડવો તેમના શબ્દોથી ધકેલાઈ ગયા હતાં?

"તમે તેમ ન કરી શકો!" ધ્રિએ ક્રોધિત થઇ કહ્યું. "મારી બહેનનું જીવન બરબાદ થઇ જશે."

અર્જુનની આંખો તેના ભાઈનાં ચહેરા પર જઈ બેઠી. તેનું મોઢું તંગ હતું. તે યુધિષ્ઠિર સાથે અસહમત હતો, હું તે જોઈ શકી. પણ તેના ભાઈના સન્માન ખાતર—અથવા તે જાણતો હતો કે આ બાબતે તેમને સાથે ઉભા રહેવું પડશે એટલા માટે—તેણે કશું ન કહ્યું. હું નિરાશ થઇ, દિવસનાં વ્યવહારિક પ્રકાશમાં, મેં ગઈ રાત્રે તેને જેટલો દોષ આપ્યો હતો તેટલો આજે ન આપ્યો. પરિવારની વફાદારીએ જ પાંડવોને આ તમામ જોખમી વર્ષોમાં બચાવ્યા હતાં. હું કેવી રીતે અપેક્ષા કરી શકું કે હજી ગઈકાલ સુધી જે સ્ત્રીને તે મળ્યો જ ન હતો તે સ્ત્રી માટે તે આ વફાદારીનો ત્યાગ કરે?

"પાંચાલનાં રાજ પરિવારની પ્રતિષ્ઠાનું કંઈ નહિ!" મારાં પિતાએ ઉમેર્યું. "દ્રૌપદીને ઘણે ભાગે પોતાનું જીવન લઇ જ લેવું પડશે, અને પછી અમારે તમને શોધી ને વેરમાં તમારી હત્યા કરવી પડશે."

"પસદંગી તમારી છે," ગુસ્સે થયા વિના, યુધિષ્ઠિરે કહ્યું. (શું તે સ્વસ્થતાનો માત્ર એક દેખાવ હતો, કે ધમકીઓ વચ્ચે તેઓ ખરેખર અડગ હતાં?) "હસ્તિનાપુરની પુત્રવધૂ તરીકે રાજકુમારીનું એક સન્માનીય જીવન—અથવા તમે લાદેલું મૃત્યુ."

"સન્માનીય!" મારાં પિતાએ ઉગ્રતાથી કહ્યું. "કદાચ હસ્તિનાપુરમાં આવું વર્તન સન્માનીય ગણાતું હશે, પણ અહીં કામ્પિલ્યમાં પુરુષો દ્રૌપદીને વેશ્યા કહેશે! અને જો મારે તેને તમને પાંચેયના હવાલે કરવાની હોય તો, તેઓ મને શું કહેશે? કદાચ મૃત્યુ વધારે સારો વિકલ્પ છે."

તેમણે મારાં ભાગ્ય વિષે જે કલ્પના કરી તેનો ભય મને ન લાગ્યો. સન્માનીય આત્મ બલિદાન આપવાનો મારો કોઈ આશય નહોતો. (મારાં જીવન માટે મારી અન્ય યોજનાઓ હતી.) પણ મારાં પિતા અને મારાં ભાવિ પતિએ જે નિઃસ્પૃહતા સાથે મારાં વિકલ્પો વિષે ચર્ચા કરી તેનાથી હું વ્યથિત થઇ, માત્ર એ જ વિચારતા કે કેવી રીતે આ વિકલ્પો તેમને—ફાયદો કરશે કે—નુકસાન. મારાં ભાઈએ અત્યંત ઉગ્રતાથી વિરોધ કર્યો, પણ તેમણે તેના આવેશી શબ્દોને બાજુએ મૂકી દીધાં. શા માટે અર્જુન મારાં બચાવમાં નથી બોલતો? નિશ્ચિત રીતે, હવે જ્યારે તેઓ મારાં મૃત્યુ વિષે વિચારી રહ્યાં હતાં ત્યારે, તેને શું કોઈક જવાબદારી અનુભવાઈ હોવી જોઈએ? થોડી મૃદુતા?

આહ, કર્ણ! શું તારી સાથે કરેલાં ક્રૂર વ્યવહારની આ સજા હતી? અને ક્યાં હતાં કૃષ્ણ, જેમની હાનિકારક સલાહે મને આ ક્ષણમાં ફાંસી હતી?

તેમનાં મૌનમાં અકળ, અન્ય પાંડવોએ મારું શું થયું તેની દરકાર કરી હોય તેવું લાગ્યું નહિ. (આ ધારણામાં હું ખોટી હતી. તેમાના એકની તો મારાં પ્રેમમાં પડવાની શરૂઆત થઇ ગઈ હતી.

તે પછી મને કહેવાનો હતો, મેં વિચાર્યું કે મારાં ક્રોધ ભરેલાં શબ્દોને રોકી રાખવાનાં પ્રયત્નમાં મારી છાતી ફાટી જશે. જો આ તેનાથી પણ આગળ વધ્યું હોત તો, તારાં માટે હું મારાં ભાઈની વિરુદ્ધ ઉભો થયો હોત, ભલે તે કૃત્યે મને મારાં વંશનો દ્રોહી ઠરાવ્યો હોત. પણ મારી અર્જુન સાથેની વ્યગ્ર તલ્લીનતા સાથે, હું આ બાબતે દ્રષ્ટિહીન હતી.)

પુરુષોએ મંત્રણાઓ કરી—મારાં પિતાએ આવેશપૂર્વક, યુધિષ્ઠિરે અવિચલતાથી—તે દરમિયાન મારાં ઘૂંઘટ હેઠળ મેં કુંતીનું નિરીક્ષણ કર્યું. (મારાં પિતાનાં નિવાસે મારે ઘૂંઘટ કરવાની જરૂર નહોતી, પણ તેના ફાયદાઓ હતાં.) યુધિષ્ઠિરને જ્યારે તેમણે માતૃત્વની પ્રશંસામાં શાસ્ત્રોક્ત અવતરણો ટાંકતા સાંભળ્યા ત્યારે તેમનાં હોઠો પર એક નાનું, વિજયી સ્મિત આવી ગયું. જે રીતે પાંડવો—દુર્યોધનની સુદીર્ઘ અને વિનાશક પહોંચથી છુપાતા ફરી રહ્યાં હતાં તે જોતાં—શક્તિશાળી દ્રુપદ સાથે મૈત્રી કરી તેમને ઘણું પ્રાપ્ત થવાનું હતું. જો તેઓ દ્રુપદને ક્રોધિત કરી મૂકશે તો તેમને સઘળું ગુમાવવાનું જ હતું. આ જાણતાં હોવા છતાં, શા માટે કુંતીએ પોતાની ટિપ્પણીને એક ભૂલ તરીકે હસી ન કાઢી અને વિવાહ જેમ હતો તેમ રહેવા દેવાની અનુમતિ ન આપી? તેમણે જે કહ્યું તેનું પાલન કરવું જ પડે, અને નહિ તો તેમનું સન્માન નષ્ટ થશે તેવા તેમના દાવામાં મને આસ્થા નહોતી.

કંઇક અન્ય કારણ હતું, એક એવું ઉખાણું જે મારે ઉકેલવું જ પડે તેમ હતું.

સૌ પ્રથમ નમી જનારી આંખો મારાં પિતાની હતી. “વિજ્ઞમાં પણ સર્વશ્રેષ્ઠ વિજ્ઞ, વ્યાસને હું સંદેશો મોકલીશ,” તેમણે કચવાટ સાથે કહ્યું. “તેઓ ભવિષ્ય તેમજ ભૂતકાળ જાણે છે. અમે તેમની સલાહનું અનુસરણ કરીશું.”

યુધિષ્ઠિર ઉદારતાથી સહમત થયાં, કુંતીએ તેમનાં લમણે એક નાના પ્રસ્વેદ બિંદુને દૂર કર્યું, પાંડવો તેમના નિવાસે વિશ્રામ કરવા ગયાં. મારાં વિવાહની રાત્રિ વિષે ધાઈ માની આતુર પ્રશ્નાવલિઓમાંથી ભાગી છૂટવા માથામાં દુખાવાનું બહાનું કરી, મેં મારાં શયનખંડમાં પીછેહઠ કરી.

• • •

વ્યાસે તત્કાળ ચુકાદો મોકલાવ્યોઃ મને તમામ પાંચ ભાઈઓ સાથે પરણાવવી. આ બાબત તેમની પ્રતિષ્ઠાને કેવી અસર પહોંચાડશે તે વિષે મારાં પિતાએ ચિંતિત થવું નહિ. યુદ્ધ વિજયોનાં સંચય કરતા આ ક્યારેય નહિ જોયેલી લગ્ન વ્યવસ્થા તેમને વધારે પ્રખ્યાત બનાવશે. જો લોકો પ્રતિકૂળ પ્રશ્નો પૂછે તો, તેઓ દેવોને દોષ દઈ શકે, જેમણે આ જન્મો પહેલાં નિર્ધાર્યું હતું.

મને ચારિત્ર્યશીલ રાખવા અને પાંડવ પરિવારમાં સંવાદિતા સાધવા, વ્યાસે અમારાં માટે એક વિશેષ વિવાહ આચારસંહિતા ઘડી. હું એક વર્ષ માટે પ્રત્યેક ભાઈની તે સમય પૂરતી પત્ની રહીશ, અનુક્રમે, જ્યેષ્ઠથી લઈને કનિષ્ઠ સુધી. તે વર્ષ દરમિયાન, અન્ય ભાઈઓએ મારી સાથે વાત કરવા તેમની આંખો નીચી રાખવી. (વધારે સારું જો તેઓ વાત જ ન કરે.) તેમણે મને સ્પર્શ ન કરવો, મારી આંગળીઓનાં ટેરવાંને પણ નહિ. જ્યારે મારાં પતિ અને હું સાથે હોઈએ ત્યારે, જો તેઓ અમારાં એકાંતમાં ખલેલ પહોંચાડે તો, તેમને ઘરમાંથી એક વર્ષ માટે હાંકી કાઢવાં. પુનર્લેખમાં તેમણે ઉમેર્યું કે જે વરદાને મને પાંચ પતિ સાથે મૂકી દીધી તે વરદાનને સમતોલ કરવા તેઓ મને એક અન્ય વરદાન આપશે. પ્રત્યેક વખતે જ્યારે હું નવા ભાઈ પાસે જાઉં ત્યારે, હું ફરીથી અક્ષતા હોઈશ.

હું એમ ન કહી શકું કે વ્યાસનાં ચુકાદાથી મને આશ્ચર્ય થયું. (શું તેમનાં પ્રેતાત્માઓએ વર્ષો પહેલાં મને આવા ભાગ્ય સાથે ડરાવી નહોતી?) પણ હવે જ્યારે તે એક વાસ્તવિકતા બનવા જઈ રહ્યું હતું ત્યારે, મને એ વાતે આશ્ચર્ય થયું કે તેણે મને કેટલી ક્રોધિત કરી—ને કેટલી લાચાર. જોકે ધાઈ માએ મને એમ કહી આશ્વસ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે અંતે પુરુષોને સદીઓથી જે સ્વતંત્રતા હતી તે સ્વતંત્રતા મને પણ મળી હતી, પણ મારી પરિસ્થિતિ તે પુરુષ કરતાં તદ્દન અલગ હતી જેને ઘણી પત્નીઓ હતી. તેની જેમ, હું કોની સાથે, ક્યારે સહશયન કરું તેની પસંદગી મારી પાસે નહોતી. એક સામૂહિક પ્યાલાની જેમ, હું એક હાથથી બીજા હાથમાં પસાર થતી રહીશ, હું તે ઈચ્છું કે ન ઈચ્છું.

મારાં કરતાં મારાં પતિઓનાં લાભ માટે નિયત કરાયેલાં, કૌમાર્યનાં વરદાનથી પણ હું કંઈ વિશેષ પ્રસન્ન નહોતી. સ્ત્રીઓને અપાતા વરદાનની આ જ પ્રકૃતિ હોય તેવું લાગ્યું—વરદાનો જે, અમે ક્યારેય ઇચ્છતા નહોતા તેવી ભેટની જેમ અપાય છે. (શું કુંતીએ પણ આવું જ મહેસૂસ કર્યું હશે જ્યારે તેમને એવું કહેવાયું કે તેમને ગર્ભવતી કરવામાં દેવોને આનંદ થશે? એક ક્ષણ માટે, મારી અંદર અનુકંપાનું શૂળ ઉઠ્યું. ત્યારબાદ ક્રોધની ભરતીમાં તે ગુમ થઇ ગયું. જો તેઓ ન હોત તો, હું આ દયનીય પરિસ્થિતિમાં ન હોત.)

જો ઋષિએ પૂછવાની દરકાર કરી હોત તો, મેં વિસ્મરણની ભેટ માંગી હોત, જેથી કરીને જ્યારે હું એક ભાઈ પાસે જાઉં ત્યારે પહેલાંની યાદથી મુક્ત રહી શકું. અને તે સાથે, મેં એવી પણ વિંનતી કરી હોત કે, અર્જુન મારો પ્રથમ પતિ હોય. પાંડવોમાંથી માત્ર તે એક જ હતો જેના વિષે મને એમ લાગ્યું કે હું તેની સાથે પ્રેમમાં પડી શકું. જો તે પણ મને પ્રતિસાદમાં ચાહી શક્યો હોત તો, કદાચ કર્ણ વિષેના મારાં પસ્તાવાઓને હું બાજુ પર મૂકી શકી હોત અને સુખની પ્રતિકૃતિ જેવું કંઇક થોડું શોધી શકી હોત.

• • •

એક પછી એક એમ, મને અન્ય ચાર પાંડવો સાથે વિવાહિત કરવામાં આવી. પંડિતે યોગ્ય મંત્રઘોષ કર્યો અને અમારાં પર પીળાં ચોખા વેર્યાં ને મેં પ્રત્યેક પુરુષનાં હાથમાં મારો હાથ મૂક્યો. મારાં મસ્તિષ્કનાં એક ભાગે સૂક્ષ્મ ભેદ નોંધ્યાઃ યુધિષ્ઠિરની હથેળી સૌથી સુંવાળી હતી, ગદા ચલાવીને ભીમની કઠોર હતી, મેં જાણ્યું હતું કે ગદા તેનું પ્રિય શસ્ત્ર હતું, અને મારાં આશ્ચર્ય વચ્ચે, તેની હથેળી મારી હથેળીમાં ધ્રુજી રહી; નકુલનાં હાથ કસ્તૂરીથી સુગંધિત હતાં; સહદેવનાં જમણા હાથની વચલી આંગળી પર શાહીનો ડાઘ હતો. મેં પ્રયત્ન કર્યો—બહુ સફળતાપૂર્વક નહિ— આ કડીઓ ઉકેલવાનો. મને ધ્યાનમાં આવ્યું કે, સ્વયંવર વખતે અમારી ઉતાવળી વિધિમાં, અર્જુન અને મને એકબીજાનાં હાથ પકડવાની તક જ નહોતી મળી.

આ વક્રોક્તિએ મને અર્જુનને શોધવા પ્રેરી, તે જોવા કે તે શું કરી રહ્યો હતો. મારાં ઘૂંઘટ નીચે મારાં ચહેરાને છુપી રીતે ત્રાંસો કરી, એક બાજુએ બેઠેલાં તેને મેં શોધી કાઢ્યો, ઉજવણીઓનો હિસ્સો બનવાનો જાણે તેણે ઇન્કાર કર્યો હોય તેમ, તે દૂર જાણીજોઈને અનિમેષ નજરે તાકી રહ્યો. તેના મુખનાં કટુ પતનથી મને આઘાત લાગ્યો. મેં એવી અપેક્ષા નહોતી રાખી કે હું માત્ર તેની નથી તે વાસ્તવિકતાની તેને આટલી બધી દરકાર હશે. મેં એક અનિચ્છનીય હિલચાલ કરી હોવી જોઈએ, કારણકે મારી તરફ જોવા તેણે તેનું માથું ફેરવ્યું. તેની આંખો ક્રોધિત હતી—જાણે કે તેના ભાઈઓ સાથે વિવાહ કરવાની પસંદગી કરનાર હું હતી, અને તે રીતે તેની સાથે મેં તેનો

વિશ્વાસઘાત કર્યો!

મેં મારું ઘૂંઘટ ઉઠાવ્યું અને તેની સામે એકીટસે જોયું, એ વાતની પરવાહ કર્યા વિના કે મારાં અભદ્ર વર્તન વિષે તેના ભાઈઓ શું વિચારશે. મારે અર્જુનને સંદેશ મોકલવો જ પડે તેમ હતો અને હું જાણતી હતી કે ઘણા લાંબા સમયમાં આ મારી આખરી તક હશે. વ્યાસની આચારસંહિતા મુજબ, આવતા બે વર્ષ માટે અમે એકબીજા સાથે એકાંતમાં વાત સુદ્ધાં પણ નહોતા કરી શકવાના. હું તેને સમજાવવા જીવ પર આવી ગઈ હતી કે આ પરિસ્થિતિ તેની જેમ મને પણ વિશેષ રૂચિકર નહોતી. કે તે આવતા બે વર્ષ માટે, અમે જે પણ સાથે ભોગવ્યું ભલે તે ક્ષણિક હતું તો પણ તેને તેના મનમાં યાદ રાખેઃ માર્ગ પર તે હેતની ક્ષણ, મારાં ઘવાયેલા પંજા પર તેના કોમળ હાથ હું માત્ર ત્યારે જ અમારાં નવા સંબંધને બચાવવાની આશા રાખી શકું તેમ હતી. હું તારી વાટ જોઇશ , મેં તેને મારી આંખો દ્વારા કહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેણે તેની નજર ચૂકાવી. મારું હૃદય બેસી ગયું કારણકે મેં જોયું કે જે હતાશ રોષ તે તેના ભાઈઓ અથવા તેની માતા તરફ વ્યક્ત ન કરી શક્યો તે હતાશ રોષનું નિશાન તેણે મને બનાવી.

આ તબક્કા માટે મેં કુંતીને દોષી ઠેરવ્યાં. તેઓ તેમનાં પુત્રની માનસિકતા જાણતાઃ જો તે મને માત્ર તેની જ ન કરી શકે તો, તે મને સહેજ પણ ઈચ્છતો નહોતો. તે વિવાહનાં ચક્રમાં જઈ શકે, પણ તે પોતાનું હૃદય મારાંથી અળગું રાખશે. અને શું એ જ તે નહોતું જે કુંતી ઇચ્છતા હતાં?

ત્યારબાદ, ધ્રિએ યુકિતપૂર્વક અન્ય ચાર નાના ભાઈઓને વાઘનાં શિકાર માટે મોકલી દીધા, મારાં પિતાએ તેમનાં તમામ સ્નેહીજનોને લગ્નનાં વૈભવી કહેણ મોકલાવ્યા, અને યુધિષ્ઠિર મારાં મહેલમાં આવ્યાં. અર્જુનનાં અનુચિત ગુસ્સા પર હજી શોક મનાવતી, હું અનિચ્છાએ તેમની પાસે ગઈ. પણ કદાચ મારી પોતાની પરિસ્થિતિએ મને મારાં પતિ સાથે હું સામાન્ય રીતે હોત તેના કરતાં વધારે ધીરજવાન બનાવી. જ્યારે તેમણે મૃદુતાની શરૂઆત કરી ત્યારે, મેં મારી જાતને પીછેહઠ કરતા અટકાવી. હું તેમને મારી હતાશાનો ભોગ નહિ બનાવું, મેં મારી જાતને કહ્યું. ઉદાર, નમ્ર અને વિદ્વાન, તેઓ સરળ હતાં, જોકે મને તેમનામાં વિનોદવૃત્તિ ઓછી લાગી. (માત્ર પાછળથી હું અન્ય બાબતો શોધવાની હતીઃ તેમની જીદ, સત્ય સાથે તેમનું વળગણ, નૈતિકતાનાં તેમના સતત બોધ, તેમની જક્કી સારપ.) શૈયામાં, મારાં આશ્ચર્ય વચ્ચે, તેઓ શરમાળ હતા અને ઝડપથી સાવધાન થઇ જતાં. ધીરે ધીરે મને સમજાયું કે સ્ત્રીને અનુરૂપ જાતિય વર્તન કેવું હોવું જોઈએ—જે એક લાંબી સૂચી હતી—અને કેવું ન હોવું જોઈએ તેના વિષે તેમનાં મસ્તિષ્કમાં વિચારોનો સંગ્રહ હતો. (શું તે વિચારો કુંતીએ ત્યાં મૂક્યા હતાં?) હું જોઈ શકી કે તેમને પુનઃશિક્ષિત કરવા મારે સૂચક શક્તિને સમર્પિત કરવી પડે તેમ હતું.

તે ઘણું લાંબુ વર્ષ બની રહેવાનું હતું.

17

પિતામહ

ધ્રિએ તાકીદનો સંદેશ મોકલ્યોઃ યુધિષ્ઠિર અને મારે નગરની ટોચે આવેલા સંત્રી કિલ્લામાં તેને મળવું. અમે જ્યારે તે કિલ્લા પર ચઢ્યા ત્યારે, કામ્પિલ્ય તરફ ધસી આવતા વિશાળ સૈન્યને અમે જોયું.

ભયથી મને તમ્મર આવી ગયા. મારાં સ્વયંવરને માત્ર બે સપ્તાહ જ થયા હતા. શું અસફળ ઉમેદવારો વેર લેવા પાછા ફર્યા હતા? પણ યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, “જુઓ, પેલો હસ્તિનાપુરનો ધ્વજ છે!”

“એવું લાગે છે કે તમારા મોટાબાપાએ તમારું ઘરે સ્વાગત કરવા રસાલો મોકલ્યો છે!” ધ્રિએ માર્મિક સ્મિત સાથે કહ્યું.

“હવે જ્યારે તેમણે જાણ્યું છે કે તેમનાં ભત્રીજાઓ રાખ અને હાડકાનો ચૂરો થઇ જવાને બદલે—જીવતા છે અને ખુશહાલ છે—અને વળી શક્તિશાળી દ્રુપદ સાથે સંલગ્ન છે, ત્યારે તેઓ બીજું તો શું કરી શકે?” ધ્રિ જેવા જ માર્મિક સ્મિત સાથે, યુધિષ્ઠિરે કહ્યું. મને નવાઈ લાગી. તેમના ભાઈઓ જ્યારે તેમના કૌરવ પિતરાઈઓને અપશબ્દો બોલે ત્યારે, તેમને અટકાવી, તેઓ તેમની સાથે હંમેશા વિવેકી રહેતા. તો તેમને પણ તેમના ગૂઢ રહસ્યો હતા, મારાં લગભગ સર્વાંગ સંપૂર્ણ પતિદેવ!

પણ હવે તેઓ ગઢની ધારથી નીચે ઝૂકી રહ્યા હતા, પહેલીવાર મેળે જતા એક બાળક જેટલા જ પ્રસન્ન. “જુઓ, પાંચાલી! પિતામહ સ્વયં આપણને લેવા આવ્યા છે!”

સૈન્યનું નેતૃત્વ કરતા મેં શ્વેત અશ્વ પર સવાર એક પુરુષને જોયો, તેની દાઢી ચાંદીની નદીના પ્રવાહ જેવી હતી. તેના બખ્તર પર, પરાવર્તિત થતો સૂર્ય, આંખો આંજી નાખતો હતો. તેની આસપાસના સૌને તે વામણા સાબિત કરતો હતો.

તો આ હતા ભીષ્મ, મારાં પતિઓનાં પિતામહ, ભયંકર પ્રતિજ્ઞાઓના સંવર્ધક, એ યોદ્ધા કે જેના વિનાશ માટે શિખંડીએ પોતાનું જીવન સમર્પિત કર્યું હતું. ઘૃણા અને આકર્ષણ વચ્ચે ચિરાયેલી હું, તેમના પરથી નજર હટાવી ન શકી.

અભિમાન અને બાલિશ સ્મિત સાથે, યુધિષ્ઠિરે મારી સામે જોયું. “તેઓ કોઈનો પણ શ્વાસ થંભાવી શકે તેમ છે, નહિ!”

હંમેશની જેમ તેમણે મને ખોટી સમજી.

ભીષ્મે અભિવાદનમાં તેમનો હાથ ઉંચો કર્યો—તેમણે યુધિષ્ઠિરને ઓળખી જ લીધા હોવા જોઈએ. આટલા અંતરે હોવા છતાં પણ મેં, તેમનો વ્યાપક અને આરપાર વીંધતા ભાલાં જેવો, સ્નેહ અનુભવ્યો.

મારાં પિતાજીએ ભીષ્મનું આદરપૂર્વક અભિવાદન કર્યું, પણ તેમણે સ્પષ્ટતાથી કહ્યું. "છેલ્લી વખત દુર્યોધને લગભગ તેમને મારી જ નાખ્યા," તેમણે કહ્યું. "કોણે કહ્યું કે આવતી વખતે તે સફળ નહિ થાય? મારી એક માત્ર પુત્રી વિધવાના શ્વેત વસ્ત્રોમાં મારી પાસે પાછી મોકલવામાં આવે તે હું નથી ઈચ્છતો." મારાં વૈવાહિક દુર્ભાગ્ય કરતાં તેમના નવા મિત્રોને ગુમાવવા વિષે તેઓ વધારે ચિંતિત લાગ્યા.

આ અપમાનથી ભીષ્મની આંખો ભડકી ઉઠી. પણ તેમણે માત્ર આમ કહ્યું, "તેમની રક્ષા માટે મારું જીવન." તેઓ એટલા સરળ પ્રભાવથી બોલ્યા કે મારાં પિતાએ આ મુલાકાત માટે જેમને આમંત્રિત કર્યાં હતાં તેવા કૃષ્ણ સુદ્ધાંએ પણ, સહમતિ સૂચક મસ્તિષ્ક ધૂણાવ્યું.

"તેમને જવા દો," તેમણે મારાં પિતાને કહ્યું. "પિતામહની નજર હેઠળ, દુર્યોધન કશું નહિ કરે—થોડા સમય માટે તો નહિ જ. અને વળી, કેટલો સમય સુધી તમે તેમને એકાંતમાં અલગ રાખી શકશો? છેવટે તો, તેઓ શૂરવીરો છે."

જ્યારે મારાં પિતા અને તેમના દરબારીઓ ખંડ છોડી ગયા ત્યારે, ભીષ્મે કૃષ્ણને આલિંગન આપ્યું. મને ખબર નહોતી કે તેઓ એકબીજાને આટલું સારી રીતે જાણતા હતાં. મારી અજ્ઞાનતાએ મને ત્રાસ આપ્યો.

"હવે તે શરું થાય છે, ગોવિંદ," ભીષ્મે કહ્યું, તેમને એક એવા નામથી બોલાવીને જે મેં પહેલાં ક્યારેય સાંભળ્યું નહોતું. (કૃષ્ણનાં કેટલાં ચહેરાઓ હતાં? એક નિરાશા સાથે, મેં અનુભવ્યું, કે હું તે સઘળાં ક્યારેય નહિ જાણું.) બે પુરુષોએ એકબીજા સામે જોયું, એક એવા રહસ્ય સાથે ગંભીર જે તેઓ અમારી સાથે ક્યારેય સાઝા નહિ કરે. તેમણે મને જાણે બાળક હોવાનો અહેસાસ કરાવ્યો.

પછી ભીષ્મ યુધિષ્ઠિર તરફ વળ્યા, તેમના કાનમાં કંઈક કહેતા. "બદમાશ!" તેમણે ઠપકો આપ્યો. "શા માટે તેં મને જણાવ્યું નહિ કે તમે જીવતા હતા? જ્યારે મેં વિચાર્યું કે તમે છોકરાઓ સળગતા ગૃહમાં નાશ પામ્યા છો, ત્યારે તે વિચારે મને લગભગ મારી જ નાંખ્યો!" તેમનો સૂર વિનોદી હતો, પણ તેમના ચહેરાએ તેમની લાગણીની ગહનતા દર્શાવી. તેમના મુખની આસપાસ ઊંડી રેખાઓ ઉપસી આવી. અચાનક, તેમની ઉંમર દેખાવા લાગી. જ્યારે તેમણે તેમની આંખો લૂછી ત્યારે, હું મારી જાતને તેમને તાકી રહેતા અટકાવી ન શકી. મેં ક્યારેય એવા પુરુષને નહોતો જોયો—તેમાં પણ વળી વિખ્યાત યોદ્ધો તો નહિ જ—જે આંસુ સારે.

પણ એક જ શ્વાસમાં તેમણે શોકને ખંખેરી નાંખ્યો અને મારાં હાથ તેમના હાથમાં લીધા. તેમનો ચહેરો શુદ્ધ આનંદથી છલકાઈ ઉઠ્યો. "સૌથી વહાલી પૌત્રી," તેમણે કહ્યું, "તારાં નવા ઘરે હું તારું ભાવભીનું સ્વાગત કરું છું!" પોતાના જીવનમાં કોઈએ મારું આટલું પ્રત્યાયક સ્વાગત નહોતું કર્યું. પોતાના ઘરમાં કોઈ મારું સ્થાન શોધવા આટલું તત્પર ક્યારેય નહોતું.

અત્યાર સુધી, શિખંડી માટે, મેં ભીષ્મની ઘૃણા કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. પણ હવે મને લાગ્યું કે હું તેમની આનંદી મોહકતાનો સામનો નહિ કરી શકું. તેમના સ્મિતની હૂંફમાં મારાં અવિશ્વાસને મેં પીગળતા અનુભવ્યો. કદાચ, મેં વિચાર્યું, અંતે હું ત્યાં જઈ રહી હતી જ્યાંની હું હતી.

કૂચ કરતા સૈનિકો, રંગાયેલા હાથીઓ, શંખ ને શિંગા ફૂંકતા સંગીતકારો દ્વારા રક્ષિત, પાંડવો વિજયાનંદમાં હસ્તિનાપુર પાછાં ફર્યા. રેશમી ઓશિકાઓ અને સોનેરી પડદાઓ સાથે ચળકતા રથમાં કુંતી અને મેં સવારી કરી. અમારી પાછળ, મારાં પિતાજીની વિદાય ભેટ એવી આભૂષણોથી ભરેલી પેટીઓ, લઈને માણસો આવ્યા. કુંતીનાં ચહેરા પર નાનું, સંતુષ્ટ સ્મિત હતું—અને શા માટે ન હોય? દુર્યોધન જેમને ક્રોધિત કરતા ખચકાય તેવા શક્તિશાળી સંબંધીઓ સાથે, તેમના પુત્રો હંમેશ કરતા વધારે શ્રીમંત અને સુરક્ષિત હતા. સમગ્ર ભારત પાંચ ભાઈઓ સાથે મારાં વિવાહની કથાથી જીવંત હતું, એવા પાંચ ભાઈઓ કે જેમની પુત્રનિષ્ઠા એવી હતી કે તેમણે તેમની માતાના વચન ભંગને બદલે પત્નીને વહેંચવાનું પસંદ કર્યું. અમારી બૌદ્ધિક અથડામણોમાં પણ, તેઓ અગ્રેસર રહેતા હતા, અર્જુન અને મારી વચ્ચેનો એવો સંબંધ સફળતાથી નષ્ટ કરતા જે કદાચ બંધાઈ શક્યો હોત જો અમે માત્ર એકબીજાના જ હોત—એવું બંધન જેણે તેને સલાહ માટે, વખતસર, તેમના બદલે મારી તરફ આવવા પ્રેર્યો હોત.

મારાં મોઢે પિત્તની જેમ ચઢતી કટુતાને હું ગળી ગઈ. અમારું યુદ્ધ હજુ પૂરું નહોતું થયું. તેમનું નિરીક્ષણ કરતા, તેમની નબળાઈઓ વિષે સમજતા, હું મારા સમયની રાહ જોઇશ. તે દરમિયાન, પુત્રવધૂની મારી ભૂમિકાને હું સંપૂર્ણપણે નિભાવીશ.

“હસ્તિનાપુરનો મહેલ કેવો છે?” મેં મારાં સૌથી નમ્ર સ્વરે પૂછ્યું.

“તે અતિભવ્ય છે,” તેમણે તિરસ્કારસૂચક સ્વરે કહ્યું. આસપાસ કોઈ ન હોવાને લીધે, તેમને માધુર્યનો આડંબર કરવાની જરૂર નહોતી. “તને જે કોઈ પણ મહેલની આદત છે તેના કરતા તે ઘણો વધારે ભવ્ય છે.”

• • •

જોકે મેં કુંતીના શબ્દો પર સંશય કર્યો, તેમ છતાં તે શબ્દોએ મારું નવું ઘર જોવાની મારી આતુરતાને ઉત્તેજન આપ્યું. મેં એક એવી ઈમારતની કલ્પના કરી, જે દરેક રીતે, મારાં પિતાના કિલ્લા કરતા વિપરીત હશેઃ હવાઉજાસવાળી અને તેજસ્વી, દરેક જગ્યાએ બારીઓ અને ઝરૂખામાં ખુલતા વિશાળ દરવાજા સાથે. તેની દીવાલો આછા રાતા રેતાળ પથ્થરની હશે. તેના બગીચાઓ રંગ અને પંખીગાનનો ઉત્સવ હશે. સૌથી ઉંચે રહેલા, મારાં ઓરડાઓ દૂરની આમ્રમંજરીઓની સુગંધ લઈ આવતા પવનોથી શુદ્ધ થશે. આરસથી જડાયેલા ઝરૂખામાંથી હું સમગ્ર નગર પર નજર નાખીશ અને જાણીશ કે શું ચાલી રહ્યું છે, આથી જ્યારે યુધિષ્ઠિર રાજા બનશે ત્યારે, હું તેમને સમજદારીથી સલાહ આપી શકું.

જો ધાઈ મા (કે જેમને કુંતીએ અન્ય સેવકો સાથે રસાલાના છેવાડે ધકેલી દઈ, નાપસંદ કર્યા હતા) રથમાં હોત તો, હું શું વિચારી રહી હતી તે તેમણે તત્કાલ જાણ્યું હોત. તેમણે તેમની જિહ્વાથી ડચકારો કર્યો હોત અને તેમનો નીચેનો ઓષ્ઠ ફુલાવી તેમની એક મનપસંદ કહેવતથી મને ચેતવી હોતઃ અપેક્ષાઓ તમારા માર્ગમાં છુપાયેલા ખડકો સમાન છે—તેમનું એક માત્ર કામ તમને ગોથા ખવડાવવાનું જ છે.

• • •

હસ્તિનાપુરમાં યુધિષ્ઠિર અને મને ફાળવવામાં આવેલા નિવાસો કરતા કશું પણ મારી કલ્પનાઓથી આટલું અધિક વેગળું ન હોત. મહેલની મધ્યમાં આવેલો ઓરડાઓનો એક સમૂહ

(અમને સુરક્ષિત રાખવા, કુંતીએ દાવો કર્યો) એવા વરંડામાં ખૂલતો હતો જે વિકૃત અંગભંગીઓમાં કેદ થયેલી નર્તકીઓનાં પૂતળાઓથી ભરેલો હતો. ખંડો જોકે વિશાળ હતા, તેમ છતાં તેમણે મને એક આંચકો આપ્યો. વધારે પડતી આડંબરવાળી સજાવટ, વધારે પડતા મોટા તકિયાઓ, મારાં પગની ઘૂંટી સુધી અડી જતી વધારે પડતી નરમ જાજમો, અને અમારે જેની જરૂર હતી તેના કરતા ઘણા વધારે રાચરચીલાંથી ઓરડાઓ ગીચ હતા. જટિલ વસ્તુઓએ પ્રત્યેક ઉપલબ્ધ સપાટી પર કબજો જમાવ્યો. આ વસ્તુઓને સાફ કરતો, સેવિકાઓનો સમૂહ હંમેશાં ધમાલ મચાવતો રહેતો, ને મારી તરફ મૂઢતાથી તાકતો રહેતો. તેણે મને મારાં પિતાના દરબારની ઉગ્ર ઉદાસી માટે લગભગ હિજરાવી. એકવાર મેં સજાવટને સાદગીપૂર્ણ કરવાનું સૂચન પણ કર્યું. પણ કુંતીએ (જ્યારે તેઓ યુવાન વધૂ તરીકે આ મહેલમાં આવ્યા હશે ત્યારે આ ઓરડાઓ તેમના જ હોવા જોઈએ) ભાવશૂન્ય રીતે મને જણાવ્યું કે એક સમયે રાજા પાંડુની રહેલી, અહીંની દરેક વસ્તુ પવિત્ર હતી.

મારાં નિવાસોથી મને ગૂંગળામણ થતી હોવા છતાં પણ, વિચિત્ર રીતે તેમને છોડી દેવાની મારી અનિચ્છા હતી. તેના ઉપસેલા સુવર્ણ ગુંબજ અને વળાંકોવાળી કિનારો સાથે, ટીપેલી ધાતુથી કોતરણી કરેલા તેના દરવાજા સાથે, આ મહેલ પોતે જ એક કુતૂહલ હતો, તેનું રાચરચીલું રાક્ષસોની એક પેઢીને સમાવિષ્ટ કરી શકે તેટલું વિરાટ હતું. પણ આનંદી દમામ નીચે મારાં પતિઓનું અધમ ઇચ્છતું એવું કંઇક અમંગળ અને લાળ ટપકાવતું લપાઈ રહ્યું. હવે તેણે તેનું ધ્યાન મારાં તરફ કેન્દ્રિત કર્યું હતું વિશ્વાસપૂર્વક તે જાણવા કે પાંડવ સાંકળમાં શું હું જ તે નબળી કડી હતી કે કેમ. મેં તેને આવતા અનુભવ્યું, જોકે કઈ દિશામાંથી તેનું અનુમાન હું ન કરી શકી. તેનાથી મને ભૂગર્ભમાં સંતાઈ જવાનું મન થયું—હું, કે જેણે મારાં પિતાનાં ઘરની સુરક્ષાને છોડી દેવા અને ઇતિહાસમાં કૂદી પડવા અધીરાઈપૂર્વક ક્રોધાવેશ પ્રગટ કર્યો હતો!

પણ હમણાં જ વિવાહ કરીને આવેલી રાજવી પુત્રવધૂ તરીકે, મને મારી જાતને છુપાવવાની અનુમતિ નહોતી. નગરનાં પ્રસંગોમાં, મારે યુધિષ્ઠિર સાથે રથમાં સવાર થવું પડતું.(મને સમજાયું કે આ સવારીઓમાં, મારાં આશ્ચર્ય વચ્ચે, હું પ્રખ્યાત હતી. મારાં લગ્ન વિષે કંઇક હતું જેણે લોકોનું ધ્યાન આકર્ષિત કર્યું હતું. મારી હાજરીને ઘણા હર્ષોલ્લાસ સાથે વધાવવામાં આવતી, એક એવી વાસ્તવિકતા જેણે કુંતીને ગર્વ અને ત્રાસ વચ્ચે ડગમગાવ્યા.) વિસ્તૃત પરિવાર વચ્ચે અનંત ભોજન સમારંભો થતા (કૌરવોને ઘોંઘાટ ભરેલી મદ્યપાનની મિજબાનીઓ ગમતી) જેમાં ભાગ લેવાનું મારી પાસેથી અપેક્ષિત હતું (યોગ્ય રીતે ઘૂંઘટમાં અને પ્રૌઢ સ્ત્રી સાથે), જોકે મદ્યપાન અને દ્યુતક્રીડા શરું થાય અને બધું રસપ્રદ થવા લાગે તે પહેલાં, આ મિજબાનીઓને મારે, અન્ય પત્નીઓ સાથે છોડી જવી પડતી. પાછલા પહોરે, કુંતી મહેલની અન્ય સ્ત્રીઓની મુલાકાત માટે મને તેમની સાથે ખેંચી જતા. આ મેળાવડાઓમાં, અન્ય સ્ત્રીઓ આભૂષણો અને વસ્ત્રોના બેપરવાહ પ્રદર્શનમાં, અથવા તેમના પતિઓના પરાક્રમોના વિનમ્ર સંદર્ભો આપવામાં ઘણો સમય વ્યતીત કરતી. જ્યારે હું તેમાં ભાગ ન લઉં ત્યારે, તેઓ દ્વેષપૂર્વક એકબીજાને કેટલાંક એવા લોકો વિષે કહેતી જેઓ પોતાની જાતને બીજા કરતા વધારે સારા સમજતા હતા કારણકે તેઓ એક કરતા વધારે પુરુષ સાથે વિવાહિત હતા. જો મેં એકલતા ન અનુભવી હોત તો જ નવાઈ હોત.

મને કોઈ એવી વ્યક્તિની ભૂખ હતી જેની સાથે હું બુદ્ધિપૂર્ણ અને પ્રામાણિક સંવાદ કરી શકું. ધ્રિ હસ્તિનાપુરના અમારા રસાલા સાથે આવ્યો હતો, પણ તે જેવો દ્રોણને મળ્યો અને તેમને

પોતાના ગુરુ થવા મનાવી લીધા કે તરત જ, મારાં પિતાએ તેને કામ્પિલ્ય પાછો બોલાવી લીધો. આ અમારી પ્રથમ જુદાઈ હતી, અને મને ભયાનક રીતે તેની ખોટ સાલી—તેની ધીરજ, શબ્દો વગર મને સમજવાની તેની ક્ષમતા, મારાં કાર્યોમાં તેની અસહમતિ છતાં મારાં માટે તેનું દ્રઢ સમર્થન. મને તેના ક્રોધ સુદ્ધાંની પણ ખોટ સાલી. મને કૃષ્ણની પણ, ખોટ સાલી—જે રીતે તેમનું હાસ્ય મારી સમસ્યાઓના ગાંભીર્યને ઓછી કરવામાં મદદ કરતુ. મેં ઈચ્છ્યું કે તેઓ અમારી મુલાકાત લે. જોકે કુંતીની ટીપ્પણીઓમાંથી મેં જાણ્યું કે અહીં હસ્તિનાપુરમાં એક પત્નીને તેના પતિની હાજરી સિવાય અન્ય કોઈ પુરુષને મળવાની અનુમતિ નહોતી, તેમ છતાં હું જાણતી કે તેમને એકાંતમાં મળવા હું કોઈ માર્ગ શોધી કાઢીશ. ધાઈ મા સાથે વાત કરવાથી મારો ભાર હળવો થઇ જાત, પણ તેઓ પોતાના કામમાં જ વ્યસ્ત રહે તેવી તકેદારી કુંતીએ રાખી. ઝઘડો કર્યા સિવાય હું તેમનો વિરોધ કરી શકું તેમ નહોતી, અને હું હજી તેના માટે તૈયાર નહોતી. વિશ્વ વિષેના અવાસ્તવિક તેમ છતાં રસપ્રદ વિચારો ધરાવતા એવા યુધિષ્ઠિર સુદ્ધાંને પણ આવકારી શકું તેટલી લાચાર હું હતી, પણ તેઓ તેમના પોતાના કાર્યોમાં વ્યસ્ત હતા, અને હું તેમને માત્ર શયનખંડમાં જ મળી શકતી.

• • •

અહીં આવ્યા બાદ જે ઘણા બધા લોકોને હું મળી, તેમાંથી મોટાભાગના અજ્ઞાનતામાં સરી ગયા, પણ કેટલાંક અત્યંત પ્રભાવશાળી બની રહ્યાં. નેત્રહીન નરેશ જ્યારે પણ અમે મળતા, ત્યારે મારાં પતિઓને ગળે લગાવી અને દેવોને તેમના પર કૃપા વરસાવવા જોર જોરથી બૂમો પાડી, અદ્ભુત નાટક કરતા. તેમણે મને પણ આવા સામાન્ય વચનોથી આશિશ આપ્યા જેમ કે તું સો પુત્રોની માતા બને, અથવા અખંડ સૌભાગ્યવતી. (અમે સ્વાભાવિક રીતે, જાણતા કે, અમારા સમગ્ર પાંડવ વંશનું નિકંદન વળે તેનાથી વિશેષ તેમને કશું જ પસંદ નહોતું.) તેમના આ આડંબરને મારાં અન્ય પતિઓ ભાગ્યે જ સહન કરી શકતા (અર્જુન કચવાટ કરતો, જ્યારે ભીમનો ચહેરો સાવધાનીના આછા જાંબુડિયા રંગમાં ફેરવાઈ જતો), પણ યુધિષ્ઠિર વૃદ્ધ પુરુષને પગે લાગતા અને વિશુદ્ધ વહાલ સાથે તેમના સ્વાસ્થ્ય વિષે પૃચ્છા કરતા. શું તેઓ સંત હતા, અથવા તેમનામાં માત્ર સામાન્ય બુદ્ધિનો અભાવ હતો? બંને પરિસ્થિતિમાં, તેમનું વર્તન અત્યંત ક્રોધ ઉપજાવે તેવું હતું.

અને પછી, જેમના પત્ની સદગુણ વિષે આટલા બધા ગીતો રચાયા હતા, તેવા આંખે પાટા બાંધેલા ગાંધારી હતા. પહેલી નજરે મેં તેમને વધારે પડતા પરંપરાગત અને કહ્યાગરા માની અવગણ્યા. સ્ત્રીઓની બેઠકોમાં તેઓ કોઈ વિચાર વ્યક્ત ન કરતા; પરિવારના ભોજન સમારંભોમાં, તેઓ તેમનું સમગ્ર ધ્યાન તેમના દ્રષ્ટિહીન પતિની જરૂરિયાતો પર કેન્દ્રિત રાખતા. પણ નિરીક્ષણ અને પૃચ્છાના થોડા અઠવાડિયાઓ બાદ, ધાઈ માએ કહ્યું, "તેમની સ્વસ્થતાથી મૂર્ખ ન બનીશ. મોટાભાગનાં લોકો સમજી શકે તેના કરતા ઘણી વધારે શક્તિ સાથે, તેઓ ખતરનાક છે, અને આ દિવસોમાં તેઓ આ શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો નિર્ણય કરી પણ શકે." તેમણે મને કહ્યું કે કેવી રીતે, ગાંધારીના તેમના પતિ પ્રત્યેનાં સમર્પણથી ખુશ થઈને, કોઈક દેવે તેમને એક વરદાન આપ્યું હતું. જો ક્યારેય પણ તેઓ તેમનો આંધળો પાટો હટાવી લઇ કોઈકની સામે જુએ તો, તેઓ તેને સાજો કરી શકે—અથવા તો તેને ભસ્મીભૂત પણ કરી શકે.

હું પ્રભાવિત થઇ. મને આવા વરદાનનો કોઈ વાંધો ન હોત. મને જે મળેલા હતા તેના કરતા

તેમનું વરદાન ઘણું ઉપયોગી, અને ઘણું જ ઓછું વિચિત્ર હતું.

"તેમના ભાઈ પર પણ નજર રાખજે," ધાઈ માએ ચેતવણી આપી.

"કોણ? પેલો શકુનિ?" મેં તેને રાજદરબારમાં, દુર્યોધનના મિત્રવર્તુળમાં બેઠેલો જોયો હતો, પાતળો, વાંકો વળી ગયેલો, ભારે પોપચાંવાળી આંખો વાળો ઘરડો લાગતો પુરુષ. તેણે મારી તરફ કુદ્રષ્ટિ કરી હતી. સેવકોની કુથલીમાંથી મને ખબર પડી હતી કે તેને જુગાર અને નાચનારી કન્યાઓનો શોખ હતો. "તમે બહુ ચિંતા કરો છો ધાઈ મા," મેં ધાઈ માને કહ્યું.

"કોઈકે કરવી જ પડે," તેમણે કઠોર સ્વરે કહ્યું. "અને તે તારો સૌથી મોટો બાદશાહી પતિ તો ચોક્કસ નથી જ, કે જે સમગ્ર વિશ્વ તેને ચાહે છે તેવી ભ્રમણામાં પરિશ્રમ કરે છે."

• • •

જ્યારથી હું હસ્તિનાપુર આવી ત્યારથી જે એક પુરુષને મેં નહોતો જોયો તે હતો કર્ણ. હું જાણતી હતી કે તેને પોતાનો ખાસ મિત્ર ગણતા, દુર્યોધનની વિંનતીથી, કર્ણ અંગ પ્રદેશને પોતાના મંત્રીઓનાં ભરોસે છોડી, વર્ષનો મોટો ભાગ હસ્તિનાપુરમાં જ વ્યતીત કરતો. મને એ પણ જાણ હતી કે મારાં સ્વયંવર પછી તરત જ, દુર્યોધને વિવાહ કરી લીધા હતા અને કર્ણને પણ તેમ કરવા વિંનતી કરી હતી. પણ આ એક બાબતમાં તેણે પોતના મિત્રનું કહ્યું ન માન્યું. જ્યારે મારાં પતિઓને મેં તેના આમ કરવાના કારણ વિષે વિચારતા સાંભળ્યા ત્યારે, મારાં ચહેરાને સ્વસ્થ રાખવા, મારાં શ્વાસને શાંત અને બેદરકાર રાખવા, મારે મારાં સમગ્ર આત્મસંયમને ક્રિયાશીલ કરવો પડ્યો.

હું સ્વીકાર કરું છું: કર્ણને ભૂલી જવાના, પાંડવોની સારી પત્ની બનવાના, વચનો મેં પ્રત્યેક દિવસે લીધા હોવા છતાં, મને તેને ફરીથી જોવાની ઈચ્છા થઇ. જેટલી વખત હું ઓરડામાં પ્રવેશતી, મારાં ઘૂંઘટની નીચેથી હું મારી નજર ઉઠાવતી—હું મારી જાતને રોકી ન શકતી—તેવી આશામાં કે તે ત્યાં હોય. (તે મૂર્ખ હતું. જો તે ત્યાં હાજર હોત તો, તે ત્યાંથી જતો રહ્યો હોત, મેં કરેલું તેનું અપમાન હજુ પણ તેના મનમાં તાજો ઘા જ હતું.) તેનું ઠેકાણું શોધવા, હું નિર્લજ્જતાથી સેવિકાઓની વાત સાંભળતી. તે ક્યાં અદ્રશ્ય થઇ ગયો છે તે જાણવા ધાઈ માને (રહસ્યો ખુલ્લા કરવાના તેમના આગવા માર્ગો હતા) પૂછવાની તૈયારીમાં, હું સેંકડો વખત મારી જિહ્વાને પાછી વાળી લેતી. જો તેમણે મને તેનું નામ લેતા સાંભળી લીધી હોત તો, હું તેના વિષે શું અનુભવું છું તે તેઓ જાણી ગયા હોત. અને મારાથી વિશેષ જેમણે ક્યારેય કોઈને ચાહ્યું નથી તેવા ધાઈ મા સમક્ષ પણ, મારાં હૃદયમાંથી નિર્મૂળ થવાનો ઇન્કાર કરતા, આ ગૂઢ પુષ્પને પ્રદર્શિત કરવાની હિંમત મેં ન કરી.

18

નદી

ગંગા નદીને કિનારે પિતામહે મને તેમની સાથે સહેલ કરવા આમંત્રિત કરી. "બહુ રળીયામણું હોય છે ત્યાં," ભ્રામક અને મોહક એવા તેમના તે સ્મિત સાથે તેમણે કહ્યું. "અને દરબારના વિક્ષેપોથી દૂર, આ સહેલ આપણને એકબીજાને વધારે સારી રીતે જાણવાની તક પણ આપશે."

મેં સહમતિ આપી, પણ અનિચ્છા સાથે. મારાં હસ્તિનાપુર આગમન બાદના થોડા અઠવાડિયાઓ પછી, એકલતા મારી છાતી ફરતે લોખંડના પટ્ટાની જેમ મજબૂત થતી ગઈ કે, મેં તેમની વાટ જોઈ મારો સંપર્ક કરવા (કારણકે તેઓ ચોક્કસ રીતે જાણતા હતા કે નિયમો મને તેમની પાસે જતા પ્રતિબંધિત કરતા). તેમણે સંપર્ક ન કર્યો. જ્યારે અમે ભોજન સમારંભોમાં મળતા ત્યારે પણ અભિવાદન સિવાય તેમણે મને અલ્પ ધ્યાન આપ્યું હતું, જોકે જે પણ ધ્યાન આપ્યું હતું તે વહાલ ભરેલું હતું. મને આશ્ચર્ય અને દુઃખ થયું. અમારી પ્રથમ મુલાકાત વખતે મેં તેમના સ્વાગતની હૂંફમાં આસ્થા રાખી હતી; મેં એવો વિશ્વાસ રાખ્યો હતો કે અજાણ્યાઓનાં ઘરમાં મને એક સાથી મળી ગયો હતો. પણ તેઓ તો માત્ર સૌજન્યની ભાષા જ બોલી રહ્યાં હતાં. મૂર્ખ જેવું અનુભવતા, મેં નિર્ણય કર્યો કે હું ફરીથી તેમનો વિશ્વાસ નહિ કરું. આથી, જ્યાં સુધીમાં તેમનું આમંત્રણ આવ્યું ત્યાં સુધીમાં, હવે મને તેઓ વધારે સારી રીતે જાણે તેવી મારી ઈચ્છા રહી નહોતી. અને જ્યાં સુધી તેમનો પ્રશ્ન હતો ત્યાં સુધી, હું નિશ્ચિત હતી કે પોતાની જાતને મારી સમક્ષ પ્રદર્શિત કરવા તેઓ અત્યંત ચતુર હતા.

• • •

મારી વ્યક્તિગત નિરાશાને દૂર રાખીએ તો પણ, પિતામહે મને અસ્વસ્થ બનાવી. કાશ, કે એવું કોઈક હોત જેને હું આ ગુપ્ત વાત કહી શકી હોત, પણ મારાં પતિઓ તેમનો અત્યંત આદર કરતા. કુંતીનો લાગણીશૂન્ય ચહેરો પણ પ્રસન્ન થઇ જતો જ્યારે તેઓ એવી ઘણી બધી યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ વિષે વાત કરતા જેનાથી પિતામહે તેમને મદદ કરી હતી.

"અમારી પાસે ક્યારેય નહોતા એવા પિતા તેઓ છે," એક અસાધારણ ભાવનાત્મક ધોધમાં યુધિષ્ઠિરે મને એક વખત આમ કહ્યું. "અમારાં બાળપણના વર્ષોમાં તેમણે અમારી રક્ષા કરી. અમે દ્રષ્ટિહીન રાજા માટે એક મૂંઝવણ હતા, તેમના પગના કંટક, એક એવી યાદ કે તેઓ માત્ર કારભારી જ હતા. કોઈ પ્રાંતના એક કસબામાં અમને છુપાવી દેવાનું, અમને દુકાનદારોના પુત્રો તરીકે ઉછેરવાનું, તેમને પસંદ પડ્યું હોત. અમારી માતા એકલા તેમને અટકાવી ન શક્યા હોત. પણ ભીષ્મ અમારા માટે લડ્યા."

"જો તેઓ ન હોત તો, ઘણા સમય પહેલાં જ દુર્યોધને અમારી શૈયાઓમાં જ અમારી હત્યા

કરી નાખી હોત," ભીમે ઉમેર્યું.

મને ઘણા પ્રશ્નો હતા. શું જે પ્રમાણે મેં સાંભળ્યું હતું તે પ્રમાણે તેઓ ખરેખર, નદી માતાના પુત્ર હતા, અને માતાએ ખરેખર જન્મ વખતે તેમના મોટા સાત ભાઈઓને ડૂબાડી દીધા? કથાએ કહ્યું કે, તેઓ તેમને પણ ડૂબાડવા જઈ રહ્યાં હતા, કે, તેમના પિતા, કે જેઓ રાજા હતા, તેમણે તેમને અટકાવ્યા. તે જ સમયે માતાએ તેમના પતિ અને નવજાત શિશુનો ત્યાગ કર્યો, અને જળમાં અદ્રશ્ય થઇ ગયા. મોટા થતા, પુત્રે તેની માતાને કેવી રીતે યાદ કરી હશે—એકલતા અને ઝંખના સાથે, કે પછી વ્યર્થ રોષ સાથે? તેમની ઘૃણા કરતા, શું તેમણે પ્રત્યેક સ્ત્રીની ઘૃણા કરી? શું તેમનો સઘળો સ્નેહ તેમના પિતા, તેમના રાજા અને રક્ષક તરફ સ્થળાંતરિત થયો?

જે રીતે પુરુષોની વૃત્તિ હોય છે તે રીતે, તેમના પિતા ફરીથી પ્રેમમાં પડ્યા. પણ જો તેઓ તે સ્ત્રીને આશ્વસ્ત ન કરે કે ભીષ્મના દીકરાઓ તેના દીકરાઓ સાથે રાજસિંહાસનના દાવામાં વિવાદ નહિ કરે ત્યાં સુધી તે સ્ત્રી તેમની સાથે વિવાહ નહિ કરે. તેમના પિતા પોતાની ઈચ્છાપૂર્તિ કરી શકે તે માટે, ભીષ્મે તેમના સમગ્ર જીવન દરમિયાન બ્રહ્મચારી રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. પોતાના છેલ્લા શ્વાસ સુધી, તેમણે હસ્તિનાપુરનું રક્ષણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા પણ લીધી. મનુષ્યો જ્યારે અકુદરતી બલિદાનો આપે ત્યારે, ખુશ થતા દેવોએ, આ પ્રતિજ્ઞા માટે તેમને એક વરદાન આપ્યું: જ્યાં સુધી તેઓ મૃત્યુ પામવા તૈયાર નહિ હોય ત્યાં સુધી તેમને કોઈ મારી નહિ શકે.

મારે મારાં પતિઓને ચેતવણી આપવી હતી કે જે પુરુષે વાસના અને નબળાઈને પોતાના હૃદયમાંથી આટલી સરળતાથી ખેંચીને નાખી દીધા હોય તેના પર વિશ્વાસ કરી ન શકાય. અન્યનાં દોષ માટે તેમના મનમાં કઈ રીતે કરુણા હોઈ શકે, અથવા કઈ રીતે તેઓ અન્યોની જરૂરિયાતોને સમજી શકે? માનવ જીવન કરતા પોતાના શબ્દોનું પાલન કરવું તેમના માટે વધારે મહત્વનું હતું. અને આથી જ એક ક્ષણના ખચકાટ વિના તેમણે અંબાને પાછી વળાવી દીધી હતી. એક એવો દિવસ પણ આવી શકે જ્યારે તેઓ અમારી સાથે પણ આમ જ કરે.

પછી અર્જુને કહ્યું, "તેમણે અમને સ્નેહ કર્યો."

અમે ખંડમાં હતા જ્યાં યુધિષ્ઠિર અને મેં અતિથિઓનું સ્વાગત કર્યું. તેઓ એક બારી પાસે ઉભા હતા જે એક એવા જૂના અશ્વત્થ વૃક્ષ તરફ ખુલતી જે ખંડના પ્રકાશને લોભથી ચૂસી લેતું, અને તેના હવામાં ઉડતા મૂળિયાં જાણે ગૂંચાયેલા વાળની જેમ લટકી રહેતા. હું અર્જુનનો ચહેરો જોઈ ન શકી—અતિઅલંકૃત સજાવટે મારી દ્રષ્ટિને અવરોધી. પણ તે બહુ મહત્વનું નહોતું. જાદુગરણીએ મને સારી રીતે શીખવ્યું હતું. જે રીતે તેનો સ્વર નિર્બળ થયો તેના પરથી મને સમજાયું જે તે ક્યારેય નહિ સ્વીકારેઃ તેમના સમગ્ર બાળપણ દરમિયાન મારાં પતિઓ વહાલ માટે તરસતા. કુંતીએ તેમને તેમનું સમગ્ર અક્કડ સમર્પણ આપ્યું હતું, પણ કોમળતા નહિ. કદાચ જ્યારે તેઓ વનમાં વિધવા અને એકલા રહી ગયા ત્યારે તેમણે કોમળતાને પોતાના સ્વભાવમાંથી છેદી નાંખી હતી. કદાચ ટકી જવાનો આ એક જ માર્ગ તેઓ જાણતા.

ત્યારબાદ ભીષ્મ સિંહ સમાન વિશાળ હાસ્ય સાથે તેમના જીવનમાં પ્રવેશ્યા. તેઓ પાંડવોને પોતાના ખભા પર બેસાડી દેતા અને તેમના ઓરડામાં તેમને શોધવા માટે મીઠાઈ છુપાવી દેતા. તેમણે તેમને મોડી રાત્રિએ અદ્ભુત અને ડરામણી કથાઓ કહી. કુંતી જે નોંધવામાં નિષ્ફળ રહ્યાં, તેવી તેમની નાની નાની સિદ્ધિઓને તેમણે બિરદાવી, અને જે રમકડાઓ દુર્યોધન તેમની સાથે ન વહેંચતો તેવા જ રમકડાઓ તેમણે તેમને લાવી આપ્યા. જ્યારે કુંતીએ તેમને તેમની મનમાની માટે સોટીથી ફટકાર્યા ત્યારે, તેમણે ગુપ્ત રીતે તેમના ઘાવ પર લેપ લગાવ્યો.

કેવી રીતે તેઓ પોતાની જાતને તેમને ન આપી શકે?

પ્રેમ . ગમે તેવી પ્રબળ હોય તો પણ, એવી કોઈ દલીલ નથી, જે આ શબ્દને જીતી શકે. મારાં પતિઓમાં આવી ભક્તિ પ્રેરિત કરવા બદલ મને ભીષ્મની ઈર્ષા હતી—પણ તેમણે મને પાંડવો વિષે કંઇક સમજવા, કંઇક મહત્વનું સમજવા મદદ કરી. જે તમને ક્યારેય નથી છોડી જતી તે છે તમારા બાળપણની ભૂખ. ભલેને મારાં પતિઓ ગમે તેટલા શક્તિશાળી અથવા લોકપ્રિય બને, વહાલ પામવાની અભિલાષા તેમને હંમેશા રહેશે. લાયક હોવાની અનુભૂતિની તેઓ નિત્ય ઉત્કંઠા રાખશે. જો કોઈ વ્યક્તિ તેમને તેવો અનુભવ કરાવી શકે, તો—તે પુરુષ કે—સ્ત્રી સાથે તેઓ પોતાની જાતને બાધ્ય કરશે.

જે રીતે રણમાં એક પ્રવાસી ગોથું ખાઈને જે સુવર્ણ ન, વાળા ખડક પર પડી ગયો હોય છે તે જ ખડકને પોતાના હાથની મુઠ્ઠીઓથી પકડી રાખે છે, એ જાણ સાથે કે એક સમય આવશે જ્યારે તે કીમતી પુરવાર થશે, તે રીતે આ જ્ઞાનને મેં પકડી રાખ્યું.

• • •

હસ્તિનાપુરથી થોડે દૂર આવેલી નદીના એક એકાંત સ્થળે અમને લઇ જવા તેમણે સારથિને કહ્યું. અમે યાત્રા કરી ત્યારે હું મારાં ખૂણામાં અક્કડ થઈને બેઠી, કાશ કે અમારી સાથે ધાઈ મા હોત. મેં તેમને મારી સાથે લઇ આવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તેમણે ધાઈ માને ઇશારાથી જ હાંકી કાઢ્યા હતા. તારે સંભાળ રાખનાર કોઈ પ્રૌઢ સ્ત્રીની જરૂર પડે તે માટે હું ઘણો વૃદ્ધ છું, મારી વહાલી! તેઓ એટલું જોરથી હસ્યા હતા કે, તેમના સ્કંધ પર પડેલા તેમના કેશ, જળ પર પવનની જેમ લહેરાઈ રહ્યાં.

અમે સહેલ શરું કરી. શ્યામ મધ્યબિંદુ સાથેના, ગોળ અને પીળા પુષ્પો, નદીના કિનારે ખીલ્યા હતા. શ્વેત પથ્થરોના અસ્તવ્યસ્ત ઢગલાઓ હતા. વગડા કરતા બગીચાને પસંદ કરતી એવી હું પણ, તેમની વિચિત્ર અને અસમાન સુંદરતાને જોઈ શકી. અંતરથી ચિત્રમય બનેલા, કિરમજી આકાશ ઓથે મહેલની ગુંબજો ઝગમગી રહી. નદીના ધસમસતા ફીણ પરથી હું મારી નજર હટાવી જ ન શકી. અહીં કેટલું બધું બન્યું હતું! બાળકોને ડુબાડાયા, બાળકોને બચાવાયા.

જેમ મેં શબ્દોને વિચાર્યા તેમ, મેં જળ પર ઝોલા ખાતી એક ટોપલી જોઈ, ફીણના વમળોમાં ઝડપથી વહી જતું સુવર્ણ સુશોભિત બાળક. તે વખતે પણ તે રુદન નહિ કરવાનું જાણતો હતો. જેમ તે પસાર થયો, તેણે પોતાની આંખો ખોલી અને તેની નજર મારાં પર ઠરાવી, જોકે એક નવજાત બાળક આવું ન કરી શક્યું હોત.

ભીષ્મે મારી તરફ તીક્ષ્ણ નજર કરી. “શું છે, પુત્રી?”

“મને લાગ્યું કે મેં—” મેં શબ્દોનો અંત કર્યો, મારું માથું ધૂણાવ્યું. તે સમજાવી શકવું અત્યંત મુશ્કેલ હતું. મને ભય હતો કે આ શબ્દો મારી જાતને ઘણી બધી ખુલ્લી પાડી દેશે.

પણ ભીષ્મે સમજણથી માથું ધૂણાવ્યું. “નદી ઘણી બધી યાદો સમાવે છે. તે તમને તેવા લોકો અર્પણ કરે છે જેને તમે સૌથી વધારે જાણવાની ઝંખના ધરાવતા હોવ. પણ તેના પ્રવાહો જેવી જ તે જટિલ છે. ક્યારેક તે તમને એ બતાવે છે જે જોવાની તમારી ઈચ્છા હોય, અને નહિ કે પ્રત્યક્ષ સત્ય.”

તેઓ પ્રતિક્રિયાની રાહ જોઈ રહ્યાં હતા, પણ માથા પર ભારે બોજો લઇ જતા, માર્ગમાં નજરે પડેલા આદિવાસી મહિલાઓના જૂથ દ્વારા હું બચી ગઈ. જ્યારે તેમણે પિતામહને

ઓળખ્યા ત્યારે, તેમની અંદર ઉત્સાહ વ્યાપી ગયો. "ભીષ્મ પિતામહ!" તેમણે પ્રસન્ન સ્વરે પોકાર કર્યો. "પિતામહ!" તેઓ અહીં ઘણીવાર લટાર મારવા આવ્યા હશે, કારણકે તેમને જોઇને તેમને કોઈ આશ્ચર્ય ન થયું—અને ન તો, વધારે પડતા ભયભીત બન્યા. પોતાની ટોપલીઓમાંથી તેમણે તેમને કેળા આપ્યા અને તેમના સ્વાસ્થ્ય વિષે પૃચ્છા કરી. સંધિવામાં રાહત છે કે કેમ? તેમણે જે જડીબુટ્ટીઓ આપી હતી તેનાથી ફાયદો થયો કે કેમ? પિતામહે તેમને તેમના બાળકોના ખબર અંતર પૂછ્યા, તેમને બાળકોના નામ યાદ હતા, અને તેમને ચાંદીના સિક્કાઓ આપ્યા. ત્યારબાદ તેમણે મારી સાથે કેળા વહેંચ્યા. કેળા મોટા શ્યામ બીજયુક્ત હતા અને પૂર્ણ પાકેલા નહોતા. તેમણે મારાં મુખની અંદરની બાજુને સંકોચી, જોકે ભીષ્મે કોઈ પણ કષ્ટ વિના ઘણા કેળા આરોગ્યા.

મહિલાઓ અત્યંત કુતૂહલ સાથે મને તાકી રહી. અમારા ત્યાંથી પસાર થઇ ગયા બાદ, સ્થાનિક બોલી બોલતા, તેઓ હસી મજાક કરવા મહુડાના વૃક્ષ નીચે ભેગા થયા. મેં વિચાર્યું કે તેમણે કહ્યું, પાંચ? સાચે? પાંચ! તેમની આંખોમાં અદેખાઈ હતી. પણ હું કદાચ ખોટી પણ હોઈ શકું. કદાચ તે સહાનુભૂતિ હતી.

• • •

એવું નહોતું કે પાંડવો માટેના પિતામહના સ્નેહ—અને, મારી સાથેના જોડાણથી, મારાં તરફના સ્નેહ—અથવા તેઓ તેમના જીવનના ભોગે પણ પાંડવોની રક્ષા કરશે તેવા તેમના વચન પર મને સંદેહ હતો. પણ જ્યારે એવો સમય આવે કે તેમને તેમના આ વચન, અને પેલા, જૂના વચન કે જેને તેઓ આજીવન પ્રતિબદ્ધ રહ્યાં છેઃ હસ્તિનાપુરને તમામ દુશ્મનોથી રક્ષિત કરવું, તે બંને વચ્ચે પસંદગી કરવી પડે ત્યારે શું થશે?

સજ્જન પુરુષ, ધાઈ માને કહેવાનું પસંદ પડ્યું હોત, વધારે ખતરનાક છે કારણકે પોતે જે કરે છે તેની યોગ્યતામાં તેને શ્રદ્ધા હોય છે. મને તો ભાઈ પ્રામાણિક દુષ્ટ જ ખપે!

• • •

"મારી માતા," પિતામહે નદીને તાકતા, કહ્યું, "મને દેવવ્રત કહેતા."

"તમારી માતા?" મને ઉતાવળે બોલતા નવાઈ લાગી. "પણ મને લાગ્યું—"

તેમણે સ્મિત કર્યું. "કે મારાં પિતાજીએ મને એકલે હાથે ઉછેર્યો? સાવ એવું પણ નથી, જોકે તેમણે આ જ કથા કહેવાનું પસંદ કર્યું. હું જ્યાં સુધી આઠ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી માતાએ મને તેમની પાસે રાખ્યો— મારાં સૌથી આનંદદાયી વર્ષો, મને લાગે છે. હું જે કંઈ પણ મૂલ્યવાન જાણું છું તે સઘળું તેમણે મને શીખવ્યું. જો મને કોઈ ગંભીર પ્રશ્ન હોય અથવા મારે તેમના અભિપ્રાયની જરૂર હોય તો, તેઓ આજે પણ કેટલીકવાર, અહીં આ નદીમાં, મારી પાસે આવે છે."

હું નિશ્ચિત નહોતી કે મારે તેમના શબ્દોને કેવી રીતે લેવા. શું તેમણે શબ્દશઃ સાચું જ કહ્યું? કે પછી નદી તેમના મનને શાંત કરી, તેમને વધારે સારી રીતે વિચારવા મદદ કરતી? અનેક તોફાનોનો માર ખાઈ ચૂકેલા તેમના ચહેરા પર એક બાલીશ ઝંખના હતી. મેં અનુભવ્યું કે તેઓ વારંવાર આમ નથી બોલતા. મારી સારી વિવેકબુદ્ધિથી વિપરીત, તેમના આ પ્રમાણે બોલવાથી મેં મારાં શસ્ત્રો હેઠા મૂક્યા, જેથી તેમણે જ્યારે મને પૂછ્યું કે મને હસ્તિનાપુરમાં રહેવાનું કેવું લાગી રહ્યું

હતું, ત્યારે મેં તેમને સત્ય કહ્યું.

"મહેલ મને અસ્વસ્થ બનાવે છે. ત્યાં ઘણા બધા લોકો મારાં પતિઓથી ઘૃણા કરે છે. મારાં માટે તે ક્યારેય ઘર નહિ બની શકે."

તેમણે તેમની દાઢી પંપાળી. મેં વિચાર્યું કે મેં તેમની લાગણી દુભાવી છે. પણ કદાચ તેમને જાણ હતી કે ઘૃણિત થવું એટલે શું, કારણકે તેમણે કહ્યું, "તારે તારો પોતાનો મહેલ હોવો જોઈએ. મારે તેના વિષે અગાઉથી વિચારવું જોઈતું હતું. હું ધ્રુતરાષ્ટ્ર સાથે તેના વિષે વાત કરીશ. અને આમ પણ, હવે સમય થઇ ગયો છે, કે તે રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી ઘોષિત કરે."

રસ્તે પાછા ફરતા, મેં થોડા સંકોચ સાથે પૂછ્યું, "શું તમે તમારી માતાને મારાં વિષે કહ્યું?"

"મેં કહ્યું," તેમણે કહ્યું. "તેમણે કહ્યું કે તું એક અદ્ભુત જ્યોત હતી, જે પ્રસિદ્ધિ તરફનો અમારો માર્ગ જ્યોતિર્મય કરવા—અથવા અમારા સમગ્ર વંશનો નાશ કરવા સક્ષમ હતી."

મારું મુખ સુકાઈ ગયું. ફરી એકવાર, જ્યારે મેં બિલકુલ અપેક્ષા નહોતી રાખી ત્યારે, વ્યાસની ભવિષ્યવાણીઓ મને સતાવવા પાછી આવી. "શા માટે તેઓ એમ કહે? કેવી રીતે હું કુરુના મહાન વંશનો નાશ કરી શકું, અને જ્યારે હું પણ તેમનો એક ભાગ હોઉં ત્યારે, શા માટે હું તેમ કરવા ઈચ્છું?"

ભીષ્મે બેપરવાહીથી સ્કંધ ઉછાળ્યા. તેઓ બહુ ચિંતિત ન જણાયા. "મને જાણ નથી. તેમને ઉખાણાઓથી મને ચીડવવાનું ખૂબ પસંદ છે. આટલી બધી ચિંતા ન કર! ક્યારેક તેઓ જે કહે તેને શબ્દશઃ લેવું ન જોઈએ."

તેમની સહજ ઉદારતાએ મને રાહત આપી. "હું પણ આવા કોઈકને જાણું છું," મેં વક્રતાથી કહ્યું, અને મને એક શૂળની જેમ પ્રતીત થયું કે મેં કૃષ્ણને જોયા ને કેટલો લાંબો સમય થયો હતો.

ભીષ્મ પ્રસન્નતા અને ઉત્સાહથી હસ્યા. "તેઓ અશક્ય હોય છે, નહિ? તેઓ તમને ઉન્મત્ત બનાવી દે છે, પણ તેમના વિના તમે જીવન કલ્પી ન શકો."

જૂના પુરાણા સ્ત્રીદાક્ષિણ્ય સાથે જેમ તેમણે મને રથમાં ચઢવા મદદ કરી, એમ કહીને કે આપણે ફરીથી જલ્દી આવી સહેલ કરવી જ જોઈએ, તેમ મને એવું લાગ્યું કે અમારી વચ્ચે એક દરવાજો ખુલ્યો હતો. મને એવું લાગ્યું કે તેમની આસપાસ જેમણે પોતાના સમગ્ર જીવન વ્યતીત કર્યા હતા તે સૌ કરતા મેં તેમને કોઈક ન સમજાવી શકાય તે રીતે વધારે સારી રીતે સમજ્યા હતા. જે મને સમજાયું, તે મને ગમ્યું અને મેં તેના પર વિશ્વાસ કર્યો. અને આમ (એ નહિ જાણતા કે એક દિવસ હું તેનો કટુતાથી પસ્તાવો કરીશ) તેમને મારાં હૃદયમાં અનુમતિ આપી, હું હળવી થઇ.

• • •

ભીષ્મ, ખરેખર, પોતાના શબ્દોના રખેવાળ હતા. બીજા જ દિવસે, ખુલ્લા દરબારમાં, જ્યાં સુધી અત્યંત ઠપકો અપાયેલા ધ્રુતરાષ્ટ્ર યુધિષ્ઠિરને તેમનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર આપવા સહમત ન થયા ત્યાં સુધી તેમણે નેત્રહીન નરેશને જિહ્વાના તીવ્ર ચાબખા માર્યા. તેઓ રાજ્યને બે હિસ્સામાં વિભાજીત કરશે, અને તેમના પોતાના પુત્ર માટે નાનો હિસ્સો છોડી, પાંડવોને મોટો હિસ્સો આપશે, તેમ ઘોષિત કર્યું, દાનથી તેમનો સ્વર પ્રક્ષુબ્ધ થયો. જ્યાં સ્ત્રીઓ બેસતી ત્યાં પડદા પાછળ, હું અત્યંત ખુશ થઇ—અને વધારે પ્રસન્ન તો અમારા સદનસીબના ઉદ્દીપક હોવા માટે. (તેમાં એક ભૂમિકા મેં ભજવી હતી તેની જાણ મારાં પતિઓને થાય તેની તકેદારી રાખવા મેં

યોજના કરી.) પણ કુંતી, કે જેઓ નેત્રહીન નરેશને વધારે સારી રીતે જાણતા હતા, તેમણે તેમના ઓષ્ઠ દબાવી રાખ્યા. અને સાચી રીતે. બીજા દિવસે અમને જાણ થઇ કે હસ્તિનાપુરને પોતાના દુર્યોધન માટે રાખી, તેમણે મારાં પતિઓને રાજ્યનો સૌથી ઉજ્જડ અને નિર્જન એવો, ખાંડવ પ્રદેશ આપ્યો હતો. નાના પાંડવોએ આ અન્યાય માટે લડવા ઉગ્ર માંગણી કરી, પણ યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, "શું તમે તમારા પોતાના ઘરમાં નહિ રહો, ભલે પછી તે રણ હોય? અને વળી, આ તો આપણા માટે એક તક છે શૂન્યમાંથી સર્જન કરવાની. આપણું મૂલ્ય સાબિત કરવાની."

ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરનો તત્કાલ રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો, અને અમને રવાના કરી દીધા. કદાચ તેમને ભય હતો કે પ્રસ્થાન બાબતે અમે મન બદલી નાખીશું.

"છેવટે," તેમણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું, "તમારી નવી પ્રજાનું શાસન કરવું તે હવે તમારી ફરજ છે."

"કઈ પ્રજા તેમને અભિપ્રેત છે?" વિદાય વેળાની ભેટ તરીકે રાજાએ અમને આપેલા વિશાળ અને શણગારેલા રથમાં ચઢતા ભીમે આ પ્રશ્ન કર્યો. "ઝેરી નાગ અને ઝરખ?"

અમારી વિદાય શાંત હતી; માત્ર નાનો અમથો રસાલો અમારી સાથે આવ્યો. (સેવકોમાં ખાંડવ અપ્રિય હતું.) મારાં આનંદ વચ્ચે, અમે કુંતીને પાછળ છોડ્યા. નદી કાંઠે અમારી વાતચીતમાંથી ભીષ્મે શું તારણ કાઢ્યું તે મને ખબર નથી, પણ તેમણે કુંતીને મનાવ્યા—અને માત્ર તેઓ જ તે કરી શક્યા હોત—કે યાત્રા ઘણી કષ્ટદાયક હશે. મહેલના દરવાજે અમને વિદાય આપતા, તેઓ આશ્ચર્યચકિત લાગ્યા કે તેમના વિના તેમના પુત્રો તેમનું જીવન જીવવા જઈ શકે છે. વિશાળ દરવાજામાં જડાયેલી, તેમની આકૃતિ એટલી નાની લાગી કે મને મારાં આનંદ પર શરમ આવી. (પણ વધારે સમય માટે નહિ. કદાચ વેર માટે, કુંતીએ આગ્રહ કર્યો કે હું ધાઈ માને તેમની સાથે છોડી જાઉં. "જ્યાં સુધી હું તમારી પાસે ન આવી શકું ત્યાં સુધી તેઓ મને સાથ આપશે," તેમણે કહ્યું. ખુલ્લી અવજ્ઞા કરવા અસમર્થ એવી હું, ઇન્કાર ન કરી શકી.)

ત્રીજા દિવસે, અમને કાંટાળા ઝાંખરામાં ફસાયેલા છોડી દઈ, ઉજ્જડ વેરાની માટે સર્વશ્રેષ્ઠ નહિ તેવો રથ, અસમતલ અને ખાડાખબડા વાળા માર્ગ પર પડી ભાંગ્યો. પણ આશ્ચર્યકારક રીતે, થોડા કલાકો બાદ, કૃષ્ણ અમારી સાથે જોડાયા. (તેમને કેવી રીતે ખબર પડી કે અમારે મદદ જોઇશે?) તેઓ તેમની સાથે સૈનિકો, ભોજન, તંબુઓ અને કેટલાંક મજબૂત અશ્વો લાવ્યા, અને નવા બનેલા પ્રસંગોથી સહેજપણ આશ્ચર્યચકિત ન જણાયા. મારે તેમને જે કહેવી હતી તે તમામ બાબતોને મારાં મુખમાં રાહ જોતી છોડી, તેમણે મારું હૂંફાળું પણ અત્યંત ટૂંકું અભિવાદન કર્યું. અર્જુન અને ભીમ સાથે ગમ્મત કરતા, તેમને આગળ સવાર થતા જોઈ, હું ખુશ અને અતૃપ્ત—અને મારાં પતિઓની ઈર્ષા કરી રહી. ભૂતકાળમાં, જ્યારે પણ કૃષ્ણ મુલાકાતે આવતા, તેઓ મને તેમનું સંપૂર્ણ ધ્યાન આપતા. શા માટે હવે કંઈ જુદું હોવું જોઈએ, માત્ર એટલા માટે કે હું એક પત્ની હતી? જેમ મેં તેમને એકબીજાની પીઠ થાબડતા જોયા, તેમ મારી કુમારી અવસ્થાની અસ્વસ્થતા કે જે મેં વિચાર્યું હતું કે હવે મારામાં નથી રહી—તે મારાંમાં ઉદ્ભવી—કાશ કે હું એક પુરુષ હોત. મેં તેને કઠોરતાથી પાછી હડસેલી. કલ્પનાઓ મૂર્ખતા હતી. સારા માટે કે ખરાબ માટે, હું એક સ્ત્રી હતી. મારી નોંધ લેવા તેમને મજબૂર કરવા, મારે સ્ત્રીનો રસ્તો શોધવો જ પડે તેમ હતો.

ભૂમિ બદલાઈ; વૃક્ષો કુંઠિત બન્યા; અમારા પગ નીચે જમીન પીળી અને દુર્ગંધ મારતી બની ગઈ. વિશાળ શ્યામ અશ્વ પર હું યુધિષ્ઠિરની પાછળ જીન સાથે બેઠી. મને વિશ્વાસ નહોતો થતો

કે મારાં જીવનમાં કેવું પરિવર્તન આવ્યું હતું—અથવા અમે જે ભાગ્ય જીવી રહ્યાં હતા તેને લઇ આવવામાં મેં મદદ કરી હતી. જો થોડા દિવસ પહેલાં કોઈકે મને કહ્યું હોત કે હું હસ્તિનાપુરથી મુક્ત થઈશ અને કૃષ્ણ ને મારાં પતિઓ સાથે મારાં નવા રાજ્યમાં યાત્રા કરીશ અને તે પણ સાસુ વિના, તો હું ઉત્તેજના સાથે આનંદવિભોર થઇ જાત! પણ સત્ય, જ્યારે જીવવામાં આવે છે ત્યારે, તે આપણી કલ્પનાઓ કરતા ઓછું મોહક હોય છે. યુધિષ્ઠિર સર્વશ્રેષ્ઠ સવાર નહોતા, અને આ વાત સમજી, પશુએ લગામને જોરથી આંચકો આપ્યો, પીછેહઠ કરી, લાત મારી, અને અચાનક અટકી ગયું. વચ્ચે, તેણે દાંતિયા કર્યા અને મારાં પતિની ભુજા પર હુમલો કરવાનો પ્રત્યન કર્યો. મેં મારી જાતને આશ્વસ્ત કરી કે યુધિષ્ઠિર સારા મનુષ્ય હતા. સચ્ચાઈ પૃથ્વી પર અવતરી, એમ લોકો તેમના વિષે કહેતા. આવી સદ્ગુણી હસ્તી એક કુશળ અશ્વસવાર પણ હોય તેવી અપેક્ષા કોઈ રાખી ન શકે.

ખરેખર અમે જે વિશ્વમાં રહેતા હતા તે ક્ષણભંગુર હતું. ગઈકાલે મહેલમાં, આજે માર્ગ પર, આવતીકાલે—કોને ખબર? કદાચ જીવનભર જે ઘરે મને હાથતાળી આપી છે તેને હું શોધી લઈશ. પણ એક વાત નિશ્ચિત હતીઃ ઇતિહાસના પ્રવાહોએ અંતે મને પકડી પાડી હતી અને તેઓ મને ઉંધા માથે ઢસડી રહ્યાં હતા. વિશ્રામના સ્થળે આવું તે પહેલાં મારે કેટલું પાણી ગળે ઉતારવું પડશે?

મારાં આનંદની વચ્ચે, એક વિચારે મારી અંદર ભરડો લીધોઃ પ્રત્યેક ક્ષણે, હું કર્ણથી દૂર જઈ રહી હતી. હું કદાચ હવે તેને ફરીથી ક્યારેય નહિ જોઉં.

મારાં મનમાં મેં ધાઈ માનો અવાજ સાંભળ્યો—અને કદાચ મને તેમના ડરામણા પ્રેમની ખોટ સાલી એટલે, મેં સ્વીકાર્યું કે તેઓ સાચા હતા.

તારી સાથે બની શકે તેવી આ ઉત્તમ બાબત છે, તેમણે કહ્યું.

19

મહેલ

કામચલાઉ છત્ર નીચે જ્યારે મારાં પતિઓએ મને બોલાવી ત્યારે પણ અમારી આસપાસ વન હજી અગન જ્વાળાઓમાં જ હતું. અમે જ્યારથી ખાંડવ આવ્યા ત્યારથી આ કામચલાઉ ચંદરવાએ જ અમારા ઘરની ગરજ સારી હતી. મેં તેમનો પોકાર અવગણવાનું વિચાર્યું. હું ગરમીથી ત્રસ્ત અને ચિડાયેલી હતી, અને સાદા અને ભેગા કરેલા ખાદ્યપદાર્થોથી ભોજન તૈયાર કરી રહી હતી. અમારો રસાલો—સૈનિકો, મોટેભાગે—બહુ મદદરૂપ નહોતા. આ ઉપરાંત, હું અસ્વસ્થ હતી. હું પશુઓનો આક્રંદ સાંભળી રહી, જોકે હું જાણતી હતી કે તેવું હોઈ ન શકે. જ્યારથી અર્જુને વનમાં આગ લગાવી ત્યારથી—ખાંડવના વગડામાં કોઈ પ્રાણી બચ્યાં નહોતા. જે ભાગ્યશાળી હતા તેઓ ભાગી છૂટ્યા. અન્ય મૃત્યુ પામ્યા.

પવનથી ભૂમિ પરની રાખ વંટોળે વળી. મારી જિહ્વા પર ધુમાડાથી છાલા પડ્યા ને મારી આંખોમાં બળતરા થયા. હું કૃષ્ણને શોધવા લાગી, પછી યાદ આવ્યું કે તેઓ કંઇક શોધવા ગયા છે. મારાં પતિઓ કોઈક એવા પુરુષની સાથે વાત કરી રહ્યાં હતા જેને મેં આ અગાઉ ક્યારેય જોયો નહોતો. તે ક્યાંથી આવ્યો હતો? તે ધરતી પર બેઠો. તેની આસપાસ તેણે સોટીથી રેખાઓ દોરી હતી. તે શું હતી તે હું કહી ન શકી. હું તેની સામે તાકી રહી. ચામડામાં સજ્જ, તે ઠીંગણો અને સ્થૂળ હતો. હાડકા અને સુવર્ણની કડીઓએ તેના કાનની બૂટને તેના સ્કંધ સુધી નીચે ખેંચી. તે પણ આંખનું મટકું માર્યા વિના, મારી સામે તાકી રહ્યો, જાણે કે હું આ પ્રદેશની રાણી નહિ પણ ઘૂસણખોર હતી.

“આવો, પાંચાલી,” યુધિષ્ઠિરે કહ્યું. જે કાષ્ઠના તખ્તા પર તેઓ બેઠા હતા તે તખ્તા પર તેમની સાથે જ્યારે હું બેઠી ત્યારે, મારાં સ્કંધ ફરતે તેમના બાહુઓ મૂકતા તેમને ખચકાટ થયો. અન્ય ભાઈઓએ મૂંઝાઈને, નજર ફેરવી લીધી. શું તેઓ એમ વિચારી રહ્યાં હતા કે, આવતા વર્ષે, કે તેના પછીના વર્ષે, તેમાનો એક પણ મને આમ જ કરશે?

આવી વાતો નહિ વિચારવી તે જ સારું હતું.

અગન જ્વાળાઓથી પ્રજ્વલિત તેના ચહેરા સાથે, અર્જુન તેના રથની ઓથે ઉભો રહ્યો. “આદરણીય દેવી,” તેણે કહ્યું, “આ મય છે.” તેણે તેની આંખો દૂર ધુમાડાની સેર પર સ્થિર કરી અને સંબોધનનો ઔપચારિક માર્ગ લીધો. તેના ભાઈઓ સાથે મારાં વિવાહનો જે ક્રોધ તેણે અનુભવ્યો હતો તે હજી પણ તેની અંદર ભરાયેલો હતો, જોકે તેણે તેને એટલો સરસ રીતે છુપાવી રાખ્યો હતો કે માત્ર હું જ તેનાથી અવગત હતી. જો હું તેની સાથે વાત કરું તો, તે નમ્રતાથી, એકાક્ષરીમાં જવાબ આપતો. જો તે જ્યાં હોય ત્યાં હું જાઉં તો, તે જગ્યા છોડી દેવાનું કારણ તે શોધી કાઢતો. મારે તેનામાં થોડી બુદ્ધિનો ધક્કો મારવો હતો, પણ ગુસ્સા સાથે મેં

સહાનુભૂતિ અનુભવી. ક્યારેક જ્યારે તેને ખબર ન હોય કે હું જોઈ રહી છું ત્યારે, તેના ચહેરા પર એક સ્પષ્ઠ વેરાની હતી, એક એવા પુરુષની મુખમુદ્રા જે દ્વેષથી નષ્ટ થયો હતો અને તે માટે પોતાની જાતને ધિક્કારતો હતો.

અર્જુનના લાંબા કેશના છેડા બળી ગયા હતા. અગ્નિ દેવે તેણે આપેલું પ્રચંડ ધનુષ હજી પણ તેની સાથે હતું. તેનું નામ હતું, તેણે અમને કહ્યું હતું: ગાંડીવ. સમયાંતરે, તેના વળાંકને તે પંપાળતો જાણે કે તે સ્ત્રી હોય તેમ. મેં એક શૂળ અનુભવ્યું, ત્યારબાદ મેં મારી જાતને ઠપકો આપ્યો. મારે કૃતજ્ઞ હોવું જોઈએ કે નવી પત્નીને બદલે તે તેની જાતને નવા શસ્ત્રથી આશ્વસ્ત કરી રહ્યો હતો, મેં મારી જાતને કહ્યું.

“તે દેવો માટે,” અર્જુને ચાલુ રાખ્યું, “અને પાતાળ લોકના અસુર રાજાઓ માટે મહેલો બાંધે છે. તે આપણા માટે પણ, એક—”

“—કારણકે અર્જુને તેને આગમાંથી બચાવ્યો,” સહદેવે ગર્વથી ઉમેર્યું.

“એક એવો મહેલ જે ક્યારેય કોઈએ જોયો ન હોય!” તેની ઉત્સાહી ભુજાઓ ફેલાવી, ભીમે કહ્યું. “મેં તેને મારાં માટે એક પાકશાળા બનાવવા કહ્યું છે જ્યાં સેંકડો ચૂલાઓ એક સાથે પેટાવી શકાય, અને તે પણ કોઈ પણ બળતણ વિના.”

ભીમને જેટલો ભોજન આરોગવાનો શોખ હતો તેટલો જ ભોજન રાંધવાનો પણ. મારાં આશ્ચર્ય વચ્ચે, છેલ્લાં કેટલાંક દિવસોથી તે જ હતો જે મને મદદ કરી રહ્યો હતો, ભારે કામ, પ્રાણીઓના હાડપિંજર સાફ કરતો અને તેમને ખુલ્લી આગમાં શેકતો, જ્યારે હું ભાત રાંધતી અને ફળ કાપતી. જ્યારે મેં ચૂલામાંથી ભારે ઘડો ઉંચકવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે, તેણે તે મારી પાસેથી લઇ લીધો, એ વાતની પરવાહ કર્યા વિના કે અમારા હાથ એકબીજાને સ્પર્શે છે કે નહિ. ખાંડવમાં અમારા પ્રથમ દિવસે, તેણે સ્પષ્ટ રીતે જ જાહેર કર્યું હતું કે, મહેલના જીવન માટે ઘડવામાં આવેલા, વ્યાસના નિયમો, હવે જ્યારે અમે વગડામાં ફસાયેલા હતા અને માત્ર અમે જ એકબીજાના સહારા હતા ત્યારે, હાસ્યાસ્પદ હતા. પોતાના ભાઈની પત્ની સાથે જે રીતે વ્યવહાર કરવો જોઈએ તે જ રીતે તે મારી સાથે વ્યવહાર કરશે, પણ તે પેલા તમામ વાહિયાત નિયમોનું અનુસરણ નહિ કરી શકે. જ્યારે પણ મને મદદની જરૂર હશે ત્યારે, તે મને મદદ કરશે. જો આ ઉષ્ણ, પ્રસ્વેદી, જંતુઓ ગ્રસ્ત વનમાં મારાં માટે જીવન વધારે સહ્ય બનાવી શકાય તેવો કોઈ રસ્તો શોધી શકશે તો, તે નિશ્ચિત રૂપે તે કરશે. અને જો યુધિષ્ઠિરને તેનાથી વાંધો હોય તો તેઓ તેને અત્યારે જ હાંકી કાઢી શકે છે. નિયમોનું પાલન કરનારા મારાં પતિ બહુ ખુશ નહોતા થયા, પણ છેવટે તેમણે તેમના અન્ય બંધુએ જે કહ્યું તે સ્વીકાર્યું. તો બીજી બાજુ, હું, આવા સમર્પિત યોદ્ધાને પ્રાપ્ત કરી સૌથી વધારે કૃતજ્ઞ હતી. અગાઉ અસંવેદનશીલ ગણી તેની અવજ્ઞા કરવા બદલ ભીમને મેં મૂક માફી મોકલી, અને ભોજન સમયે, અન્યો કરતા મેં તેની થાળી ઉપર રાખી.

“અને તબેલાઓની દીવાલો એ રીતે બનાવવામાં આવશે કે આપણા પશુઓ શિશિરમાં ગરમાવો અને ગ્રીષ્મમાં શીતળતા અનુભવશે,” નકુલે કહ્યું. મેં પ્રવાસમાં જોઈ જ લીધું હતું, કે, તેને તેના અશ્વો કેટલા પ્રિય હતા. તે અમને નિયમિત અંતર વચ્ચે અટકાવતો જેથી કરીને અમારા અશ્વોને ચારો પાણી આપી શકાય. રાત્રે તે તેમની પાસે જતો, તેમને ગોળના દડબા ખવડાવતો, અને તે બાબતની તકેદારી રાખતો કે તેમને સ્વચ્છ કરાયા છે. યુધિષ્ઠિરનો નર્ક યાદ કરાવતો શ્યામ અશ્વ પણ તેને પોતાના વિશાળ માથાથી હળવેથી, ધક્કો મારી, હણહણતો, અને નકુલ સ્મિત કરતો જાણે કે તેણે શું કહ્યું તે તે સમજ્યો. એકવાર મેં તેને એવું જાહેર કરતા સાંભળ્યો કે તેની

જાણમાં હોય તેવા કોઈ પણ દરબારી કરતા તેને જંગલી પ્રાણીઓમાં વધારે વિશ્વાસ હતો.

શું ખાંડવના સંહારે તેને પીડા આપી? મને ક્યારેય તેની જાણ નહિ થાય. સમયાંતરે જોકે મારાં પતિઓ એકબીજા સાથે અસહમત થતા જ હશે, તેમ છતાં તેમણે તેમનો મતભેદ પારકાઓ સમક્ષ ક્યારેય પ્રદર્શિત ન કર્યો. (અને આ બાબતમાં, હું હજુ પણ પારકી જ હતી.) કુંતીએ તેમને પ્રશંસનીય કેળવણી આપી હતી.

"અમારે સ્ફટિક અને હાથીદાંતના વિશાળ ગૃહો જોઈએ છે જ્યાં રાજાઓ રાજનીતિની ચર્ચા કરી શકે અથવા સંગીત સાંભળી શકે," યુધિષ્ઠિરે જાહેર કર્યું.

"અથવા જુગટું રમી શકે?" સહદેવે ચીડવ્યા, કારણકે તે યુધિષ્ઠિરની એક નબળાઈ હતું.

"આપણે એક એક એવું સૂર્યને આંબતું ગુંબજ હોવું જોઈએ, જે તમામ પુરુષોને આશ્ચર્યચકિત કરે અને જે પાંડવોના ગૌરવની ગાથા ગાય," દૂર નજર કરી અર્જુને કહ્યું, જાણે કે અમને સૌને અદ્રશ્ય એવી વસ્તુઓ તે જોઈ શક્યો. તેણે તેના ધનુષને એ રીતે જકડી રાખ્યું જાણે કે તેણે તે ક્યારેય નીચે મૂક્યું જ નહોતું.

ભીમે મારી તરફ એક શરમાળ નજર કરી. "શું આપણે પાંચાલીને પૂછવું ન જોઈએ કે તેમને શું જોઈએ છે?"

અને મારાં વિક્ષેપમાં અગાઉ જે હું ચૂકી ગઈ હતી તે મેં હવે જોયું: તે મને પ્રેમ કરતો હતો. મને આ જ્ઞાન વિચિત્ર રીતે પીડાકારક લાગ્યું.

હંમેશની જેમ સમજદાર, યુધિષ્ઠિરે સહમતિ સૂચક મસ્તિષ્ક હલાવ્યું, જોકે તેમણે સ્વયં મારો અભિપ્રાય લેવાનું ક્યારેય ન વિચાર્યું હોત. "તું સાચો છે, ભાઈ. કહો, પાંચાલી."

પણ મેં જ્યારે કહેવા માટે મુખ ખોલ્યું ત્યારે, મારું મન શૂન્ય થઇ ગયું. ચૂરા કરાયેલા હાડકાની જેમ કાંકરીવાળી રાખ, મારાં ચહેરા પર ઉડી, ને મારી ત્વચા પર બેઠી. મેં દિવસો સુધી સ્નાન નહોતું કર્યું. શા માટે મારાં પ્રેમમાં પડનાર અર્જુન ન હોઈ શક્યો હોત? તે મારાં મનને એવા પુરુષના વિચારોમાંથી બહાર કાઢી શક્યો હોત જે પુરુષને હું ફરી ક્યારેય નહિ જોવું ને તેમ છતાં તેના વિચારો મારાં મનનો કબજો લેવાનું બંધ નહોતા કરતા.

• • •

ઉત્તરકાલીન, જ્યારે મેં તેને પૂછ્યું કે તેણે શા માટે તે બધા પ્રાણીઓની હત્યા કરી, અર્જુન કહેવાનો હતો, "અગ્નિએ તેમના માટે હું વનમાં આગ લગાવું તેવું ઈચ્છ્યું. હું દેવનો અનાદર ન કરી શકું, શું હું કરી શકું?"

પણ કૃષ્ણે કહ્યું, "અન્ય કઈ રીતે તમે અહીં વસી શક્યા હોત? તમારું રાજ્ય બનાવી શક્યા હોત? તે તમામ ખ્યાતી મેળવી હોત? ઈતિહાસના ચક્રની દિશા પરિવર્તિત કરી હોત? કોઈકે તો તેનું મૂલ્ય ચૂકવવું જ પડે. આ બધામાં તારે તો આ વાત જાણવી જ જોઈએ, કૃષ્ણા."

તે સાચા હતા. જીતનું અવતરણ થવા, કોઈકે તો હારવું જ પડે. એક વ્યક્તિની ઈચ્છાપૂર્તિ માટે, ઘણી વ્યક્તિઓએ પોતાની ઇચ્છાઓ ત્યાગવી પડે. શું મારું પોતાનું જીવન—અને મારાં ભાઈનું—તેનો પુરાવો નહોતો? પણ મેં સહમત થવાનો, કૃષ્ણને તે સંતોષ આપવાનો ઇન્કાર કર્યો. અને આ પણ, હતું: મારે એવું માનવું હતું કે ક્યારેક ખરાબ થયા વિના પણ કશુક સારું થઇ શકે. મારે એવું માનવું હતું કે ક્યારેક દેવો આપણને બક્ષિસો આપે છે અને બદલામાં કશું જ માંગતા નથી.

તેમણે મારી સામે નિસાસાથી જોયું, થોડી સહાનુભૂતિ, થોડો ગુસ્સો. "વહાલી," તેમણે કહ્યું, "તું જે તારા શુભેચ્છકો પાસેથી શીખવાનો અસ્વીકાર કરે છે તે તને સમય શીખવશે."

• • •

તેઓ જવાબની રાહ જોઈ રહ્યાં હતા, આથી મૃત પ્રદેશ પર મારી નજર પડતા જે પ્રથમ શબ્દ આવ્યો આવ્યો તે મેં કહ્યો.

"જળ. મારે જળ જોઈએ છે. સર્વત્ર. ફુવારાઓ અને ઝરણાઓ, પક્ષીઓને રમવા તળાવો."

મારી સામે રહેલો ઠીંગણો કદરૂપો પુરુષ તે કરી શકે તેવો વિશ્વાસ મને નહોતો, તેમ છતાં તેણે માથું ધૂણાવ્યું, તેની આંખમાં એક વિચારશીલ તણખો હતો.

"મહેલની અંદર એક એવું વહેતું ઝરણું હોય, જેમાં આખું વર્ષ કમળો ખીલતા રહે," મેં ઉમેર્યું. હું અમર્યાદ થઇ રહી હતી, પણ શા માટે નહિ? પ્રત્યેક અશક્યની માંગણી કરી રહ્યાં હતા—બળતણ વિના અગ્નિ, સૂર્યને આંબતા ગુંબજ. ("પણ ઘરની અંદર વહેતું જળ?" જ્યારે તેમણે જોયું ત્યારે કુંતીએ શ્વાસ થંભાવી કહ્યું. "મૂર્ખ છોકરી, તને કોઈએ શીખવ્યું નહિ કે તે સદ્ભાગ્યને તાણી જાય છે?")

"હું તે કરીશ." મયે કહ્યું. આનંદરહિત હાસ્યમાં જેમ તેના હોઠ ખેંચાયા તેમ તેના વળી ગયેલા દાંતની વચ્ચેની જગ્યા પ્રદર્શિત થઇ. "હું તમને વધારે આપીશઃ નદી જેવી દેખાતી ભોંય, દીવાલો જેવા દેખાતા જળના ધોધ. પીગળેલા હિમ જેવા ઉંબરા. માત્ર વિવેકી લોકો જ મયના સત્યને જોઈ શકે. પણ એવા વિવેકી તો નહીવત! બધા આશ્ચર્યચકિત થઇ જશેઃ આવા મહાન મહેલમાં રહેતા પાંડવો કેટલા મહાન છે! આ મહેલનો સર્જનહાર, મય કેટલો મહાન! પણ તે પહેલાં તમારે મને તેના માટે યોગ્ય નામ તો આપવું જ પડશે."

મારાં પતિઓએ દલીલ કરી. યુધિષ્ઠિર મહેલનું નામ તેમના મૃત પિતાના નામ પરથી રાખવા ઇચ્છતા હતા, પણ જે પુરુષની યાદ પણ તેમને નહોતી તેના માટે અન્ય ભાઈઓ યુધિષ્ઠિર જેટલી પુત્રનિષ્ઠા નહોતા અનુભવતા. અર્જુનને શિકારના દેવ, શિવ, તેના પ્રિય દેવતા, પરથી મહેલનું નામ રાખવું હતું. નકુલે તેનું નામ ઇન્દ્રપુરી રાખવાનું સૂચિત કર્યું, કારણકે શું તે દેવાધિદેવ ઇન્દ્રને યોગ્ય એવો મહેલ નહોતો હોવાનો? સહદેવને ચિંતા હતી કે તેવું નામ વધારે પડતું ગર્વિષ્ઠ ગણાશે.

"પાંચાલી શું વિચારે છે?" ભીમે પૂછ્યું.

મેં મય તરફ નજર કરી. તેની બદામી આંખો ચમકી રહી. પછી, હું વિચારવાની હતી, શું તે દ્વેષ હતો જે મેં તેની આંખોમાં જોયો હતો? કૃતજ્ઞતા સાથે, તેણે ગુસ્સો અને શોક પણ પાળ્યા જ હોવા જોઈએ, તેનું ઘર તેની આસપાસ બળીને ભસ્મ થઇ થઇ ગયું, તેના સાથીઓ મૃત્યુ પામ્યા અથવા હંમેશ માટે વિખેરાઈ ગયા.

તેણે તેનું માથું નમાવ્યું જાણે કે તે જાણતો હતો કે હું શું વિચારી રહી હતી અને તેણે તે માન્ય રાખ્યું. પણ કદાચ તે જ હતો જેણે તે શબ્દો મારાં મનમાં મોકલ્યા.

દાઝેલી પાંખો પર, તેના મૃત સાથી માટે આક્રંદ કરતુ, અનિષ્ટ જો મારાં પરથી પસાર થયું, તો મેં તેનો આક્રંદ સાંભળ્યો નહિ. અણધાર્યા આનંદ સાથે મેં સ્મિત કર્યું, એવું વિચારીને કે મારાં સમગ્ર જીવન દરમિયાન હું આની જ વાટ જોઈ રહી હતી.

મેં કહ્યું, "તમારું આ સર્જન કે જે ભારતના દરેક રાજાને ઈર્ષાપાત્ર થવાનું છે—અમે તેને

માયામહેલ કહીશું."

• • •

જેમ તેણે મહેલ બાંધ્યો કે મય સ્વયંથી પણ સવાયો સાબિત થયો. મારાં પતિઓએ જેની ઈચ્છા કરી તે સઘળાની તેણે સેંકડોગણી અતિશયોક્તિ કરી, અને તે બધાં પર તેણે જાદુનું આવરણ ગોઠવ્યું જેથી વસ્તુઓ વિલક્ષણ રીતે સ્થળાંતરિત થતી, મહેલને પ્રત્યેક દિવસે નવો બનાવતી, અમે કે જે ત્યાં જ રહેતા હતા તેમના સુદ્ધાં માટે પણ. તેમાં એવા માર્ગો હતા જે માત્ર રત્નોના પ્રકાશથી જ પ્રકાશિત થતા, અને સભાગૃહો ઘટાદાર વૃક્ષોથી એટલા ભરચક હતા કે સભામાં કલાકોના કલાકો વિતાવ્યા બાદ પણ વ્યક્તિને એમ લાગે કે જાણે તે બગીચામાં વિશ્રામ કરી રહ્યો હતો. લગભગ તમામ ખંડને સુગંધિત જળ સાથે એક નાનું તળાવ હતું. જોકે, તેનો બધો જાદુ કલ્યાણકારી હતો તેવું પણ નહોતું. શરૂઆતમાં, અમે વસ્તુઓને એક ચોક્કસ રીતે જોતા શીખ્યા તે પહેલાં, સ્ફટિકની બનાવેલી દીવાલો સાથે અમે અથડાઈ પડ્યા, સ્ફટિક એટલું નિર્મળ હતું કે દીવાલો પારદર્શી હતી, અથવા જે ચિત્રિત કરવામાં આવી હતી તે બારીઓને ખોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કેટલીકવાર અમે આરસની ફરસ રૂપે છદ્મવેશમાં રહેલા ઝરણાઓમાં પડી ગયા અને અમારા ધ્યાનથી તૈયાર કરાયેલા સભાના શણગારને બરબાદ કર્યો. તેવા સમયે, મને લાગ્યું કે મેં મયનું નિર્દેહી, ઉપહાસયુક્ત હાસ્ય સાંભળ્યું. પણ આ તમામે આ અદ્વિતીય મહેલની મોહકતામાં વધારો જ કર્યો.

જે દિવસે મહેલ બંધાઈ ગયો તે દિવસે, મયે અર્જુનને બાજુ પર લઇ જઈ કહ્યું.

"તેં મયનું જીવન બચાવ્યું છે," તેણે કહ્યું, "આથી હું તને એક ચેતવણી આપું છું. મહેલમાં રહેજે. આનંદ કરજે. પણ કોઈને તેના દર્શન કરવા આમંત્રિત કરીશ નહિ."

મારાં પતિઓએ આ રહસ્યમય શબ્દો પર વિચાર્યું. મયને શું અભિપ્રેત હતું? શું તે યુક્તિ હતી? શું તેણે પાયામાં શ્રાપ સરકાવ્યો હતો? અસુરોનો વિશ્વાસ ન થાય—સૌ તે જાણતા. તેમ છતાં, તેને ગંભીરતાથી લેવાની તેમની અનિચ્છા હતી. તેઓ જેને ઘર કહી શકે તેવા એક મહેલ માટે તેમણે ઘણી રાહ જોઈ હતી, એક એવી પશ્ચાદભૂમિ જે તેમનું મૂલ્ય જાહેર કરે. (કેટલી સારી પેઠે હું આ તલપને જાણતી!) આ ઘરનું—મિત્રો અને શત્રુઓ બંને સમક્ષ—પ્રદર્શન કરવાનું તેમણે તીવ્રતાથી ઈચ્છ્યું. (અને મેં પણ, જોકે માત્ર એક પુરુષ જ મારાં મનમાં આવ્યો.)

પણ કૃષ્ણે કહ્યું, "મય સાચો છે. જે કોઈ પણ આ મહેલ જોશે તે પોતાના માટે આવો મહેલ ઝંખશે. ઈર્ષા ખતરનાક છે. તમારે અંતે તેનો સામનો તો કરવો જ પડશે—પણ શા માટે સમય પહેલાં તેને જાતે જ આમંત્રિત કરવી?"

• • •

કૃષ્ણે જે કહ્યું તે અમને ગમ્યું નહિ, પણ તેમના ડહાપણમાં અમે વિશ્વાસ કર્યો. આથી, અનિચ્છાએ, અમે જે ભવ્ય ઉજવણીનું આયોજન કર્યું હતું તે અમે રદ કર્યું. નિસંદેહ અમારી પરોણાગત વિષે વિચારતા, કેટલાંક લોકો અમારા વિષે ખરાબ બોલ્યા. (યુધિષ્ઠિર આ બાબતથી વ્યથિત થયા; અભિપ્રાયો તેમના માટે મહત્વના હતા.) તેમ છતાં, જે લોકો અમને ચાહતા હતા તેઓ વગર આમંત્રણે પણ, અમને મળવા આવ્યા, અને તેઓ એટલી અદ્ભુત કથાઓ લઈને પાછા ફર્યા કે અન્યો તેમને અનુસર્યા. કેટલાંક ત્યાં રહ્યાં, કારણકે યુધિષ્ઠિર ન્યાયી અને ઉદાર

શાસક હતા. શીઘ્ર ખાંડવની આસપાસ એક સમૃદ્ધ નગર વિકસ્યું. લોકોએ તેને ઇન્દ્રપ્રસ્થ નામ આપ્યું—તે એટલું બધું પ્રભાવશાળી હતું. ગાયકોએ પાંડવ સભાના અનુપમ વૈભવ વિષે ગીતો ગાવા શરું કર્યા. ધીમે ધીમે, મય, કૃષ્ણ, વ્યાસ દ્વારા—અમને અપાયેલી ચેતવણીઓએ—સ્મૃતિની તેજવિહીન તિરાડોમાં પીછેહઠ કરી.

મારાં માટે આ સારા વર્ષો હતા. હું મારાં મહેલને ચાહતી, અને પ્રતિસાદ રૂપે, મને લાગતું કે તેની હૂંફ મને એ રીતે વળગતી જાણે કે તે જીવતો હોય. તેની કેટલીક નિર્મળતા ધીરે ધીરે મારી અંદર ઉતરી, કેટલીક સમજદારી, જેથી આ વિશ્વમાં મારાં ભાગ્યથી આનંદિત રહેવાનું હું શીખી. (અને હવે જ્યારે મારી પાસે આવો મહેલ હતો, ત્યારે હું તેનાથી વિપરીત કેવી રીતે હોઈ શકું?) યોગ્ય ક્ષણે, મેં મારાં પ્રત્યેક પતિ સાથે મારું સ્થાન લીધું, અને અમારા યુગ્મોને એક ગોઠવાયેલા નૃત્યમાં ગતિ તરીકે જોયા. મેં મારાં પતિઓને પણ, અન્ય રીતે જોયા. તેઓ સાથે મળીને એક સમૂહ હતા, પાંચ આંગળીઓ જે એકબીજાને પૂરક રહી એક શક્તિશાળી પંજો બનાવતી—એવો પંજો જે જરૂર પડે મારું રક્ષણ કરશે. એ પંજો જેણે મને આ સુંદર મહેલ ભેટ આપ્યો. શું કૃતજ્ઞ થવા આટલું પુરતું નહોતું?

મારાં પતિઓ પણ, મારી શક્તિઓની પ્રશંસા કરવાનું શીખ્યા. અમે સૌ એ જાણીને નવાઈ પામ્યા કે કારભારની બાબતોમાં મારી સારી સૂઝ હતી. વધારે ને વધારે, યુધિષ્ઠિર મારી સલાહ પૂછતાં થયા જ્યારે તેમને જટિલ ચુકાદો આપવાનો હોય ત્યારે. અને સ્ત્રીઓની શક્તિની પ્રક્રિયા વિષે જાણી ચૂકેલી હું, સાવધાન રહી, અન્યો સામે હંમેશાં તેમના અભિપ્રાયને માન આપી, મારો અભિપ્રાય ખાનગીમાં જ આપતી.

આ તે વર્ષો હતા જેમાં, મેં મારાં પાંચ પુત્રોને જન્મ આપ્યો, દરેક એક એક પતિના: પ્રતિવિંધ્ય, સુતસોમ, શ્રુતકર્મા, શતાનીક અને શ્રુતસેન. (તેમના નામો યુધિષ્ઠિર દ્વારા પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. યુધિષ્ઠિરે ભારે, અનેકાક્ષર નામો પસંદ કર્યા. ક્યારેક, જ્યારે હું બાળકોની ધમાલથી ક્ષુબ્ધ થઇ જતી, ત્યારે હું તેમના નામોમાં મૂંઝાઈ જતી.) મને કુમારો માટે ખૂબ પ્રેમ હતો, પણ હું વિશેષરૂપે માતા જેવી નહોતી. અથવા પાંચ વખત પત્ની, અને વળી રાણી થવામાં જ મારી શક્તિઓ ખર્ચાઈ જતી. સદ્ભાગ્યે, મેં જેમને કુંતીના ક્રૂર પંજામાંથી બચાવ્યા તેવા ધાઈ મા, તેમને મારાં હાથમાંથી લઇ લેવા અત્યંત ખુશ હતા. તેઓ તેમની પાછળ રાત દિવસ દોડતા, તેમને ઠપકો પણ આપતા, પણ સત્ય એ હતું કે તેઓ મારાં કરતા પણ તેમને વધારે લાડ કરતા—એક એવું સત્ય જેમનો કુમારો લાભ લેતા.

મારાં વૃદ્ધ થતા અને દિવસે ને દિવસે વક્રબુદ્ધિ થતા જતા પિતાને મદદ કરવામાં વ્યસ્ત, ધ્રિ, જ્યારે પણ આવી શકતો ત્યારે મારી મુલાકાત લેતો.

અહીં, જેમ તે મારાં પતિઓ સાથે ગેલમાં જુગારની રણનીતિ વિષે દલીલો કરતો અને શિકાર ને સવારી કરતો, અથવા મારાં પુત્રો સાથે કુસ્તી કરતો અને તેમને બહુ બધી ભેટો આપતો, અથવા ઉદ્યાનોમાં મારી સાથે લટાર મારતો જે મને ખૂબ જ પ્રિય હતા, તેમ તે થોડા સમય માટે પોતાની ચિંતાઓ બાજુ પર મૂકી શકતો. એકવાર, જ્યારે અમે એકલા હતા, ત્યારે જે રીતે મેં મારી બિનપરંપરાગત ઘરેલું પરિસ્થિતિને સંભાળી તેની તેણે પ્રશંસા કરી.

“મેં વિચાર્યું નહોતું કે તું તે કરી શકી હોત,” તેણે કહ્યું. “નાની નાની બાબતો માટે તું એટલી બધી ઝીણવટવાળી હતી, હંમેશાં બળવો કરવા તૈયાર. હવે તું ખરેખર એક રાણી છે!”

મેં સ્મિત કર્યું. “જો હું હોઉં તો, તે મારાં મહેલને આભારી છે.”

જ્યારે મેં કૃષ્ણને ફરીથી આ કહ્યું ત્યારે, તેઓ ચિડાયા. "જે છે તેનાથી આટલી સંલગ્ન ન થા, છેવટે તો, તે પથ્થર અને ધાતુ અને અસુરની હાથચાલાકી સિવાય વિશેષ કંઈ નથી. આ વિશ્વમાં તમામ બાબતો પરિવર્તિત થાય છે અને પસાર થઇ જાય છે—કેટલીક ઘણા વર્ષો બાદ, કેટલીક રાતોરાત. માયામહેલની કદર, અચૂક કર. પણ જો તું તેની સાથે ગાઢ રીતે એકરૂપ થાય છે, તો તું તારી જાતને વિષાદ માટે સજ્જ કરે છે."

તેમના પ્રતિ મારાં હેતને કારણે, મેં વિવાદ ન કર્યો. પણ અંદરથી હું જાણતી હતી કે મારે કશાથી ભય રાખવાની જરૂર નથી. મયે અમને વચન આપ્યું હતું કે અમારા મહેલને કોઈ મનુષ્ય હાનિ નહિ પહોંચાડી શકે, કોઈ કુદરતી આપત્તિ તેને ધ્વસ્ત નહિ કરી શકે. કોઈ પણ તેને અમારી પાસેથી છીનવી નહિ શકે. જ્યાં સુધી અમે—અથવા અમારા વંશજો—તેમાં રહીએ ત્યાં સુધી, તે અવિનાશી હતો, અને બદલામાં, તે અમારું રક્ષણ કરશે.

હું જે કલ્પના કરી શકું તે અમરત્વની તે અત્યંત અત્યંત નજીક હતો—અને તે મને સંતુષ્ટ કરવા પૂરતું હતું.

• • •

કુંતીને મારાં મહેલમાં લાવવા અંગે મને ભય લાગ્યો અને તે વધારેમાં વધારે વિલંબિત કરી શકાય તે માટેના બહાના મેં રજૂ કર્યા. પણ લાંબા નિસાસા અને અક્કડ, સંકોચાયેલા તેમના હોઠો પરની અસંમતિ સાથે રથમાંથી ઉતરતા, અંતે તેઓ આવ્યા.

મારાં પતિઓ જેમ જેમ તેમને મહેલમાં માર્ગદર્શિત કરતા ગયા, તેમ મેં મારી જાતને ટીકા માટે સજ્જ કરી. પણ મહેલે તેનો જાદુ તેમના પર ચલાવ્યો જ હોવો જોઈએ, કારણકે કેટલીક ઉપરછલ્લી ફરિયાદો બાદ તેઓ મૌન થઇ ગયા, અને તેમની આંખોમાં એક બાળ સહજ નિર્દોષ વિસ્મય ઉભરાઈ આવ્યો. સહદેવ અને નકુલે જેમ તેમને મયની એક માયા સમજાવી તેમ—એક બે વાર મેં તેમને આનંદમાં હસતા પણ સાંભળ્યા—વિચિત્ર રીતે આ બંને ભાઈઓ જે તેમના પોતાના પુત્રો નહોતા તે તેમના અતિપ્રિય હતા. અને જોકે તેમણે મહેલની યોજના વિષે ક્યારેય મારી પ્રશંસા ન કરી તેમ છતાં, તેમાં તેમના આનંદે મારાં હૃદય પર ઘણા લાંબા સમયથી બાઝી ગયેલા અણગમાને થોડો પીગળાવ્યો.

કુંતી સમજદાર સ્ત્રી હતા—મારાં કરતા વધારે સમજદાર, જો સત્ય કહેવું હોય તો. તે શરૂઆતના દિવસોમાં, તેમની વિચક્ષણ આંખોએ મહેલની જિજ્ઞાસાઓ કરતા પણ ઘણી વિશેષ બાબતોનું નિરીક્ષણ કર્યું. તેમણે જોયું કે આ મહેલમાં, હું રાણી હતી. એક સમયે મારાં પતિઓ તેમના પર નિર્ભર હતા, હવે તેઓ મારાં પર નિર્ભર છે. પોતાના પુત્રોને કોઈ ગંભીર અપ્રસન્નતા આપ્યા વિના તેઓ આ વ્યવસ્થામાં વિક્ષેપ ન કરી શકે. કદાચ મહેલે તેની શાંત અંગુલી તેમના પર મૂકી, તેમને એ વાતની જાણ કરતા કે મારાં તરફ તેમના રોષ કરતા તેમનો તેમના પુત્રો તરફનો પ્રેમ વધારે હતો. જો અમે હસ્તિનાપુરમાં, તેમના પતિના મહેલમાં રહ્યાં હોત, તો મને વિશ્વાસ છે કે નિયંત્રણ માટે તેઓ મારી સાથે ક્રૂરતાથી લડ્યા હોત. પણ માયામહેલ મારું રાજ હતું, અને શીત, સુગંધિત ઉદ્યાનમાં તેમના દિવસો વ્યતીત કરતા, (અહીં હંમેશાં શીતળતા રહેતી) બુલબુલના ગીતો સાંભળતા, તેમણે તેનો સ્વીકાર કર્યો.

કે પછી પોતાનો સમય લેતા, એવી ભૂલો કે જે તેઓ જાણતા કે હું કરીશ તેની પ્રતીક્ષા કરતા, શું હું તેમને સમજતી હતી તેના કરતાં પણ બહેતર કલાકાર તેઓ હતા?

20

ભાર્યાઓ

હું મારાં તમામ યુદ્ધો ન જીતી. મારાં પતિઓએ અન્ય પત્નીઓ કરીઃ હિડિંબા, કાલી, દેવિકા, બલંધરા, ચિત્રાંગદા, ઉલુપી, કરુણામતિ. હું કેટલી નાદાન હતી એવું વિચારતા કે હું તે અટકાવી શકી હોત. ક્યારેક રાજકીય કારણો પણ હતા, પણ મોટેભાગે તે પુરુષ ઈચ્છા જ હતી. મારાં નિવાસમાં સ્વયંને બંધ કરી, ભોજનનો અસ્વીકાર કરી, અને જો તેઓ મારી પાસે આવે તો તેમની સામે મૂલ્યવાન વસ્તુઓ ફેંકી, મેં પ્રતિકાર કર્યો. મારો ક્રોધાવેશ લગભગ યુધિષ્ઠિરની સચ્ચાઈ જેટલો જ પ્રસિદ્ધ બન્યો, અને વર્ષો જતા પાંચાલીની ઈર્ષા વિષે ઠીકઠીક ગીતો પણ રચાયા.

હકીકતમાં, મેં જેવો દેખાવ કર્યો તેટલી દુઃખી હું નહોતી. હું વ્યવહારુ સ્ત્રી હતી. હું જાણતી હતી કે હું એવી અપેક્ષા ન કરી શકું કે જ્યારે તેઓ મારાં પતિ થવાની રાહ જોતા હોય ત્યારે તેઓ બ્રહ્મચારી રહે. હું તે પણ જાણતી હતી કે તેમણે જેની સાથે પાછળથી વિવાહ કર્યો તે એક પણ મીઠી સુંદરી ક્યારેય પણ નહિ હોઈ શકે તે રીતે હું તેમના માટે વિશિષ્ટ હતી. જ્યારે તેઓ યુવાન હતા અને મુશ્કેલીમાં હતા ત્યારે હું તેમની સાથે હતી. મારી સાથેના વિવાહે તેમને દુર્યોધનના પ્રાણઘાતક ક્રોધથી બચાવ્યા હતા. તેમને તેમના ભાગ્ય તરફ લઇ જવા મેં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. મેં ખાંડવમાં તેમની હાડમારીઓ સાંઝા કરી હતી. જે અનન્ય મહેલને જોવા ઘણા લોકો તરસતા, તેને બાંધવામાં મેં તેમને મદદ કરી હતી. જો તેઓ મોતી હતા, તો હું સુવર્ણ સેર હતી જેના પર તેઓ પરોવાયેલા હતા. એકલા, તેઓ વિખેરાઈ ગયા હોત, પ્રત્યેક તેના ધૂળિયા ખૂણામાં. તેમણે ભિન્ન ભિન્ન વિષયો ખેડ્યા હોત, અને જુદી જુદી સ્ત્રીઓમાં તેમની વફાદારીનો ન્યાસ કર્યો હોત. પણ એકસાથે, અમે કશુંક કિમતી અને વિશિષ્ટ રચ્યું. એકસાથે, અમે તે કરવા શક્તિશાળી હતા જે અમે કોઈ પણ એકલા ન કરી શક્યા હોત. અંતે મને સમજાવાનું શરુ થયું કે ચાલાક કુંતીના મનમાં શું હતું જ્યારે તેમણે આગ્રહ કર્યો કે મારે તે તમામ સાથે વિવાહ કરવા, અને જોકે જે રીતે એક કન્યા તરીકે મેં આશા કરી હતી તે રીતે, તેમણે મારું હૃદય ક્યારેય ઉત્તેજનાથી ધડકાવ્યું નહોતું, તેમ છતાં મેં સ્વયંને સંપૂર્ણ રીતે પાંડવોના કલ્યાણ માટે સમર્પિત કરી.

તેમ છતાં, પોતાના પતિઓને વધારે આત્મસંતુષ્ટ થવા દેવા તે ક્યારેય પણ સારો વિચાર નથી. મારાં ક્રોધના પ્રદર્શને એ બાબત સુનિશ્ચિત કરી કે પાંડવો મારી સ્વસ્થ આદર સાથે કાળજી કરે. જ્યારે છેવટે મેં તેમને ક્ષમા આપી ત્યારે, તેમણે પૂરતો પશ્ચાતાપ કર્યો હતો. આ પશ્ચાતાપે તેમની પત્નીઓનો અંક ઓછો રાખ્યો અને—અને જે મહત્વનું હતું તે—પત્નીઓને મહેલની મુલાકાત લેવા ઉદાસીન કરી.

માત્ર એકવાર હું સાચે ધ્રુજી, જ્યારે અર્જુને પોતાના સાથી તરીકે, કૃષ્ણની બહેન સુભદ્રાની વરણી કરી અને એક ઉત્તેજિત રોમાંચક એવી રથની સ્પર્ધામાં તેનું હરણ કર્યું, અને તેના અન્ય ભાઈ, કોપાયમાન બલરામને, તેમની પાછળ દોડાવ્યા. તેમણે વિવાહ કર્યા બાદ, અર્જુન તેને મારી પાસે લઇ આવ્યો જેથી કરીને તે તેનો આદરભાવ વ્યક્ત કરી શકે. તેણે તેને એક સાધારણ સુતરની સાડી જ પહેરાવી હતી, પણ તેનાથી તેની નિર્મળ સુંદરતા છુપી ન રહી. તેના ઓષ્ઠ ગભરાટથી કાંપી ઉઠ્યા. (તેણે ક્રોધાવેશ વિષે સાંભળ્યું હતું.) મોતીના દાણા જેવા પ્રસ્વેદ બિંદુઓ તેના લમણે ચળકી રહ્યાં. તેમ છતાં, કશું પણ તેની આંખોનો મદહોશ પ્રેમને નાસીપાસ ન કરી શક્યું—એક નજર જે અર્જુનના મુખ પર પ્રતિબિંબિત થઇ. તેણે મારી સમક્ષ ક્યારેય તે રીતે જોયું નહોતું—અને ક્યારેય જોશે નહિ. મારી અંદર એક વેદના પસાર થઇ, એક એવા પુરુષની યાદ જે મેં ઘણા લાંબા સમયથી સફળતાથી બાજુ પર મૂકી હતી કે મને લાગ્યું હતું કે તે ભૂંસાઈ ગઈ. અને જોકે મારાં એક હિસ્સાએ સુભદ્રાના ભય સાથે સહાનુભૂતિ દાખવી, બીજો હિસ્સો ક્રોધિત થયો કે તેણે એ કેટલું સરળતા અને અવિચારીપણે મેળવી લીધું જે હું પાંડવોની મહારાણી તરીકેની મારી ખ્યાતિ હોવા છતાં ક્યારેય નહિ મેળવું. અને આથી, જ્યાં સુધી તે આંસુઓને તાબે ન થાય ત્યાં સુધી પ્રલોભન અને વિશ્વાસઘાત વિષે ટીપ્પણીઓ કરતા, હું તેનાથી ઈરાદાપૂર્વક દૂર થઇ.

સુભદ્રા કરતા પણ વધારે (જેની છેવટે તો મારાં તરફ કોઈ જવાબદારી નહોતી), અર્જુન કરતા પણ વધારે (જેના વિશ્વાસઘાતથી અત્યાર સુધીમાં હવે હું ટેવાઈ ગઈ), એ કૃષ્ણ હતા જેમણે મારી સાથે છેહ કર્યો તેમ મને લાગ્યું. પણ જ્યારે મેં તેમના પર તેમની બહેનને અર્જુનને મારાથી છીનવી લેવા પ્રોત્સાહિત કરી હોવાનો આરોપ મૂક્યો ત્યારે તેમને સહેજ પણ લજ્જા ન આવી.

"અર્જુન એ કોઈ નાકની નથણી નથી કે કોઈ તે તારી પાસેથી છીનવી લે," તેમણે કડકાઈથી કહ્યું. "તે સ્વેચ્છાએ આવે છે ને જાય છે. ઉપરાંત, તું જાણે છે કે તે અન્ય કોઈની પણ સાથે વિવાહ કરે, તારા પ્રત્યેની તેની પ્રતિબદ્ધતા અભિન્ન રહે છે. પણ સૌથી મહત્વનું, તેમના સમાગમથી એક મહાન યોદ્ધા અવતરશે, અને તે યોદ્ધામાંથી તેનાથી પણ મહાન રાજા આવશે." તેમણે મારાં સ્કંધને સ્પર્શ કર્યો, કદાચ તેમના શબ્દોની કટુતાને ઓછી કરવા. "શું એક નાની અમથી હૃદયની વેદના જે તું અનુભવે તેના કરતા તે વધારે મહત્વનું નથી?"

• • •

સમય જતા, હું ભાર્યાઓ સાથે મૈત્રીભાવ રાખતી થઇ. (આ બાબત એ તથ્ય સાથે જોડાયેલી હતી કે તે બધી સ્ત્રીઓએ તેમના પોતાના લોકોની નજીક રહેવાનું પસંદ કર્યું, તેમના જન્મના રાજ્યોમાં. સંવાદિતા સાધવા માટે અંતર એ મહાન પ્રોત્સાહક બળ છેઃ મારાં જેવી પરિસ્થિતિમાં હોય તેવી સ્ત્રીઓએ મનમાં યાદ રાખવા જેવી હકીકત.) આશ્ચર્યકારક રીતે, સુભદ્રા મારી પ્રિય બની ગઈ. તેની મુલાકાતો દરમિયાન, જ્યાં સુધી હું લજ્જિત થઇને થોભું નહિ ત્યાં સુધી—તે કોઈ પણ ફરિયાદ વિના મારો રોષ સહન કરતી—મને જળ લાવી આપતી, મારાં કેશ ગૂંથતી, ઉષ્ણ બપોરે મને પંખો સુદ્ધાં પણ નાખતી. જોકે કોઈ તેના પર નબળાઈનો આક્ષેપ ન મૂકી શકે તો પણ, તે મારાં કરતા વધારે નરમ હતી. કદાચ એટલે જ, જ્યારે અમારા બંને પર દુઃખનો પહાડ પાડવાનો હતો ત્યારે, તે તેને વધારે સારી રીતે જીરવી શકી. મારાં દુર્દૈવના વર્ષોમાં,

તે મારાં પુત્રોને પોતાના ઘરે લઇ જતી, વહાલ અને શિસ્ત વચ્ચે સમતોલન કેળવી, તેમની સાથે પોતાના પુત્ર કરતા જરા પણ અલગ વ્યવહાર ન કરતી. પણ ના, તેણે એનાથી ઘણા પહેલાં મારાં હૃદયમાં પોતાનો માર્ગ બનાવી લીધો હતો. તેની શૈલીઓ—જે રીતે તેણે ભ્રમર ઊંચી કરી અથવા અચાનક હસી પડી અથવા મૂર્ખતાના પ્રદર્શનથી જે રીતે તે માથું ધૂણાવ્યું—તે બધું કૃષણનું હતું, અને તેને જોઇને મને એમ લાગતું કે તેઓ મારી સાથે હતા.

આ રીતે એક દશકો પસાર થઇ ગયો, જાણે કે સ્વપ્નમાં. અને જેમ સ્વપ્નમાં હોય તેમ, હું તે વર્ષોને માત્ર ઝાંખી રીતે જ યાદ કરું છું, જે રીતે કોઈ એક સૌમ્ય સૂર્યાસ્તના રંગોને યાદ કરે તેમ. શું હંમેશાં જ્યારે આપણે ઈચ્છીએ તે રીતે જીવન વ્યતીત થતું હોય ત્યારે આમ જ થાય છે? મારાં પતિઓ અને હું વયસ્ક થયા, અમારા સદ્‌ભાગ્ય સાથે વધારે સુખી. અને એકબીજા સાથે પણ, જેથી જ્યારે વર્ષને અંતે હું એક શૈયાથી બીજી શૈયામાં જતી ત્યારે અમારી વચ્ચે કોઈ વિચિત્ર લાગણી ન થતી. અમારા નગરમાં વ્યાપાર અને ઉદ્યોગ અને કળા વિકસ્યા. અમારી પ્રસિદ્ધિ દરેક રાજ્યોમાં પ્રસરી. અમારી સમૃદ્ધ થતી પ્રજા, અમને તેમની પ્રાર્થનાઓમાં આશિશ આપતી. એક વખત અમે જે વસ્તુઓની ઈચ્છા કરી હતી તે તમામ અમારી હથેળીઓમાં હતી. પણ ઊંડે ઊંડે, જોકે કોઈએ સ્વીકાર્યું નહિ, પણ તેમ છતાં, અમે થોડા અસ્વસ્થ અને કંટાળેલા હતા. ભાગ્યનો પ્રવાહ અમને કિનારે ફેંકી દઈ ઓસરી ગયો હોય તેવું લાગ્યું. એ નહિ જાણતા કે તે એક પ્રચંડ મોજામાં એકત્રિત થઇ રહ્યો છે, અમે અમારી સ્વસ્થતામાં અધીરા થઇ ગયા, એ વિચારતા કે તે ફરી ક્યારેય અમારા પર અધિકાર જમાવશે કે કેમ.

21

મરણોત્તર જીવન

મૃત્યુપશ્ચાત જીવનની સીમાઓ મૃત્યુલોકમાં આપણને આલેખિત કરતા નિયમો કરતા વધારે જટિલ હોય છે. તેમના કર્મોને આધારે, મૃતજનોને વિવિધ લોકમાં મોકલી દેવાય છે. સદ્‌ભાગી બ્રાહ્મણોને બ્રહ્મલોકમાં મોકલાય છે, જ્યાં તેઓ બ્રહ્મા પાસેથી સીધું દૈવી જ્ઞાન લઇ શકે છે. ક્ષત્રિયોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ઇન્દ્રલોક જાય છે, જે કળા અને ઉપભોગ એમ બંને આનંદોથી છલકાય છે. નબળા યોદ્ધાઓને યમરાજાની સભાથી જ સંતુષ્ટ રહેવું પડતું હશે અથવા તો સૂર્ય કે ચંદ્ર દેવોથી. અધર્મીઓ માટે, નર્કના એકસો છત્રીસ સ્તરો છે, પ્રત્યેક કરેલા પાપ અનુસાર, અને દરેક તેની નક્કી કરેલી પીડાઓના સમૂહ સાથે, જેમકે જિહ્વા કચડી નાખવી, તેલમાં ઉકાળાવું, અથવા ભૂખ્યા પક્ષીઓ દ્વારા ફાડી નખાવું, આ બધા જ જેમને આપણા ધર્મગ્રંથો અત્યંત ભાવથી વર્ણવે છે. ધ્રિના ગુરુનો અભિપ્રાય હતો કે ચારિત્ર્યવાન સ્ત્રીઓને સીધી જ બીજા જન્મમાં મોકલવામાં આવે છે, જ્યાં જો તેઓ સદ્‌ભાગી હોય તો, તેમનો પુરુષ તરીકે પુનર્જન્મ થાય છે. પણ મેં વિચાર્યું કે જો લોકનું અસ્તિત્વ હોય તો, શુદ્ધ સ્ત્રીઓ એવા લોકમાં જશે જ્યાં પુરુષોને અનુમતિ ન હોય જેથી કરીને તેઓ અંતે પુરુષ માંગણીઓથી મુક્ત થઇ શકે. તેમ છતાં, મેં આ સિદ્ધાંત, ડહાપણપૂર્વક મારી પાસે જ રાખ્યો.

અમારી અચાનક મુલાકાતે આવેલા નારદ મુનિએ, જ્યારે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, “ના, મહાન રાજા, ઇન્દ્ર દરબારની મુલાકાત દરમિયાન, મેં આપના માનનીય પિતાના આત્માને ત્યાં ન જોયો,” ત્યારે ગમે તેમ તો પણ, હું એટલું તો જાણતી હતી કે સંકટ આવશે.

આટલા ટૂંકા ગાળામાં અમારા રસોઈયાઓ બનાવી શકે તેવા સર્વશ્રેષ્ઠ વ્યંજનો અમે આરોગ્યા હતા (કારણકે નારદની સ્વાદેઇન્દ્રિય સારાસારનો ભેદ પારખે તેવી હતી)—તળેલા તરબૂચ અને ભરેલા રીંગણાથી માંડી ઘીમાં રાંધેલી મસૂરની દાળ અને બદામથી ભરપૂર ખીર. તેમનો હિસ્સો આરોગ્યા બાદ, પુરુષો હવે તેમના રેશમી ઓશિકાઓ પર આરામ કરી રહ્યાં હતા. મારાં ઘૂંઘટ નીચેથી મુનિની સમીક્ષા કરતા અને ચાંદીના વરખવાળું પાન અને મુખવાસનો થાળ આપતા, હું યુધિષ્ઠિરની પાછળ બેઠી.

તેમના નાજુક બાંધા અને સાદા શ્વેત વસ્ત્રો સાથે, નારદ નિર્દોષ લાગ્યા, પણ તેમની ઘણી પ્રતિષ્ઠા હતી. (એવું કહેવાયું, સીધેસીધા બ્રહ્માના મસ્તિષ્કમાંથી અવતરતા) તેમના શક્તિશાળી પારિવારિક સંબંધો હતા અને તેઓ ભગવાન વિષ્ણુના પ્રખર ભક્ત હતા. તેમની સૌથી પ્રિય પ્રવૃત્તિ કુથલી એકત્ર કરી અને અરાજકતા ફેલાવી, સભાથી સભા અને લોકથી લોક યાત્રા કરવાની હતી. તેમણે પહેલેથી જ કેટલાંક સામ્રાજ્યોના મૃત્યુમાં યોગદાન આપ્યું હતું, અને યોગ્ય રીતે ઉપદ્રવી નારદ તરીકે વિખ્યાત થયા. મને નવાઈ લાગી કે તેઓ શું આયોજન કરી રહ્યાં હતા.

"જોકે, મેં તેમને યમરાજના દરબારમાં જોયા," એક અનિષ્ટ કાળા કાગડાની જેમ તેમના મસ્તિષ્કને ફેરવતા, તેમણે ઉમેર્યું.

"પણ શા માટે મારાં પિતાજી યમરાજની સભામાં છે અને ઇન્દ્રની નહિ?" પરિવારના સન્માનના અનાદરથી વ્યથિત થયેલા, યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું.

"તમારા દાદાજી પણ, ત્યાં છે," તેમના હાથ પાછળ સૌમ્યતાથી મો વકાસીને, નારદે કહ્યું. "પણ તેનાથી તમે વ્યથિત ન થાઓ. તેઓ ઘણા સુખરૂપ હતા, જોકે ત્યાંની ગાદીઓ ઇન્દ્રલોક જેવી ભવ્ય નહોતી, અને ન તો તેમની પીઠ માટે તકિયા એટલા આરામદાયક. તેમ છતાં..."

"અમારા પૂર્વજો ઇન્દ્ર સભામાં પ્રવેશી શકે તે માટે અમે શું કરી શકીએ?" યુધિષ્ઠિરે તેમને વચ્ચે અટકાવ્યા.

"વિચિત્ર યોગાનુયોગે," નારદે કહ્યું, "આ જ બાબત મેં તેમને પૂછી. તેમણે કહ્યું કે જો તમે રાજસૂય યજ્ઞ કરો તો, તેમને ત્યાં મોકલવામાં આવશે."

"તો અમે નિશ્ચિત રૂપે તે કરીશું!" યુધિષ્ઠિરે જાહેર કર્યું. "અમને જણાવો કે તે કેવી રીતે થાય છે."

ચિંતાનો ડોળ કરી, નારદે તેમની ભ્રમર સંકોચી. "તે અત્યંત ભયાનક છે! સૌ પ્રથમ તો ભારતના તમામ રાજાઓને તમારે તમને ખંડણી ચૂકવતા કરવા જ પડે. અને જો તેઓ તેમ ન કરે તો, તમારે તેમની સાથે યુદ્ધ કરી તેમને હરાવવા પડે. અને ત્યારબાદ તમારે એક વિશાળ યજ્ઞ કરવો પડે જેમાં તે સૌએ હાજરી આપવી જ પડે."

આ સમગ્ર પ્રયાસ વિષે હું સંદેહી હતી. જો લોકનું અસ્તિત્વ હોય તો પણ, શું પુરાવો હતો કે અમે જે અહીં પૃથ્વી પર કર્યું તેના આધારે મૃતજનોને અન્ય લોકમાંથી બીજા લોકમાં બઢતી મળી શકે? યુધિષ્ઠિર પણ, ખચકાયા. તે શાંતિપ્રિય મનુષ્ય હતા. પણ અર્જુનની આંખો ચળકી અને ભીમે તેની મુઠ્ઠીઓ ઉઠાવી. સહદેવ અને નકુલ સ્થિર અને તલ્લીન બેઠા. મને સંશય હતો કે તેમને પૂર્વજોની ચિંતા હતી અથવા મારાં કરતા વધારે લોકમાં વિશ્વાસ હતો. તેમ છતાં, નારદની કથાએ તેમને તેમની આળસ ખંખેરવાનો, તેમના કટાઈ જતા યુદ્ધ કૌશલ્યને મઠારવાનો, શાહી ખજાનાઓને ભરવાનો, અને પ્રખ્યાતિ મેળવવાનો—તે સાથે કર્તવ્યપરાયણ પુત્રો તરીકે પ્રશંસા પામવાનો એક સંપૂર્ણ અવસર આપ્યો.

"આપણે ક્યારે આરંભ કરવો છે? અર્જુને પૂછ્યું.

"શીઘ્રતા નહિ કરવી જોઈએ!" યુધિષ્ઠિરે કહ્યું. "આપણે કૃષ્ણને સંદેશ મોકલીશું. તેઓ આપણને સલાહ આપશે."

"ઓહો, કૃષ્ણ, મહાન યુક્તિબાજ!" તેમની હથેળીઓ મસળતા, નારદ બરાડ્યા. "તેમને તમારા મિત્ર તરીકે પામી તમે કેટલા સદ્‌ભાગી છો! તમે તો જાણો જ છો કે તેઓ સ્વયં વિષ્ણુનો અવતાર છે, નહિ?" તેમનો આ ભયંકર દાવો હું માનું છું કે નહિ તે જોવા તેમણે મારી તરફ પ્રપંચી નજર કરી.

"શું તેઓ ખરેખર અવતાર છે?" અર્જુને આતુરતાથી પૂછ્યું. "હંમેશાં અમારી સાથે મજાક કરતા, તેઓ તો ઘણા.... સામાન્ય જણાય છે."

"તેઓ તેમની દિવ્યતા માત્ર તેમની સમક્ષ જ પ્રદર્શિત કરે છે જેઓ તેના માટે તૈયાર હોય છે," નારદે કહ્યું, અને જોકે તેમણે વાત અર્જુન સાથે કરી, તેમ છતાં, તેમની નજર મારાં તરફ જ હતી.

તેમની ઉશ્કેરવાની અન્ય એક પ્રયુક્તિ ગણી, મેં નારદના શબ્દોને હાંકી કાઢ્યા, પણ ત્યારબાદ, જ્યારે હું એકલી હતી ત્યારે, હું તેમના વિષે વિચારતા અટકી ન શકી. જો મેં ખોટું માન્યું હોય તો? જો ખરેખર, દિવસે જે રીતે તારાઓ અદ્રશ્ય હોય છે તે રીતે, સામાન્ય લોકોને અદ્રશ્ય તેવા લોકની ઉપર લોક હોય તો? જો દેવો સમયાંતરે આપણી વચ્ચે વસવા અને આપણા ભાગ્યનું માર્ગદર્શન કરવા, પૃથ્વી પર આવતા હોય તો? મારાં વર્તમાન પતિ, નિદ્રામય નકુલના છાયાચિત્ર ને પેલે પાર, મારાં શયનખંડની અંધારી બારીની પેલે પાર, ઉદાસ નભમાં એક નિસ્તેજ પીળો ચંદ્ર ઝળુંબી રહ્યો. હું એ નિર્ણય ન કરી શકી કે તે લોકના નિયમોએ આપણા લોકના નિયમો પર અધિક્રમણ કરવું જોઈએ કે કેમ. કે આપણે દેવ તરીકે પૂજાતા મનુષ્યની સલાહ સમક્ષ ઝૂકવું જોઈએ જ્યારે તે સલાહ સમજદારીની તમામ બાબતોથી વિપરીત હોય.

• • •

જ્યારે કૃષ્ણ આવ્યા ત્યારે મેં તેમને ધ્યાનથી જોયા. તેઓ કંઈ વિશેષરૂપે ઈશ્વરની જેમ નહોતા વર્તતા. તેમણે મને હંમેશની જેમ ચીડવી, એવું કહીને કે મારું વજન વધી ગયું છે (નર્યું જુઠ્ઠાણું). તેમણે એવો આગ્રહ કર્યો કે હું તેમના માટે રસોઈ કરું અને ત્યારબાદ એવો દાવો કર્યો કે (અન્ય જુઠ્ઠાણું) કે વૃંદાવનમાં તેઓ જેના પર મોટા થયા હતા તે દૂધની મીઠાઈઓની સરખામણીમાં મારી મીઠાઈઓનું કોઈ સ્થાન નહોતું. જ્યારે મારાં પતિઓએ તેમને રાજસૂય યજ્ઞ વિષે પૃચ્છા કરી ત્યારે તેઓ આશ્ચર્યકારક રીતે આ વિચારની તરફેણમાં હતા. તેમણે કહ્યું કે દેશ ભ્રષ્ટાચારથી ખદબદતો હતો અને તેને એક ધક્કાની જરૂર હતી. વર્તમાનમાં સાવધાનીથી કરવામાં આવેલો નિયંત્રિત રક્તપ્રસાર કદાચ આગળ જતા એક ભયાનક માનવસંહારને અટકાવી શકે. તેમની અગાઉની ઈર્ષા વિષેની તેમની ચેતવણીઓ તેઓ જાણે ભૂલી ગયા હોય તેમ જણાયું.

રણનીતિ ઘડવામાં કૃષ્ણે મારાં પતિઓને મદદ કરી. સૌથી ભયાવહ તેવા તે સમયનો શાસક —અને યોગાનુયોગે કૃષ્ણના દુશ્મન એવા, જરાસંઘની હત્યાથી તેમણે આરંભ કર્યો. (એક કુસ્તી સ્પર્ધામાં ભીમે તેના દેહના બે ફાડિયા કરી નાખ્યા, પાછળથી ભીમે પ્રસન્ન અને ભયાનક વિગતો સાથે આ પરાક્રમ મને વર્ણવ્યું.) ત્યારબાદ તેમણે જરાસંઘે તેની કોટડીઓમાં પૂરેલા ઘણા રાજાઓને મુક્ત કર્યા અને તેમને તેમના રાજ્યો પરત આપ્યા. આ બાબતે મારાં પતિઓને એટલા લોકપ્રિય બનાવ્યા કે તે પછી તેઓ જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં, તેમને મૈત્રી સાથે આવકારાયા. કોને ખબર, કર્ણના રાજ્ય, અંગમાં શું થયું હશે? પણ, એક વિનમ્ર પત્ર કૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને નેત્રહીન નરેશને મોકલવાનું સૂચન કરી આ પ્રશ્નને ચાલાકીથી ટાળ્યો. પત્ર એવું નિવેદન કરે કે તેમના મોટાબાપાના આદરને વશ, પાંડવો તેમના કોઈ પણ સાથીઓને નહિ પડકારે. છલનામાં ક્યારેય પાછા ન પડે તેવા, નેત્રહીન નરેશે એક અલંકારિક સંદેશ મોકલાવ્યો એવું કહીને કે જો પાંડવો ભારતના તમામ રાજાઓનું સમર્થન પ્રાપ્ત કરી શકે અને તેમના પિતાની ખ્યાતિમાં વૃદ્ધિ કરી શકે તો તેમને આનંદ થશે. તેઓ જ્યારે વિજયી થયા અને અને તેમને આમંત્રણ મોકલાવ્યું ત્યારે, તેમણે લખ્યું કે તેમની અશક્તિને કારણે તેઓ સ્વયં યાત્રા નહિ કરી શકે તેમ છતાં, જે મહેલ વિષે પ્રત્યેકે ખૂબ પ્રશંસા કરી તે મહેલ ખાતે થનારી ઉજવણીઓમાં, દુર્યોધન અને તેના મિત્રોને હાજર રહેવામાં પ્રસન્નતા થશે.

ધૃતરાષ્ટ્રના પત્રે અમને દોડતા કરી મૂક્યા. અમે મોટા મેળાવડા માટે તૈયાર હતા, પણ અમે વિચાર્યું નહોતું કે કૌરવો આવશે. તેમના અહીં આવવાની બાબતે સઘળું પરિવર્તિત કરી નાખ્યું.

દરેક બાબતને એક નવી ટીકાત્મક દ્રષ્ટિથી જોતા—એ રીતે કે જે રીતે તેમણે વિચાર્યું કે દુર્યોધન જોશે, મારાં પતિઓએ ઉપરથી નીચે મહેલમાં ફલંગ લગાવી. સૌમ્ય યુધિષ્ઠિર સુદ્ધાં પણ તોછડા બની ગયા. કૌરવો આવે ત્યાં સુધીમાં બધું સંપૂર્ણ હોવું તે અતિઆવશ્યક હતું. પછી તેમને એ સ્વીકારવું જ પડશે કે જે ગરીબ પિતરાઈઓનો તેમણે હંમેશાં ઉપહાસ કર્યો ને અપમાન કર્યું—તે પિતરાઈઓએ કેટલું ભવ્ય કાર્ય કર્યું છે.

અને હું? કશું પણ બાકી રાખ્યા વિના, એક સારી પત્ની કરે તેમ, મેં મારી જાતને તૈયારીઓમાં સંપૂર્ણ ઓતપ્રોત બનાવી દીધી. તે મુશ્કેલ નહોતું. હું, પણ, ઇચ્છતી કે દુર્યોધનનું મુખ તેમણે વગડામાંથી શું બનાવ્યું છે તે જોઇને ખુલ્લું ને ખુલ્લું રહી જાય. હું, પણ, ઇચ્છતી કે તેમની સર્વોચ્ચ માલિકી, મારાં સહિતના,—તેમના ખજાનાઓથી, તે અંજાઈ જાય. સંઘર્ષ અને નાલેશી, જીવના જોખમના ભયે ભાગતા ફરવાના તેમના તે તમામ વર્ષો બાદ, આ તો અત્યલ્પ હતું જેને મારાં પતિઓ લાયક હતા. મારી સેવિકાઓને રાત્રે મોડે સુધી ઘસવા અને સાફસફાઈના, કામ કરવાની ફરજ પાડવા પાછળ, અથવા અમે જે ભોજન સમારંભો યોજવાના હતા તે દરેક માટે અદ્‌ભુત વાનગીઓ બનાવવા મારાં રસોઈયાઓને પ્રોત્સાહિત કરવા પાછળ, અથવા અમે ક્યારેય નહોતા ધારણ કર્યા તેવા શણગારેલા વસ્ત્રો તૈયાર કરવા રાજવી મેરાઈને બોલાવવા પાછળ, અથવા મારાં ઉદ્યાનમાં દરેક છોડને ખીલવા તૈયાર કરવા માળીઓને આદેશ કરવા પાછળ, મારું જો કોઈ અન્ય કારણ હતું તો, તેનું પરીક્ષણ નહિ કરવા હું સાવધ હતી.

22

ચક્ર

ઉજવણીઓનો આરંભ યોગ્ય રીતે થયો. મારાં પતિઓ તેમની જીતમાં વિનમ્ર અને ઉદાર હતા, અને તેમણે છલકાતા ઉત્સાહથી મુલાકાતી રાજાઓનું સ્વાગત કર્યું. યજમાન થવાની તેમની આ પ્રથમ તક હતી, અને તે સુપેરે નિભાવવા તેઓ કૃતનિશ્ચયી હતા. રાજાઓએ તેમના તરફથી, વિનમ્રતાઓની પ્રશંસા કરી—અને વળી તેમના પર ખડકવામાં આવેલી ભેટની તો વાત જ શું કરવી—અને આમ તેઓએ ઠરીઠામ થઇ ઉજવણીઓ માણી. પણ ત્યારબાદ અમને સમજાયું કે શરૂઆતથી જ ઘણા હૃદયોમાં અસંતોષ સીજી રહ્યો હતો. કોઈ વિરલ પુરુષ—અને તેથી પણ વિશેષ કોઈ વિરલ શાસક જ—સમોવડિયાની અણધારી સમૃદ્ધિની ઇર્ષાથી અછૂતો રહી શકે. અમે સૌ (કદાચ યુધિષ્ઠિર સિવાય) આ સત્ય જાણતા. અમારે થોડું વધારે સાવધાન રહેવું જોઈતું હતું, પણ અમે સૌ કૌરવ ટોળીની હાજરીથી, વિચલિત હતા, જુદી જુદી રીતે.

મને જ્યારે ખબર પડી કે મને જેની ઝંખના અને ભય બંને હતો તે થવાની તૈયારીમાં છે—કર્ણ દુર્યોધનના જૂથનો એક હિસ્સો હશે—હું મારાં ગુપ્ત વરંડામાં જે મારાં શયનખંડની પાછળ ખુલતો હતો ત્યાં ગઈ, અને હૂંફાળી પથ્થરની દીવાલે પીઠ ટેકવી અશ્વગંધાના છોડ વચ્ચે બેઠી. મને યોગ્ય કરવાની શક્તિ આપજો, હું ગણગણી, જોકે કોની સાથે તે મને ખબર નથી. મને દેવોમાં બહુ શ્રદ્ધા નહોતી. તેઓ તેમના પોતાના વિખવાદોમાં જ અત્યંત અટવાયેલા હતા અને તેમને જે જોઈતું તે મેળવવા યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ કરવાથી જરા પણ પર નહોતા. બપોરનો સૌમ્ય પવન મારી આસપાસ વહ્યો, અશ્વગંધાના પીળા પુષ્પો ધ્રુજ્યા, ને તેમણે તેમની ઉગ્ર, પ્રસ્વેદી સુગંધ વહાવી; એવું લાગ્યું કે મારો મહેલ મને બાહુપાશમાં લઇ સલાહ આપી રહ્યો હતો. મને એવું લાગ્યું કે તેણે કહ્યું કે કર્ણનું આવવું મારાં માટે ક્ષતિ સુધારવાની તક હતી.

અને આથી જ્યારે કર્ણ આવ્યો ત્યારે, તેની સાથે સંકળાયેલી ઉત્કટતા અને નાદાની અને વિચિત્રતાને મેં કિનારે મૂક્યા. હું મારાં પતિઓ સાથે ઉભી રહી અને તેનું અન્ય કૌરવ જૂથ જેવું જ સ્વાગત કર્યું, મારાં સ્વરમાં ધ્રુજારી વિના, અથવા મારી નજર ચૂકવ્યા વિના. મેં એવા પ્રસંગો ઉભા કર્યા જેમાં હું તેનું આતિથ્ય કરી શકું. ઉદારતા થકી, મારાં ભૂતકાળના અપમાનને ભૂંસી નાખવા, હું કૃતનિશ્ચયી હતી. અમારામાંથી કોઈ પણ મારાં વિવાહ સમયે હતા તેના જેટલા યુવાન અને મૂર્ખ નહોતા. અમે ભૂતકાળ પાછળ મૂકી શકીએ.

પણ કર્ણ મને નહિ સ્વીકારે. મેં તેને અમારો સૌથી વિશાળ શયનખંડ ફાળવ્યો, જેનો ઝરૂખો એવા તળાવ સામે હતો કે જે પ્રત્યેક રાત્રે ચંદ્ર તળે રૂપેરી થઇ જતું, પણ તેણે તે ખંડ દુ:શાસનને આપી દીધો, અને તેના બદલે નાનો, અતિથિઓ માટેનો વધારાનો ખંડ પસંદ કર્યો જે માત્ર પરસાળની દીવાલો તરફ જ ખૂલતો હતો. પ્રત્યેકની નજરે, તેનું વર્તન દોષરહિત હતું. તેણે

દુર્યોધનને પ્રત્યેક જાહેર પ્રસંગોમાં સાથ આપ્યો— આહુતિઓ, નૃત્યો, રાજકાજની બાબતોની મંત્રણાઓ—અને તેમાં આનંદથી નહિ તો, ધીરજથી બેઠો. પણ જ્યારે જ્યારે પણ યુધિષ્ઠિરે એક અંગત સમારંભની યોજના કરી—પરિવાર માટે અંગત નિવાસોમાં ભોજન, અથવા એક એવી સાંજ જેમાં અમે કવિતાઓનું ગાન કરતા, જેમાં હું ભાગ લેવાની હોઉં—કર્ણ માફી માંગી બહાર રહેતો. જો અમે યોગાનુયોગે મહેલના કોઈ માર્ગમાં મળી જતા તો, તે મારાં હાર્દિક અભિવાદનનો પ્રતિસાદ આપતો ચોકસાઈ સાથે—અને અન્ય કશું નહિ. હૃદયની અસ્વસ્થતા સાથે, મને સમજાયું કે, તે મને પ્રાયશ્ચિત કરવાની અનુમતિ નહોતો આપવાનો.

• • •

યજ્ઞના અંતિમ દિવસે, ભારતના મહાન રાજાઓમાં સૌથી મહાન રાજા તરીકે યુધિષ્ઠિરની વરણી થયા બાદ, એકત્ર થયેલા શાસકોમાંથી અતિથિ વિશેષની વરણી કરવાનું તેમની પાસેથી અપેક્ષિત હતું. ઘણી રાત્રિઓથી મારાં પતિઓ તે કોણ હોવું જોઈએ તે નિશ્ચિત કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં હતા. શું તેમણે સૌથી વૃદ્ધની વરણી કરવી જોઈએ? જેનો સૌથી મોટો પ્રદેશ હોય તેની? જે પોતાની દાનધર્મની પ્રવૃત્તિ માટે સૌથી વિખ્યાત છે તેની? તેની જેને તેઓ પોતાના સાથી તરીકે સૌથી વધારે ઇચ્છતા હતા? પણ તેઓ સહમત થવામાં નિષ્ફળ રહ્યાં હતા.

હવે સભામાં યુધિષ્ઠિરે ભીષ્મને કહ્યું, "પિતામહ, અહિં ઉપસ્થિત સૌ એ બાબતે સહમત થશે કે અમારામાં સૌથી સમજદાર તમે જ છો. આથી તે ઉચિત છે કે તમે અતિથિ વિશેષની વરણી કરો."

તેમની પાછળ ઉભા, હું તે જોઈ શકી જે જોવા યુધિષ્ઠિર અત્યંત અંજાયેલા હતાઃ પ્રત્યેક તેમની સાથે સહમત નહોતા. જોકે ભીષ્મ વિરુદ્ધ અવાજ ઉઠાવવાની તેમની હિંમત નહોતી, તેમ છતાં તેમને અનેક શત્રુઓ હતા. કેટલાંકને તેમનો અવિશ્વાસ હતો તેમની લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને કારણે, જે તેમણે ભીષણ અને અકુદરતી લેખાવી. અન્યોએ રોષ અનુભવ્યો કારણકે કૌરવ રાજ્યના ભાગ પાડવામાં તેમણે તેમને દૂર રાખ્યા. અન્યોએ તેમની માત્ર એટલે જ ઘૃણા કરી કે તેઓને અમારા પર સ્નેહ હતો.

જ્યારે આ અંતિમ બાબત મને સમજાઈ ત્યારે, મારાં હાથ ધ્રુજ્યા. આ બધો સમય, મારાં મહેલની સુરક્ષામાં વીંટળાયેલી, હું માનતી હતી કે અમે સુરક્ષિત હતા. હું એવું માનતી હતી કે જ્યાં સુધી અમે કોઈની હાનિ નહિ ઇચ્છીએ, ત્યાં સુધી અમને કોઈ હાનિ નહિ થાય. પણ આ બધો સમય અમારી દીવાલોની બહાર ઈર્ષા છુપાઈને બેઠી હતી—અને હવે અમે તેને ધીમેથી અંદર પ્રવેશ કરવા એક સંપૂર્ણ તક આપી હતી. જેમ જેમ રાજાઓ એકબીજા સાથે ગણગણવા લાગ્યા તેમ તેણે મારી સમક્ષ રહેલા ચહેરાઓને વિરૂપ કર્યા, પ્રત્યેક શબ્દ સાથે બાષ્પીભવન થતી તેમની મારાં પતિઓ સાથેની અસ્ખલિત મૈત્રી.

"કૃષ્ણ!" મને આશ્ચર્ય પહોંચાડતા, ભીષ્મે ઘોષિત કર્યું. "કૃષ્ણ અતિથિ વિશેષ હોવા જોઈએ."

તેમનું નિવેદન મધપૂડા પર નાખેલા એક પથ્થર સમાન હતું. સભામાં ધાંધલ મચી ગઈ. કેટલાંક ખુશ થયા (મારાં પતિઓ તેમના સ્મિત ખાળી ન શક્યા), ઘણા ક્રોધિત હતા, પણ ઘણા બધા ગૂંચવણમાં હતા. હું પણ મૂંઝવણમાં હતી, કૃષ્ણને ખૂબ જ સ્નેહ કરતી હોવા છતાં પણ. તેમની આસપાસ રંગીન કથાઓ હોવા છતાં પણ, તેઓ સાપેક્ષ રીતે નાના રાજા હતા. ભીષ્મ

તેમના વિષે એવું શું જાણતા હતા જે હું નહોતી જાણતી?

અન્ય યદુ વંશજો સાથે સભામાં મધ્યે બિરાજમાન, કૃષ્ણ, ઉભા થયા. તેઓ કોઈ વિશેષ આનંદિત ન જણાયા. તેમની પરિવર્તનશીલ મુખમુદ્રાઓ સમજવી મારાં માટે નિત્ય દુર્બોધ રહ્યું છે, પણ મને લાગ્યું કે તેઓ સમાધાની લાગ્યા. સન્માનના સ્વીકારમાં તેમણે નમસ્કાર કર્યા અને શાંતિપૂર્વક વ્યાસપીઠ તરફ આવ્યા. તેમના આચરણે શ્રોતાજનને પ્રભાવિત કર્યા; તેઓ પણ, શાંત થવા લાગ્યા. યુધિષ્ઠિરે રાહતનો શ્વાસ લીધો.

ત્યારબાદ, ચેદી નરેશ શિશુપાલે, પોતાની બેઠકમાંથી ક્રોધિત મુખે છલાંગ લગાવી. સ્વયંવરથી મને તે યાદ આવ્યો—અર્જુનનો વધ કરવા જેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો તે અસંતુષ્ટ વરરાજાઓમાં તે અગ્રેસર હતો. અત્યંત ઊંડે સુધી ઉતરેલા લજ્જાસ્પદ વિચારોને દ્રઢ કરી, અન્યોને ઉશ્કેરવામાં તે પારંગત હતો. હવે તે શું કરશે તે વિચારે મારું હૃદય બેસી ગયું.

શિશુપાલે ઉપહાસથી અભિવાદન કર્યું. “ખરેખર અદ્ભુત! સભામાં હાજર મહાન શૂરવીરો સાથે, પારિતોષિક એક એવા ગોવાળિયાને સુપ્રત કરવામાં આવે છે જે તેના મામાનો વિશ્વાસઘાતથી વધ કરી રાજા બન્યો! એક એવો પુરુષ જેણે મારાં મિત્રને ચાલાકીથી મારી નાખવા ભીમને ઉશ્કેરી પોતાનું વેર લીધું. આવા પુરુષને આજે અમારા સૌની ઉપર સન્માનિત કરવામાં આવશે. પણ એક જારજ રાજાની સભામાં કોઈ અન્ય શું અપેક્ષા પણ કરી શકે?”

સામૂહિક રીતે શ્વાસ થંભી ગયા. મેં યુધિષ્ઠિરના મુખ સામે જોવાની હિંમત ન કરી. પોતાની તલવાર પર હાથ સાથે, અર્જુને આગળ ડગ માંડ્યું.

“શિશુપાલ,” તેમની જાતને આયાસથી સંભાળીને, ભીષ્મે કહ્યું. “તું અહીં અતિથિ છે, તેમ છતાં તું સ્વાભાવિક રીતે તારા યજમાનો પ્રત્યેની સૌજન્યતા ભૂલી ગયો છે. તારો વધ કરવાનું પાપ પાંડવો પોતાના માથે વહોરી લે તેમ હું નથી ઈચ્છતો, આથી હું તને તારા ગંભીર અપમાનજનક શબ્દો પાછા લેવાનું કહું છું.”

“હું જે કહું છું તે પાછો નથી લેતો,” શિશુપાલે કહ્યું, “ખાસ કરીને ત્યારે જ્યારે તે સાચું હોય. કેટલું સુલભ હતું, નહિ, કે, પેલા તમામ દેવો વનમાં, કુંતીની મુલાકાત લેતા, અને તે બિચારો શંઢ પાંડુ? અને શંઢની વાત કરતા, તમે ક્યારેય વિચાર્યું, તમે સૌ મહાન રાજાઓ, શા માટે જે પ્રતિજ્ઞાએ તેને આટલો વિખ્યાત બનાવ્યો તે લેવા ભીષ્મ આટલો શીઘ્ર હતો?”

એક ગર્જના સાથે, ભીમ ઝડપથી મંચ આગળ આવી ગયો. પણ ભીષ્મે ભીમની ભુજાઓ પકડી રાખી. તેઓ હવે ક્રોધિત ન જણાયા. પીઠની જે બાજુએ કૃષ્ણ જ્યાં ઉભા હતા ત્યાં તેમણે ઈશારો કર્યો. હંમેશની જેમ, કૃષ્ણ પાસે કોઈ તલવાર નહોતી, પણ એવું કંઇક જે મેં ક્યારેય નહોતું જોયું—તીક્ષ્ણ ધારવાળું ચક્ર—તેમના જમણા હાથમાં હતું. મને આંજી દેતી, સૂર્યની સપાટી તણખા મારવા લાગી, એક એવી ભ્રમણા ઉભી કરીને કે તે તેમની તર્જની આસપાસ અત્યંત વેગથી ચકરાવે ચઢ્યું.

“મેં તને સો અપમાન માફ કરવાનું વચન આપ્યું,” સંભાષણના સ્વરમાં, કૃષ્ણે શિશુપાલને કહ્યું. “તેં તે અંક ક્યારનો પસાર કરી દીધો, પણ હું ધીર હતો, એ જાણતા કે ગણતરીમાં તું એટલો કુશળ નથી.” શિશુપાલની ક્રોધની ગર્જના જ્યાં સુધી શમી નહિ ત્યાં સુધી તેમણે રાહ જોઈ. “આ વખતે, પિતામહનું અપમાન કરી, તેં સીમા પાર કરી દીધી છે. તેમ છતાં, જો તું ક્ષમા માંગીશ, તો હું ક્ષમા આપીશ. તે રીતે યુધિષ્ઠિર તેમનો યજ્ઞ શાંતિપૂર્ણ રીતે સમાપ્ત કરી શકે.”

“કાયર! તારા મીઠા શબ્દોથી મને મૂર્ખ ન બનાવ,” ક્રોધથી ભરેલા શબ્દો સાથે, શિશુપાલ

બરાડ્યો, “જે રીતે તું મારી સુંદર રુક્મિણીને ફસાવી ગયો.”

મેં અસ્પષ્ટ રીતે એક જૂની કથા યાદ કરી—કેવી રીતે કૃષ્ણની પ્રિય પત્નીને તેના ભાઈએ એક વખત શિશુપાલને સોંપવાનું વચન આપ્યું હતું—પણ મારાં વિચારો સ્પષ્ટ કરવા મારી પાસે સમય નહોતો. કૃષ્ણ સામે તલવાર તાણી, શિશુપાલ ધસી આવ્યો હતો. મેં અર્જુનની ભુજાને પકડી લીધી. (આવા વખતે યુધિષ્ઠિર બહુ કામના નહોતા.) “તેમને મદદ કરો!” મેં આક્રંદ કર્યો.

તેણે મારી તરફ સંદેહથી જોયું. “કૃષ્ણના યુદ્ધમાં હું ખલેલ ન પહોંચાડી શકું.”

“ચિંતા ન કરો, પાંચાલી,” મારાં સ્કંધને ટપારી, યુધિષ્ઠિરે કહ્યું. “યાદ છે કૃષ્ણની શક્તિઓ વિષે નારદે શું કહ્યું?”

શિશુપાલે અણધારી નિર્દયતા સાથે કૃષ્ણના પેટમાં તેની તલવાર ભોંકી દીધી. ધાર એટલી ઝડપથી ફરી, કે ઝાંખપ થઇ ગઈ. મેં ચી, પાડી ને મારો ચહેરો છુપાવી દીધો. મારી આસપાસ લોકો ગભરાટથી આક્રંદ કરી રહ્યાં. મેં એક તીક્ષ્ણ વેદના અનુભવી જાણે કે ધાર મારાં પોતાના દેહની આરપાર નીકળી ગઈ હોય તેમ, ને ત્યારબાદ મેં પહેલાં ક્યારેય નહિ અનુભવેલી શૂન્યતા. જો કૃષ્ણ મારાં જીવનમાં ન હોય તો, કશાનો અર્થ નથી, તે સમજણ, મારાં પર એક લોખંડી મુષ્ટિની જેમ અફળાઈ. ન તો મારાં પતિઓ, ન મારો ભાઈ, ન તો મને જેનું અભિમાન હતું તેવો આ મહેલ, ન તો કર્ણની આંખમાં મેં જોવા ઝંખેલી તે દ્રષ્ટિ.

મારાં માટે તેમના આટલા મહત્વ હોવાનો આરંભ ક્યારે થયો? કે પછી હંમેશથી આવું જ હતું, જ્યાં સુધી સંકટે મારું ધ્યાન તેના પ્રત્યે ન દોર્યું ત્યાં સુધી માત્ર હું જ તેનાથી અભેદ્ય હતી.

“પાંચાલી,” મેં ભીમને સાદ કરતા સાંભળ્યો. “તમે હવે તમારી આંખો ખોલી શકો છો. તેનો અંત આવ્યો છે.”

અને ખરેખર તે સમાપ્ત જ હતું. રક્ત ટપકતું, શિશુપાલનું શીર્ષ ભૂમિ પર પડ્યું. મેં ફરીથી મારી આંખો શીઘ્રતાથી બંધ કરી દીધી.

“કૃષ્ણે તેમના ચક્રથી તેને કાપી નાંખ્યુ,” ભીમે સમજાવ્યું. “પણ, હજી પણ કૃષ્ણ તરફ તાકેલી તલવાર સાથે, મસ્તિષ્ક વિનાનું શરીર આગળ વધતું ગયું. તે જોવા જેવું હતું. અંતિમ ક્ષણે, બરાબર તેમના ચરણોમાં, તે ફસડાઈ પડ્યું. જ્યારે તે શરીર પડી ભાંગ્યું ત્યારે સૌથી વિચિત્ર વસ્તુ બની. તેનામાંથી પ્રકાશ ઉદ્‌ભવ્યો અને કૃષ્ણની અંદર અદ્રશ્ય થઇ ગયો! તમને શું લાગે છે તે વિષે?”

તેના વિષે કશું પણ સમજી શકવા હું અત્યંત ભયભીત હતી— બહારના પ્રસંગો, અથવા મારી અંદરનું તોફાન. આ વખતે મેં જ્યારે મારી આંખો ખોલી ત્યારે, મેં તેમને કૃષ્ણ પર કેન્દ્રિત કરી. તેઓ એવા નહોતા લાગતા જાણે કે તેમણે હમણાં જ એક પુરુષનો વધ કર્યો હતો. તેમના ઓષ્ઠ પર એક આછું સ્મિત નૃત્ય કરી રહ્યું, જાણે કે તેઓ એક જૂની અને અપ્રિય નહિ તેવી એક યાદ વાગોળી રહ્યાં હોય. શું તેને ભીમે જેનો ઉલ્લેખ કર્યો તે પ્રકાશ સાથે કોઈ સંબંધ હતો —અને તે શિશુપાલનો આત્મા હતો? તેમના ચરણો રક્તરંજિત હતા.

“તે મારું નથી,” મારાં મુખ પરના ભાવ જોઈ, તેમણે મને કહ્યું. હું ઈજાગ્રસ્ત નથી. પણ તે ખરેખર સાચું નહોતું. તેમના જમણા હાથની તર્જનીમાંથી રક્ત ટપક્યું. (શું ઈશ્વર રક્ત સ્ત્રવે?) તેમણે તે અંગુલી ચક્ર ફેંકવા જ ઉપયોગમાં લીધી હોવી જોઈએ. (ચક્રની જોકે કોઈ નિશાની નહોતી. હું તેને ફરીથી વર્ષો સુધી નહોતી જોવાની.) મેં મારી સાડીનો એક છેડો ફાડ્યો અને ઘા પર બાંધ્યો.

“હવે તેં પેલી અત્યંત મૂલ્યવાન સાડી નષ્ટ કરી નાખી. “મારે તને નવી લાવી આપવી પડશે, જોકે તે આટલી જ સુંદર નહિ હોય. હું છેવટે તો, નાનો અમથો રાજા છું!”

મેં તેમની સામે આઘાતથી જોયું, ને પછી ક્રોધમાં. શું તેઓ કર્ણ સહિતના મારાં, અન્ય વિચારો જાણતા?

રાજાઓ તેમની બેઠકો પરથી ઉભા થઇ ગયા. કેટલાંક રોષથી વિરોધ કરી રહ્યાં હતા. કેટલાંકે તેમની તલવાર તાણી. ભય અને મુખ પર પરમાનંદ સાથે અરાજકતાનું નિરીક્ષણ કરતા, સભાના એક ખૂણામાં, લપાયેલા નારદને મેં જોયા. દુઃખી યુધિષ્ઠિર વ્યર્થ રીતે વ્યવસ્થા માટે આદેશો આપી રહ્યાં હતા. મારાં અન્ય પતિઓ લોકોને શાંત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા, લોકો વચ્ચે નીચે કૂદી પડ્યા. ઉત્તિષ્ઠ ભુજાઓ સાથે, વૃક્ષના એક વિશાળ થડ જેવી તેની પીઠ સાથે, અશાંત ટોળાને હું જ્યાં ઉભી રહી તે મંચથી દૂર રાખતા, શું મેં કર્ણને તેમને મદદ કરતા જોયો? પણ એક ક્ષણ માટે મારું ધ્યાન તેનાથી દૂર થયું.

જો મારે કૃષ્ણને મેં શું અનુભવ્યું તે કહેવું હોય તો, આ જ સમય હતો. (શા માટે તે એટલું મહત્વનું હતું કે તેમના માટે મારી વ્યાકુળ પીડા હું વ્યક્ત કરું?) મારાં પગ નીચે જમીન અસ્થિર લાગી. મારો ચહેરો ધગધગી રહ્યો. આ રીતે મારાં આત્માને કૃષ્ણ સમક્ષ મેં ક્યારેય અનાવૃત્ત નહોતો કર્યો. મને ભય હતો કે તેઓ મારી પર હસશે. તેમ છતાં, મેં કહ્યું, “જ્યારે મને લાગ્યું કે તમે મૃત્યુ પામ્યા છો, ત્યારે મારે પણ મૃત્યુ પામવું હતું.”

કૃષ્ણે મારી આંખોમાં અનિમેષ નજરે જોયું. શું તે પ્રેમ હતો જે મેં તેમના મુખ પર જોયો? જો એવું હતું તો, હું જે જાણતી હતી તે સઘળા પ્રેમથી તે અનોખો હતો. અથવા જે સ્નેહ મેં જોયા હતા તે કંઇક ભિન્ન હતા, અને માત્ર આ જ પ્રેમ હતો. તે મારાં દેહ, મારાં વિચારો, મારાં ધ્રુજતા હૃદય, અને મારી અંદર કોઈક હિસ્સામાં કે જેના અસ્તિત્વ વિષે હું નહોતી જાણતી, તેની અંદર પ્રસરી ગયો. એક શાલના ગૂંથેલા છેડાથી હું જાણે કે વિખરાઈ ગઈ, સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા તાર.

હું કેટલો વખત ત્યાં ઉભી રહી? એક ક્ષણ કે એક યુગ? કેટલીક વસ્તુઓ માપી નથી શકાતી. હું આટલું જાણું છું: હું તેનો અંત નહોતી ઇચ્છતી.

ને પછી મારાં દીવાસ્વપ્નમાં, તેમના સ્વરે અતિક્રમણ કર્યું, જેની ધારમાં હાસ્ય બિલકુલ એ જ રીતે સીવાયેલું જે રીતે મને ભય હતો. “મારાં પ્રિય મિત્રો પાંડવોને તું આ ન સાંભળવા દઈશ! તેનાથી હું મોટા સંકટમાં આવી જઈશ!”

“શું તમે ક્યારેય ગંભીર ન થઇ શકો?” લજ્જિત થઇ, મેં કહ્યું.

“તે મુશ્કેલ છે,” તેમણે કહ્યું. “જીવનમાં ભાગ્યે જ એવું છે જેને તે લાયક છે.”

આગળ સંવાદ માટે કોઈ તક નહોતી, કારણકે આ વખતે ભૂમિ ખરેખર ધ્રુજી. સભાના સ્તંભ ઝૂલ્યા. જોકે મયે તેમાં વણેલા જાદુએ તેમને ગબડવા ન દીધા, તેમ છતાં લોકો ગભરાયા, તેઓ દોડતા ગયા તેમ ચીસો પાડતા ગયા. કોઈકે મારી ભુજા પકડી. મેં પ્રતિકાર કર્યો, ને પછી જોયું કે તે ભીમ હતો, મુખ પર વિખરિત તેના કેશ.

“સ્થિર!” તેના ગાલ વ્યથાથી મસળી, તેણે કહ્યું. “જ્યેષ્ઠ ભાઈએ મને તમને તમારા નિવાસે લઇ જવા કહ્યું છે. આ સ્થાન તમારા માટે નથી.”

આ ટિપ્પણીથી હું અક્કડ થઇ, પણ કૃષ્ણે મને એક હળવો ધક્કો માર્યો. “જા કૃષ્ણા. અમે નથી ઇચ્છતા કે તું ઈજાગ્રસ્ત થાય.”

ભીમે વ્યથામાં તેનું શીશ ધૂણાવ્યું. “આપણા યજ્ઞનો કેવો કમભાગી અંત! હવે શું થશે? પંડિતો કહી રહ્યા છે કે ભૂકંપ અપશુકન છે. તેઓ કહી રહ્યાં છે કે શિશુપાલના વધથી દેવો કૃદ્ધ છે.”

“પંડિતોને આવી વાતો કહેવાનું પસંદ છે,” કૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો. દેવોના ક્રોધથી તેમને વિશેષ ચિંતા થઇ હોય તેમ જણાયું નહિ.

ભીમ મને શીઘ્રતાથી લઇ ગયો ત્યારે, મેં કર્ણને જોયો. મંચ નજીકના પ્રવેશદ્વાર તરફ ધસી આવવાનો પ્રયત્ન કરી રહેલા ધસમસતા ટોળાને તે નિયંત્રિત કરી રહ્યો હતો, તેમના તીક્ષ્ણ ત્રાસ સાથે ધીરજવાન. જ્યારે તેણે જોયું કે હું ભીમ સાથે સુરક્ષિત હતી ત્યારે, તેણે તોછડાઈથી માથું ધૂણાવ્યું અને પ્રસ્થાન કરવા વળ્યો. તેનો આભાર માની, તે મારી તરફ એક વખત જુએ તેવું ઇચ્છતા, તેની પીછેહઠ કરી રહેલી પીઠ સમક્ષ મેં મારી સમગ્ર માનસિક શક્તિ કેન્દ્રિત કરી. હું જાણું છું કે મારી ઈચ્છાનું બળ તેણે પણ અનુભવ્યું હશે—ભીમ સુદ્ધાંએ પણ મારી સમક્ષ નજર કરી, તેની ભ્રમર વ્યાકુળતાથી સંકોચાઈ. પણ કર્ણ ચાલ્યો ગયો, તેના દઢ ડગલાઓ સાથે, એ રીતે જાણે કે મારું અસ્તિત્વ ક્યારેય હતું જ નહિ.

23

સરોવર

દુર્યોધન વિચિત્ર રીતે વર્તન કરી રહ્યો હતો.

શિશુપાલના વધ બાદ અન્ય રાજાઓ—તેમાંના ઘણા બધા ઉદાસ મુખ અને અસહમતિ સાથે, રજા લેવાની ઔપચારિકતાઓ કર્યા વિના, શીઘ્ર રવાના થઇ ગયા—પણ કૌરવ ટોળકી રોકાઈ. અમે શેષ લોકોએ તેઓ જાય તેમ ઈચ્છ્યું, પણ યુધિષ્ઠિર અમને આવો ઈશારો કરવા દેવા અત્યંત નમ્ર હતા. કદાચ એટલા માટે પણ કે, અમારા અન્ય અતિથિઓના અવિશ્વાસથી આહત અને જે યજ્ઞ કરવાની તેમણે અત્યંત કામના કરી હતી તેના આવા અપ્રિય સમાપનથી નિરાશ, યુધિષ્ઠિર સંતુષ્ટ હતા કે દુર્યોધને તેમને સાથ આપ્યો. કે તે અમારા મહેલથી અત્યંત મંત્રમુગ્ધ હતો. તેમની પાસે એવું કંઇક હતું જે તેમના પિતરાઈને પ્રશંસાપાત્ર હતું, તે બાબતે તેમને ખુશ કર્યા, અને તેમણે દુર્યોધનને તેને જ્યાં વિહાર કરવો હોય ત્યાં વિહાર કરવાની અનુમતિ આપી.

તેના પરિણામે, અનપેક્ષિત જગ્યાઓએ હું કૌરવ રાજકુમારની સામે આવી જતી—પાકશાળામાં, જ્યાં તેણે અત્યંત રસપૂર્વક રાંધણ અગ્નિનું પરીક્ષણ કર્યું, અથવા ઉદ્યાનમાં, જ્યાં તેણે માળી સાથે અમે કેટલાંક છોડ ક્યાંથી લાવ્યા તે અંગે પ્રશ્નોત્તરી કરી. શીઘ્ર તે શું ઈચ્છતો તે મને સમજાયું: પોતાના માટે આવો જ મહેલ બાંધવો. પણ જ્યારે મેં મારાં પતિઓ સમક્ષ મારો રોષ વ્યક્ત કર્યો, એ માંગણી સાથે કે તેઓએ તેને રોકવો જોઈએ, ત્યારે તેમણે તેની મહેચ્છાનો ઉપહાસ કર્યો. તેમણે નિર્દેશ કર્યો કે જ્યાં સુધી તેને મય જેવો જાદુમાં સમર્થ એવો સ્થપતિ ન મળે ત્યાં સુધી, તે આવું કાર્ય કદી સિદ્ધ નહિ કરી શકે, અને તે કેવી રીતે શક્ય બનશે?

“તે માત્ર હસ્તિનાપુરના ભંડારો ખયી નાખશે,” અર્જુને કહ્યું, “અને પછી લોકો પર અયોગ્ય કરવેરા લાદશે.”

“સંભવતઃ તેઓ તેનાથી એટલા ત્રાસી જશે કે, તેઓ બળવો કરશે અને તેને પદભ્રષ્ટ કરશે,” ભીમે કહ્યું.

“શક્ય છે કે તેઓ તેના વધારે સમજદાર નાના ભાઈઓમાંથી કોઈ એક ને યુવરાજ બનાવે,” નકુલે કહ્યું.

“તે શક્ય નથી!” સહદેવે આક્રંદ કર્યો. “તું જાણે છે કે આપણા માનનીય મોટાબાપા કેવી અંધતાથી તેને સ્નેહ કરે છે.” યુધિષ્ઠિરે જ્યાં સુધી આ ચર્ચાનો અંત ન આણ્યો ત્યાં સુધી ચારેયે અટ્ટાહાસ્ય કર્યું.

હું દુર્યોધનની યોજનાઓને એટલી હળવાશથી ન લઇ શકી. અમે આ મહેલને બાંધવામાં અમારાં હૃદય રેડી દીધા હતા. અમારી અત્યંત ગાઢ આકાંક્ષાઓ, અમારી ઇચ્છાઓનું તે મૂર્તિમંત

સ્વરૂપ હતો. તે અમે હતા. દરેક સમયે જ્યારે મેં દુર્યોધનને તેની આંખોથી પ્રવેશદ્વારને માપતા જોયો, અથવા વહેતી દીર્ઘિકા તરફ નિર્દેશ કરતા જોયો જ્યારે તેના મામા શકુનિ નોંધ ટપકાવતા, ત્યારે મેં મર્યાદાભંગ અનુભવ્યો—અને તેનાથી પણ વિશેષ દુર્યોધનનું લુચ્ચું સ્મિત નિર્દેશ કરતું કે મારાં મનમાં શું ચાલી રહ્યું હતું તે તે બરાબર જાણતો.

આવી ક્ષણોએ કર્ણની ઉપસ્થિતિ બાબતોને વધારે ખરાબ કરતી. સાવ નીરસ દેખાતો, તે દુર્યોધનની બાજુમાં ઉભો રહેતો. સેવકો દ્વારા, મેં સાંભળ્યું હતું કે અંગ પાછા ફરવા તેણે વારંવાર દુર્યોધનની અનુમતિ માંગી હતી. પણ પ્રત્યેક વખતે દુર્યોધને તેને રોકાઈ જવા વિનંતી કરી હતી, એવું કહીને કે તેને તેના સૌથી પ્રિય મિત્રની આવશ્યકતા હતી.

હું જાણતી કે મારે બહુ દરકાર નહોતી કરવી જોઈતી. તેમ છતાં, એ વાતથી મને દુઃખ થયું કે મારો મહેલ છોડી જવા કર્ણ એટલો આતુર હતો, કે તેના એક પણ ચમત્કાર તેને મોહિત ન કરી શક્યા. પ્રથમ વાર, આ બાબતે મને મહેલને સંદેહી દ્રષ્ટિથી જોતા કરી, એવું વિચારવા પ્રેરી કે તે ખરેખર અમે માનતા હતા તેટલો વિશેષ હતો કે કેમ. અથવા તો મયે મહેલના પાયામાં નહિ પણ અમારા પર જાદુ કર્યો હતો, અને આથી જ શું અમને ખૂબ વહાલી હતી તેવી સુંદરતાઓનું અમારી ઇચ્છાઓની બહાર કોઈ અસ્તિત્વ હતું જ નહિ?

પણ, અહીં હું ખોટી હતી. મયે જેમ દાવો કર્યો હતો તેમ મહેલ સંપૂર્ણપણે ચમત્કારિક હતો, અને અન્ય સઘળા જાદુઈ નિવાસોની જેમ, તે તેના નિવાસીઓના વિચાર જાણી જતો. આગામી દિવસોમાં, હું તેનામાં એક ઔદાસ્ય, એક અલગાવ અનુભવતી. ત્યારબાદ હું વિચારતી, જે દુર્ઘટના ઘટી તેનું કારણ શું તેનો મારાં પ્રત્યેનો અણગમો હતો, તે દુર્ઘટના જેના બહુ વ્યાપક પરિણામો હશે?

જો દુર્યોધનના દિવસો સ્થાન નિરીક્ષણમાં વ્યતીત થતા તો, તેની રાત્રિઓ તેણે આયોજિત કરેલી અતિ વૈભવી મિજબાનીઓમાં પસાર થતી. મેં બહુ કટુતાથી આ ઉજાણીઓ પ્રત્યે રોષ વ્યક્ત કર્યો. તેઓ એક સૂચન હતા કે, ભલે ને હું મારાં પતિઓ માટે કેટલી પણ મહત્વની કેમ ન હોઉં, તેવા સ્થાનો નિત્ય હોવાના જ્યાં હું તેમની સાથે નહિ જઈ શકું—કે તેમને સલાહ નહિ આપી શકું. પણ મારી અસ્વસ્થતાના મારાં આહત અહમ સિવાયના ઘણા ગંભીર કારણો હતા. જે સમાચારો મેં સાંભળ્યા હતા તે અશાંતિકારક હતા—અલ્પ વસ્ત્રયુક્ત નર્તકીઓ, દુર્યોધનનું વિપુલ માત્રામાં સુરા મંગાવી ને મારાં પતિઓને આપવું, સાંજના અંત સુધી સભામાં અફીણનો વિષયુક્ત ધુમાડો. અને દ્યુત! પ્રત્યેક રાત્રે જુગારના પાસા ગોઠવાતા, અને શકુનિ સાથે, દુર્યોધન, યુધિષ્ઠિરને પડકારતો.

આશ્ચર્યકારક રીતે, રમતના તેના શોખના પ્રમાણે, કૌરવ રાજકુમાર ન તો કુશળ કે ન તો સાવધ ખેલાડી હતો. તે અવિચારી રીતે શરત મારતો અને જીતવા કરતા તે હાર્યો વધારે. ક્યારેક તેના બદલે રમતા, શકુનિને પણ ભાગ્ય બહુ સાથ નહોતું આપતું. મારાં પતિઓ તેના પર હસતા, એમ કહીને કે જો દુર્યોધન આ ચાલુ રાખશે તો, તે હસ્તિનાપુર પાછો ફરશે ત્યાં સુધીમાં તેની પાસે ગાયના તબેલાથી વધારે વિશાળ કશું પણ બાંધવા માટે નાણા રહેશે નહિ. પણ યુધિષ્ઠિરને રમતો અતિપ્રિય હતી. તેમણે સ્વયંને એક બાળકની પ્રસન્નતા સાથે તેમાં ફેંકી અને જ્યારે તેઓ વિજયી થયા ત્યારે તેમની પ્રસન્નતાને છુપાવી નહિ. જોકે, તેઓ, આ પ્રકારની અપવ્યયી જીવનશૈલીથી ટેવાયેલા નહોતા. તેઓ મોડી રાત્રે, અમારા શયનખંડમાં લથડાતા આવી પહોંચતા, સુરાથી દુર્ગંધિત અને નિદ્રાતુર. તેઓ જ્યારે ખરેખર સૂતા ત્યારે, તેઓ આમતેમ પડખા કરતા

અને દુઃસ્વપ્નથી આક્રંદ કરતા. સવારે તેઓ ભારેખમ મસ્તિષ્ક અને ચીડ સાથે ઉઠતા અને રાજકાજ સંભાળવા રાજસભામાં સ્વયંને ઢસડતા. ધાઈ મા, કે જેમના પોતાના સૂત્રો હતા, તેમણે મને કહ્યું કે કામકાજમાં પોતાનું સંપૂર્ણ ધ્યાન આપી શકવા તેઓ ખૂબ થાકેલા હતા. પણ આ મદ્યપાનની ઉજવણીઓ પર પૂર્ણવિરામ મૂકવાના મારાં સૂચનનો, તેમણે અસ્વીકાર કર્યો. મેં દ્વારકા સંદેશ મોકલાવ્યો, એવી આશામાં કે કૃષ્ણ તેમને સમજાવી શકે, પણ તેઓ તેમના કોઈ સાહસિક કાર્યમાં પરોવાયેલા હતા—કોઈક ખોવાયેલા હીરાને સંબંધિત—અને તેમનો સંપર્ક ન થઇ શક્યો.

• • •

અત્યંત સુસ્ત અને ઉગ્ર યુધિષ્ઠિર સાથે, આ સવાર અત્યંત નિરાશાજનક હતી કે મેં વિચાર્યું કે તેમની સુરામાં દુર્યોધન કંઇક ભેળવતો હતો કે કેમ. શું તે ધીરેથી તેમને વિષ આપી રહ્યો હતો? શું તેના રોકાવાનું આ જ સાચું કારણ હતું? શું તેણે ઘણા સમય પહેલાં આ પ્રપંચી યોજના ઘડી હતી? શું તેણે શિશુપાલને તે રીતે વર્તવા ઉશ્કેર્યો હતો કે જે તેને તેના મૃત્યુ સુધી લઇ જઈ શકે, એ જાણતા કે તે ઘટના અન્ય રાજાઓને યુધિષ્ઠિર વિરુદ્ધ કરી દેશે? શું તેને સમજાયું હતું કે તેના વિશ્વાસુ પિતરાઈના હ્રદયમાં પોતાનો માર્ગ બનાવવા આ ઘટના તેના માટે એક સમગ્ર સંજોગ ઉભો કરશે?

મારી સેવિકાઓ સાથે, મારી સમક્ષ વિસ્તરેલી સુંદરતાને અનિમેષ તાકી રહેતા, હું મારાં ઝરૂખામાં ઉભી રહી કે મારું મન સેંકડો દિશાઓમાં દોડ્યું. સ્પષ્ટ રીતે, દુર્યોધનને અટકાવવા મારે કંઇક કરવું જ પડે તેમ હતું. પણ શું? મારી અશાંતિમાં, મારું ધ્યાન આસપાસના વાતાવરણ તરફ નહોતું જ્યાં સુધી તેમાંની એક સેવિકાએ કહ્યું, “મારાં રાણી, જુઓ અહીં કોણ છે!”

મારાં ખંડોમાંથી મહેલનો સૌથી સુંદર ઉદ્યાન જોઈ શકાતો, એવો ઉદ્યાન જેનો નકશો મેં સ્વયં ઘડ્યો હતો (જોકે મયે તેમાં વધારે સુંદર છાંટ ઉમેરી હતી) અનિર્ધારિત સમૃદ્ધિની માન્યતા સર્જવા. ઘટાદાર વૃક્ષો અને રત્ન છાંટ પાંદડાઓ વાળા છોડ વચ્ચે એક વિશાળ, અનિયમિત આકારનું સરોવર હતું જ્યાં ઘણા પક્ષીઓ તરવા આવતા. જંગલી કમળના પુષ્પોથી આચ્છાદિત તે સરોવરનું જળ તેજસ્વી ભૂરા રંગનું હતું જે વાદળાચ્છાદિત દિવસોમાં પણ ચમકતું. તેની મધ્યે જટિલતાથી કોતેરલા સ્તંભો હતા જે દેવો અને દેવીઓની કથાઓ વર્ણવતા અને જે તેમની સમક્ષ દ્રષ્ટિ સુદ્ધાં કરતા પરિવર્તિત થતા. આ મંડપ સુધી પહોંચવા, મુલાકાતીઓએ જળ પરના કેટલાંક સેતુઓમાંના એક એવા પાતળા સેતુનો ઉપયોગ કરવો પડતો. પણ અહીં મયે તેની કરામત અમલમાં મૂકી હતીઃ જોકે બધાં સેતુ ઘન લાગતા હતા, માત્ર એક જ વાસ્તવિક હતો. અન્ય પ્રકાશ અને હવા ને કરામતથી, બનેલી ભ્રમણાઓ હતી, અને તેણે ઘણા મુલાકાતીઓને ભીંજવી મૂક્યા હતા.

એવા એક સેતુ તરફ દુર્યોધન પોતાનો માર્ગ કરી રહ્યો હતો. તેણે અમને જોયા નહોતા, કારણકે મયે સ્ત્રીઓના ઝરૂખાઓને ચાલાક નકશીકામથી રક્ષિત કર્યા હતા. મેં મારી સેવિકાઓને શાંત કરી જેથી કરીને તેની જાણ બહાર હું તેનું નિરીક્ષણ કરી શકું. કદાચ આ રીતે યુધિષ્ઠિર વિષેના તેના વિચારો હું જાણી શકું.

દુર્યોધનને સારા વસ્ત્રો અતિપ્રિય હતા. આજે તેણે સ્વચ્છ શ્વેત વસ્ત્રો (ઉદ્યાનમાં સહેલ કરવા સંપૂર્ણ અયોગ્ય) અને પુષ્કળ આભૂષણો ધારણ કર્યા અને તેના રસાલાની આગળ લાંબા

ડગ માંડતા ચાલવા લાગ્યો, અને તેનો રસાલો, એવું માનીને કે તેમને કોઈ જોઈ નથી રહ્યું, સામાન્ય કરતા વધારે અસભ્ય રીતે વર્ત્યો. અપ્સરાઓની મૂર્તિ સમક્ષ તેમણે અશ્લીલ ચેનચાળા કર્યા, એટલું મોટેથી હસીને કે મારાં પાલતુ કબૂતરો ગભરાઈને ઉડી ગયા. કેટલાંકે પુષ્પો નિર્મૂળ કર્યાં અને તેમને તેમની અંગુલીઓમાં મસળવા લાગ્યા. અન્યોએ વૃક્ષોમાંથી તોડેલા ફળોનું ભક્ષણ કર્યું, ને પછી અર્ધભક્ષિત તેમને ઝાડીઓમાં ફેંકી દીધા. માત્ર છેલ્લે રહેલો, કર્ણ શાંત અને ખાલી હાથ હતો. તેના બખ્તરે, જે મેં સાંભળ્યું હતું કે તેણે ક્યારેય નહોતું ઉતાર્યું, મારી આંખોને આંજી નાખતા, સૂર્યને ઝીલ્યો. તેના મુખ પર રહેલા તિરસ્કારે—દુર્યોધનના માણસો માટે અથવા મારાં ઉદ્યાન માટે?—એ વાત સ્પષ્ટ કરી કે તેણે સમગ્ર યાત્રાને પોતાના સમય વ્યય તરીકે લેખાવી. મારાં સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રયત્ન છતાં પણ, હું તેના પરથી મારી આંખો હટાવી ન શકી. જેવું મેં ઈચ્છ્યું કે હું તેના ચહેરા પરથી ઉદાસીનતા દૂર કરવાનો કોઈ રસ્તો શોધી શકું કે મારાં હૃદયમાં નિરાશા અને રોષ યુદ્ધે ચઢ્યા.

હું કર્ણ સાથે એટલી લીન હતી કે જ્યાં સુધી મેં જળનો અવાજ ન સાંભળ્યો ત્યાં સુધી દુર્યોધન શું કરી રહ્યો હતો તે નોંધવા હું નિષ્ફળ રહી. તે કોઈ એક ભ્રામક સેતુમાં જ પ્રવેશી ગયો હોવો જોઈએ, કારણકે અત્યારે તે સેતુમાં ડગમગી રહ્યો હતો. જેમ જેમ તેણે ઝોલા ખાધા અને અપશબ્દો બોલ્યા, બેબાકળા બનેલા, કૂદી પડી ને તેમના પોતાના મૂલ્યવાન વસ્ત્રો નષ્ટ કરવા રાજી નહિ તેવા તેના ક્ષુબ્ધ દરબારીઓને સાદ કર્યો કે હું આઘાતથી, તાકી રહી. મારી સેવિકાઓએ પ્રચંડ હાસ્ય કર્યું. મારે તેમને રોકવા જોઈતા હતા, પણ હું સ્વયંને સ્મિત કરતા અટકાવી ન શકી, તે એટલો હાસ્યાસ્પદ લાગ્યો. કે પછી મારાં એક હિસ્સાએ ન્યાય થયો હોવાનું અનુભવ્યું કારણકે મારાં મહેલે તે કર્યું હતું જે હું ન કરી શકીઃ એક ક્ષણ માટે પણ—તે પુરુષને નીચો પાડ્યો જે પુરુષ હું જાણતી કે હજી પણ મારાં પતિઓને ધિક્કારતો, ભલે તે કંઈ પણ આડંબર કરતો હોય. મારાં સ્મિતથી પ્રોત્સાહિત, એક યુવાન સ્ત્રીએ તેના સ્પષ્ટ, રમતિયાળ સ્વરમાં કહ્યું, "એવું લાગે છે કે અંધ નરેશનો પુત્ર પણ અંધ જ છે!"

મેં તેને કઠોરતાથી ઠપકો આપ્યો, પણ હાનિ થઇ ચૂકી હતી. બધી દ્રષ્ટિઓ ઝરૂખા પર મંડાઈ. દુર્યોધને નકશીકામ તરફ વેધક દ્રષ્ટિ કરી. તેણે જે વિચાર્યું તે હું જોઈ શકીઃ મેં આશયપૂર્વક તેને ચેતવણી નહિ આપવાનું પસંદ કર્યું હતું અને તેના પિતાની અશક્તિની વાત લાવી, સૌથી ખરાબ રીતે તેનું અપમાન કર્યું હતું. તેના મિત્રને મદદ કરવા સરોવરમાં ઉતરેલા, કર્ણે પણ, ઉંચે જોયું—અંતે, તેણે મને, વક્રોક્તિરૂપે, તે ધ્યાન આપ્યું જેની મને તેના આગમન સમયથી જ તીવ્ર ઈચ્છા હતી. જો મેં તત્કાળ પ્રતિક્રિયા આપી હોત, ક્ષમા યાચનાઓ કરી હોત, શુષ્ક વસ્ત્રો સાથે મારી સેવિકાઓને નીચે મોકલી હોત, અને જે કન્યા આમ બોલી હતી તેને જાહેરમાં શિક્ષા આપી હોત તો, હું હાનિ ઓછી કરી શકી હોત. પણ કર્ણના મુખ પરના ઉદાસીન ગુસ્સાએ મારી જિહ્વાને પંગુ બનાવી. હું એ સહન ન કરી શકી કે તેની સામે દુર્યોધન સમક્ષ નીચું જોઈ, મારે એ સ્વીકાર કરવો કે મારો દોષ હતો, ને જેમ તે મારાં મહેલની ચમત્કારિકતા માટે મને દોષ દે તેમ મારે, મસ્તિષ્ક નીચું નમાવી, મૌન થઇ સાંભળવું. છેવટે તો, મારાં પ્રતિકારમાં, હું શું કહી શકી હોત? કે કર્ણે મને દુર્યોધન શું કરી રહ્યો હતો તે જોવાથી વિચલિત કરી હતી? અને આથી અવસરની એક નાની ક્ષણ અદ્રશ્ય થઇ ત્યાં સુધી હું મારાં અહમ સાથે સંઘર્ષ કરતા ત્યાં ઉભી રહી. બંને મિત્રો, એકબીજાને ક્રોધિત રીતે કશુંક કહેતા, રોષપૂર્વક ચાલ્યા ગયા, મને એ વિચારતી કરીને કે આનું શું પરિણામ આવશે.

• • •

એક બાબતમાં મારો મહેલ અન્યોથી અલગ નહોતોઃ અહીં, પણ, કુથલીની સુંવાળી પાંખો પર સમાચારો ઉડતા. દુર્યોધનની દુર્ઘટનાને હજી એક કલાક પણ પસાર નહોતો થયો કે કુંતીએ મને તેમના નિવાસે બોલાવી. (આ બાબતે મને વિચારતા કરી મૂકી કે કેટલી સ્ત્રીઓને તેમણે તેમના ગુપ્તચર થવા લાંચ આપી હશે.)

આદેશોથી મને આશ્ચર્ય થયું; કારણકે આ મહેલે આવ્યા બાદ, મારાં સાસુશ્રીએ આમ સત્તાવાહી શૈલીમાં વર્તન નહોતું કર્યું. હું જ્યારે તેમની પાસે ગઈ ત્યારે, મેં તેમના મુખ પર તે જ પુરાણો ભાવ જોયો, મારી મૂર્ખતા પર રોષ. એક ક્ષણ માટે, જાણે કે વર્ષોનું ચક્ર ફરી ગયું અને હું ફરીથી એક નવવધૂ હતી. નમ્રતાથી અને ઉગ્રતાથી, તેમને નવાઈ લાગી કે કેવી રીતે હું મારી સેવિકાઓની જિહ્વા પર નિયંત્રણ ન કરી શકી. તેમણે સૂચન કર્યું કે વિલંબ વિના હું જે પણ કંઈ ઘટ્યું તેનો યુધિષ્ઠિર સમક્ષ સ્વીકાર કરું.

"સંભવતઃ મારો પુત્ર તેના પિતરાઈને શાંત કરી શકે અને તેના અપમાનિત ગર્વનું સમારકામ કરી શકે," તેમણે કહ્યું. "તે બહુ ખોટું છે કે તારી મૂર્ખતાને કારણે તેને નીચા જોવું પડશે, પણ તે અત્યંત આવશ્યક છે. તું નથી જાણતી દુર્યોધન કેટલો વેરી બની શકે છે, અથવા કેટલો ખતરનાક."

મારાં એક હિસ્સાને સમજાયું કે તેઓ સાચા હતા. તેમણે જે સૂચવ્યું તે સમજદારીપૂર્ણ હતું; હું સ્વયં પણ તે જ વિચારી રહી હતી. જો તેમણે ભિન્ન રીતે કહ્યું હોત તો, મેં તેમની સલાહનું અનુસરણ કર્યું હોત. છેવટે, મારાં કરતા કૌરવ વંશને તેઓ વધારે સારી રીતે જાણતા અને, વારંવાર, તેમના પ્રપંચી તરકટોને તેમણે જીરવ્યા હતા. પણ તેમના સત્તાવાહી સ્વર—સાથે સ્વયં મારી ગ્લાનિએ—મને અભેદ્ય બનાવી. મેં તેમને—તેટલી જ નમ્રતાથી કહ્યું કે હું સંભાળી લઈશ. શું હું, છેવટે તો, આ મહેલની રાણી નહોતી? જો મને લાગ્યું હોત કે મારાં પતિને માહિતગાર કરવા જોઈએ, તો મેં અવશ્ય તે કર્યું જ હોત. એવી ઉંમરે જ્યારે નિશંકપણે તેમણે આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ ત્યારે તેમણે આવી ક્ષુલ્લક ઘટનાઓથી સ્વયંને ચિંતિત કરવાની જરૂર નહોતી.

લગભગ અદ્રશ્ય જ થઇ જાય તે રીતે ઓષ્ઠ દબાવી, કુંતી મને એક નજરે જોતા રહ્યાં. સંભવતઃ તેમને સમજાયું કે જો તેઓ વધારે કંઈ કહેશે તો, અમારી વચ્ચે નમ્રતાની ભ્રમણા ધ્વસ્ત થશે, અને ભયંકર યુદ્ધ થશે— જેનું પરિણામ તેમના પુત્રોને માત્ર ને માત્ર દુ:ખી કરશે. સંભવતઃ અમારા સંઘર્ષે તેમને, એક વાત અત્યંત કઠોર સ્પષ્ટતાથી સમજાવી, કે અહીં તેમની સત્તા નથી. એમ બને કે, તેમણે વિચાર્યું, તેની મૂર્ખતાના પરિણામો ભલે તે ભોગવે.

અમારી મુલાકાત સમાપ્ત થઇ તેવું સૂચિત કરવા મેં પ્રણામ કર્યા.

મેં યુધિષ્ઠિરને શું થયું હતું તે ન કહ્યું. તેઓ પહેલેથી જ શીઘ્રકોપી અને સંભાળવા મુશ્કેલ હતા; આ માહિતી સ્થિતિ વધારે ખરાબ કરી શકે. મેં સ્વયંને કહ્યું જો દુર્યોધન મારાં પતિઓને ફરિયાદ કરશે તો હું ક્ષમા માંગીશ, પણ તેણે આ બાબતનો ઉલ્લેખ ક્યારેય કર્યો જ નહિ. એટલા માટે કે તે વ્યગ્ર હતો? કે પછી કુંતીએ જે છેવટે તો, એક દુર્ઘટના હતી, તેને મોટું સ્વરૂપ આપ્યું હતું? તેણે પોતાના દિવસો રાબેતા મુજબ જાસૂસી કરવામાં વ્યતીત કર્યા અને તેની રાત્રિઓ યુધિષ્ઠિર સાથે જુગાર રમવામાં. કર્ણ, પણ, પહેલાંની જેમ જ, તેની આસપાસ પ્રત્યેક સાથે હતોત્સાહી સૌજન્યતાથી વર્ત્યો. પણ સંભવતઃ, રાજકુમારના ભીંજાવાથી કશુંક સારું જરૂરથી

થયું, કારણકે એક સપ્તાહ બાદ, તેણે જાહેર કર્યું કે તેના પિતાએ તેને હસ્તિનાપુર પરત ફરવા સંદેશ મોકલ્યો છે. વિદાય ભોજન વેળા, તેણે તેના અતિશય આભારદર્શક શબ્દોમાં મને સમાવિષ્ટ કરવાની તકેદારી લીધી, અને મેં પણ તે જ શૈલીમાં પ્રતિસાદ આપ્યો.

કૌરવોની વિદાય સાથે, અમારાં જીવન ફરી સામાન્ય થઇ ગયા. અને તેમ છતાં તેમાં અંતર હતું. શૂન્યતાની એક શેષ લાગણી સાથે, રાજસૂય વિધીઓએ કંઇક ખોરવ્યું હતું. સંભવતઃ જેઓ કોઈ મહાન કાર્ય પાર પાડે છે તેઓ આવું અનુભવે છે. જ્યારે મહેલ અતિથિઓથી ભરેલો હતો ત્યારે જે ભૌતિક પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવાની અમને અભિલાષા હતી તે પ્રવૃત્તિઓએ હવે અમને અસંતુષ્ટ કર્યા. યુધિષ્ઠિરે ઉત્સાહ વિના રાજકાજ સંભાળ્યું, અને સાંજે તેઓ સભામાં ઉદાસ, વાતચીત કર્યા વિના બેસતા. ભીમે પાકશાળા ફરતે ધમપછાડા કર્યા અને તેણે જે વાનગીઓ બનાવી તેમાંથી અડધી ફેંકી દીધી, એવી ફરિયાદ કરીને કે તે સ્વાદહિન હતી. નકુલે તેના પ્રિય અશ્વોની અવગણના કરી, અને દૂરના પ્રદેશોમાંથી વ્યાપારીઓ તેના માટે જે પુસ્તકો લઈ આવ્યા હતા તે સહેદેવે વાંચ્યા વિના જ બાજુ પર મૂક્યા. અર્જુન તેની આંખોમાં ઈચ્છા સાથે, ઉત્તરે રહેલા પર્વતોને નિહાળતો, કે જેની ટોચ પર શિવ નિવાસ કરતા હોવાનું મનાતું હતું. દુર્યોધનના મિત્રોએ ઉદ્યાનને જે હાનિ પહોંચાડી હતી, તેનું સમારકામ કરતા, હું ઉદ્યાન તરફ વળી, પણ ઘણીવાર સૂચનાઓ આપતા મધ્યે જ, હું ભૂલી જતી કે હું શું કહી રહી હતી. મારી આંખ જ્યાં કર્ણ બેઠો હતો તે બેઠક પર જઈ ચડતી, તે માર્ગ પર જ્યાં તે ચાલ્યો હતો, અને ફરીથી મને પીડા થતી કે મારો મહેલ તેને પ્રભાવિત કરવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો.

કેટલીકવાર, હું મારાં જન્મ વેળાએ થયેલી ભવિષ્યવાણી વિષે વિચારતી. શું મેં તે પરિપૂર્ણ કરી હતી? મેં કશુંક અકલ્પનીય કર્યું હતું: પાંચ રાજાઓ સાથે વિવાહ કર્યા અને તેમની શક્તિને એકત્ર કરી જેથી કરીને તેઓ સમગ્ર ભારત વર્ષના રાજાધિરાજો બની શકે. નિશ્ચિતરૂપે આ બાબતમાં મેં ઈતિહાસ પર એક મહત્વનું નિશાન બનાવ્યું હતું? મારાં એક હિસ્સાએ હકારમાં પ્રત્યુત્તર આપ્યો. પણ અન્ય એક હિસ્સાએ ગણગણાટ કર્યો, શું આ જ છે, મારું જીવન આના માટે જ નિર્માયું હતું?

તીવ્ર અભિલાષા એક શક્તિશાળી ચુંબક છે. એક વર્ષમાં જ જે આમંત્રણ આવ્યું તેના માટે શું મારી અવિચારી ઝંખના જ અંશતઃ જવાબદાર હતી? તેમાં દુર્યોધને તેના અતિપ્રિય પિતરાઈઓને, જોકે પાંડવોના મહેલ સામે સહેજ પણ દેદીપ્યમાન ન હોવા છતાં પણ, તેના નવા બંધાયેલા મહેલની મુલાકાત લઇ તેનું સન્માન કરવાની વિનંતી કરી. સંભવતઃ જે રમતો તેણે ઇન્દ્રપ્રસ્થ ખાતે અત્યંત માણી હતી તેને ફરી શરું કરવાનો અવસર આવશે? કાશી રાજકુમારી, તેની નવી પત્ની ભાનુમતીએ જેની ઘણા લાંબા સમયથી પ્રશંસા અને મુલાકાત કરવાની ઈચ્છા કરી હતી તેવા, રાણી દ્રૌપદીને વિશેષ આમંત્રણ આપી તેણે આમંત્રણનું સમાપન કર્યું.

આ અનપેક્ષિત હતું. સામાન્ય રીતે પત્નીઓ તેમની યાત્રામાં રાજાઓનો સંગાથ નહોતી કરતી. વિચારની અયોગ્યતા વિષે કુંતીએ ક્રોધ વ્યક્ત કર્યો, પણ મારું હૃદય ઉછળ્યું.

“તે ખરેખર વ્યસ્ત રહ્યો છે!” અર્જુને ટિપ્પણી કરી. “નવી સભા ને નવી પત્ની! મને નવાઈ લાગે છે કે ફરી વિવાહ કરવા તેને કઈ વસ્તુએ પ્રેરિત કર્યો હશે—તેને પહેલેથી જ ઘણી બધી પત્નીઓ છે. અને પુત્રો, પણ. હું ત્યાં જઈને તેના અહંકારને સંતોષવા નથી ઈચ્છતો.”

સહદેવે તેનું મસ્તિષ્ક ધૂણાવ્યું. “આ માત્ર તેનો અહંકાર જ નથી. આમંત્રણમાં કંઇક અન્ય છે—એવું કંઇક જેના પર મને વિશ્વાસ નથી.”

નકુલ અસહમત થયો. “મને લાગે છે કે તે કોઈ યોજના ઘડી રહ્યો છે.”

“હું ગમે ત્યારે ઝેરી નાગનો વિશ્વાસ કરી શકું,” ભીમે ઉમેર્યું, ને પછી મારી તરફ વળ્યો.

“શું હું સાચો નથી, પાંચાલી?”

મારે તત્કાળ જ, અને ભારપૂર્વક સહમત થવા જેવું હતું. તેનાથી વાત ત્યાં જ સમાપ્ત થઇ જાત. યુધિષ્ઠિરે સંભવતઃ અણગમો વ્યક્ત કર્યો હોત, પણ તેમણે અમારા સંયુક્ત સૂરને સાંભળ્યો હોત અને દુર્યોધનના આમંત્રણનો અસ્વીકાર કર્યો હોત. કઈ નબળાઈએ મને મૌન બનાવી? કઈ ગૂઢ ઝંખના?

કુંતીએ મારી સમક્ષ ઉગ્ર દ્રષ્ટિ કરી, પણ સાવધાનીથી, જેથી કરીને કોઈનું ધ્યાન ન જાય. “તું તદ્દન સાચો છે,” તેમણે ભીમને કહ્યું. “માત્ર મૂર્ખાઓ જ સંકટને શોધે છે.”

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, “તમે સૌ બિનજરૂરી ચિંતા કરો છો! દુર્યોધનને અંતે તે સમજાઈ ગયું છે કે આપણને મિત્રો તરીકે પ્રાપ્ત કરવા તે તેના કલ્યાણ માટે છે. આ ઉપરાંત, તે જ્યારે અહીં હતો ત્યારે તેને ખૂબ જ આનંદ આવ્યો હતો. તે સ્વાભાવિક છે કે આપણા આતિથ્યને તે પરત વાળવા માંગે છે. અસ્વીકાર કરવો અવિવેકી લેખાશે.”

“તું બહુ વિશ્વાસી છે!” કુંતી સહસા બોલી ઉઠ્યા. “બરાબર તારા પિતાની જેમ—તે હંમેશાં તારી—”

“મને લાગે છે કે યુધિષ્ઠિર સાચા છે,” મેં મૌન તોડ્યું. “પુરાણી શત્રુતાને બાજુ પર મૂકવાનો દુર્યોધને પ્રયત્ન કર્યો છે. આપણે આપણી ભૂમિકા ભજવીએ તે જ યોગ્ય છે.”

કઈ બાબતે મને કુંતીને એવા શબ્દો સાથે વિક્ષેપ પાડવા પ્રેરી, કે જે હું જ્યારે બોલી રહી હતી, ત્યારે જ જાણતી હતી કે ખોટા હતા? શું ફરીથી, તેમના પુત્રો અને મારાં ઘરને નિયંત્રિત કરવાના, તેમના પ્રયત્નો પ્રત્યે તે મારી ચીઢ માત્ર હતી? કે પછી હું જ્યારે હસ્તિનાપુરમાં પહોંચું ત્યારે કોઈકને જોવાની મારી આશા હતી—માત્ર એકવાર ફરી—તે જાણવા છતાં પણ કે તેનું દ્રશ્ય મને માત્ર શિરદર્દ જ આપશે? કે પછી, જેમ વ્યાસે દાવો કર્યો હતો તેમ, હું માત્ર પૂર્વનિર્ધારિત ભાગ્યને જ અનુસરી રહી હતી?

કુંતીએ તેમના ઓષ્ટ દબાવ્યા અને અન્ય કશું ન કહ્યું. મારી સાથે દલીલ કરવા તેઓ અત્યંત અભિમાની હતા. પણ તેમણે મારી તરફ વિચિત્ર દ્રષ્ટિ કરી, જાણે કે તેમને સમજાયું કે જે શબ્દો હું બોલી તે મારાં મનમાં છુપાયેલાં વિચારો સાથે તાલમેલ નહોતા ધરાવતા. મારાં અન્ય પતિઓ એક ક્ષણ માટે અનિશ્ચિત હતા. પણ ભૂતકાળમાં મેં તેમને ઘણી સારી સલાહો આપી હતી કે તેમણે તેમની અસ્વસ્થતા બાજુ પર મૂકી દીધી.

“આપણે જઈશું,” નકુલે તેના ભાઈને કહ્યું, “કારણકે તમે અને પાંચાલી બંને તે ઈચ્છો છો. પણ, ભાઈ, નિશંકપણે તમને ખબર છે કે દુર્યોધનને આપણી કોઈ પરવાહ નથી. તે માત્ર તેની નવી મિલકતોનું પ્રદર્શન કરવા જ ઈચ્છે છે.”

“કરવા દે!” યુધિષ્ઠિરે અછડતા કહ્યું. “આપણે જાણીએ છીએ કે આપણી મિલકતો”—અહીં તેમણે મારી તરફ ભવ્ય રીતે હાથ હલાવ્યો— “ભલે તે જૂની હોય તો પણ, અપ્રતિમ છે.”

યુધિષ્ઠિરના આ લાક્ષણિક અભિવાદનના પ્રતિસાદમાં મેં નમન કર્યા. મારાં સર્વશ્રેષ્ઠ રેશમી વસ્ત્રો અને આભૂષણો બાંધી અને મારી સૈરન્ધ્રીને કંઇક નવીન કેશકલાપ કરવાનો આદેશ આપવાની યોજના હું પહેલેથી કરી જ રહી હતી. પુનઃશક્તિ સંચાર કરે તેવા કેટલાંક પોટીસ પણ, સારા રહેશે. હું એ તકેદારી રાખવા ઈચ્છતી હતી કે ભાનુમતી (કે પછી હું કોઈ અન્ય વિષે

વિચારી રહી હતી?) મારી પ્રશંસા કરવાનું ચાલુ રાખે.

"તું ભૂલ કરી રહ્યો છે," કુંતીએ યુધિષ્ઠિરને કહ્યું. "છેવટે દ્રૌપદીને અહીં મૂકીને જા—તે તારી સાથે જાય તે ન તો યોગ્ય છે ને ન તો વિવેકપૂર્ણ."

હું ઉગ્ર વિરોધ સાથે તૈયાર હતી, પણ મારે તેની જરૂર નહોતી. "અરે માતે!" યુધિષ્ઠિરે કહ્યું. "તમે સદા સૌથી ખરાબની જ કલ્પના કરો છો. પાંચાલી મજામાં જ રહેશે. ખરેખર તો, તેઓ એ વાતની તકેદારી રાખશે કે અમારામાંથી કોઈ કંઈ અવિવેકી ન કરે."

• • •

વસંતના એક સુંદર દિવસે અમારો કાફલો રવાના થયો. મારાં પતિઓ આગળ સવાર થયા, તેમની અધીરાઈને અનુરૂપ તેમના પાણીદાર અશ્વોના ઠેકડાઓ. તેમની સાથે, અમારા પુત્રોએ તેમના અશ્વોને પ્રોત્સાહિત કર્યા, તેમના માર્ગ પર સમાન રીતે આતુર. અમારી પાછળ, ભેટ સાથે આવ્યા, સેંકડો અશ્વસવાર. વહેલી સવારની ઝાકળની જેમ અશ્વોની ખરીમાંથી ધૂળનો એક બારીક પડદો ઉઠ્યો. તેની પાછળ, મહેલ ઝાંખો પડ્યો, તેના ઝૂલતાં સોનેરી ગુંબજો અચાનક દૂર થયા. રિસાયેલા કુંતી સાથે જે રથમાં હું બેઠી હતી, તેમાંથી લાંબા માર્ગ પર પથરાયેલા પારિજાતના વૃક્ષોની સુગંધ લેવા હું બહાર નમી. હું એક બાળક પોતાના પ્રથમ સાહ, માટે નીકળતું હોય એટલી ઉત્તેજિત હતી.

"આપણે જ્યારે પાછા ફરીએ ત્યારે પુષ્પો આમ જ ખીલેલા હોય તેવી હું આશા રાખું," મેં કુંતીને કહ્યું.

તેમણે ઉત્તર ન આપ્યો. દુર્યોધનના આમંત્રણનો સ્વીકાર કરવા મેં મારાં પતિઓને મનાવી લીધા ત્યારથી તેમણે મારી સાથે વાત નહોતી કરી. ક્રોધિત મેં, પણ નક્કી કર્યું કે જ્યાં સુધી તેઓ પોતાની રીસને નિયંત્રિત નહિ કરે ત્યાં સુધી હું પણ વાત નહિ કરું.

મને તે જાણ નહોતી કે તેઓ તેમના અવિશ્વાસમાં સાચા હતા. કે હસ્તિનાપુર યાત્રા કરીને અમે અમારા જીવનની સૌથી મોટી ભૂલ કરી રહ્યાં છીએ. મને જાણ નહોતી કે હું ફરી ક્યારેય આ સુગંધિત પુષ્પોથી ભરચક માર્ગ—અથવા જે મહેલને મેં ખૂબ ચાહ્યો તેને ફરી—ક્યારેય નહિ જોઉં.

24

રમતો

આ વખતે જે હસ્તિનાપુરમાં હું આવી તે હસ્તિનાપુર વ્યાપક રીતે ભિન્ન હતું— અથવા હું ભિન્ન હતી. માયામહેલની પટરાણી હોવાએ મને સમજાય નહિ તે રીતે પરિવર્તિત કરી હતી. કૌરવ સભાથી હવે હું ભયભીત નહોતી, અને જોકે તેની ઝળહળતી વિશેષતાઓ સાથે દુર્યોધનના નવા મહેલે ઘણા મુલાકાતીઓને પ્રભાવિત કર્યા, તેમ છતાં મેં તરત જ જોયું કે તેમાં પ્રાણ પૂરનાર સાચા ચમત્કાર વિના, તે માત્ર અમારા મહેલની નિસ્તેજ નકલ હતો. ન તો વડીલો મને ભયભીત કરતા. મેં સ્વયંને નેત્રહીન નરેશ ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે, કૃપ અને મારાં ભાઈના અભિશાપ, દ્રોણ સુદ્ધાં સાથે પણ, એક નમ્ર આત્મસંયમથી, વાત કરતા અનુભવી. પિતામહે તેમની આંખોમાં સહમતિ સાથે મારાં સંવાદો પ્રત્યે ધ્યાન આપ્યું, અને અમે જ્યારે એકલા હતા ત્યારે, તેમણે કહ્યું, “અરે, તું તો હવે યથાર્થ રાણી બની ચૂકી છે, અમારામાં સર્વશ્રેષ્ઠની સમકક્ષ! તારા વિષે લોકો શું કહે છે તેની હવે તને પરવાહ નથી, અને તે બાબતે તને એક અસાધારણ સ્વતંત્રતા આપી છે.” તેઓ ન તો મારી સ્વતંત્રતા જેના પર આધારિત હતી તે સ્થિત્યંતર થતી રેતીને જાણતા હતા, કે ન તો તે વાત કે જ્યારે જ્યારે પણ હું સભામાં પ્રવેશી ત્યારે મારાં આત્મવિશ્વાસમાં ઓટ આવી અને તે માત્ર ત્યારે જ પાછો ફર્યો જ્યારે મેં ખાતરીપૂર્વક જાણ્યું કે કર્ણ ઉપસ્થિત નહોતો. તેઓ નહોતા જાણતા કે સઘળી અયોગ્ય બાબતો વિષે મને કેટલી પરવાહ હતી.

પણ તેઓ આમાં સાચા હતાઃ કેટલીક બાબતોમાં, હું તેમના બરાબર લોકોની—સમકક્ષ અથવા—તેમના કરતા પણ સારી હતી. ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં મારાં પતિઓએ રાજ્ય સંબંધી મારાં અભિપ્રાયોને ધ્યાનથી સાંભળ્યા હતા, અને જોકે અમે ક્યારેક દલીલો કરી, તેમ છતાં પણ તેમણે મારાં ઘણા બધા સૂચનો અનુસર્યા. પણ હસ્તિનાપુરમાં, સન્માનીય સ્થાન શોભાવતા વડીલો સાથે નેત્રહીન નરેશ રાજસિંહાસન પર બેઠા હોવા છતાં, તે દુર્યોધન હતો જે સત્તાધીશ હતો. જ્યારે તેઓ સંધિઓ અને કાયદાઓની ચર્ચા કરતા ત્યારે તે અત્યંત નમ્ર બની રહેતો, પણ અંતે, થતું તો તે જ પ્રમાણે જે રીતે તે ઈચ્છતો. પોતાના પ્રિય પુત્રનો વિરોધ કરવાનું ધ્રુતરાષ્ટ્રને સહન થતું નહિ, એ પ્રિય પુત્ર કે જો તેનો વિરોધ કરવામાં આવે તો તે અત્યંત ક્રોધિત થઇ જતો અને જે વયોવૃદ્ધ યોદ્ધાઓએ આટલા વર્ષો સુધી રાજ્યને તેના માટે સુરક્ષિત રાખ્યું હતું તેમનું અપમાન કરવા સિવાય કશું જ વિચારી શકતો નહિ. આવા સમયે, માત્ર કર્ણ જ તેને શાંત કરી શકતો, પણ તે પણ, ઘણીવાર, વડીલોની સજાગ સલાહથી અધીર બની જતો. આ જોઈ, વડીલોએ તેમના પોતાના સન્માનનું રક્ષણ કરી મૌન ધારણ કર્યું. પ્રત્યેક દિવસે તેઓ જાણે કે એક એવા વહાણના શોભાના ગાંઠિયા હતા જેણે તેમની અનુમતિ વિના દિશા પરિવર્તિત કરી હતી અને જે ભયાનક જળમાં વિહાર કરી રહ્યું હતું.

મેં સ્વયં આમાંનું કશું જ જોયું નહોતું, કારણકે હસ્તિનાપુર અમારા કરતા વધારે પારંપારિક નગર હતું. જોકે રાજસભામાં સ્ત્રીઓ માટે અલાયદો વિભાગ હતો, અમને માત્ર આમંત્રણ દ્વારા જ ત્યાં જવાની અનુમતિ હતી. માહિતીના મારાં સૂત્રો પણ ઓછા હતા, ધાઈ મા અન્ય સેવકો પાસેથી જે થોડા ઘણા સમાચાર એકત્ર કરે તે પૂરતા મર્યાદિત, અથવા મારાં પતિઓએ જેનો આમ જ ઉલ્લેખ કર્યો હોય તેવી અસ્તવ્યસ્ત હકીકતો. પણ મને આટલી જાણ તો થઇઃ અમે હસ્તિનાપુર આવ્યા તે અગાઉ જ કર્ણ તેના રાજ્યમાં રવાના થઇ ચૂક્યો હતો. તેને પાછા ફરવા વિનંતી કરતા, દુર્યોધને ઘણા દૂતો મોકલાવ્યા હોવા છતાં, તેણે તેની વિનંતીને માન્ય નહોતી કરી.

મારાં પતિઓ સાથે મારાં સંવાદો ટૂંકા અને અસંતોષકારક હતા, કારણકે દુર્યોધન તેમને દિવસ દરમિયાન મનોરંજનના ચક્રવાતમાં ખેંચી જતો, અને રાત્રે મને જેનો ભય હતો તે કુખ્યાત જુગાર મિજબાનીઓ ચાલતી. આ વખતે, જોકે, કશુંક ભિન્ન હતું. ઇન્દ્રપ્રસ્થ છોડતા પહેલાં, મેં યુધિષ્ઠિરને તેમના મદ્યપાન પર નિયંત્રણ કરવા પ્રણ લેવડાવ્યું હતું, અને તેમણે તે વચન નિભાવ્યું. સંયમે તેમની રમતને મદદ કરી. તેમના આનંદ સાથે, તેઓ પહેલાં કરતા પણ વધારે વાર વિજયી થયા. પણ તેનો અર્થ એમ હતો કે ઘરે પાછા ફરવા તેમને કોઈ શીઘ્રતા નહોતી. ઘણીવાર, આ બાબતે મને ચિંતિત કરી, કારણકે હું અસ્વસ્થતાની લાગણીથી મુક્ત ન થઇ શકી, એવી લાગણી કે અમે દુશ્મનના પ્રદેશમાં હતા. પ્રસંગોપાત, મને આનંદ થતો જ્યારે હું વિચારતી કે હજુ પણ હું કર્ણને જોઈ શકું તેની શક્યતા છે, જોકે આ આનંદ એક કડવો સ્વાદ પાછળ છોડી જતો.

• • •

આ વખતે અમારા ખંડો જૂના મહેલોમાં નહિ પણ નવી ઈમારતમાં હતા, દેદીપ્યમાન, દુર્યોધને પસંદ કરેલી જાજરમાન શૈલીમાં, વળાંકોવાળી સુંદરીઓની મૂર્તિઓ અને શિકાર અને યુદ્ધોના બિહામણા ચિત્રો સાથે. તે ખંડો સભાની બાજુમાં જ અનુકૂળ રીતે ગોઠવાયેલા હતા જેથી કરીને મારાં પતિઓ ઈચ્છે તે મુજબ ત્યાં આવન જાવન કરી શકે.

હું આ પરિવર્તનથી નાખુશ નહોતી. તીક્ષ્ણ નજરો અને કુથલી સાથેની તે દુષ્ટ ભુલભુલામણીથી, ધૃણાના સંદિગ્ધ ઈતિહાસથી, દૂર રહેવું રાહત ભરેલું હતું. અહીં હું જે રીતે ઈચ્છું તે રીતે મારાં દિવસો પસાર કરી શકતી, કારણકે મારાં પતિઓને વ્યસ્ત રાખવામાં આવ્યા, અને દીકરાઓ દરેક સવારે અન્ય બાળકો સાથે રમવા ચાલ્યા જતા અથવા જાદુગરો જોવા કે નાચ કરતા વાનરો જોવા ચાલ્યા જતા. એક વખત મહેલની સ્ત્રીઓની ઔપચારિક મુલાકાત બાદ, મારે કોઈ જવાબદારીઓ નહોતી. કન્યાવસ્થાથી મેં નહિ માણેલી તે એક વિલાસિતા હતી —અને તે વખતે તેની મૂલ્યવાન દુર્લભતાની પ્રશંસા કરી શકું તેટલું જ્ઞાન મારી પાસે નહોતું. મેં વાંચ્યું, કવિતાઓ રચી, અથવા આંગણામાં સહેલ કરી. (મને એ જોઇને નવાઈ લાગી કે અમારા ઉદ્યાનમાંથી જેટલા મળી શક્યા, તે સઘળા પુષ્પોથી દુર્યોધને વંડાને ભરી દીધો હતો, સુંદરતાની જરા પણ કાળજી રાખ્યા વિના, એક પર એક.) સુગંધી વૃક્ષો નીચે સેવિકાઓ મને હળવું ભોજન આપી જતી. મેં પંખીગાન સાંભળ્યું. મેં અનૌપચારિક રીતે, ઠંડા, સૂતરના પાતળા વસ્ત્રો ધારણ કર્યા, કારણકે અમારા નિવાસોમાં બધી સેવિકાઓ સ્ત્રીઓ હતી. જ્યારે ધાઈ મા મારાં કેશકલાપ કરતા ત્યારે હું દિવાસ્વપ્નો જોતી, અને જો મારી કલ્પના તેને જ્યાં ન જવું હોય ત્યાં જતી તો, હું સ્વયંને એ વિચારથી આશ્વસ્ત કરતી કે તેનાથી કોઈને હાનિ નથી થઇ.

મને એ પણ આનંદ થયો કે કુંતી અમારી સાથે નહોતા રહ્યાં, કારણકે જોકે અમે એકબીજા

સાથે નમ્ર જ રહ્યાં, અમારી વચ્ચે બાબતો કષ્ટદાયક બની ગઈ હતી. જે દિવસથી મેં મારાં પતિઓને દુર્યોધનનું આમંત્રણ સ્વીકારવા મનાવી લીધા ત્યારથી, મેં તેમને વારંવાર મને ઝીણી નજરે જોતા પકડ્યા હતા. હું એટલું કહી શકી કે અહીં આવવાના મારાં ઉદ્દેશો વિષે તેમને શંકા હતી, જોકે તેઓ નિશ્ચિત નહોતા કે તે ઉદ્દેશો શું હતા. તેમણે મને ભયભીત અને દોષિત હોવાનો અનુભવ કરાવ્યો—અને તેના પરિણામે, શીઘ્રકોપી. સદ્દભાગ્યે, જ્યારે અમે હસ્તિનાપુર પહોંચ્યા ત્યારે, જેમની સાથે તેમણે પત્રવ્યવહાર બનાવી રાખ્યો હતો તેવા ગાંધારીએ, તેમને તેમના નિવાસે રહેવા આમંત્રિત કર્યા. "અમારે બે વૃદ્ધ મહિલાઓએ," તે સંદિગ્ધ આંખના પાટાઓ તળે સ્મિત કરતા, તેમણે કહ્યું, "ઘણી બધી વાતો કરવાની છે જે તમે યુવાનીયો નહિ સમજો." મેં નહોતું વિચાર્યું કે કુંતી સહમત થશે—ગાંધારીના દીકરાઓએ, છેવટે તો, તેમના પુત્રોની હત્યા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પણ તેમણે ઉત્સાહથી આમંત્રણ સ્વીકાર્યું. સંભવતઃ બંને જાજરમાન સ્ત્રીઓએ એકબીજાને તેમની પુત્રવધૂઓ વિષે ફરિયાદ કરવાના આ અવસરની લહેજત ઉઠાવી!

• • •

દુર્યોધનની નવી પત્ની, ભાનુમતી, મુલાકાત લેવા આવી રહી હતી. વશમાં કરી દે તેવા ભવ્ય વસ્ત્રો અને એક ગર્વિષ્ટ ભાવ ધારણ કરી મેં તૈયારી કરી, પણ મારે ચિંતા કરવાની જરૂર નહોતી. તે માત્ર એક કન્યા હતી અને આદરયુક્ત ભય અને સંદેહ સાથે તેણે મને એ રીતે માન આપ્યું કે તે અચકાયા વિના ભાગ્યે જ કશું કહી શકી. તેના માતાપિતા પાસેથી તેને આટલી શીઘ્રતાથી છીનવી લેવા બદલ દુર્યોધન પ્રત્યે મેં તીવ્ર રોષ અનુભવ્યો. મને તે પણ નવાઈ લાગી કે મારાં વિષે તેણે શું સાંભળ્યું હશે જેણે તેને આટલી ભયભીત બનાવી.

દબાવી દેતા ભારેખમ વસ્ત્રો સાથે તેને અસ્વસ્થ જોતા, મેં અનુમાન કર્યું કે દુર્યોધને, તેણે શું વસ્ત્રસજ્જા કરવી તે સહિત, આ સમગ્ર મુલાકાતનો, હુકમ આપ્યો હતો. અમારા સંવાદમાં હું તેનું નામ લાવી; અને તેના સુંદર ચહેરા પર એક પીડાકારક લજ્જા પ્રસરી રહી. બિચારી છોકરી તેનાથી ડરતી હોવા છતાં પણ તેના પ્રેમમાં હતી. મેં એક સૂક્ષ્મ દયા અનુભવી—અહંકારી દુર્યોધનને જે સ્ત્રીએ પોતાનું હૃદય આપી દીધું હોય તે પીડા ભોગવે તે નિશ્ચિત હતું—અને તેને આરામદાયક અનુભવ કરાવવા હું જે પણ કંઈ કરી શકી તે કર્યું. તેણે એટલી કૃતજ્ઞતાથી પ્રતિસાદ આપ્યો કે મને સંદેહ થયો કે આ મહેલમાં કોઈએ તેની સાથે મિત્રતા નહિ કરી હોય. શીઘ્ર તે તેની બંગડીઓ રણકાવી રહી, તેના ચાંદીના નવા વીંછુવા મને બતાવી રહી અને તેની પ્રિય પ્રવૃત્તિઓ વિષે વાત કરી રહી—મીઠાઈઓ ખાતી, તેના પાલતુ પોપટને વાત કરતા શીખવતી, અને કાશીથી તેની સાથે આવેલા તેના મિત્રો સાથે છુપાછુપીની રમત રમી રહી. કેટલીકવાર, તેણે ખાનગીમાં મને કહ્યું, દુર્યોધન અને તેના ખાસ મિત્રો તેની સાથે રમતમાં જોડાતા.

"મારાં પતિના મિત્રોમાં, મને કર્ણ સૌથી વધારે પસંદ છે. દુઃશાસનની જેમ, તે મારાં ગરોળીથી ભયભીત થવાની મજાક નથી કરતો. અને ક્યારેક જ્યારે તે મારાં છુપાવાના સ્થળને શોધી લે તો પણ, તે એવું બહાનું કરે કે તેણે મને જોઈ નથી." જ્યારે તેણે કર્ણ વિષે વાત કરી ત્યારે તેનો ચહેરો અસંદિગ્ધ આનંદથી પ્રકાશિત થઇ ઉઠ્યો. સ્પષ્ટ રીતે, તે તેને ખૂબ જ પસંદ કરતી હતી.

મોહક રીતે મને પણ તેની મુલાકાત લેવાનું આમંત્રણ આપી, જ્યારે તેણે વિદાય માંગી ત્યારે —હું હજી પણ આ માહિતી સહન કરવાનો— ઈર્ષાની એક મૂર્ખ વેદનાને અવગણવાનો પ્રયત્ન કરી રહી હતી. દ્વાર પાસે, તેણે મને આવેશી આલિંગન આપ્યું. "તમે ખૂબ માયાળુ છો," તેણે

કહ્યું. “જે રીતે તેમણે મને ચેતવણી આપી હતી તેવા કઠોર વચની નહિ.”

તેને સાવચેત કરનારા કોણ હતા તે પૂછવાથી દૂર રહેવા હું પૂર્વોક્ત કઠોર વચની ગળી ગઈ, પણ, બેપરવાહીથી તેણે ચાલુ રાખ્યું. “જોકે, કર્ણે ક્યારેય એવું નહોતું કહ્યું. તેણે મને બાજુએ લઇ જઈ કહ્યું કે તમે શાલીન અને સુંદર હતા—અને તે સાચો હતો.” ને પછી પાયલના રણકાર સાથે તે જતી રહી, મને નિઃશબ્દ છોડીને.

• • •

કર્ણ અંગથી પાછો ફર્યો હતો. (ધાઈ માએ કહ્યું, આ દુર્યોધનના તે મહેણું મારતા પત્રના પ્રતિસાદરૂપે હતું જેમાં એમ કહેવાયું હતું કે શું તે પાંડવો, ખાસ કરીને તેના અગાઉના પ્રતિસ્પર્ધી અર્જુનનો સામનો કરતા ડરે છે કે કેમ.) તેના મિત્રના આગમન, અથવા સંભવતઃ તેની પોતાની મનામણા પ્રયુક્તિઓની સફળતાની ઉજવણી કરવા, દુર્યોધને એક ભવ્ય “પારિવારિક” ભોજન સમારંભ યોજ્યો. તેનો અર્થ એમ હતો કે તેમના ઘરની સ્ત્રીઓ સાથે, તેના તમામ સંબંધીઓ અને નિકટવર્તી મિત્રોની હાજરી અપેક્ષિત હતી.

આ સમાચાર સાથે હું એકસાથે ઉત્તેજિત અને અશાંત હતી અને કયા વસ્ત્રો ધારણ કરવા તે વિષે વિચારના પ્રયત્નમાં ઘણો સમય વ્યતીત કર્યો. મારી અત્યંત સુંદર સાડી સુદ્ધાં પણ જૂની, તુચ્છ લાગી. અંતે ઇન્દ્રપ્રસ્થ ખાતેના રાજવી મેરાઈને મેં એક નવું વસ્ત્ર બનાવવાનો આદેશ કર્યો કે જે તેમણે પહેલાં ક્યારેય ન બનાવ્યું હોય, તે અવિસ્મરણીય બની જાય તેટલું અદ્ભુત. તે જેવું સંપન્ન થયું કે તેમણે તે મને શીઘ્રતાથી પહોંચાડવું પડ્યું. તેમણે વચન આપ્યું કે તેઓ તેના પર રાત દિવસ કામ કરશે. તે હજી સુધી તો આવ્યું નહોતું જ્યારે ગભરાયેલી અને અશ્રુપૂર્ણ ભાનુમતીએ મને સમારંભ માટે યોગ્ય વસ્ત્ર પસંદ કરી આપવા આજીજી કરી. હું જ્યારે તેના ખંડમાં પ્રવેશી ત્યારે તે ઘૂંટણ સુધી સાડીઓમાં ઊંડી ઉતરેલી હતી, પ્રત્યેક સાડી ઉમંગ રંગે રંગાયેલી અને છેલ્લી સાડી કરતા વધારે સુંદર રીતે સુવર્ણ તારથી ગૂંથાયેલી, જ્યારે સમગ્ર ઓરડાની ભોંય આભૂષણો યુક્ત ચંદનની પેટીઓથી આચ્છાદિત હતી. તે તેમાંની કોઈ પણ સાડીમાં સુંદર જ લાગશે તે સમજાવતા મને આખી બપોર લાગી.

“પણ જો હું યોગ્ય રીતે વસ્ત્રસજ્જા નહિ કરું તો દુર્યોધન ક્રોધિત થશે,” તેણે વારંવાર આમ કહ્યું હશે. અને એકવાર, તેની પહોળી, અને નિષ્કપટ આંખો મારી તરફ ફેરવી કહ્યું, “મારાં દેખાવની કર્ણ પ્રશંસા કરે તેવું હું ઈચ્છું છું.”

અંતે અમે એક ઘેરા લાલ રંગની એવી રેશમી સાડી પસંદ કરી, જે સુવર્ણ અને રત્નોથી એવી રીતે જડાયેલી હતી કે જ્યારે તેણે તે ધારણ કરી ત્યારે મને ડર લાગ્યો કે તે ચાલી નહિ શકે, અને તેની સાથે અમે ભારે સુવર્ણમાં જડેલો માણેકનો શણગાર પસંદ કર્યો.

જ્યાં સુધીમાં હું મારાં ઓરડાઓમાં પાછી ફરી ત્યાં સુધીમાં, મેં સમારંભ માટે મારાં પોતાના આયોજનો પરિવર્તિત કરી નાખ્યા હતા. ભાનુમતીની મુલાકાતે મારાં ચક્ષુઓ ખોલી નાખ્યા હતા, હું જે ભૂલ કરવાની હતી તેને ઉજાગર કરતા. અને જે તેનામાં ક્ષમ્ય હતું તે મારાં માટે લજ્જાસ્પદ હોત, જો સમજદાર નહિ તો પણ—એવી વયસ્ક સ્ત્રી— જેને તે વધારે સારી રીતે સમજવું જોઈએ. મેં અંતે સત્યનો સામનો કર્યોઃ હું શું ઇચ્છતી હતી—જો તે કર્ણ પાસેથી માત્ર એક પ્રશંસાની નજરની ઈચ્છા હતી તો પણ—તે પાપ હતું. શું હું પરિણીત નહોતી, પાંચ વાર—અને એથી પણ ખરાબ, એવા પુરુષો સાથે જેની સાથે કર્ણને શત્રુતા હતી? આપણા શાસ્ત્રોના

શબ્દો મારાં મનમાં આવ્યાઃ પોતાના પતિ સિવાયના અન્ય પુરુષના વાસનાયુક્ત વિચારો પોતાના હૃદયમાં રાખતી પત્ની, તે સ્ત્રી જેટલી જ વ્યભિચારી છે, જે આવા પુરુષ સાથે શયન કરે છે . મેઘધનુષના રંગે રંગાયેલી અને હીરા જડિત, ઇન્દ્રપ્રસ્થથી હમણા જ આવેલી સાડી ને મેં બાજુ પર મૂકી દીધી. તેના બદલે મેં લાલ અને સુવર્ણની નાજુક કોર સાથેની સાદી શ્વેત રેશમી સાડી પસંદ કરી. મેં ધાઈ માને જણાવ્યું કે હું માત્ર મોતીઓનો એક સાદો શણગાર જ કરીશ અને મારાં કેશમાં માત્ર ચંપો શણગારીશ. તેમણે અસહમતિમાં તેમની જીભથી ડચકારો કર્યો, એવું કહીને કે પ્રસંગ માટે મારો શણગાર અત્યંત ઉતરતો રહેશે, અને માત્ર વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ જ શ્વેત ધારણ કરે છે, પણ અંતે તેઓ માની ગયા.

વક્રોક્તિ તો, જોકે એવી થઇ કે જેવો મેં ભોજન સભામાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ તમામ નજરો મારી તરફ મંડાઈ. પચરંગી પુષ્પગુચ્છોની જેમ એકત્ર થયેલી સ્ત્રીઓમાં, હું મારાં શુદ્ધ શણગારથી જુદી તરી આવી. કેટલીક સ્ત્રીઓને મારી સર્જનાત્મકતાની ઈર્ષા આવી; કેટલાંકે રોષથી ગણગણાટ કર્યો, હંમેશાં તેને ભિન્ન જ રહેવું પડે, હંમેશાં તેને એવું બતાવી દેવું હોય છે તે વધારે સારી છે, હંમેશાં તે ધ્યાન ઝંખે છે. સમારંભમાં અમારી સાથે જોડાયેલા, કુંતીએ એક નાનો રોષપૂર્ણ સિસકારો કર્યો, એ બાબત પ્રત્યે જેને તેમણે સ્વાભાવિક રીતે મારાં આડંબર તરીકે સમજી હતી. ત્યારબાદ તેમણે મને મારી ભુજાનો તેમને ટેકો કરવા આદેશ કર્યો. તેઓ આપમેળે ચાલી શકવા સંપૂર્ણ સક્ષમ હોવા છતાં, મેં માત્ર એજ અટકળ કરી કે તેમને મારાં પર બાજ નજર રાખવી હતી.

અમે માંડ થોડા ડગલા ભર્યા હશે કે મેં કર્ણને જોયો, હંમેશની જેમ સાદા વસ્ત્રોમાં. તેણે પણ મને તે જ ક્ષણે જોઈ અને અચાનક થંભી ગયો. એક ક્ષણ માટે મેં વિચાર્યું કે ભોજનસભામાં થઈને તે અન્ય માર્ગ લેશે—અતિથિઓની ભારે ભીડ વચ્ચે, મારી ઉપેક્ષા કરવી સરળ હશે. પણ તેણે તેમ ન કર્યું. તેણે જ્યારે મારાં વસ્ત્રો તરફ દ્રષ્ટિ કરી ત્યારે તેની આંખોમાં એક ભાવ હતો જે હું સ્પષ્ટ રીતે વાંચી ન શકી. અને ત્યારે મને સમજાયું કે તેણે અને મેં—બંને શ્વેતમાં, લગભગ શણગાર વિહીન—એકબીજાને પ્રતિબિંબિત કર્યા. જ્યારે મેં મારી વસ્ત્રસજ્જા પસંદ કરી ત્યારે શું આવો વિચાર મારાં અર્ધજાગૃત મનમાં આવ્યો હતો? કુંતીએ પણ તે જ સમયે સમાનતા નોંધી. તેમણે અક્કડ થઇ, શ્વાસ લીધો, અને મેં વિચાર્યું કે તેમણે અમારી વિચિત્ર સમાનતા વિષે શું વિચાર્યું.

ત્યાં સુધીમાં કર્ણ અમારા સુધી આવી ગયો હતો. તેણે મને એ રીતે નમસ્કાર કર્યા જે ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં તેણે મને કરેલા કોઈ પણ અભિવાદન કરતા વધારે મૈત્રીપૂર્ણ હતા. જે પ્રમાણે યોગ્ય હતું તે પ્રમાણે, તેણે સૌ પ્રથમ, કુંતીનું અભિવાદન કર્યું, પણ તેમના પ્રતિસાદની રાહ જોયા વિના, તે મારી તરફ વળ્યો. "આટલા સુંદર લાગતા પાંડવોના રાણીને જોવા તે આનંદની વાત છે," તેણે સ્મિત સાથે કહ્યું. "હું આશા રાખું કે અત્યાર સુધી તેમની યાત્રા આરામદાયક રહી હશે."

તેના સૌજન્યયુક્ત શબ્દો સામાન્ય હતા, કોઈ પણ દરબારી કહી શકે તેના કરતા તે જરા પણ ભિન્ન નહોતા. તેમ છતાં, મારું હૃદય ધડકી ઉઠ્યું. સંભવતઃ મેં ઘણા સમયથી જેની પ્રતીક્ષા કરી હતી તે આ અવસર હતોઃ ભૂતકાળને મુક્ત કરવો અને અમારી વચ્ચે બધું સારું કરવું. સંભવતઃ ત્યારબાદ કર્ણ મારો સતત પીછો કરતા અટકી જશે. મેં સ્મિત કરવા સ્વયંને તૈયાર કરી, એવું કહેવા કે મને આશા છે કે તેમની યાત્રા કુશળ હતી અને તેમનું સ્વાસ્થ્ય કેમ હતું. તેને જોઇને મને આનંદ થયો છે તેમ કહેવું શું વધારે પડતું ઉદ્ધત ગણાશે? પણ કુંતીએ મારી ભુજાઓ

પર તેમની પકડ વધારે મજબૂત કરી. તેમના ચક્ષુઓ તેની તરફથી મારી તરફ ને મારી તરફથી તેની તરફ ગયા. તેમનો ચહેરો નિસ્તેજ અને કઠોર હતો.

તેમણે શું અનુમાન કર્યું?

તેમની કઠોર દ્રષ્ટિ સમક્ષ મારાં રહસ્યને અનાવૃત્ત કરવાનું મને પોસાય તેમ નહોતું. હંમેશ માટે તે મને તેમના તાબામાં કરી દેશે. મેં મારાં ચહેરાને ભાવવિહીનતા માટે મજબૂર કર્યો અને કર્ણને એટલી તુચ્છતાથી નમસ્કાર કર્યા કે તેની ઉપેક્ષા કરતા પણ તે વધારે ખરાબ હતું. કુંતીને ખેંચી જઈ, એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના હું તેની સામેથી પસાર થઇ ગઈ. પણ મારી આંખના ખૂણેથી મેં તેનું મુખ જોયું, ઘેરો ક્રોધ જે તેના પર ધસી આવ્યો હતો. મારું હૃદય દ્રવી ઉઠ્યું. મેં બધું બરબાદ કરી નાખ્યું હતું! અને તેમ છતાં હું બીજું શું કરી શકી હોત? અમારાં પર કયો અમંગળ ગ્રહ રાજ કરી રહ્યો હતો કે જ્યારે પણ અમે મળ્યા ત્યારે—તેણે અયોગ્ય બાબતો સર્જી—એવી બાબતો જે મેં ક્યારેય નહોતી ઈચ્છી? હવે તે મને ક્યારેય માફ નહિ કરે.

અનંત, ભવ્ય ભોજન દરમિયાન, જેમ મેં કોઈ સ્વાદ વિના વાનગીઓ આરોગી અને જ્યાં સુધી મારું મુખ પીડા કરવા લાગ્યું ત્યાં સુધી સ્મિત કર્યું અને હું શું કહી રહું છું તે જાણ્યા વિના, મારી આસપાસ સ્ત્રીઓ સાથે સંવાદ કર્યો, ત્યાં સુધીમાં મેં નક્કી કરી લીધું હતું કે ઘરે જવાનો સમય આવી ગયો હતો. હું આજ રાત્રે જે યુધિષ્ઠિર સમક્ષ તેનો આગ્રહ કરીશ. મારાં મહેલની તીવ્ર ઝંખનાએ મને ધ્રુજાવી. જે રીતે એક ઘવાયેલા પ્રાણીને પોતાની બખોલ જોઈએ તેમ મારે તેની જરૂર હતી—તેની અંદર ભાખોડિયા ભરીને સંતાઈ જવા અને મારાં જખ્મો ચાટવા.

25

સાડી

સમય એક પુષ્પ સમાન છે, કૃષ્ણે એક વખત કહ્યું. મને સમજાયું નહિ. પણ પછીથી મેં એક કમળના ખીલવાની કલ્પના કરી, જે રીતે આંતરિક પાંખડીઓને પ્રગટ કરવા બહારની પાંખડીઓ ધીરે ધીરે સ્વયંને સંકોરી લે છે. બાહ્ય પાંખડીઓ દ્વારા જ આકાર પામી હોવા છતાં, આંતરિક પાંખડી ક્યારેય તે જૂની, બાહ્ય પાંખડીને નહિ જાણે, અને માત્ર પ્રેક્ષક કે જેણે પુષ્પને ચૂંટ્યું તે જ જાણશે કે કેવી રીતે પ્રત્યેક પાંખડી અન્યો સાથે જોડાયેલી છે.

આ અપરાહણનું પુષ્પદલ રાતા નિસાસાની જેમ ખુલ્યું. આ મારાં મહિનાનો સમય હતો, જેણે મને નિરુત્સાહી બનાવી. એક વ્યાપારીએ છેક બંગાળથી લાવી આપેલા હળવા સૂતરમાં સજ્જ, ઉદ્યાનમાં ગાતી મેનાઓને સાંભળતા, અને ઘણા વખતે શાંતિનો અનુભવ કરતા, હું મારી બારી પાસે હળવા સૂર્યપ્રકાશમાં અર્ધ સુષુપ્ત અવસ્થામાં હતી. યુધિષ્ઠિર સહમત થયા હતા (ગઈ રાત્રે અમારા શયનખંડમાં થયેલી તીક્ષ્ણ શબ્દોની આપ—લેના પરિણામે) કે હવે તેમની મુલાકાત સમાપ્ત કરવાનો અને તેમના પોતાના રાજ્યમાં પાછો ફરવાનો સમય આવી ગયો હતો. આજે આ બાબત દુર્યોધનને જણાવવાનું તેમણે વચન આપ્યું હતું. આમ અંતે હું મારાં પોતાના મહેલમાં પાછી ફરીશ, કે જ્યાં કોઈ એક નિશ્ચિત મુખ પરના ગુસ્સાના ભાવનું વિસ્મરણ કરવાના પ્રયત્નોનો હું આરંભ કરી શકું.

થોડા કલાકો પહેલાં દુર્યોધનની નવી સભામાં જે પુષ્પદલ વિવૃત્ત થયું હતું તેના વિષે મને કોઈ ખ્યાલ નહોતો, એ સભામાં જ્યાં કૌરવ રાજકુમારે, પોતાના પ્રિય પિતરાઈને આટલી શીઘ્રતાથી ગુમાવી દેવાની સંભાવના અંગે નિરાશા વ્યક્ત કરી, તેમને જુગારની છેલ્લી રમત માટે પડકાર ફેંક્યો હતો. સંભવતઃ તારી પાસે ગુમાવેલા થોડા ઘણા નાણા હું આ રીતે પ્રાપ્ત કરી શકું, હાં? અને મારાં પતિને લોભાવતી, આ રમતમાં— યુધિષ્ઠિરના વિરોધી તરીકે શકુનિએ દુર્યોધનનું સ્થાન લીધું—આ રમત કે જે અગાઉની તમામ પાંખડીઓ, જે અત્યારે સંકોચાયેલી હતી, તેની સાથે જોડાયેલી હતી, તે તમામ રમતો જે ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં રમાઈ. પાંખડી વિસ્તૃત થઇ, અત્યાર સુધી તેણે છુપાવી રાખેલા કૌશલ્યોને ખોલતા. તેમના ભાઈઓની વિનવણીઓ પ્રત્યે બધિર—મારાં પતિએ —જ્યાં સુધી તેમના આભૂષણો, તેમના શસ્ત્રો, અને તેમની સઘળી વ્યક્તિગત મિલકતો ગુમાવી ત્યાં સુધી, તે એક પછી એક બાજી જીત્યો.

ત્યારબાદ, દુર્યોધનની ઉશ્કેરણીને કારણે, તેમની હઠથી ગ્રસ્ત, અને રમતમાં ઉન્મત્ત, તેમણે એવી વસ્તુઓ દાવ પર મૂકી જેમને જોખમમાં મૂકવાનો તેમને કોઈ અધિકાર નહોતો. અને તે બધાને તેઓ હારી બેઠા.

• • •

દ્વાર આગળ ઉત્પાત મચ્યો હતો. શું મારાં પતિઓ શીઘ્ર પાછા આવી ગયા? પણ મારાં ખંડોની બહાર, કઢંગી રીતે શીશ ઝુકાવીને, ઉભેલો પુરુષ—હું તેના વસ્ત્રો પરથી જોઈ શકી કે—તે દુર્યોધનના સેવકોમાંનો એક હતો. તેની ધ્રુષ્ટતા પર હું ક્રોધિત થઇ. પુરુષ સેવકને ભવનની બહાર પ્રતીક્ષા કરી અને મારી સેવિકા દ્વારા સંદેશ મોકલવાની જાણ હોવી જોઈતી હતી.

મેં અર્ધપારદર્શી સૂતરની સાડીને મારી ફરતે વધારે ઘનિષ્ઠ રીતે સંકોરી. "તું શું ઈચ્છે છે?" મેં મારાં અત્યંત ગર્વિષ્ટ સ્વરમાં પૂછ્યું. પણ હજી તે ઉત્તર આપી શકે, તે પહેલાં ધાઈ મા અંદર ધસી આવ્યા, હાંફતા હાંફતા.

"છોકરી, છોકરી," તેમની વ્યથામાં, ઔપચારિક સૌજન્ય ભૂલી, તેમણે આક્રંદ કર્યો, "ભયંકર બન્યું છે, એવું બધું કે તું માની નહિ શકે."

મારું હૃદય ધડકવા લાગ્યું. કે પછી આ ધડકારો મસ્તિષ્કમાં હતો? ક્યારેય જે કઠોરતાથી તેમની સાથે ન બોલવું જોઈએ તે કઠોરતાથી મેં તેમની સાથે વાત કરી. "હોશમાં આવો! મને સ્પષ્ટ રીતે કહો સમસ્યા શું છે."

પણ તેઓ મારાં ચરણોમાં હીબકા ભરતા ને અશ્રુઓ સાથે ઢગલો થઇને પડ્યા.

મેં દુર્યોધનના સેવક સામે જોયું. "અમને છોડી જા." મેં આદેશ કર્યો.

તેણે ગભરાટથી તેના હોઠ ચાટ્યા અને પ્રણામ કર્યા. "મને ક્ષમા કરો, મહારાણી. મારે મારું કામ તો કરવું જ પડશે. રાજકુમાર દુર્યોધન આપને સભામાં આમંત્રિત કરે છે."

"સભામાં?," મેં અવિશ્વાસમાં પૂછ્યું. "પણ સ્ત્રીઓ ક્યારેય ત્યાં નથી જતી. અને શા માટે તે અને નહિ કે મારાં પતિઓ મને આમંત્રિત કરે?"

ધાઈ મા મારી સાડીને ખેંચી રહ્યાં હતા. "કારણકે તેમણે જુગારમાં બધું ગુમાવી દીધું," તેમણે ઉપેક્ષિત આંસુઓ સાથે કહ્યું. "યુધિષ્ઠિર. સૌથી પહેલાં રાજ્યના ખજાનાના નાણા, અને પછી મહેલ—"

"મારો મહેલ?" મેં ક્રોધમાં, વિક્ષેપ પાડ્યો. "તેમને કોઈ અધિકાર નહોતો."

તિરસ્કારમાં ધાઈ માના હોઠ ખેંચાયા. "એટલું જ નહિ. તેમણે રાજ્ય પણ, ગુમાવી દીધું. ત્યારબાદ, તેઓ અટકવા માંગતા હતા કારણકે દાવ પર મૂકવા તેમની પાસે કશું જ નહોતું. પણ તે દુષ્ટ શકુનિએ કહ્યું, કેમ, મોટાભાઈ તરીકે તમે અન્ય પાંડવોને દાવ પર મૂકી શકો છો."

"આતો બહુ ઉદ્ધત કહેવાય!" મેં આક્રંદ કર્યો. નિશ્ચિતરૂપે, તેમણે એવું નહિ કર્યું હોય.

"તેમણે કર્યું. અને તેમને પણ ગુમાવી દીધા. ત્યારબાદ તેમણે પોતાની જાતને દાવ પર મૂકી અને ફરી હારી ગયા. દાનવોનું ભાગ્ય ઘુવડ શકુનિ સાથે હતું. અને ત્યારબાદ દુર્યોધને કહ્યું, દ્રૌપદીના બદલામાં, હું તમારી પાસેથી જે પણ જીત્યો છું તે બધું દાવ પર લગાવી દઈશ."

મારું મસ્તિષ્ક ચકરાવા લઇ રહ્યું હતું. "ના!" મેં કહ્યું.

ધાઈ માએ શીશ ધૂણાવ્યું, અને પછી તેમનું મુખ છુપાવીને ફરી આક્રંદ કરવા લાગ્યા.

મારું મુખ સુકાઈ ગયું. મારી અંદર અસ્વીકારો એકબીજા સાથે અથડાયા.

હું રાણી છું. દ્રુપદની પુત્રી, ધ્રિષ્ટદ્યુમ્નની બહેન. પૃથ્વી પરના સૌથી મહાન મહેલની પટરાણી. સિક્કાની એક પોટલીની જેમ મને જુગારમાં દાવ પર મૂકી ન શકાય, અથવા નર્તકીની જેમ સભામાં બોલાવી ન શકાય.

અને પછી ઘણા વખત પહેલાં મેં જે પુસ્તકમાં વાંચ્યું હતું તેનું સ્મરણ કર્યું, ક્યારેય નહિ કલ્પીને કે વિચિત્ર કાયદો મને પણ ક્યારેક પ્રભાવિત કરશે.

પત્ની પતિની મિલકત છે, એક ગાય અથવા એક ગુલામથી વિશેષ કંઈ પણ નહિ.

"મારાં પતિઓએ શું કહ્યું?" મેં સેવકને ધીમેથી કહ્યું.

"તેઓ કંઈ જ ન કહી શક્યા," તેણે નાખુશીથી ઉત્તર આપ્યો. "તેઓ પહેલેથી જ દુર્યોધનના દાસ હતા."

મારું મસ્તિષ્ક ઘૂમ્યું, પણ મેં સ્વયંને સ્થિર કરી. ન્યાયશાસ્ત્રમાંથી મેં અન્ય શબ્દો યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જો અકસ્માતે પુરુષ પોતાને હારી જાય તો, પોતાની પત્ની ઉપર તેનો કોઈ અધિકાર રહેતો નથી.

"સભામાં પાછો જા," મેં આદેશ કર્યો, "અને વડીલોને આ પૂછઃ શું તે સાચું નથી કે એક વખત યુધિષ્ઠિર દુર્યોધનની જાગીર થઇ ગયા બાદ, મને દાવ પર મૂકવાનો તેમનો કોઈ અધિકાર નથી?"

સેવક ઉતાવળે રવાના થઇ ગયો, તે માટે જાણે કે કૃતજ્ઞ. મેં એક લાંબો, કઠોર શ્વાસ લીધો. એ સારું હતું કે હું કોઈ અભણ, કાયદાથી અજાણ છોકરી નહોતી. મેં જે નિયમને ટાંક્યો હતો તે વડીલો જાણતા જ હશે. તેઓ દુર્યોધનની ધ્રુષ્ટતાનો અંત આણી દેશે. ખાસ કરીને ભીષ્મ આ રીતે મારાં અપમાનિત થવાને નહિ સાંખી લે. મારે હજી પણ ઘણી ચિંતા કરવાની હતી, પણ કમ સે કમ દુર્યોધનના મિત્રોની વાસનાયુક્ત નજરોથી તો હું બચી ગઈ.

આ વિચારમાં, હું ભૂલભરેલી હતી. પછી જે ઘટ્યું તેમાં, મનુષ્યના કાયદા મને બચાવી શક્યા નહિ.

• • •

સભામાં જે પ્રસંગ બન્યો તેનું વ્યાપક ગાન થયું હતું, તેમ છતાં, મારી ઇન્દ્રિયો માટે તે એક ઝાંખપ જ બની રહ્યો છે. દુર્યોધન હવે મારો સ્વામી છે, અને મારે તેના આદેશોનું પાલન કરવું જ પડશે તેવા બરાડા પાડતો, દુઃશાસન જ્યારે ધસી આવ્યો ત્યારે શું તે માત્ર એક સ્પંદન હતું? શું ધાઈ મા સહાય માટે ગાંધારીના નિવાસે દોડી ગયા? શું તેણે તેમને ધક્કો મારી પાડી નાખ્યા? શું તેણે મારાં કેશ જકડી લીધા, જે કોઈ પુરુષે આદરયુક્ત સ્નેહ સિવાય ક્યારેય સ્પર્શ્યા નહોતા? યોગ્ય પોષાક ધારણ કરવા જવા દેવા મેં તેને આજીજી કરી. તેણે જેને મારી ખોટી મર્યાદા તરીકે લેખાવી તેના પર ઉપહાસ કરતા, સેવકોની આઘાતભરી નજર સામે, તેણે મને મહેલની પરસાળ પર થઈને ખેંચી. કોઈએ દરમિયાનગીરી કરવાની હિમત ન કરી. મેં સ્વયંને સભામાં જોઈ, સેંકડો પુરુષ આંખો મારી આરપાર દાહ દેતી. મારી અસ્તવ્યસ્ત સાડીને મારી આસપાસ વીંટાળી, મેં મારાં પતિઓ તરફથી સહાયની માંગણી કરી. તેમણે મારી તરફ યાતનાભરી નજરે જોયું પણ તેઓ અસહાય થઇ બેસી રહ્યાં. હું તે જોઈ શકી કે તેમના મનમાં તેઓ પહેલેથી જ દુર્યોધનના દાસ હતા, યુધિષ્ઠિરના શબ્દથી બાધ્ય. તે શબ્દે જ મને દુર્યોધનની જાગીર બનાવી હતી. તેમને એવું લાગ્યું કે મને કે—તેમને બચાવવાનો તેમને કોઈ અધિકાર નથી. જ્યારે મેં નેત્રહીન નરેશના નામનો આક્રંદ કર્યો ત્યારે, તેમણે મૂંઝવણનો આડંબર કરી, શીશ ધૂણાવ્યું. મારી ચિંતા વધી, પણ હજી પણ હું નિરાશ નહોતી બની. મારું રક્ષણ કરવા મેં પિતામહને સાદ કર્યો, નિશ્ચિત કે છેવટે તેઓ તો હસ્તક્ષેપ કરશે. શું તેમણે મને તેમની સૌથી વહાલી પૌત્રી નહોતી કહી? શું તેમણે અન્યોથી દૂર રાખેલી તેમની કોમળ ખાનગી વાતો મારી સાથે સાઝા નહોતી કરી? શું તેમણે મને માયામહેલની રાણી બનવા સહાય નહોતી કરી? પણ મારાં અવિશ્વાસ સાથે, તેઓ તેમના ઝૂકેલા

શીશ સાથે બેસી રહ્યાં.

આ જોઇને, દુર્યોધન હસ્યો, તેની જીત માટે નિશ્ચિત. તેણે ક્રૂરતાથી મને તેની પાસે આવવા અને તેના ખોળામાં બેસવા ઈશારો કર્યો. અને આથી અંતે, મેં મારી નજર કર્ણ તરફ ફેરવી. તે મારી અંતિમ આશા હતો, એક માત્ર જે દુર્યોધનને અટકાવી શકવાની ક્ષમતા ધરાવતો હતો. તેણે મારી તરફ વળતી નજર કરી, તેની આંખો સ્થિર. તેના ચહેરા પર પ્રતીક્ષાનો એક ભાવ હતો. મેં જાણ્યું કે તેણે શું ઈચ્છ્યું: હું મારાં ઘૂંટણીએ પડું અને દયા માટે તેને આજીજી કરું. તે સમયે તે મારું રક્ષણ કરી શક્યો હોત. અસહાયની સહાય કરવાની તેની કીર્તિ હતી. પણ હું સ્વયંને એટલી નીચે નહિ જવા દઉં, હું મૃત્યુ પામું તો પણ નહિ.

તે અમારો શત્રુ હતો. મિત્રતાના તેના પ્રયત્નનો મેં તાજેતરમાં જ કઠોરતાથી અસ્વીકાર કર્યો હતો. તો પછી તે સ્વયં મારાં બચાવમાં નહોતો આવ્યો તેનાથી મને વિશ્વાસઘાત થયો હોવાનો અનુભવ શા માટે થયો?

મારાં અશ્રુઓને પથ્થર થઇ જવા મેં મારાં અભિમાનને પોકાર્યું. સ્વયંમાં જેટલી પણ ઘૃણા શોધી શકાય તે સઘળી મેં એકત્ર કરી અને તેને કર્ણ પર કેન્દ્રિત કરી.

જ્યારે તેણે મારી આંખોમાં ધિક્કાર જોયો ત્યારે, કર્ણનો ચહેરો જાણે કે હાથીદાંતમાંથી બનાવેલો હોય તેમ શ્વેત અને સ્તબ્ધ બની ગયો. દુર્યોધન જીતમાં હસી રહ્યો હતો. તેણે દુઃશાસનને કહ્યું, "પાંડવોના આલંકારિક વસ્ત્રો અને આભૂષણો ઉતારી લો. હવે તે સઘળું આપણું છે!" દુઃશાસન તેમને સ્પર્શી શકે તે પહેલાં મારાં પતિઓએ તેમના ઉત્તરીય, તેમની સુવર્ણ સેર અને બાજુબંધ ફેંકી દીધા. ફર્શ પર પડેલા ચળકતા જથ્થાને કર્ણે આશયપૂર્વક જોયો, જાણે કે તે તેને કોઈ રહસ્ય કહી શકે; તેનું મુખ એક શોકાતુર સ્મિત સાથે ખેંચાયું. "શા માટે દ્રૌપદી સાથે કોઈ ભિન્ન વ્યવહાર થવો જોઈએ? તેના વસ્ત્રો પણ, લઇ લો."

• • •

મારી નગ્નતાને તમામ સમક્ષ ખુલ્લી પાડતા, મારી સાડીને ઉતારવા જ્યારે દુઃશાસને તેને પકડી ત્યારે શું થયું તેનું કવિઓ ગાન કરે છે. જ્યાં સુધી તે ખેંચી ખેંચીને થાકી ન ગયો ત્યાં સુધી કેવી રીતે વધારે ને વધારે વસ્ત્ર આવતું ગયું. શું તે ચમત્કાર હતો? હું નથી જાણતી. મેં મારી આંખો બંધ કરી દીધી હતી. મારાં પ્રયત્ન છતાં મારું શરીર કાંપતા અટક્યું નહિ. મેં મારી મુઠ્ઠીઓમાં મારી સાડી પકડી રાખી—જાણે કે તે વ્યર્થ ચેષ્ટા સાથે હું મારી જાતને બચાવી શકું! એક સ્ત્રી જેની કલ્પના કરી શકે તે સૌથી ખરાબ લાંછન મારાં પર વિતવાની તૈયારીમાં જ હતું—હું કે જેણે સ્વયંને સઘળી હાનિઓથી પર માની હતી, અમારા સમયના મહાન રાજાઓની ગર્વિષ્ટ અને પ્રિય રાણી! હવે જ્યારે હું દુઃશાસન સાથે સંઘર્ષ કરી રહી હતી ત્યારે તેઓ થીજીને બેઠા. જાદુગરણીએ કહ્યું હતું, જ્યારે ભયંકર આપત્તિમાં હોય ત્યારે, તમારું મન કોઈક એવા પર કેન્દ્રિત કરો જે તમને વહાલ કરતા હોય. મેં ધ્રિના ચહેરાને યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ હું જે કલ્પી શકી તે માત્ર એ હતું કે તે કેટલો રોષ અને લાચારી અનુભવશે જ્યારે તે સાંભળશે કે મારી સાથે શું કરવામાં આવ્યું હતું.

ત્યારબાદ—સંભવતઃ મદદ કરનાર કોઈ નહોતું માટે—મેં કૃષ્ણનો વિચાર કર્યો. તેઓ મારાં માટે કશુંક કરવા સહેજ પણ બંધાયેલા નહોતા; અમે સંબંધીઓ નહોતા. સંભવતઃ એ જ કારણસર અપેક્ષામાંથી જે રોષ ઉત્પન્ન થાય છે તેનાથી જરા પણ વિચલિત થયા વિના હું મારું

મન તેમના પર કેન્દ્રિત કરી શકી. મેં તેમના સ્મિત વિષે વિચાર્યું, જે રીતે કોઈ પણ કારણ વિના તે તેમના ચહેરા પર આવી જતું. સભાના અવાજો સંભળાતા બંધ થયા—દુ:શાસનનો કણકણાટ, જોઈ રહેલાઓનો ગણગણાટ. અચાનક હું ઉદ્યાનમાં હતી. સરોવરમાં હંસલા હતા, ઉપર જતું વૃક્ષ, આસમાની પુષ્પો વેરતું, જળના નીચે પડવાનો અવાજ જાણે કે વિશ્વનો કોઈ અંત નહોતો. પવનમાં ચંદનની સુવા, હતી. શીતળ પથ્થરની બેઠક પર કૃષ્ણ મારી સાથે બેઠા. તેમની દ્રષ્ટિ તેજસ્વી અને કોમળ હતી. તને કોઈ લજ્જિત ન કરી શકે, તેમણે કહ્યું, જો તું તેને અનુમતિ ન આપે તો .

આશ્ચર્યના એક ઉછાળા સાથે, મને સમજાયું કે, તેઓ સાચા હતા.

મારી નગ્નતા સામે તેમને તાકવા દે, મેં વિચાર્યું. શા માટે મારે પરવાહ કરવી જોઈએ? ઔચિત્યની મર્યાદાઓ તોડી નાંખવા બદલ તેમને અને નહિ કે મને શરમ આવવી જોઈએ.

શું તે જ ચમત્કાર નહોતો?

કૃષ્ણે શીશ ધૂણાવ્યું. તેમણે મારાં હાથ પકડ્યા. તેમના સ્પર્શે, મારાં સ્નાયુઓ શિથિલ થતા મેં અનુભવ્યા, મારી મુઠ્ઠીઓ ખુલ્લી. તેમણે સ્મિત કર્યું, અને પરત સ્મિત કરવા હું સજ્જ થઇ.

પણ ત્યારે જ અન્ય એક ચહેરાએ પોતાનો માર્ગ મારાં મનમાં અતિક્રમિત કર્યો. મેં ભિન્ન નયન યુગ્મ જોયું, ઘૃણાથી ધગધગતું. જે શબ્દોથી તેણે મારાં વિનાશ પર મહોર મારી તે શબ્દો મેં પુનઃ સાંભળ્યા. ધનુષના ટંકારે હમણાં જ છૂટેલાં બાણની જેમ આ શબ્દો મારી અંદર પડઘાઈ રહ્યાં. મારાં અપરાધ કરતા તેણે મારાં પર લાદેલી સજા ઘણી મોટી હતી.

કર્ણ , મેં સ્વયંને કહ્યું. તેં મને પાઠ ભણાવ્યો છે, અને તેં તે પાઠ બહુ સારી રીતે શીખવ્યો છે
.

શું વેરની ઝંખના પ્રેમ પામવાની ઝંખના કરતા વધારે બળવાન છે? મનુષ્ય હ્રદયને તેના તરફ આટલી શક્તિશાળી રીતે ખેંચી શકે એવી એવી કઈ પિશાચી શક્તિ તેનામાં છે? જેમ હું આ બોલી, મારાં હાથ કૃષ્ણના હાથમાંથી સરી પડ્યા. તેમનું મુખ અસ્થિર, અસ્પષ્ટ થતું ગયું.

મેં મારી આંખો ખોલી. હું હજી વસ્ત્રસજ્જા હતી, અને દુ:શાસન ભોંય પર મૂર્છિત પડ્યો હતો. તેની બાજુએથી પસાર થઇ તડ તડ થતા બરફ જેવા તડતડાટ સાથે, મેં સભાને આમ કહ્યું. “આ દિવસના કૃત્યને લીધે ઉદ્ભવનારા યુદ્ધમાં તમે સૌ મૃત્યુ પામશો. તમારી માતાઓ અને બહેનો હું જેટલી રડી છું તેના કરતા ઘણું વધારે દયનીય રુદન કરશે. આ સમગ્ર રાજ્ય મડદાઘર બની જશે. મૃતજનો માટે પ્રાર્થના કરવા એક કૌરવ ઉત્તરાધિકારી નહિ બચે. રહી જશે તો માત્ર આ લજ્જાસ્પદ દિવસની સ્મૃતિ, એક અસહાય સ્ત્રી સાથે તમે જે કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તે.” મેં આ સૌને કહ્યું, પણ એ કર્ણ હતો જેની સામે હું તાકી રહી, તેની દ્રષ્ટિ મેં પકડી રાખી. એક બાબત માટે હું કૃતજ્ઞ હતી. આજે જે પણ બન્યું તેણે મારાં હ્રદયમાંથી સઘળી દ્વિધાઓ દૂર કરી દીધી હતી. હવે પછી ક્યારેય હું તેના ધ્યાનને ઝંખીશ નહિ. મારી પાછળ વેરની પ્રતિજ્ઞાઓ લેતા ભીમ અને અર્જુનને મેં સાંભળ્યા, અને મારું નામ પોકારતા નેત્રહીન નરેશની ચિંતાતુર વિનવણીઓ, મારો શ્રાપ પાછો લેવાની આજીજીઓ કરતા. મારી અંદર કૃષ્ણનો ચહેરો લાલ ધુમ્મસમાં વિલીન થઇ ગયો, પણ હું મારાં શબ્દોને અટકાવી ન શકી—અટકાવાની નહોતી.

મેં મારાં લાંબા કેશ બધાના જોવા માટે ઉઠાવ્યા. મારો સ્વર હવે શાંત હતો કારણકે હું જાણતી હતી કે મેં જે પણ કંઈ કહ્યું છે તે થઈને જ રહેશે. “હું આને ત્યાં સુધી નહિ ઓળુ,” મેં કહ્યું, “જ્યાં સુધી હું તેને કૌરવ રક્તમાં સ્નાન નહિ કરાવું.”

• • •

તે દિવસે સભામાં હું શું શીખી?

આટલા સમય સુધી હું એવું માનતી હતી કે મારાં પતિઓ પર મારું આધિપત્ય છે. હું એવું માનતી કે કારણકે તેઓ મને ચાહે છે એટલે તેઓ મારાં માટે કંઈ પણ કરશે. પણ હવે મેં જોયું કે તેઓ મને પ્રેમ કરતા હતા—સંભવતઃ કોઈ પણ પુરુષ કરી શકે એટલો પ્રેમ કરતા હતા—છતાં પણ અન્ય બાબતો પણ હતી જેને તેઓ વધારે પ્રેમ કરતા. મારી પીડા કરતા સન્માન, એકબીજા પ્રત્યે વફાદારી, અને પ્રતિષ્ઠાના તેમના વિચારો તેમના માટે વધારે મહત્વના હતા. ઉત્તરકાલીન તેઓ મારો બદલો લેશે, હા, પણ ત્યારે જ જ્યારે તેમને લાગશે કે સંજોગો તેમને પરાક્રમી હોવાની ખ્યાતિ અપાવશે. એક સ્ત્રી તેવી રીતે નથી વિચારતી. મેં સ્વયંને તેમને બચાવવા ફેંકી દીધી હોત જો તે દિવસે તેમ કરવાની મારી સત્તા હોત તો. કોઈએ શું વિચાર્યું તેને મેં ગણકાર્યું ન હોત. મારી જરૂરિયાતની ક્ષણે તેમણે જે પસંદગી કરી તેનાથી અમારાં સંબંધમાં કશુંક પરિવર્તિત થયું. ભવિષ્યમાં હું ક્યારેય તેમના પર સંપૂર્ણ રીતે આધારિત ન રહી. અને જ્યારે મેં દુઃખથી સ્વયંને બચાવવા કાળજી લીધી ત્યારે, તે તેમનાથી અને અમારા શત્રુઓ એમ બંનેથી સુરક્ષિત રહેવાનો આયાસ હતો.

પુરુષો માટે, કોમળ લાગણીઓ હંમેશાં બળ અને અભિમાન સાથે ગૂંથાયેલી હોય છે. અને એટલે જ હું તેની સામે આજીજીઓ કરું તેની પ્રતીક્ષા કર્ણે કરી જોકે માત્ર એક શબ્દથી તે મારી પીડાનો અંત લાવી શક્યો હોત. એટલે જ તે મારી વિરુદ્ધ થઇ ગયો જ્યારે મેં તેની દયા માંગવાનો ઇન્કાર કર્યો. આ જ કારણે તેણે દુઃશાસનને તે કાર્ય કરવા ઉશ્કેર્યો જે સન્માનના તેના સિધ્ધાંતની વિરુદ્ધ હતું જેના આધારે તેણે પોતાનું જીવન જીવ્યું. તે જાણતો હતો કે તેને આ કાર્યનો પશ્ચાતાપ થશે—તેના તીક્ષ્ણ સ્મિતમાં પીડાનો એક ચમકારો પહેલેથી જ હતો.

પણ અંતે, શું સ્ત્રીનું હૃદય વધારે શુદ્ધ હતું?

આ અંતિમ સત્ય હતું જે હું શીખી. આ બધો સમય મેં સ્વયંને મારાં પિતા કરતા, તે તમામ પુરુષો કરતા વધારે સારી માની હતી જેમણે તેમની સાથે દુરાચાર કરનારી માત્ર એક વ્યક્તિને સજા આપવા હજારો નિર્દોષ લોકોને હાનિ પહોંચાડી. તેમને જે વાસનાઓએ દોર્યા હતા તેનાથી મેં સ્વયંને પર માની હતી. પણ, હું પણ, તેનાથી કલંકિત હતી, મારાં રક્તમાં વેર વણાઈ ચૂક્યું હતું. જ્યારે ક્ષણ આવી ત્યારે હું તેનો પ્રતિકાર ન કરી શકી, બિલકુલ એ જ રીતે જે રીતે એક શ્વાન હાડકાને ચાવવાનો પ્રતિકાર નથી કરી શકતો, એ જાણવા છતાં કે તે હાડકાને ચીરવાથી તેના મુખમાંથી રક્તસ્ત્રાવ થશે તો પણ.

હું પહેલેથી જ આ પાઠો મારી અંદર સંઘરી રહી હતી. દેશવટાના લાંબા વર્ષો દરમિયાન મારે જે જોઈતું હતું તે પ્રાપ્ત કરવા હું આ પાઠોનો ઉપયોગ કરીશ, ભલે તેનું જે પણ મૂલ્ય હોય તે.

પણ કૃષ્ણ, અવિશ્વસનીય, એવા કૃષ્ણ કે જેમણે મને એક ભિન્ન આશ્વાસન આપ્યું હતું, કૃષ્ણ તેમની નિરાશ આંખો સાથે—તે કયો પાઠ હતો જે તેમણે મને શીખવવાનો પ્રયત્ન કર્યો?

26

ચોખા

નેત્રહીન નરેશે મારાં શ્રાપથી ભયભીત થઇ અને મારાં પતિઓને તેમની સ્વતંત્રતા અને તેમનું રાજ્ય પાછું આપ્યું ત્યાર પછી, દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરને તેમની પત્ની દ્વારા સુરક્ષિત થયા હોવાનું મહેણું મારી અને એક અંતિમ રમત રમવા પડકાર ફેંક્યા બાદ, એ રમત કે જેમાં પરાજિત બાર વર્ષ માટે વનવાસ ભોગવશે. આ પડકારને અવગણવા મેં યુધિષ્ઠિરને આજીજી કરી ત્યારપછી, સેવકો પહેરે તેવા વસ્ત્રો માટે અમે અમારા ભવ્ય વસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો તે પછી. અશ્રુરહિત અને નિસ્તેજ ચહેરા સાથે તાકી રહેલા કુંતીની અમે વિદાય લીધી ત્યારબાદ, મારાં રુદન કરતા, અને વળગી રહેલા બાળકોને ધાઈ માને સોંપ્યા બાદ, ધાઈ મા કે જેઓ બાળકોને સુભદ્રાના ઘરે મોટા કરવા લઇ જશે. તેમની દોષારોપણ કરતી આંખો બાદ (કારણકે તેઓ જાણતા હતા કે હું બાળકો સાથે રહી શકી હોત, મારે મારાં પતિઓ સાથે વનમાં જવું આવશ્યક નહોતું, મારાં પુત્રોને મારી વધારે આવશ્યકતા હતી). અમે ખુલ્લા પગે નગરથી વન સુધી ચાલ્યા બાદ.

આ બધું બન્યા પછી, દુર્યોધન અને તેના માણસો માયામહેલનો કબજો લેવા જીતના નશામાં તેની તરફ ધસી ગયા.

જ્યારે તેઓ મહેલની નજીક આવ્યા ત્યારે, દુર્યોધને તેનો ગોંધી રાખેલો શ્વાસ મુક્ત કર્યો. મારો, અંતે ! તે સમયે તેના સેવકોને સમજાયું કે પાંડવો સાથે તેણે જે પણ કંઈ કર્યું તે આના માટે હતું—જે મહેલની નકલ કરવામાં તે નિષ્ફળ રહ્યો હતો તેના સ્વામી બનવું, તેના ભૂતકાળના અપમાનનું સ્થળ, તેની વર્તમાન જીત. તેના ઈતિહાસને પુનઃ લખવા. પણ જેવો તે બોલવા ગયો કે પવન ઉઠ્યો, અને જેવો તે મહેલની આસપાસ શુદ્ધ રીતે ચકરાવા લાગ્યો કે, તેના ઘુમ્મટો અને બુરજ વિલીન થવા લાગ્યા. દુર્યોધને આવેશપૂર્વક તેના અશ્વને ત્યાં સુધી હંકાર્યો જ્યાં સુધી તેના મુખમાંથી રક્તનું ફીણ ન વળ્યું. અને તેમ છતાં, તે મુખ્ય પ્રવેશદ્વારે આવી પહોંચ્યો ત્યાં સુધીમાં, ભૂમિ પર માત્ર નાની ઢગલીઓ જ રહીઃ હાડકાઓ, ધૂળ, અને નમક.

હું કેવી રીતે જાણું છું? મેં તેનું સ્વપ્ન જોયું.

મારાં પતિઓએ એવું અનુમાન કર્યું કે અમારા દુર્દૈવ વિષે સાંભળી, વફાદાર સેવકોએ ઈમારતોને આગ લગાવી હશે, પણ હું એક કટુ સંતોષથી જાણતી હતી કે મારું સ્વપ્ન સાચું હતું. મારાં મહેલે તેના યોગ્ય માલિકો સિવાય કોઈના પણ તાબેદાર થવાનો ઇન્કાર કર્યો. અમારા પ્રત્યે સાચા રહેવા તેણે જે કરવું જ પડે તે તેણે કર્યું.

અમે વનમાં પ્રસ્થાન કર્યું કે, મેં મારાં ગુમાવેલા મહેલના સન્માનમાં નમકની એક પોટલી લીધી. રાત્રે, મેં કણોને મારી અંગુલીઓમાંથી થઈને, ખડકો અને ડાળીઓથી ઘવાયેલી ચામડી પર પસાર થવા દીધા, અને વેદનાનું સ્વાગત કર્યું. તે મને વિસ્મરણ નહિ થવા દેવા સહાય કરશે. મારાં

સ્વપ્નોમાં, મહેલ પાછો આવ્યો, વધારે ભવ્ય અને વાસ્તવ કરતા વધારે સુંદર. હું જાણતી હતી કે હું હવે તેવું ઘર ફરી ક્યારેય તે રીતે પ્રાપ્ત નહિ કરું જેની હું હતી.

મારી ઘૃણા માટે હવે મારી પાસે અન્ય કારણ હતું.

• • •

છાયા અને પીંછાયુક્ત વન, સાગરમાં તળિયે તરતા વહાણની જેમ સુંદર હતું. જો મેં તેને મને આકર્ષિત કરવાની અનુમતિ આપી હોત તો, મારું જીવન સંભવતઃ ભિન્ન હોત. પણ મારાં માટે તે માત્ર એક સ્મૃતિચિહ્ન હતું તે સઘળાનું જેને મારી પાસેથી છીનવી લેવામાં આવ્યું હતું. અમે જેમ ઊંડે ગયા તેમ, મને લાગ્યું કે તેણે અમારું નિરીક્ષણ કર્યું. શું તે જાણતું હતું કે અમે તેના ભાઈને આગ લગાવી દીધી હતી? શું તે માટે તે અમારાથી ક્રોધિત હતું? હું રાત્રે સાવધાનીથી સૂતી, મારાં કાન, સરકાવ સાથે સમાયોજિત.

મારાં પતિઓને આવી કોઈ અસ્વસ્થતા નહોતી. એક બાળક જેવી ઉત્તેજનાએ તેમનો કબજો લીધો. મને લાગે છે કે તેમને તેમના બાળપણના, વનના દિવસો યાદ આવ્યા, જે સંભવતઃ તેમના સૌથી સુખી દિવસો હતા. તે જ પ્રસન્નતા સાથે તેમણે જંગલી જાનવરનું પગેરું અને કરમદા, કૌવચ પર્ણ જે મનુષ્યને કલાકો સુધી ખંજવાળતો કરી મૂકે, ઓળખી બતાવ્યા. શું કોઈ મને ત્રસ્ત હોવા માટે દોષ આપી શકે? તેમનું વર્તન તો જાણે એવું હતું કે તેમણે રાજ્ય તો ગુમાવ્યું જ નથી!

જ્યારે તેમણે મને એક સિંહણને તેના બચ્ચા સાથે બતાવી ત્યારે, અથવા તો જ્યારે પાડી નાખેલા વૃક્ષના મોટા કટકા પર પોતાની રૂપેરી નિશાની છોડી જતી વિશાળ ગોકળગાય બતાવી ત્યારે, મારે વધારે રસ અભિવ્યકત કરવો જોઈતો હતો. એક ક્ષણથી બીજી ક્ષણ સતત આનંદમાં જીવતા નારંગી રંગની પૂંછડીવાળા વાનરોના ચાળાઓ સામે મારે તેમની સાથે હસવું જોઈતું હતું. બાર વર્ષ વધારે શીઘ્રતાથી, અને પ્રસન્નતાથી પસાર થઇ શક્યા હોત. અમારે મૂળભૂત વસ્તુઓની કોઈ અછત નહોતી. અર્જુન હંમેશાં પૂરતો શિકાર મેળવી લેતો. ભીમ કંદ કાઢી આપતો અને વૃક્ષો પરથી પાકા ફળો ઉતારી આપતો. નકુલ અને સહદેવ મને લાડ લડાવવા હરણનું નાનું બચ્ચું, અને જંગલી બકરીઓનું દૂધ લાવી આપતા. અમે જ્યાં પણ ગયા ત્યાં મારાં પતિઓએ મને એક તંબુ બાંધી આપ્યો, હવાઉજાસવાળો અને સુવાસિત, તેમને જે પણ સૌથી મુલાયમ રશની સળીઓ મળી તેનાથી રેખાંકિત, જ્યાં પર્ણથી વણાયેલી છતમાંથી સૂર્ય વહેલી સવારે ડોકિયું કરતો. ક્યારેક યુધિષ્ઠિર ગાતા—એવું કે જે તેમણે મહેલમાં ક્યારેય નહોતું કર્યું. હું તે જોઇને આશ્ચર્યચકિત હતી કે તેમનો સ્વર સુંદર અને ઘેરો હતો.

પણ એક વિચિત્ર કઠોરતાએ મારો કબજો લીધો હતો. મારી સુખસગવડો માટે મારાં પતિઓએ જે પણ કર્યું તેનો મેં અસ્વીકાર કર્યો. મેં મારાં હાવભાવમાં અસંતોષ સીવી દીધો અને મારાં કેશને મારાં ચહેરા ફરતે, ખુલ્લા, અસ્તવ્યસ્ત અને રોષયુક્ત છોડી દીધા. પ્રત્યેક દિવસે જ્યારે હું તેમને તેમનું ભોજન પીરસતી ત્યારે, હું પાંડવોને એ યાદ અપાવતી કે કેવી રીતે તેમણે મને નિરાશ કરી છે, અને તેના પરિણામે દુર્યોધનની સભામાં મેં શી વેદના વેઠી હતી? પ્રત્યેક રાત્રે હું કૌરવોના મહેણાઓ તેમને ક્રમશઃ કહી બતાવતી જેથી તે મહેણાઓ તેમના મનમાં તાજા રહે. અમે જ્યારે અમારા દીવાઓ ઓલવી નાખતા ત્યારે હું મારી શૈયા પર પડખા ઘસતી, સોટી જેટલી કઠોર રશની સળીઓ, કર્ણનો ચહેરો યાદ કરતા, તેની સંદિગ્ધ કાળાશ જ્યારે તેણે કહ્યું,

તેના કપડા પણ લઇ લો. (પણ હું તેના વિષે બોલી નહિ.) પ્રત્યેક પરોઢે જ્યારે હું ઉઠતી, અવસ્થતાથી પરસેવાથી લથબથ, ત્યારે હું અમારા વેરનું દ્રશ્ય જોતીઃ આગ ઝરતું યુદ્ધ મેદાન, ગીધોથી ઉદાસ હવા, કૌરવો અને તેમના સાથીઓના કપાયેલા શરીરો—જે રીતે હું ઈતિહાસને પરિવર્તિત કરવાની હતી. (પણ કર્ણના શબની કલ્પના કરવાનું હું સહન ન કરી શકી. તેના બદલે, મેં તેને મારાં ચરણોમાં ઝૂકેલો, અપમાન સાથે મસ્તક નમાવેલો કલ્પ્યો. જ્યારે મેં તેના માટે યોગ્ય શિક્ષા નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે, જોકે, મારી કલ્પનાશક્તિએ મને ફરી નિરાશ કરી.)

આમ મેં કપટી સમય સાથે યુદ્ધ જીત્યું, જેણે કાં તો અમારી વેરવૃત્તિની ધારને બુઠ્ઠી કરી નાંખી હોત અથવા કદાચ તેને સાવ જ કોરી ખાધી હોત.

• • •

ઋષિઓમાં સૌથી ક્રોધિત એવા ઋષિ દુર્વાસા તેમના સેંકડો અનુયાયીઓ સાથે આવી પહોંચ્યા હતા, અને તેઓ ભૂખ્યા હતા.

આ રીતે તે બન્યું: તેમણે હસ્તિનાપુરની મુલાકાત લીધી હતી, જ્યાં દુર્યોધને તેમની સર્વશ્રેષ્ઠ અને અધમ ખુશામતખોરની જેમ કાળજી લીધી. પ્રસન્ન, ઋષિએ આશીર્વાદ માંગવા કહ્યું. રાજકુમારે ઉત્તર આપ્યો હતો કે તેનું હૃદય આનંદિત થશે જો ઋષિ વનમાં તેમના પિતરાઈઓની પણ મુલાકાત લે અને તેમને પણ આશિશ આપે.

દુર્વાસા ગરિમાપૂર્વક સહમત થયા, અને અત્યારે, નજીકની નદીમાં સ્નાન કરી રહ્યાં હતા. તેમણે કડક આજ્ઞા કરી હતી કે જ્યાં સુધીમાં તેઓ પાછા આવે ત્યાં સુધીમાં ભોજન તૈયાર થઇ જવું જોઈએ.

કોઈ અન્ય દિવસે, આનાથી મને પરેશાની ન થઇ હોત. જ્યારે અમે હસ્તિનાપુર છોડીને વનપ્રસ્થાન કરી રહ્યાં હતા ત્યારે અચાનક આવી ચડેલા વ્યાસે, મને એક રસોઈનું પાત્ર આપ્યું હતું. આ પાત્રની વિશેષ શક્તિઓ હતી, તેમણે કહ્યું, અને તે સૂર્યદેવનું હતું. અમારી મુલાકાત લેનારાઓને ભોજન કરાવવા હું તેમાં જે કંઈ પણ રાંધીશ તે ઉત્તરોત્તર વધશે—પણ માત્ર ત્યાં જ સુધી જ્યાં સુધી હું મારું ભોજન નહિ લઉં. તે સમયે, પાત્ર તે દિવસ પૂરતું ભોજન નહિ આપે.

મને વ્યાસના પાત્રનો સંદેહ હતો (ઋષિઓની ભેટ પાછળ, મેં શીખ્યું હતું કે, મોટેભાગે ગૂંચવાડાઓ જ આવતા) પણ અત્યાર સુધી તેણે ઋષિના દાવાને સાચો ઠેરવ્યો હતો. (ક્યારેક, સંશયી પ્રકૃતિની હોવાને કારણે, હું વિચારતી કે કદાચ એટલે એવું બનતું હશે કે અમારા અતિથિઓ હંમેશાં એ તકેદારી લેતા કે પાત્રમાં મારાં માટે પૂરતું ભોજન બાકી રહ્યું છે કે નહિ. પણ ઊંડે ઊંડે મને એવું લાગતું કે આ વિશ્વ રહસ્યથી ભરપૂર છે.)

આજે, જોકે, હું ભોજન પૂર્ણ કરી ચૂકી હતી અને પાત્રને ધોઈ નાખ્યું હતું. તે મારાં કામચલાઉ રસોડામાં કામચલાઉ છાજલી પર ખાલી ને ચમકતું પડ્યું હતું. જંગલમાંથી જે પણ કંઈ મળે તે શોધી લાવવા મારાં પતિઓ ઉતાવળે દોડી ગયા. મેં ચૂલો સળગાવ્યો કદાચ તેઓ સફળ થાય, જોકે આટલા બધા લોકોને ભોજન કરાવી શકે એવું તેઓ શું શોધી શકશે? મેં જ્વાળા પેટાવી કે મારી અંદર ચિંતાઓ સળવળી. દુર્વાસા તેમના સર્જનાત્મક શ્રાપો માટે જાણીતા હતા. એમાં કોઈ સંદેહ નહોતો કે દુર્યોધને તેમને અહીં એ આશામાં મોકલ્યા હતા કે તેઓ અમારા પર કોઈ અજ્ઞાત, અસાધ્ય રોગ લાદશે, અથવા અમને કોઈ વિચિત્ર વન્ય પશુપંખીઓમાં રૂપાંતરિત કરી નાખશે. પોતાના મહેલની સુખસગવડમાં અભિમાની હાસ્ય કરતા,

અમારા નવા સંકટોની કલ્પના કરતા, મેં તેને કલ્પ્યો. શું કર્ણ આ નવી યોજનામાં પણ શામેલ હતો? તેના પ્રત્યે મારાં ક્રોધ છતાં પણ, મેં અનુમાન કર્યું કે ઉત્તર ના હતો. પ્રપંચનો આશ્રય લેવા તે અત્યંત ઘમંડી હતો.

અનેકવાર, હું જ્યારે ભયભીત હતી અને શું કરવું તે જાણતી નહોતી ત્યારે, મેં કૃષ્ણનો વિચાર કર્યો. દુર્યોધનની સભામાં જે ઘટના બની ત્યારબાદ આ એક આદતમાં હું ગરકાવ થઇ ગઈ હતી. તેનાથી મારી સમસ્યાઓ અનિવાર્ય રીતે દૂર નહોતી થઇ, પણ તે સ્મરણે મને વારંવાર શાંત કરી. ક્યારેક મેં તેમની સાથે કાલ્પનિક સંવાદો પણ કર્યા. મારી વ્યથાઓને મોકળાશ આપવાનો તે એક સારો માર્ગ હતો, કારણકે તેમણે કદી પ્રત્યુત્તર ન આપ્યો.

આજે મેં કહ્યું, "શું પહેલેથી જ અમને વ્યથાઓ નથી? શું અમારી પૂરતી કસોટી નથી થઇ ગઈ? તમે કેવા પ્રકારના મિત્ર છોઃ અમારા પ્રતિનિધિ તરીકે તમારી પાસે અપેક્ષિત છે તેવી દૈવી શક્તિઓને અમલમાં મૂકવાનો આ સમય છે."

અને તઓ ત્યાં હતા, તાપણાની પેલી બાજુએ બેઠેલા, સ્મિત રેલાવતા અને મોહક, રોષ ઉત્પન્ન કરે તેવું સ્મિત. શું મારી વ્યગ્રતા મને આભાસ કરાવતી હતી?

"પરિસ્થિતિ સ્વયં," તેમણે કહ્યું, "ઉચિત કે અનુચિત નથી હોતી. તેના પ્રત્યે તમારી પ્રતિક્રિયા માત્ર જ તમને વ્યથિત બનાવે છે. પણ તત્વજ્ઞાન બહુ થયું હવે! હું ભૂખ્યો છું."

"મને ચીઢવો નહિ," હું ખીજાઈને બોલી. "તમને ખબર છે કે જે ધોલકામાં રહેવા મને મજબૂર કરવામાં આવી છે તેમાં ક્યાંય પણ ભોજન નથી."

"તું તારા પિતાના મહેલમાં ધ્રિ સાથે રોકાઈ શકી હોત," તેમણે સ્થિરભાવે કહ્યું. "સ્વયં મારાં સાંભળતા, તેણે ઘણીવાર, તને આજીજી કરી છે. અથવા તારા પેલા તોફાની બાળકોને મોટા કરવામાં સહાય કરવા, તું સુભદ્રા સાથે રહી શકી હોત. પણ ના! તારે એ બરાબર ખબર રાખવી હતી કે મારાં બિચારા પાંડવ મિત્રોને દૈનિક યાતનાનો પ્રબંધ કરાવવા તું ઉપસ્થિત જ હોય."

સંભવતઃ હું અપરાધબોધથી યુક્ત હતી, મેં કહ્યું, "તે સાચું છે, જ્યારે હું હતાશ હોઉં ત્યારે મને વધારે ફટકા મારો. તમારા જેવા મિત્ર બીજા કામના પણ શું છે?"

"શાંતિ! શાંતિ!" તેમનો હાથ પકડી, કૃષ્ણ હસ્યા. "હું ખાલી પેટે લડવાનું સહન નહિ કરી શકું. તું ફરીથી શા માટે નથી જોતી. તારા પાત્રના તળિયે થોડું પણ કંઇક બચી ગયું હોય સંભવતઃ."

"હું તમને કહું છું કે મેં તે સાફ કરી નાખ્યું. તમે તે જોઈ નથી શકતા?" રોષમાં મેં તે પાત્ર પકડી તેમની તરફ ફેંક્યું.

બહુ ચપળતાથી તેમણે તે પકડી લીધું. "શું તું તારા પતિઓ સાથે પણ, આવું જ કરે છે? તો તો, બહુ સારું, આ કસરત તેમને શત્રુઓના બાણોનો પ્રતિકાર કરવા વધારે ચપળ બનાવશે."

તેમનું સ્મિત ચેપી હતું. પ્રતિસાદરૂપ એક સ્મિત મારાં મુખ પર અવતરિત થતા મેં અનુભવ્યું, અને સત્વરે, તે સ્મિતે મારાં મુખને એક ધિક્કાર સૂચક મરોડ આપ્યો.

"અરે, આ રહ્યો," પાત્રની ધાર પરથી તે ચોખાનો દાણો કે જે એક ક્ષણ પહેલાં તો ત્યાં હતો જ નહિ—મેં સમ ખાઈને કહ્યું હોત—તે દૂર કરતા, તેમણે કહ્યું. "ઘરકામમાં તું ક્યારેય પ્રવીણ નહોતી." તેમણે તે દાણો તેમના મોઢામાં મૂક્યો અને ચાવવાનો એક અદ્‌ભુત આડંબર કર્યો. ત્યારબાદ તેમણે મને પેય જળ આપવા કહ્યું. "અદ્‌ભુત," તેમણે કહ્યું. "વિશ્વના તમામ જીવ મારાં જેટલા જ સંતુષ્ટ બને."

મેં ઘૂરકિયા કર્યા. આ મશ્કરીઓ અને ઉખાણાઓનો સમય નહોતો.

અચાનક તેઓ બહાર ગયા અને અગ્નિમાંથી અર્ધ બળેલી લાકડી ખેંચી. તેમણે તે મારી તરફ ફેંકી જેથી હું પાછી હટી ગઈ.

"તમે શું કરી રહ્યાં છો?" આઘાત અને રોષ સાથે, મેં આક્રંદ કર્યો.

"તને કશુંક બતાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. લાકડી—એણે તને ડરાવી, સાચું? જો તું આટલી ત્વરિત ન બની હોત તો, તે તને નુકસાન પણ કરી શકી હોત. પણ જો—તને બાળવાના પ્રયત્નમાં, તે સ્વયંને જ નષ્ટ કરી રહી છે. હૃદયને પણ આમ જ થાય છે—"

હું જોઈ શકી કે તેમણે કયું દિશાસૂચન કર્યું.

"કાશ કે તમે વર્તમાન સમસ્યા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરો," મેં તોછડાઈથી વિક્ષેપ પાડ્યો. "દુર્વાસા અમને કીડીઓ ખાતા કરી દેવામાં જ છે."

"એ તો જોવા જેવું હશે તો પછી." તેમનો સ્વર હળવો હતો, પણ તેમની આંખોમાં તે જુની પુરાણી ઉદાસી હતી. "પણ આજે તો તે નહિ બને. જો!"

મેં મારી પાછળ નજર કરી. સ્કંધ પર લટકતા કેળાના ઝૂમખાંઓ સાથે, ભીમ પાછો ફરી રહ્યો હતો.

"આ સૌથી વિચિત્ર છે!" તેણે આશ્ચર્ય વ્યકત કર્યું. "હું પાછા વળતી વેળાએ દુર્વાસા અને તેમના અનુયાયીઓને મળ્યો. તેઓ આપણી ઝૂંપડીથી દૂર જઈ રહ્યાં હતા. મને લાગ્યું કે તેઓ રસ્તો ભૂલ્યા હતા અને મારી પાછળ આવવા તેમને મેં નમ્ર વિનંતી કરી. પણ તેમણે આનાકાની કરી અને અંતે સ્વીકાર કર્યો કે તેઓ હવે ભૂખ્યા નથી. તેઓ કેળાં પણ નહિ લે. તેમણે એક ઓડકાર ખાધો, આપણને સૌને તેમના આશીર્વાદ આપ્યા, અને શીઘ્રતાથી રવાના થઇ ગયા." તેણે તેનું મસ્તિષ્ક ડોલાવ્યું. "આ ઋષિઓ, મૂંઝવનારા હોય છે. સારું છે કે હું ઋષિ નથી."

કૃષ્ણને જોવા હું પાછી ફરી, પણ તેઓ જે જગ્યા પર બેઠા હતા તે ખાલી હતી. મેં તે પાત્રની ધારને સ્પર્શ કર્યો જ્યાં એક ક્ષણ પહેલાં, ચોખાનો એક દાણો અવતરિત થયો હતો.

"તેઓ ક્યાં ગયા?" મેં ભીમને પૂછ્યું.

"કોણ?"

"કૃષ્ણ."

"કૃષ્ણ? જ્યાં સુધી મને ખબર છે ત્યાં સુધી, તેઓ ક્યાંય ગયા નથી. તમને યાદ નથી, તેમણે આપણને કહ્યું હતું તેઓ ચોમાસાની ઋતુ સુધી દ્વારકામાં વ્યસ્ત રહેશે. આપણે જ્યારે દુર્વાસાની વાત કરી રહ્યાં હતા ત્યારે અચાનક તેમના વિષે વાત કરવાનું તમને કેમ સૂઝ્યું? જો જો, ધ્યાન રાખો! તે લાકડી તમારા પગની એકદમ નજીક છે, તે તમને દઝાડી શકે છે."

હજી પણ બળી રહેલી લાકડીને ભીમે આગમાં નાંખી અને દુર્વાસાના ગૂઢ વર્તન વિષે તેના ભાઈઓને જાણકારી આપવા બહાર ચાલ્યો ગયો.

• • •

એવું નહોતું કે આ એક જ એવો પ્રસંગ હતો જ્યારે દુર્યોધને અમને હાનિ પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય. એક વખત, પશુપાલનના ખેતરના નિરીક્ષણના બહાને, તે દ્વૈતવનમાં અમને મહેણાં મારવા આવ્યો. એક વખત, તેણે તેની પોતાની બહેનના પતિ, જયદ્રથને, મારું અપહરણ કરવા ઉશ્કેર્યો. બંને પ્રયત્નો નિષ્ફળ રહ્યાં. એક ગંધર્વ રાજાએ દુર્યોધનનું અપહરણ કરી લીધું

અને અર્જુને તેને છોડાવવો પડેલો. તે અપમાનથી તો તેણે સ્વયંને લગભગ મારી જ નાંખેલો. અને હજુ તો વનની કિનારે પહોંચે તે પહેલાં જ, જયદ્રથને ભીમ દ્વારા પકડી લેવાયો, અને શિક્ષા તરીકે ભીમે તેના કેશ કાપી નાંખ્યા. સન્માનીય રીતે કેશ ફરી ઉગવાની વાટ જોતા, જયદ્રથે ભિક્ષુકના વેષમાં એક આખું વર્ષ ગંગા કિનારે વિતાવવું પડ્યું.

અમારા શત્રુઓની લજ્જાસ્પદ પરિસ્થિતિથી હું પ્રસન્ન હતી અને કોણ તે જાણે છે તેની મને પરવાહ નહોતી, તેમ છતાં યુધિષ્ઠિરે મને ચેતવી હતી કે મારી લાગણીઓને આટલી બધી જાહેર કરવી વ્યર્થ અને સમજદારીપૂર્ણ નહોતું. મેં સાંભળવાનો ઇન્કાર કર્યો. મારાં વનવાસમાં બહુ થોડા જ સંતોષ હતા. પણ પાછળથી હું જોઇશ કે હું કેટલી અજ્ઞાની હતી. અપમાનિત થયેલો શત્રુ સૌથી વધારે ખતરનાક હોય છે. મારાં વ્યંગાત્મક શબ્દોએ, હસ્તિનાપુર પહોંચતા, દુર્યોધન અને જયદ્રથને ઉશ્કેર્યા. તેઓ આયોજન કરશે અને પ્રતીક્ષા કરશે, અને જ્યારે સમય યોગ્ય હશે ત્યારે, અમને જ્યાં સૌથી વધારે વેદના થશે ત્યાં જ વાર કરશે.

• • •

“તમારો આભાર,” ભીમ રસોડામાંથી ગયા બાદ, મેં રસોડાના અવકાશમાં કહ્યું. અહીં જે પણ બન્યું તેને, હું જાણતી કે હું લાયક નહોતી. મેં વિનમ્રતા—અને અપરાધબોધ અનુભવ્યો. “હું જાણું છું કે તમે ઈચ્છો છો કે હું મારી ઘૃણા ત્યજી દઉં, કૃષ્ણ,” હું ગણગણી. “આ એક બાબત તમે મારી પાસેથી માંગી છે. પણ હું તે નહિ કરી શકું. મેં ઈચ્છ્યું હોત તો પણ, હવે હું નથી જાણતી કે કેવી રીતે આ કરવું.”

ઝૂંપડીની બહાર, શાલના વૃક્ષો નમ્યા અને ઝૂલ્યા, તેમનાં પર્ણો જાણે કે નિસાસાઓ.

27

કથાઓ

વનમાં અમારે ઘણા મુલાકાતીઓ આવતા—અમે જ્યારે રાજાઓ હતા તેના કરતા પણ વધારે. તે એટલા માટે કે, સઘળું ગુમાવી દીધા બાદ, શું અમે વધારે ઉપગમ્ય હતા? ધ્રિ વારંવાર આવ્યો, સાથે રંગીન રેશમી તંબુઓ લઈને જે તેણે અમારી ઝૂંપડીઓ આસપાસ બાંધ્યા હતા. તેના રસોઈયાઓએ આંગણું વાળીને સાફ કર્યું અને અમારા સૌ માટે મિજબાનીનું ભોજન બનાવ્યું. સંધ્યા સમયે અંધારામાં તેમના શાંત સૂરો વહાવતા, સંગીતકારોએ તેમની વીણા પર સ્વર રેલાવ્યા. થોડા દિવસો માટે જ્યારે તે અમારી સાથે હતો તે સમય દરમિયાન, મારાં પતિઓએ તેની સાથે મોજમજા, ખાણી—પીણી અને આનંદ પ્રમોદ માટે તેમની ચિંતાઓના પોટલાને બાજુએ મૂકી દીધું.

એક વખત, જ્યારે અમે અમારું મધ્યાહન ભોજન લઇ રહ્યાં હતા ત્યારે, યુધિષ્ઠિરે તેમની સરળ શૈલીમાં કહ્યું, “અરે, આ તો મહેલમાં રહેવા જેટલું જ અદ્‌ભુત છે, નહિ કે?”

“ના, સહેજ પણ નહિ!” મારી ઉગ્રતાથી મારી આસપાસના તમામને આઘાત પહોંચાડતા, મેં આક્રંદ કર્યો. “તમારી મૂર્ખામીને કારણે મેં ગુમાવેલા મહેલની તોલે કશું ન આવી શકે.”

યુધિષ્ઠિરના ચહેરા પરથી નૂર ઉડી ગયું અને તેમનું ભોજન પૂરું કર્યા વિના તેઓ અમને છોડીને ચાલ્યા ગયા. અન્યોએ મારી તરફ રોષથી જોયું, અને થોડા સમય બાદ ધ્રિએ મને બાજુએ બોલાવી તે કહેવા માટે કે મારે મારી જિહ્વા પર નિયંત્રણ રાખવું જોઈએ. તેમના વનવાસ દરમિયાન જે થોડો ઘણો આનંદ યુધિષ્ઠિર એકઠો કરી રહ્યાં હતા તેને નષ્ટ કરી કશું જ પ્રાપ્ત નહોતું થવાનું. શું તે પહેલેથી જ વ્યથિત નહોતા?

“એ સારું રહેશે કે તું પણ તેમની જેમ તત્વજ્ઞાની થઇ શકે,” તેમણે ઉમેર્યું. “તે રીતે તું પ્રત્યેક ક્ષણે સ્વયંને નહિ પીડે.” નવી, કટુ કરચલીઓ યુક્ત મારાં મુખને તેણે સ્પર્શ કર્યો, અને અધિક મૃદુતાથી તેણે કહ્યું. “ક્યાં ગઈ મારી મીઠડી બહેન જે મને સતાવ્યા કરતી અને મારાં ગુરુની મજાક કર્યા કરતી, જે સ્ત્રીઓને બંદી બનાવતા બંધનો તોડી નાખવાના સ્વપ્નાઓ જોતી, જે ઈતિહાસને પરિવર્તિત કરવા કૃતનિશ્ચયી હતી?”

મારી આંખોમાં અચાનક આવેલા આંસુઓને છુપાવવા હું ફરી ગઈ. ધ્રિ સુદ્ધાં પણ, કે જે એક સમયે મારાં તમામ ભય અને સ્વપ્નો જાણતો હતો, તે પણ ન સમજ્યો કે એક જગ્યા કે જ્યાંની હું હતી, કે જ્યાં હું યથાર્થ રીતે રાણી હતી, તેના માટે હું કેવું અનુભવતી હતી. કોઈ અન્ય સ્થળે પ્રસન્ન રહેવું તે મારાં સુંદર મહેલનો દ્રોહ હતો. અમને પ્રસન્ન કરવાનો અથાગ પ્રયત્ન કરી રહેલા, મારાં ભાઈને મારે આહત નહોતો કરવો—હું પહેલેથી જ, દિલગીર હતી, તેની ઉજાણી નષ્ટ કરી નાખવા બદલ. અને આથી જ મારી અંદર ખૂલેલી એક ઘેરી ગુફામાં મેં મારાં

વિચારો સાચવી રાખ્યા. તે મૃત છે. તેનો અડધો ભાગ ત્યારે જ મૃત્યુ પામ્યો જ્યારે તેણે ચાહી હતી અને જેના પર તેણે પોતાના રક્ષણ માટે વિશ્વાસ કર્યો હતો તે પ્રત્યેક વ્યક્તિ કોઈ પણ વિરોધ વિના બેસી રહી અને તેને લજ્જિત થતા જોતી રહી. અન્ય અડધિયું તેના પ્રિય ઘર સાથે મૃત્યુ પામ્યું. પણ ડરીશ નહિ ક્યારેય. જે સ્ત્રીએ તેની જગ્યા લીધી છે તે સ્ત્રી પેલી બાલીશ કન્યાએ ક્યારેય કલ્પના પણ નહિ કરી હોય તે રીતે ઈતિહાસમાં ઘેરું નિશાન અંકિત કરશે.

• • •

તેની સાથે મને પાછા લઇ જવાના યત્નમાં, ધ્રિએ મને ધાઈ માના સંદેશાઓ પાઠવ્યા, ધાઈ મા અશકત થતા જતા હતા અને મૃત્યુ પામે તે પહેલાં મને જોવા ઇચ્છતા હતા. અન્ય પ્રોત્સાહન રૂપે, તે તેની સાથે મારાં દીકરાઓને લઇ આવ્યો હતો, તેઓ દ્વારકામાં રહેતા અને કામ્પિલ્યમાં તેમના મામા સાથે રજાઓ માણતા, અને મને ભય લાગ્યો કે, બંને સ્થળોએ તેમને વધારે પડતા લાડ લડાવવામાં આવી રહ્યાં છે. ક્યારેક, સુભદ્રા અને અર્જુનનો પુત્ર, અભિમન્યુ, અનભિજ્ઞ મોહકતાથી તેજસ્વી અને તેના મામા કૃષ્ણના સરળ હાસ્ય સાથે, તેમની સાથે આવતો. તેની યુદ્ધ કુશળતાથી અર્જુન અતિ પ્રસન્ન થતો અને કેવી રીતે આ છોકરો એક પુખ્ત યોદ્ધા કરતા પણ વધારે યુદ્ધ કળાઓ વિષે જાણતો તે અંગે કલાકોના કલાકો વાતો કર્યા કરતો. તેની આંખોમાં જ્યારે મેં એક હૂંફાળો ગર્વ જોયો ત્યારે મેં એક શૂળ અનુભવ્યું. તેણે અમારા પુત્રને ક્યારેય આ રીતે નહોતો જોયો, જોકે તે તેને પણ પૂરતો ચાહતો. પણ મેં તેને દોષ ન આપ્યો. અમને સૌને અભિમન્યુ ખૂબ વહાલો હતો. અમે જાણતા હતા કે તેનો જન્મ મહાન બાબતો માટે થયો છે.

અને મારાં બાળકોની વાત છે ત્યાં સુધી, હું તેમની સાથે મૂંઝવણ અને સંવાદ કરવામાં મુશ્કેલી અનુભવતી. હું તેમને પ્રેમ કરતી, અને ભાગ્યે આ રીતે આપણને વિખૂટા પાડ્યા છે તે બદલ હું દિલગીર હતી, તે કહેવા માટે મેં શબ્દો શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેઓ પહેલેથી જ અજાણ્યા, સ્વસ્થ, અને દૂર હતા જ્યારે તેઓ રિસાયા ન હોય કારણકે તેમને રાજકાજની રમતોથી દૂર રાખવામાં આવ્યા હતા. સંભવતઃ તેમની ચીઢ તે વાસ્તિવકતામાંથી પણ ઉદ્ભવી હોઈ શકે કે મેં તેમના બદલે મારાં પતિઓને પસંદ કર્યા હતા. કયું બાળક તેનાથી રોષ ન અનુભવે?

સંભવતઃ તે ભૂલ હતી, પણ હું વન નહિ છોડું, એક નાની મુલાકાત માટે પણ નહિ. મેં નિરાશ થયેલા ધ્રિને કહ્યું કે મારું સ્થાન મારાં પતિઓ સાથે છે. કે તેઓ જ્યારે કઠોર વનવાસ વ્યતીત કરતા હોય ત્યારે હું મોજશોખમાં રહું તે હું સહન ન કરી શકું. જોકે, તે એટલું સાદું પણ નહોતું.

મારાં બાળપણના સરળ વાતાવરણમાં પાછા ફરવાની મારાં ભાઈની આજીજીઓનો અસ્વીકાર કરવાનું સાચું કારણ શું હતું? શા માટે મેં તે તક જતી કરી જે મને મારાં બાળકો સાથે એવા સંભારણાઓ સર્જવાનો અવસર આપત જે—મને અને—તેમને આગળ વિસ્તરેલા વર્ષોમાં આશ્વાસન આપત? શા માટે, હું પણ તેમની વિશાળ છાતીમાં મારું મુખ છુપાવી દેવા ઝૂરતી હતી તેમ છતાં, પોતાનું સમગ્ર જીવન મારાં માટે હોમી દેનાર એવા ધાઈ માની મુલાકાત લેવાનો, મેં ઇન્કાર કર્યો? શું મને તે ભય હતો કે મારાં પતિઓ મારાં વિના જીવતા શીખી જશે, અને તેઓ મારી અનુપસ્થિતિથી શાંતિનો શ્વાસ લેશે? કે પછી તે એક ભિન્ન પ્રકારનો ભય હતોઃ કે જો હું કોમળ ભાવનાઓમાં વહી જઈશ તો, હું મારાં વેરની ધારને બુઠ્ઠી કરી નાખીશ અને જે મારાં જીવનનું લક્ષ્ય બની ચૂક્યું હતું તે સર્વનાશને સિદ્ધ કરવામાં નિષ્ફળ રહીશ?

અમારા સર્વ અતિથિઓમાં, યુધિષ્ઠિરને સૌથી વધારે ઋષિઓ ગમતા. તેમને હંમેશાં પવિત્ર પુરુષોનું આકર્ષણ રહ્યું હતું. ક્યારેક હું વિચારતી કે જો તેમને રાજા ન બનવું પડ્યું હોત તો, તેઓ સાધુ જ બની જાત. તેઓ તેમની સાથે તત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરવામાં કલાકોના કલાકો વ્યતીત કરતા. તેમની સૌમ્યતા, મને વિશ્વાસ છે કે, મારાં વિલાપ અને તેમના ભાઈઓના મૌન રોષ કરતા ઘણી વધારે સારી હતી. અમારા મિત્રો અને સગાવહાલાઓની જેમ, તેમણે ન તો તેમને ક્યારેય દોષ દીધો કે ન તો તેમની દયા ખાધી. કે ન તો અજાણ્યાઓની જેમ, તેઓ અમારા બદલાયેલાં સંજોગોને તાકવા આવ્યા. તેમને મન, અમારી પરિસ્થિતિ ભાગ્યની એક વિરાટ ભાતમાં માત્ર એક દોરો હતી, કંઇક એવું કે જેને ધીરજથી જીરવી જવું જ્યાં સુધી અમારી આસપાસની વણાટના રંગો પરિવર્તિત ન થાય ત્યાં સુધી. અમારા દુર્ભાગ્યથી અમારા મન બીજી દિશામાં વાળવા, તેઓ અમને એવા લોકોની કથાઓ કહેતા જેમની યાતનાઓ અમારા કરતા ઘણી વધારે હતી.

યુધિષ્ઠિરને આ કથાઓ અતિપ્રિય હતી. તેમના ઉપદેશાત્મક સ્વભાવને આ કથાઓ ખૂબ જ આકર્ષક લાગતી. ઋષિના ગયા બાદ, સપ્તાહો સુધી, તેઓ તે કથાઓ યાદ કરતા, તેમાંથી બોધ લેતા, તે ધ્યાન રાખીને કે તેમાં રહેલા એકપણ બોધપાઠને અમે ગુમાવતા તો નહોતા ને. મને પણ, કથાઓમાં રસ પડતો, જોકે મેં નોંધ્યું કે આ કથાઓ જે બાબતો વિચારવા તરફ મને દોરી ગઈ તે ખરેખર તેવા વિચારો નહોતા જેને મારાં પતિઓએ સ્વીકૃત કર્યા હોય.

મારી પ્રિય કથા નળ અને દમયંતીની હતી, સંભવતઃ એટલે માટે કે તેમાં અમારા જીવનને મળતા આવતા તત્વો હતા—એવા સમાંતર તત્વો કે જેને યુધિષ્ઠિરે જોયા હોય તેવું જણાયું નહિ.(જોકે પાછળથી, હું વિચારતી કે ક્યાંક એવું તો નથી ને કે યુધિષ્ઠિર જેટલો સ્વીકાર કરતા તેના કરતા ઘણું બધું વધારે સમજતા હતા. કોને ખબર, સંભવતઃ જીવવાનો તે વધારે સારો માર્ગ હશે, જે તેમને ઘણી બધી અપ્રિય બાબતોને અવગણવાની અનુમતિ આપતો હશે.)

તેના મૂળ સ્વરૂપે, કથા આમ છેઃ નૈષધ નરેશ નળ સુંદર રાજકુમારી દમયંતીને પ્રેમ કરતા. સ્વયંવરમાં, રાજકુમારીએ દેવોને બદલે નળને પસંદ કર્યા. આનાથી ગુસ્સે થયેલા એક દેવ, કલિએ, નળ સાથે જુગારની રમતમાં છળ કર્યું અને તેઓ પોતાનું રાજ્ય તેમના ભાઈ પુષ્કર સામે હારી ગયા. (જોકે, નળે પોતાની પત્નીને દાવ પર નહોતી મૂકી.) નળે પછી તેમની પત્નીને તેમના પિતાની સુરક્ષામાં પાછા ફરવા વિંનતી કરી, પણ રાણી તેમનો ત્યાગ નહોતા કરવાના. જ્યારે નરેશે પોતાનું છેલ્લું વસ્ત્ર પણ ગુમાવી દીધું ત્યારે, તેમણે પણ પોતાની સાડી ફાડી તેમની સાથે સાઝા કરી. પણ નરેશ તેમને વનમાં સૂતા મૂકી ચાલ્યા ગયા, એવું માનીને કે તેમનાથી મુક્ત થવામાં જ દમયંતીની ભલાઈ છે. ઘણા વર્ષો સુધી તેઓ જુદાઈની યાતનામાં રીબાયા. અંતે, નરેશ—હવે સાવ બેડોળ, અને ખોટા નામ સાથે—નરેશ ઋતુપર્ણના સારથિ બન્યા, નરેશ જુગારમાં પારંગત હતા, અને રમતની સૂક્ષ્મતાઓ નળ પાસેથી શીખ્યા. આ દરમિયાન, પોતાના પિતાના રાજ્યમાં પાછા ફરેલા દમયંતીએ, તેમના પતિની શોધખોળ કરાવી, અને આ સારથિ નળ જ હોવો જોઈએ તે સંદેહ સાથે, તેમણે રાજા ઋતુપર્ણને સ્વયંવરમાં આમંત્રિત કર્યા. પણ સ્વયંવર તો માત્ર એક યુક્તિ હતી જેથી કરીને તેઓ નળને મળી શકે. આ મિલન સમયે, દોષારોપણ, આક્રંદ, ક્ષમા અને પ્રેમની નવી ઘોષણાઓ થઇ. નળે તેમનો સુંદર દેખાવ પાછો

મેળવ્યો, પુષ્કરને અન્ય રમત માટે પડકાર ફેંક્યો અને તેમનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું.

જે ઋષિ અમને આ કથા કહી રહ્યાં હતા તેમણે કહ્યું, “સમગ્ર વિશ્વના ઈતિહાસમાં, ગુણવાનોએ અદ્રશ્ય કારણોથી પીડા ભોગવી છે. તમારા દુર્ભાગ્યોને શૂરવીરતાથી સહન કરવા નળ અને દમયંતીમાંથી બોધ લો. તેમની જેમ, તમારા અનિષ્ટ સમયનો પણ અંત આવશે.”

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, “જુઓ, કેવી રીતે નળ ક્યારેય સત્યથી વિમુખ ન થયા, ચાહે કંઈ પણ કેમ ન બન્યું હોય. અને દમયંતીએ ક્યારેય તેમને તેમના નુકસાન માટે તેમને ઠપકો ન આપ્યો પરંતુ એ સઘળો ટેકો આપ્યો જે મુશ્કેલીમાં એક પુરુષને જોઈએ છે.”

મેં કહ્યું, “અને તેમણે તેને કેવો બદલો આપ્યો? તેને વનમાં ત્યજીને? તે કેવી રીતે યોગ્ય હતું?”

યુધિષ્ઠિર ને દુઃખ થયું. ઋષિએ ચતુરાઈથી કહ્યું હવે તેમની પ્રાર્થનાઓનો સમય થયો હતો. હું રસોડામાં ગઈ. પણ હું દમયંતીને મારાં મનમાંથી મિટાવી ન શકી. માત્ર નિશાચર પ્રાણીઓના અવાજ સાથે, વનમાં આ રીતે જાગતા, તેઓ કેટલા ગભરાયા હશે—અને કેટલા શૂરવીર. કારણકે તેઓ શીઘ્ર જ પોતાના માબાપ પાસે પાછા નહોતા ફર્યા. તેના બદલે, તેમણે વર્ષો સુધી નળની શોધ કરી. એક વખત, ડાકણ સમજીને તેમને લગભગ પથ્થરો મારી ને મરવાના વાંકે જ છોડી દેવાયા હતા—તે રાજકુમારી, જે સમગ્ર વિશ્વમાં પોતાની સુંદરતાને કારણે પ્રસિદ્ધ હતી.

ખોટ તમારી સાથે આ કરી શકે છે, મેં વિચાર્યું, મારાં સ્વયંના ગૂંચવાયેલા કેશને સ્પર્શ કરીને, નવાઈ પામીને કે હું, પણ ચૂડેલ જેવી લાગતી હતી કે શું. જોકે હું જાણતી હતી કે, હું આદર્શ પત્ની નથી, તેવું કહેવા માટે યુધિષ્ઠિર અતિવિનમ્ર હતા. તેઓ દમયંતી જેવી અન્ય કોઈ સ્ત્રી સાથે વધારે પ્રસન્ન થઇ શક્યા હોત. મારાં કરતા તે વધારે સારી સ્ત્રી હતી. (પણ શું વધારે સારી એ શબ્દ હતો જેને હું શોધી રહી હતી? કયા બિંદુએ સહનશીલતા એ ગુણ મટીને નબળાઈ બની જાય છે?) એકવખત હું મારાં પિતાના ઘરે પછી ફરી હોત તો, મેં મારાં પતિને શોધ્યા ન કર્યો હોત. અને જો મેં દ્વિતીય સ્વયંવર યોજ્યો હોત, તો હું એ તકેદારી રાખત કે તે સાચો હોય.

28

પદ્મ

તે વર્ષ હતું ભીમને મારાં પતિ થવાનું, અને તેને સૌથી યથાર્થ બનાવવા તે કૃતનિશ્ચયી હતો. ના, સ્વાભાવિક શારીરિક રીતે નહિ, જોકે તે નિશંકપણે સમાગમ માણતો, લોખંડી શરીર ધરાવતા ભીમ, અને તેની ઉત્તેજનાએ મારાં દેહ પર વિપુલ નિશાનો છોડ્યા. જો હું કોઈ ઘા તરફ તેનું ધ્યાન દોરતી, તો તે શરમાઈ જતો અને પસ્તાવો કરતો. હું જે ઈચ્છું તે કરીને તે પ્રાયશ્ચિત કરવા ઈચ્છતો. તે તેની નબળાઈ હતીઃ મને પ્રસન્ન કરવાની તેની આવશ્યકતા. મારાં અન્ય કોઈ પતિએ મારી આ રીતે દરકાર નહોતી કરી. જ્યારે હું મારો મિજાજ ગુમાવું, ત્યારે તેઓ વ્યવહારિક રીતે અન્ય કોઈ જગ્યાએ કામે વળી જતા. માત્ર ભીમ રહેતો, હું અપશબ્દોનો વરસાદ વરસાવતી અને તે શીશ નમાવી ઉભો રહેતો, ત્યાં સુધી જ્યાં સુધી હું લજ્જિત ન અનુભવું અને થોભું નહિ.

ભીમને મારી આસપાસ રહેવું ગમતું. જો હું તેને દૂર ન મોકલી દઉં તો, તે રસોડાની આસપાસ ચક્કર લગાવતો, જળ લઇ આવતો, ચૂલામાં લાકડા નાખતો, તાડપત્રથી મને પવન નાખતો, ચોકસાઈથી શાકભાજીને નાના નાના ટુકડામાં સમારતો. જો મેં અનુમતિ આપી હોત તો તેણે, આનંદથી મારાં સઘળા કામ લઇ લીધા હોત. યુધિષ્ઠિરની જેમ, જે કલાકો સુધી તત્વજ્ઞાન વિષે બોલ્યા કરે, ભીમ શબ્દોમાં દક્ષ નહોતો. જોડિયા ભાઈઓની જેમ તે વિનોદી નહોતો કે ન તો તે અર્જુનની જેમ આવેશયુક્ત હતો. પણ અમે જ્યારે એકાંતમાં હોઈએ ત્યારે, તેણે મને એવી બાબતો કહી જે તેણે ક્યારેય કોઈને નહોતી કહી, જે પ્રસંગો માટે તે શબ્દો શોધી ન શક્યો તેમને તેણે અભિનયથી વર્ણવ્યા. તેને માત્ર એક વંટોળ, એકનિષ્ઠ અને વિધ્વંસક માનતા તેના શત્રુઓ આ જોઇને આશ્ચર્ય પામ્યા હોત.

જેમ કે : જ્યારે દુર્યોધને તેને વિષયુક્ત ખીર ખવડાવી ત્યારે, બાળ ભીમ જમીન પર ફસડાઈ પડ્યો, પણ તે તેની આંખો ખોલી ન શકતો હોવા છતાં પણ, ભાનમાં હતો. તેણે શકુનિની ઝરખ જેવી લવરી સાંભળી, તેના માંસને ચીરતી વેલાઓ કે જેનાથી તેમણે તેને બાંધ્યો તે અનુભવી. રાત્રે, નદીનું નીર જાણે સ્યાહી જેવું હતું. જેવો તેમણે તેને નદીમાં ફેંક્યો કે ભેજવાળી હવામાં તેણે તેનું શરીર ચકરાવા લેતું અનુભવ્યું. પાતાળલોકમાં તે દિવસો સુધી પાણીમાં પડ્યો રહ્યો. જળ રેશમ થઇ ગયું—કે પછી તેની આસપાસ સર્પો ગૂંચળે વળી રહ્યાં હતા? તેની આંખો વગર પણ, તે જાણતો હતો કે તેઓ મેઘધનુષના રંગના હતા. તેમણે તેને ડંખ માર્યા, જે રીતે સર્પો ટેવાયેલા છે તે રીતે. તેમના વિષથી દુર્યોધનનું વિષ ભૂંસાઈ ગયું. તે લીલી ફાટ વાળી ભૂમિ પર બેઠો થયો. પ્રમાદીપણે, તેણે સર્પને પકડ્યો—બે, ત્રણ, વીસ—અને તેમનો ખાતમો બોલાવી દીધો. કોઈકે સર્પદેવને કહેણ મોકલ્યું. તેમની પ્રજામાં અરાજકતા ફેલાવી રહેલા તે રાક્ષસી બાળકને મારવા તેઓ ધસી આવ્યા. પણ તેમણે એવું શું જોયું કે મારવાને બદલે તેમણે બાળકને

પોતાના ખોળામાં લઇ લીધો અને તેને અમૃતનું પાન કરાવ્યું? અને વિષગ્રસ્ત ભીમે, તેના નીલા અને ચાસ પડી ગયેલા ચહેરા સાથે, શા માટે તેમનો વિશ્વાસ કર્યો? તેણે અમૃત પીધું; હજારો હાથીની શક્તિ તેનામાં પ્રવેશી; રાજાએ તેને પ્રવાહમાં મુક્ત કર્યો જે તેને કિનારા સુધી લઇ જવાનો હતો જેથી કરીને જેના માટે તે નિર્માયો હતો તે શૂરવીરતા ભણી તે પ્રયાણ કરી શકે.

"મારે જવું નહોતું," ભીમે મને કહ્યું. "જ્યારે તેણે મને તેના બાહુમાં લીધો ત્યારે તે મારી માતાના અથવા મારાં ભાઈઓના આલિંગન કરતા પણ વધારે મધુર હતું." સાચે કહું તો, હું તો તેમને ભૂલી પણ ગયો હતો. મેં રાજાનો હાથ પકડી લીધો અને રુદન કરવા લાગ્યો, મને તમારી પાસે રાખો. તેમણે તેમની તેજસ્વી આંખો બંધ કરી અને શીશ ધૂણાવ્યું. પણ મને ઉપર ધક્કો મારતા પહેલાં, તેમણે મને ચુંબન કર્યું."

તેણે પોતાનો ડાબો હાથ બતાવ્યો અને મેં તે જોયું જે મેં અગાઉ નોંધ્યું નહોતું, હાથની પાછળ નાનકડી રાતી નિશાની, જાણે કે બે પુંકેસર વાળું પુષ્પ, અથવા સર્પની દાંતાવાળી જિહ્વા.

• • •

શાંત બપોરો કે જ્યારે આંબલીના વૃક્ષોમાં માત્ર જંગલી કબૂતરોનો જ ઘૂઘવાટ હોય, તેનો કોમળ અને વિચારશીલ સ્વર જે, યોગ્ય શબ્દ વિષે વિચારતા ક્યારેય થંભી જતો, આ એ બધી ક્ષણો હતી જ્યારે મને ભીમ ખૂબ જ ગમતો. કથાના અંતે જો તે મને હાથથી પકડી અને અમારા શયન ખંડમાં દોરી જતો તો મને વાંધો નહોતો. પણ ત્યારે પણ—થોડી લજ્જા સાથે હું સ્વીકાર કરીશ કે મેં તેને ચાહ્યો નહિ, એ રીતે નહિ જે રીતે તે ઈચ્છતો હતો. પાછળ જોતા, મને લાગે છે કે, તે રીતે તો મેં મારાં એક પણ પતિને નહોતા ચાહ્યા. હું એક સારી પત્ની હતી. મેં તેમને સારા અને નરસા સમયમાં સાથ આપ્યો; મેં તેમને દેહ અને મનનું સુખ આપ્યું; સમૂહમાં મેં તેમની ખૂબ પ્રશંસાઓ કરી. વનમાં મેં તેમનું અનુસરણ કર્યું અને તેમને પરાક્રમી બનવા મજબૂર કર્યા. પણ મારું હૃદય—શું તે ખૂબ નાનું હતું? બહુ ચંચળ હતું? બહુ કઠોર હતું? અમારાં સૌથી શ્રેષ્ઠ વર્ષોમાં પણ, મેં તે તેમને ક્યારેય ન આપ્યું.

હું તે કેવી રીતે જાણું? કારણકે જે બેચેની મને કર્ણની યાદ માત્રથી જ થતી તેવી બેચેનીનો અનુભવ કરાવવાની શક્તિ તેમાંથી એકપણમાં નહોતી.

શું એક માની સ્ફુરણાથી, કુંતીને આ સમજાયું હતું? શું એટલે જ તેમને મારાં પર ક્યારેય સંપૂર્ણપણે ભરોસો નહોતો? પણ નિશંકપણે જાદુગરણીએ મને જે કહ્યું હતું તેઓ તે જાણતાઃ આપણે બળજબરીથી પ્રેમ કરી ન શકીએ—કે ન તેને અટકાવી શકીએ. વધારેમાં વધારે, આપણે આપણા કર્મોને અંકુશમાં રાખી શકીએ. હૃદય પોતાની રીતે નિયંત્રણની પેલે પાર છે. તે તેની શક્તિ છે, અને તેની નબળાઈ પણ.

મારો ખેદ અહીં વધારે છેઃ ભીમની નબળાઈને પારખી જઈ, મેં તેનો લાભ લીધો. જ્યારે તે આસપાસ હોય ત્યારે હું વધારે મોટેથી રડતી, એ જાણીને કે તે યુધિષ્ઠિરની સામે થઇ જશે, ને આ રીતે યુધિષ્ઠિરની યાતનામાં વધારો કરશે. જ્યારે અમે યાત્રા કરતા ત્યારે, હું માર્ગની કઠિનાઈઓ વિષે ફરિયાદ કરતી અને મને ઊંચકી લેવા ભીમને અનુમતિ આપતી, જોકે જો મેં આયાસો કર્યા હોત તો, હું સ્વયં સંભાળી જ શકી હોત. અશક્ય બાબતો માટે મેં ગેરવ્યાજબી માંગણીઓ કરી, તે જોવા માટે કે મને પ્રસન્ન કરવા તે કઈ સીમા સુધી જઈ શકે છે. (સોનેરી પદ્મનો આવો જ એક પ્રસંગ હતો.) અંતે, કુરુક્ષેત્રે, તે યોગ્ય યુદ્ધના તમામ નિયમો વિરુદ્ધ જઈ,

વારંવાર હત્યા કરતો, જીત કે કીર્તિ માટે નહિ, પણ મારાં માટે. હા, મેં પ્રથમ નિયમનો ભંગ કર્યો, એક એવા વણલખાયેલા નિયમનો, જે માત્ર યોદ્ધાઓ માટે જ નહોતો, પણ જે આપણા સૌ માટે હતો. મેં પ્રેમ લીધો અને મારાં અહમને શાતા આપવા તેનો એક સુગંધીદાર દ્રવ્ય તરીકે ઉપયોગ કર્યો.

કમળ મારી પાસે બદરીમાં આવ્યું, જ્યાં ગંગા શીતળ અને નિર્મળ છે. આ તે સમય હતો જ્યારે દૈવી શસ્ત્રોની ખોજમાં અર્જુન અમને છોડી ગયો હતો. હવે તો મહિનાઓથી, અમને તેની કોઈ ભાળ નહોતી. એક સ્થળે ઠરીઠામ થવાનું અશક્ય બનાવતી, ચિંતા અમને ગ્રસી રહી. તેની સુરક્ષા સાથે મિશ્રિત એક અન્ય સ્વાર્થી વિચાર પણ હતોઃ તેના વિના દુર્યોધન વિરુદ્ધ પાંડવો યુદ્ધ ક્યારેય નહિ જીતે.

હું નદી કિનારે નિરાશ બેઠી હતી કે મેં તેને પ્રવાહ પર તરતા જોયું. હા, તે ખરેખર સોનેરી હતું, બિલકુલ એવું જ જેવું વ્યાસ પાછળથી લખવાના હતા (કે તેઓ પહેલેથી જ લખી ચૂક્યા હતા?). જાણે કે કોઈ આંતરિક ઉદ્દેશથી પ્રેરિત થયું હોય તેમ તે મારી પાસે વહી આવ્યું. મેં આવું પુષ્પ, ક્યારેય જોયું નહોતું કે ન તો આટલી મદહોશ સુગંધ માણી હતી. મેં તેને મારાં મુખ સુધી ઊંચું કર્યું. મેં મારું મન શાંત થતા, મારાં તોફાની વિચારો શમતા અનુભવ્યા. થોડા સમય માટે, ન મેં વેર ઝંખ્યું, કે ન તો મારાં રુદનથી મેં જ અર્જુનને તેના વિનાશ માટે મોકલ્યો હતો તેવી ગ્લાનિ અનુભવી, કે ન તો પ્રતિબંધિત ચક્ષુ યુગ્મનું સ્મરણ કર્યું.

ને પછી સુગંધ અદ્રશ્ય થઇ ગઈ. મેં પુષ્પ સામે જોયું અને નોંધ્યું કે તે કરમાઈ ગયું હતું. તેનો રંગ ફીકો પડી ગયો; તેની પાંદડીઓ નમી ગઈ; મારાં દુઃખો પૂરી તાકાતથી પાછા ફર્યા.

મને ખબર હતી કે ઉપાય નવું પુષ્પ શોધવામાં નહિ પણ કૃષ્ણે જે મને વારંવાર સલાહ આપી હતી તેમાં હતોઃ ભૂતકાળને જવા દે. સ્વસ્થ રહે. ભવિષ્યને તેની પોતાની ગતિએ આવવા દે, જ્યારે તેની ઈચ્છા હોય ત્યારે તેને રહસ્યો ખોલવા દે. હું જાણતી કે મારી આસપાસ જે ભરપૂર જીવન હતું તે મારે જીવવું જોઈએઃ આ શુદ્ધ હવા, આ નવો સૂર્યપ્રકાશ, મારાં સ્કંધ પર રહેલી શાલનું સરળ સુખ. પણ તે વધારે સરળ હતું માટે, અને કારણકે તેની આંખોમાં કૂદીને આવનારા ભાવનો સંતોષ મારે મેળવવો હતો, તેટલા માટે હું આ ભરપૂરતાને જીવવાના બદલે ભીમ પાસે ગઈ. એક ચુપકીદી સાથે હું મૃત પુષ્પ લઇ ઉભી રહી, અને તે ચુપકીદીમાં તેણે મસ્તક ઝુકાવ્યું અને મારે જે જોઈતું હતું તે લેવા નીકળી પડ્યો.

દિવસો બાદ, તે પાછો ફરવાનો હતો, કમળોથી ભરપૂર તેના હાથ સાથે. રાત્રે, શૈયામાં, મારાં ગૂંચવાયેલા કેશમાં તે આ કમળ પરોવશે.

તેણે કહ્યું (અથવા સંભવતઃ મેં શબ્દોની કલ્પના કરી): "જે રીતે એક શિકારી પ્રાણીના સગડ લેવા તેનો પીછો કરે છે તેમ આ પુષ્પની સુગંધમાં હું, રાત દિવસ રખડ્યો. રત્ન જેવી આંખો વાળા છુપાઈને બેઠેલા પ્રાણીઓથી ભરેલું, વન અત્યંત ગાઢ હતું. મેં મારો શંખ ફૂંક્યો; પૃથ્વીની ચારે દિશાઓ કાંપી; આંખો ગાયબ થઇ ગઈ. મેં સ્મિત કર્યું. આ જ માર્ગ છે, મેં વિચાર્યું, જેનાથી યુદ્ધભૂમિમાં હું મારાં શત્રુઓને ધ્વસ્ત કરીશ. એક વૃક્ષરાજિમાં મેં એક વૃદ્ધ કપિને જોયું, તેની પૂંછ માર્ગને અવરોધી રહી. મેં તેને માર્ગ આપવા આદેશ આપ્યો, કહ્યું કે હું પાંડવોનો ભીમ છું, પવન પુત્ર. સંભવતઃ તે વૃદ્ધ હતો. તેણે મને તેની પૂંછને માર્ગ પરથી દૂર કરવામાં સહાય કરી મારી શોધ જારી રાખવા કહ્યું. અંગુલીથી તેને બાજુએ કરવા હું નમ્યો— પણ ન કરી શક્યો! ન તો બે હાથોથી, કે ન તો મારાં શરીરની સમગ્ર શક્તિથી. હું રુદન કરતા, ભૂમિ પર ફસડાઈ પડ્યો. તમે

કોણ છો? તેમણે સ્મિત કર્યું અને કહ્યું કે તેઓ હનુમાન હતા.

"હું તેમની સામે તાકી રહ્યો. રામનું કામ કરવા તેમણે એક જ છલાંગમાં સમગ્ર સાગર પાર કર્યો હતો! મેં એક બાળક તરીકે તે કથા સાંભળી હતી અને તેને એક દંતકથા માની હતી. પણ અહીં તે હતા, વાયુદેવના મોટા પુત્ર—અને તે રીતે મારાં ભાઈ. તેમના સ્વયંમાં ઈશ્વર. તેમણે મને આલિંગન આપ્યું અને કહ્યું, હું તને મારી શક્તિ આપું છું. કુરુક્ષેત્રે હું તારી સાથે હોઈશ, જોકે રથની ધજાના એક પ્રતિક સિવાય મને કોઈ જોઈ નહિ શકે. પુષ્પોના સરોવર તરફ દિશાનિર્દેશ કરી તેઓ અદ્રશ્ય થઇ ગયા. સરોવરે મેં માત્ર થોડા જ નહિ, પણ પુષ્કળ રાક્ષસ રક્ષકો સાથે યુદ્ધ કર્યું, તને તે લાવી આપવા જે તું ઇચ્છતી હતી." મારાં ઉરજો પર તેણે તેનું મુખ નમાવ્યું. "હવે તું પ્રસન્ન છે?"

"તમને કેવું લાગ્યું?" મેં તેને પછી પૂછ્યું, જ્યારે અમે સંતોષથી પડ્યા ત્યારે, "ઈશ્વરને સ્પર્શવાનું?"

તેણે ઉત્તર ન આપ્યો. સંભવતઃ તે નિદ્રાધીન હતો. કે પછી સંભવતઃ આવા પ્રશ્નનો કોઈ ઉત્તર ન હોઈ શકે. કારણકે, પાછળથી, જ્યારે હું અર્જુનને પણ આ પ્રશ્ન પૂછવાની હતી ત્યારે, તે, પણ, મૌન રહેવાનો હતો.

29

મુલાકાતો

વર્ષો કાકમની જેમ વીત્યા, ગૂંગળાવનારા અને અરૂપ. તેમના પ્રમાદ હેઠળ અમે સૌએ કઠોર શ્રમ કર્યો, પણ અર્જુન જેટલી યાતના કોઈએ ન ભોગવી. યુધિષ્ઠિર પાસે તેમને વ્યસ્ત રાખવા તેમની નૈતિકતા હતી, નકુલ અને સહદેવ પાસે તેમનું ધ્યાન બીજે વાળવા વનના પ્રાણીઓનું આકર્ષણ હતું, અને ભીમ પાસે મારાં પ્રત્યેનો પ્રેમ હતો જેણે તેને પેલા પ્રાચીન દંતકથાના અજગરની જેમ તેના ગૂંચળામાં જકડીને રાખ્યો. પણ જે વિશ્વમાં કોઈપણ વસ્તુ કરતા વધારે કીર્તિ ઝંખતો, જે સ્વયંને પતિ, ભાઈ કે પુત્ર કરતા વધારે એક શૂરવીર સમજતો, તે અર્જુન યુધિષ્ઠિરના વચનને લીધે તેના પર લદાયેલા નિયંત્રણોથી સંતપ્ત બન્યો. કૌરવો સાથે યુદ્ધ કરી તેનું સન્માન પાછું જીતી લેવાની તેની તીવ્ર અભિલાષા હતી, પણ તે જાણતો કે તે તેમ નહિ કરી શકે, ત્યાં સુધી નહિ જ્યાં સુધી અમારા વનવાસના વર્ષો સમાપ્ત થાય. કારણકે તે મારું વેર ન લઇ શક્યો, તેણે મારી ઉપેક્ષા કરીઃ મારાં ગૂંચવાયેલા કેશ, મારાં દોષારોપણ કરતા નિસાસાઓ, મારી તેજ જબાન.

મારા વિવાહ તેના ભાઈઓ સાથે પણ થાય—તેવા તેની જ માતાના અપાયેલા આદેશ માટે મને દોષ દેતા સાથે જ, આરંભથી અમારો સંબંધ સંકટમાં મૂકાયો હતો. પણ માયામહેલમાં, અમે જાદુઈ, અને પરમ સુખમય રીતે, શાંતિનો સમય પસાર કર્યો હતો, જેમાં અમે બંને અમને જે બાબતો પ્રત્યે લગાવ હતો તે કરવામાં વ્યસ્ત હતા. તે નગરનો સેનાપતિ હતો, તેની સુરક્ષાનો રખેવાળ. તેણે નગરની સરહદો સુધી પ્રવાસ ખેડ્યો એ બાબતની તકેદારી રાખવા કે બધું સુરક્ષિત હતું. વચ્ચે, તે સ્પર્ધાઓમાં ભાગ લેતો અને તેની અન્ય પત્નીઓની મુલાકાત લેતો. હવે પુનઃ, જ્યારે અમે અમારા દિવસોની સમાનતામાં સંપૂર્ણ ડૂબેલાં હતા ત્યારે, તણાવો ફરીથી સપાટી પર આવ્યા. મારે એંધાણીઓ વાંચવા જેવી હતી, મારી શૈલીઓ થોડી નરમ કરવા જેવી હતી. પણ હું મારાં સ્વયંના સર્પમાં ગૂંચવાયેલી હતી, અને ધ્રુતરાષ્ટ્ર કરતા જરા પણ ઓછી અંધ નહિ. વનમાં અર્જુન વધારે ને વધારે સમય એકાંતમાં પસાર કરવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું કે તે સમય શિકારમાં વ્યતીત કરે છે, પણ વધારે ને વધારે તે બેધ્યાન ક્રુદ્ધ મુદ્રા સાથે, ખાલી હાથે જ પાછો ફરતો. અને એક સવારે તે અમને છોડી ગયો.

બેલાશક, તેની પાસે કારણ હતું: ઝળુંબી રહેલું યુદ્ધ, જેના માટે તેને તેની યુદ્ધ કુશળતામાં સુધારો કરવાની અને નવી કળાઓ શીખવાની આવશ્યકતા હતી. અને અમારા બરછટ, ક્ષય પામી રહેલા અસ્તિત્વમાં બંદી, તે આ કેવી રીતે કરી શકવાનો હતો? સમય મને રીબાવે છે, તેણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું. મને ભય છે કે યુદ્ધનો આરંભ થશે તે પહેલાં મારો વિનાશ થશે. તેણે હિમાલયના પર્વતોમાં જઈ, તપ દ્વારા, શિવને પ્રસન્ન કરવાનો નિર્ણય કર્યો. તે તેમની પાસેથી દિવ્ય અસ્ત્ર, પાશુપતની માંગણી કરવાનો હતો, જે તેને અજેય બનાવશે.

"એક વખત મારી પાસે પાશુપત આવશે," તેણે કહ્યું, "કર્ણ તો મૃત જ જાણો!"

જ્યારે મેં આ સાંભળ્યું ત્યારે, મારાં ચહેરા પરથી રક્ત ઉડી ગયું. મારાં ઘૂંટણ બંધાઈ ગયા અને હું ભોંય પર ફસડાઈ પડી. હું, કે જે દુર્યોધનની સભામાં મારી કારમી અપમાનની ક્ષણે પણ, નબળી નહોતી પડી. મારાં પતિઓ મારી પાસે આવી ગયા. યુધિષ્ઠિરે મારું શીશ તેમના ખોળામાં લીધું. ભીમે મારાં મુખ પર જળનો છંટકાવ કર્યો. યુગ્મ ભાઈઓએ મને પંખો નાખ્યો. સંતુષ્ટ અહમ સાથે, અર્જુને, વહાલની એક અસાધારણ ચેષ્ટારૂપે, મારાં હાથ તેના હાથમાં લીધા, મારાં પતિ તરીકે તે તેનું વર્ષ ન હોવા છતાં પણ.

"ચિંતા ન કર," તેણે કહ્યું, "હું જાઉં છું કારણકે, જ્યારે સમય આવે ત્યારે, હું તારું સન્માન પાછું મેળવી શકું." (તેના શબ્દો, જોકે તેના ઈરાદાઓ વિષે સંપૂર્ણ પ્રામાણિક નહોતા, પણ તેમ છતાં સાચા હતા.) "મને વિજયની શુભેચ્છા આપ."

શા માટે હું ખચકાઈ?

મારાં પતિઓએ વિચાર્યું કે અર્જુન માટે હું અત્યંત ભયભીત હતી તેથી બોલી ન શકી. તેમને તે અત્યંત મધુર અને એક સ્ત્રીને શોભે તેવું લાગ્યું અને તેમણે મને આશ્વસ્ત કરી કે તે કોઈ જ મુશ્કેલીમાં નહિ આવે. તે છેવટે તો, વિશ્વનો સૌથી મહાન યોદ્ધો હતો. અને તેના પિતા ઇન્દ્ર નિશંક તેના પર નજર રાખશે.

શા માટે મારું હૃદય આટલું નબળું, આટલું અયોગ્ય હતું? જે સઘળું બન્યું હતું તે પછી, પ્રાચીન આંખોવાળા પુરુષ સાથે શું બને છે તેની પરવાહ મને શા માટે હોવી જોઈએ? શું તે મારો શત્રુ અને, મારું વેર લેવા તેનું પોતાનું જીવન હોડમાં મૂકવા તૈયાર આ પુરુષનો પ્રાણઘાતક પ્રતિસ્પર્ધી નહોતો? મારી મૂર્ખતાએ મને ક્રોધિત કરી, પણ હું તેનાથી નિજાત ન મેળવી શકી. અંદર અને બહાર એમ બંને પ્રકારના અવાજોને રોકવા, મેં કહ્યું, "તમે સફળ રહો. તમારા હૃદયની અભિલાષા સાથે તમે સુરક્ષિત પાછા ફરો."

પણ મારો સ્વર અસ્થિર બન્યો. સંભવતઃ એટલે જ તેની યાત્રામાં અર્જુનને પુષ્કળ અગવડો ભોગવવી પડી.

• • •

ઇન્દ્રકીલ પર્વત પર, જ્યાં હવા સ્ફટિક જેવી પારદર્શી હોય છે, ત્યાં અર્જુને ધ્યાન કરી શિવને પ્રાર્થના કરી. પણ શિવે પ્રત્યુત્તર ન આપ્યો. તેના બદલે, ઝાડીઓમાંથી એક જંગલી સુવર તેની સામે ધસી આવ્યું. અર્જુને ગાંડીવ બાણ ઉઠાવ્યું, પણ જેવું તેણે નિશાન લીધું કે, એક અન્ય બાણ હવામાંથી ધસમસતું આવી ચઢ્યું અને તેણે સુવરને વીંધી નાખ્યું. આ અતિક્રમણથી રોષે ભરાયેલા, અર્જુને પાછા વળીને ચર્મમાં સજ્જ એક પુરુષને જોયો. અર્જુનની ધમકીઓથી તે ભયભીત ન જણાયો. જ્યારે અર્જુને તેના તમામ બાણ—દિવ્ય અસ્ત્રો સહિત તમામ—તેના તરફ તાક્યા ત્યારે તે સઘળા તે પુરુષના ચરણો આગળ વ્યર્થ ગયા, જ્યારે તે શિકારીના પ્રત્યેક બાણે તેનું નિશાન શોધી લીધું.

"એકબાજુ શિકારી મારો ઉપહાસ કરી રહ્યો હતો, ને બીજીબાજુ હું રક્તરંજિત, ત્યાં પડ્યો હતો," તેનો આશ્ચર્યચકિત ક્રોધ અભિવ્યક્ત કરતા સ્વરે, અર્જુન પછી અમને કહેવાનો હતો, "દ્રોણ સાથેના અભ્યાસકાળથી જેને એક પણ બાણ સ્પર્શી પણ નહોતું શક્યું, તેવો હું! મેં શિવને સહાય માટે પ્રાર્થના કરી, પણ કશું જ ન બન્યું. મારું હૃદય બેસી ગયું."

હતાશ, તેણે જંગલી પુષ્પોનો એક હાર બનાવ્યો અને ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરવાના એક અંતિમ પ્રયાસ રૂપે ઈશ્વરની માટીની મૂર્તિને તે અર્પણ કર્યો. પણ જ્યારે તેણે પોતાના નયન ખોલ્યા ત્યારે, હાર અદ્રશ્ય થઇ ગયો. “હું નિશ્ચિત હતો કે ભગવાને મને ત્યજી દીધો હતો,” તેણે કહ્યું. “ને પછી મેં તે હાર જોયો—સોનેરી પ્રકાશથી દેદીપ્યમાન, તે શિકારીના ગળામાં!”

શિવની રમત સમજી, તે તેના ચરણોમાં પડી ગયો. ઈશ્વરે તેને આલિંગીત કર્યો અને તેને ભયાનક પાશુપત આપ્યું, માત્ર એટલું કહીને કે તે તેનો યોગ્ય યુદ્ધમાં ઉપયોગ કરે.

પણ શું યુદ્ધ ત્યારે પણ યોગ્ય કહેવાશે જ્યારે અર્જુને તે અસ્ત્ર કર્ણ તરફ તાક્યું? કે પછી તે બહુ પહેલાં જ માર્ગ ભૂલ્યું હતું? ત્યાં સુધીમાં કુરુક્ષેત્રની ભૂમિએ અભિમન્યુનું રક્ત શોષી લીધું હતું, પોતાના મૃત્યુનું રહસ્ય ખુલ્લું કરવા ભીષ્મને મજબૂર કરવામાં આવ્યા હતા, અને દ્રોણને મારાં ભાઈના પરાક્રમથી નહિ પણ અસત્યથી વશ કરવામાં આવ્યા હતા.

વિજયમાં લપેટાયેલા, ઈશ્વરની ઉપસ્થિતિથી અસ્થિર બનેલા, અર્જુનને આ કશાનો સંદેહ ન થયો. “હા!” ભરપૂર આત્મવિશ્વાસ સાથે, પોતાની દાઢી ઉંચી કરી, તેણે આનંદઘોષ કર્યો. દિવ્ય ખાતાઓના રખેવાળ, એવા ચિત્રગુપ્તે શું, મનુષ્યોના આડંબર પ્રત્યેના તે વિકૃત, રહસ્યમયી સ્મિત સાથે, તેના વચનની નોંધ કરી? શું એટલે જ, અમારાં અંતિમ પ્રયાણ સમયે, અર્જુન, પણ, પર્વત પર સ્ખલિત થવાનો હતો?

• • •

અર્જુનની કથામાં હજુ વધારે હતું: જ્યારે યુદ્ધ શરુ થાય ત્યારે, તેને વધારે અસ્ત્રો આપવાનું વચન આપતા, ઇન્દ્ર અને અન્ય દેવો ક્યાંથી આવ્યા? કેવી રીતે તેઓ તેને ઇન્દ્રલોક લઇ ગયા, જ્યાં તે દૈવી સંગીત અને નૃત્ય માણતા, દેવાધિદેવ સાથે તેમના જ સિંહાસન પર બિરાજમાન થયો. (મેં વિચાર્યું કે તેના પૂર્વજો ત્યાં હતા કે કેમ, પણ તે પૂછવા કરતા હું વધારે સારી રીતે જાણતી હતી.) કેવી રીતે દૈવી નૃત્યાંગના ઉર્વશી તેના પ્રેમમાં પડી ગઈ અને પોતાની વાસના સંતોષવા તેની પાસે માંગણી કરી. તેણે ઇન્કાર કર્યો. (આ ભાગ વર્ણવતા મારી સાથે નજર મેળવવાનું તે ચૂક્યો નહિ.) ઉર્વશીએ તેને શ્રાપ આપ્યો. તેના પરિણામે, તેણે તેના જીવનનું એક વર્ષ કિન્નર તરીકે વ્યતીત કરવું પડશે. સદ્ભાગ્યે તેના પિતાએ મધ્યસ્થી કરી. તેઓ શ્રાપને રદ તો ન કરી શક્યા, પણ છેવટે તેને સંભવિત કરવાનું વર્ષ હવે અર્જુન પસંદ કરી શકશે.

એવી બાબતો પણ હતી જે અર્જુને પોતાના સુધી જ રાખી.(શું બધી જ કથાઓ સાથે આવું નથી હોતું, આ કથા પણ જે હું કહી રહી છું?) પણ જ્યારે તમે પુરુષના ઓશિકાના ભાગીદાર બનો છો ત્યારે, તેના સ્વપ્નો તમારી અંદર ધીમે ધીમે ઝમે છે. અને એટલે મેં જાણ્યું.

તે ત્યાં હતો તેની પ્રથમ રાત્રીએ જ ઉર્વશી, માત્ર વાદળો ઓઢીને તેની પાસે આવી. તે તેના શયનખંડમાં પ્રવેશી અને તેને બાહુથી જકડી લીધો.

“હું તારા માટે બળું છું,” તેણે કહ્યું. “મારી યાતનાનો અંત લાવી દે.”

પોતાના કાન બંધ કરી દેતા, અર્જુને તેની તરફથી મુખ ફેરવી લીધું. “તમે મારાં પૂર્વજ, પુરુરવાની પ્રિયતમા છો,” તેણે કહ્યું, “અને તેથી મારાં માટે માતૃતુલ્ય.”

તેના શબ્દોની મૂર્ખામી પ્રત્યે ઉર્વશીએ સ્મિત કર્યું. “મૃત્યુલોકની સ્ત્રીઓને જે નિયમો નિયંત્રિત કરે છે તે અમને બાધ્ય નથી કરતા,” તેણે કહ્યું. “જ્યારે પુરુરવા જીવિત હતો, ત્યારે હું તેને વફાદાર હતી. પણ ઘણા યુગોથી તે માટીમાં મળી ચૂક્યો છે, અને જે પુરુષને હું ઈચ્છું તેને પસંદ

કરવા હું મુક્ત છું. આવ, ચાલ સમયનો વ્યય ન કરીએ.”

તેનો ચહેરો ચંદ્રની જેમ પ્રકાશિત હતો, ઉત્તેજનાના પ્રસ્વેદથી તેના સ્તન મોતીના દાણાઓથી સુશોભિત હતા; તેની નાભિની એક ઝલક માત્રે રાજાઓને તેમના રાજ્યોનો ત્યાગ કરાવી દીધો હોત. તેનો પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ અર્જુનને કેવી રીતે મળી? પહેલાં મેં વિચાર્યું હતું કે તે મારાં લીધે હતી. અરે આ દંભ! હવે મારાં સ્વપ્નમાં મેં સત્ય જાણ્યું. અર્જુન દેવોને તે બતાવવા કૃતનિશ્ચયી હતો કે તે તેમના સૌથી શકિતશાળી આકર્ષણ કરતા પણ વધારે શક્તિશાળી હતો, જે અસ્ત્રોનું તેમણે વચન આપ્યું હતું તેનો યોગ્ય અધિકારી. મૃત્યુના આ સાધનોના ધાતુ સમાન નક્કર, તીક્ષ્ણ પ્રલોભન સામે, ઉર્વશીની શું વિસાત?

• • •

જ્યારે કૃષ્ણે જાણ્યું કે તેમનો પ્રિય મિત્ર એક વર્ષ માટે કિન્નર બનશે, ત્યારે તેઓ હસ્યા—અને જ્યારે અર્જુને કરડાકી ભરી નજર કરી ત્યારે તો વધારે હસ્યા. “તું જોતો નથી?” તેમણે કહ્યું. “તારા તેરમાં વર્ષ માટે તે યથાર્થ ગુપ્તતા છે? બાજુબંધથી ખનકતા તેના શક્તિશાળી બાહુઓ સાથે, ઘાઘરા અને ઘૂંઘટમાં, કોઈ ક્યારેય પણ પરાક્રમી પુરુષ અર્જુન પર સંદેહ કરી શકશે? ઉર્વશીને તો તારે વિશેષ આભાર વ્યક્ત કરતો સંદેશ મોકલવો જોઈએ! નારદ હંમેશાં ઉપર જતા હોય છે—સંભવતઃ તેઓ તારા દૂત બની શકે—”

“ના, આભાર,” તેમની ભરાવદાર ભ્રમરોને એકસાથે ખેંચી, મારાં પતિએ કહ્યું.

કૃષ્ણ મારી તરફ ફર્યા. “એક શ્રાપ પણ આશીર્વાદ હોઈ શકે છે, કૃષ્ણા. તું સહમત નહિ થાય કે?”

મેં સાવધાનીથી હકારમાં શીશ ધૂણાવ્યું, પણ સાવધાનીથી. તેઓ સદા અમને તે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં હતા કે દુર્ભાગ્ય—વિશેષરૂપે અમારું—ખરેખર કંઇક અન્ય હતું, છદ્મવેશમાં કશુંક વધારે સારું. તેની અને યુધિષ્ઠિર વચ્ચે ફસાયેલી, સ્ત્રી દુઃખ સુદ્ધાં પણ માણી શકે તેમ નહોતી.

• • •

વનમાં અમારું તે, અંતિમ વર્ષ, દૈવી મુલાકાતોથી ભરેલું રહ્યું. એક બળબળતી બપોરે યુધિષ્ઠિરની, જેણે પહેલેથી જ તેમના ભાઈઓને મહાત કર્યા હતા, શક્તિના અગોચર જીવ એવા, એક યક્ષ સાથે અથડામણ થઇ. જો તેઓ સો સવાલોના યોગ્ય ઉત્તર ન આપી શકે તો તેણે તેમને મૃત્યુની ચીમકી આપી. જોકે, ફિલસૂફીના પ્રશ્નો, યુધિષ્ઠિરનો ગઢ હતો; તેમની સામે રહેલા ભયને તેઓ ભૂલી ગયા અને બુદ્ધિની આ રમતમાં કૂદી પડ્યા—ને જીતી પણ ગયા. પુરસ્કાર રૂપે યક્ષે તેમના ભાઈઓને જીવતદાન આપ્યું અને તેમને એક આશીર્વાદ પણ આપ્યો. તેમણે શું માંગ્યું હતું તે જ્યારે યુધિષ્ઠિરે મને કહ્યું ત્યારે મને નવાઈ નહોતી લાગી. જીત—આવનારા યુદ્ધમાં નહિ પણ ભીતરના છ શત્રુઓ સામે જે આપણને સૌને પીડે છેઃ વાસના, ક્રોધ, લોભ, અજ્ઞાનતા, ઘમંડ, અને ઈર્ષા.

પણ તેમનો ખરો પુરસ્કાર હતો સપ્તાહો બાદ અમને યક્ષના પ્રશ્નો પૂછવાનો (અને જ્યારે અમે નિષ્ફળ રહ્યાં ત્યારે, યશસ્વી રીતે, તેમના ઉત્તર આપવાનો એક અવસર). આ પ્રશ્નોત્તરી પ્રત્યે મેં રોષ પ્રગટ કર્યો, પણ ખાનગીમાં મેં તેને માણી.

ઘાસ કરતા પણ ઘણું વિપુલ શું છે?

મનુષ્યના મનમાં ઉઠતા વિચારો.

કોણ ખરો સંપત્તિવાન છે?

તે મનુષ્ય જેના માટે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ, સંપત્તિ અને સંકટો, ભૂત અને ભવિષ્ય, સમાન છે.

પૃથ્વી પર સૌથી અદ્ભુત વસ્તુ કઈ છે?

પ્રત્યેક દિવસે અસંખ્ય મનુષ્યો મૃત્યુના મંદિરમાં પ્રવેશે છે, તેમ છતાં જે પાછળ રહી જાય છે તેઓ જીવવાનું ચાલુ રાખે છે એવું માનીને કે તેઓ અમર છે.

• • •

અર્જુન સાથે શૈયામાં, મેં તેના મનનો તે હિસ્સો શોધ્યો જેમાં તેણે શિવના તેના સ્મરણનો સંગ્રહ કર્યો હતો, પણ જ્યારે અંતે મેં તે શોધી કાઢ્યો ત્યારે, ત્યાં માત્ર પ્રકાશનો એક સાગર હતો જેમાં વિલીન થવાનું મેં ઝંખ્યું પણ ન થઇ શકી. મને લાગે છે કે ત્યારે મને તેની સૌથી વધારે ઈર્ષા આવી. તે એક મહાન અને પ્રસન્ન રહસ્યના સાનિધ્યમાં રહ્યો હતો. આનંદ અને શોક વચ્ચે ઝૂલા ખાતા આ વિશ્વની પેલે પાર વિસ્તરેલા અસ્તિત્વના સત્યની એક ઝાંખી તેણે મેળવી હતી. સમગ્ર રાત હું જાગતી રહી, તેણે જે જાણ્યું હતું તે જાણવા ક્ષુધિત મારો આત્મા.

એક વખત મેં કૃષ્ણને ફરિયાદ કરી, “દેવો મારી સામે શા માટે પ્રગટ નથી થતા? એટલા માટે કે હું સ્ત્રી છું?”

“તારા વિચારો સૌથી વિચિત્ર છે!” કૃષ્ણ હસ્યા. “જેઓ જાતિની પેલે પાર છે તેવા દેવોને, તેનાથી કોઈ ફર્ક પડે તેવું તું શા માટે વિચારે છે?”

મારે પૂછવું હતું, જો તે સાચું હોય તો, શા માટે આપણા શાસ્ત્રો દેવો અને દેવીઓના લગ્નોની કથાઓથી ભરપૂર છે. પણ મારે એક વધારે તાકીદનો પ્રશ્ન હતો. “ઈશ્વરને આલિંગન આપ્યા બાદ, અર્જુન કેવી રીતે હજી પણ અસ્ત્રોની પરવાહ કરી શકે છે, ભલે ને પછી તે ગમે તેટલા શક્તિશાળી કેમ ન હોય? જો હું તેની જગ્યાએ હોત તો, મેં અન્ય કશું જ ન ઈચ્છ્યું હોત.”

તેમના આનંદી સ્વભાવ સાથે કૃષ્ણે તેમનો હાથ મારાં સ્કંધ ફરતે મૂક્યો. “ખરેખર, સખી?” (પાછળથી તેઓ મને આ રીતે બોલાવતાઃ સખી, સૌથી પ્રિય સાથીદાર. મને તે સંબોધન ગમ્યું, જોકે કેટલીકવાર મને સંદેહ થતો કે તેમણે તેનો ટીખળી રીતે ઉપયોગ કર્યો.) “તો તો તું અમારા ઘણા બધા કરતા સૌથી વધારે સમજદાર છે!” થોડો સમય, તેમના હોઠ પર એક સ્મિત ઝડપથી પસાર થઇ ગયું જાણે કે જે રમૂજ કોઈ જાણતું નથી તેના રાઝદાર તેઓ હતા.

30

છદ્મવેશ

વનમાં અમારાં બાર વર્ષો પૂર્ણ થઇ રહ્યાં હતા. હવે, જે શરત યુધિષ્ઠિર હારી ગયા હતા તે પ્રમાણે, અમારે એક વર્ષ અજ્ઞાતવાસમાં વ્યતીત કરવાનું હતું. જો આ વર્ષ દરમિયાન, દુર્યોધન અમારું ઠેકાણું શોધી કાઢે તો, અમારે અન્ય બાર વર્ષ દેશવટો સહન કરવાનો હતો.

યુધિષ્ઠિરે નિર્ણય કર્યો કે અમે આ વર્ષ ઇન્દ્રપ્રસ્થની બરાબર દક્ષિણે આવેલા, મત્સ્ય રાજ્યમાં વીતાવીશું. "આટલું નજીક આપણને શોધવાનું કોઈ નહિ વિચારે," તેમણે કહ્યું. "આપણે સ્વયંને છુપાવી દઈશું અને રાજા વિરાટના મહેલમાં ચાકરી કરીશું. મેં સાંભળ્યું છે કે તેમના ઘરનું તંત્ર ઘણું વિશાળ અને ઢીલું છે. જ્યાં સુધી આપણે કોઈનું ધ્યાન ન ખેંચીએ ત્યાં સુધી, આપણે સુરક્ષિત રહીશું. પણ કોઈને એ સંદેહ ન થવો જોઈએ કે આપણે એકબીજાને જાણીએ છીએ. જો આપણે એકબીજાના માર્ગમાં આવી જઈએ તો, આપણે એવી જ રીતે વર્તન કરવું પડશે જાણે કે આપણે અપરિચિત છીએ. કોઈપણ પ્રસંગે આપણે એકબીજાનો સંપર્ક નહિ કરવો. યાદ રાખો, જો આપણે પકડાઈ જઈશું તો, આપણે અન્ય બાર વર્ષ દેશનિકાલમાં વિતાવવા પડશે."

નક્કી થયા મુજબ, જ્યારે આકાશમાં આસમાની છાંટ હતી ત્યારે, હું સાંજે વિરાટ નગરમાં એકલી આવી. મહેલ સુધી લઇ જતા સાર્વજનિક માર્ગ પરથી હું શીઘ્રતા અને અસ્વસ્થતાથી પસાર થઇ. મારાં સમગ્ર જીવન દરમિયાન જાહેર માર્ગ પર કોઈપણ રક્ષણ વિના હું ક્યારેય બહાર નહોતી નીકળી. ગાડાઓ ખેંચતા કર્કશ ફેરિયાઓ અને પગે ચાલનારાઓ પ્રત્યે તદ્દન બેપરવાહ, અને પોતાના અશ્વોને આગળ ધપાવતા અશ્વસવારોમાંથી, ભારે જહેમતથી મેં મારો માર્ગ કાઢ્યો. પુરુષો મારી સામે તાકી રહ્યાં—અને કોણ તેમને દોષ આપી શકે? આટલા વખતમાં તો સઘળી સુશીલ સ્ત્રીઓ તેમના ઘરોમાં સુરક્ષિત થઇ જાય. અને વળી, ઝાડની છાલમાંથી બનાવેલી મારી સાડી, આટલા વર્ષોમાં સહેજ પણ કાંસકો નહિ ફેરવાયેલા મારાં શાહુડી જેવા કેશમાં, હું ચોક્કસથી ગાંડી સ્ત્રી લાગી હોઈશ. મેં તેમની ટિપ્પણીઓની ઉપેક્ષા કરવાનો, મારો તણાવ છુપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ક્યાંક પડછાયાઓમાં, એક રસોઈયો પહેરે તેવા બરછટ, હાથે વણેલા વસ્ત્રોમાં, ભીમ ધ્યાન રાખી રહ્યો હતો કે હું સુરક્ષિત રીતે રાણી સુદેશણાના મહેલમાં પહોંચું છું કે કેમ. હું નહોતી ઇચ્છતી કે તે યુધિષ્ઠિરની સૂચનાઓ ભૂલે અને મને સહાય કરવા ધસી જાય.

મારી પોતાની લાચારીથી મારું ધ્યાન હટાવવા, મેં મારાં પતિઓ વિષે વિચાર્યું. એકવાર, જ્યારે હું દરવાજાની અંદર આવી ગઈ ત્યારે, ભીમ શાહી પાકશાળામાં જઈ કામ માંગવાનો હતો. તે એવા પુરુષો માટે વ્યંજનો તૈયાર કરશે જેઓ તે જે થાળીમાં ભોજન લેતો તે થાળીઓને

સાફ કરવા પણ યોગ્ય નહોતા! યુધિષ્ઠિર અગાઉથી જ મહેલમાં સ્થાયી થઇ ગયા હતા. થોડા દિવસો પહેલાં, સ્વયંને બ્રાહ્મણની શ્વેત ધોતીમાં સજ્જ કરી, તુલસી માળા ગળામાં પહેરી, તેમણે વૃદ્ધ રાજાના દરબારમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમણે કહ્યું કે તેઓ તાત્વિક સંભાષણમાં અને જુગારની રમતમાં માહેર હતા અને તેમને એક ઘરની જરૂર હતી. જુગાર જેમને બહુ પ્રિય હતો, તેવા વિરાટે તેમને કામ માટે રાખી લીધા. હવે, સત્યના સમર્થક, યુધિષ્ઠિરને દરબારીઓની ખુશામત કરવાનું શીખવું પડશે. નકુલ અને સહદેવ રાજાના તબેલાઓમાં કામ કરતા હતા. આટલા વર્ષોમાં વિરાટે સમગ્ર ભારતમાંથી શ્રેષ્ઠ ગાયો એકઠી કરી હતી. તેઓ આ ગાયોની સંભાળ રાખશે. મારી રજા લેતા, તેમણે મને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, મને એ યાદ અપાવીને કે તેઓ પ્રાણીઓને કેટલો પ્રેમ કરતા. પણ હું સત્ય જાણતીઃ રખેવાળોના મહેણાઓ સહન કરી, છાપરાઓમાંથી છાણ સાફ કરતા, તેમને ઉગ્ર સૂર્યમાં આકરી મહેનત કરવાની હતી.

અને અર્જુન, અમારો યોદ્ધો? ગઈ રાતના ગૂઢ અંધકારમાં તેણે શબ્દોચ્ચાર કર્યા જે ઉર્વશીના શ્રાપને કાર્યશીલ બનાવશે. સવાર સુધીમાં તેના કેશ તેની પીઠ સુધી આવી ગયા. મૂછ અને દાઢી વિના તેનું મુખ અનાવૃત્ત લાગ્યું. રાતા રેશમમાં સજ્જ, તેનો આકાર લચકયુક્ત અને પાતળો હતો. જ્યારે તે ચાલ્યો ત્યારે તેના નિતંબ ઝૂલ્યા; તેનું સ્મિત શરમાળ છતાં આત્મવિશ્વાસી હતું. આ શરીરે કેવી રીતે સ્ત્રી ઉચિત સૂક્ષ્મતાઓ શીખી લીધી? તેના બાહુઓ પર પરવાળાના બાજુબંધ હતા. જ્યારે તેણે મને તેનો કેશકલાપ કરવા કહ્યું ત્યારે, હું મારાં આંસુઓને ખાળી ન શકી. તે રાજકુમારી ઉત્તરાનો નૃત્ય શિક્ષક થવાનો હતો. તે, પણ, સ્ત્રીઓના નિવાસમાં રહેશે. તેના ગુમાવેલા પુરુષત્વ પરત્વે, એક કિન્નર તરીકે, તેના પર અનિવાર્ય રીતે થનારી ટિપ્પણીઓ પરત્વે, મારે મારી લાગણીઓને લગામમાં રાખવી પડશે.

“મારી સમસ્યાઓમાં ભાગીદાર થવા તમારામાંથી કોઈ એક પણ વિના હું સમગ્ર એક વર્ષ કેવી રીતે વીતાવીશ?” મેં કહ્યું.

તેની સાડીની કિનારથી અર્જુને મારાં ચક્ષુઓ લૂછ્યા. સંભવતઃ પરિવર્તન શારીરિક કરતા કંઇક વિશેષ હતું, કારણકે તે એક નવી કોમળતા સાથે બોલ્યો. “તું કરીશ. તું જેટલું વિચારે છે તેના કરતા તું વધારે શક્તિશાળી છે. યાદ છે જ્યારે કૃષ્ણ આપણને વિદાય આપવા આવ્યા ત્યારે તેમણે શું કહ્યું: સમય સમાન અને કૃપાળુ છે. ભલે આ વર્ષ કેટલું પણ લાંબુ લાગે, વાસ્તવમાં તે ઇન્દ્રપ્રસ્થના આનંદના એક વર્ષ કરતા તો લાંબુ નહિ જ હોય. ” વર્ષના ઘસારાથી સુરક્ષિત રાખવા, તેણે પોતાના પ્રિય ગાંડીવને ગાયના ચર્મમાં વીંટાળી, શહેરની બહાર આવેલા શમી વૃક્ષમાં છુપાવી દીધું. અમને તેમના રથમાં નિદ્રાધીન નગરની સરહદે હંકારી જનાર, કૃષ્ણ વિષે મેં વિચાર્યું. અમને ત્યાં મૂકી, તેમણે નિર્લિપ્ત ભાવે અમારી તરફ હાથ કર્યો જાણે કે એક સપ્તાહમાં જ અમે એકબીજાને જોવાના હોય. બે છબીઓ મારી સમક્ષ રમી રહીઃ વીંટળાયેલું શસ્ત્ર અને અંધકારને વીંધતું, કૃષ્ણનું સ્મિત. સેવિકાના કામની આજીજી કરવા તૈયારી કરતા, જ્યારે મેં ધ્રુજતી મુઠ્ઠીએ રાણીના દરવાજે ટકોરા દીધા, ત્યારે આ છબીઓએ મને કોઈક રીતે આશ્વસ્ત કરી. હું ધીરજ રાખીશ. હું બહાદુર બનીશ. આ વર્ષ પણ પસાર થઇ જશે.

• • •

સુદેશણાએ કહ્યું: “તારી સઘળી યાતનાઓ માટે મને ખેદ છે, પણ હું તને કામે રાખી નહિ શકું. આટલા વર્ષો, તું રાણી દ્રૌપદીની સેવિકા હોવા છતાં, અને તેમની વસ્ત્ર સજ્જા અને

કેશકલાપ કરતી હોવા છતાં પણ. તું બહુ જ સારી હોવી જોઈએ—સૌ જાણે છે કે આ સ્ત્રી કેવી ખરાબ સ્વભાવની હતી! શું તે ખરેખર સાચું છે કે જ્યારે તે ક્રોધિત થતી ત્યારે તેના પતિઓ તરફ વસ્તુઓ ફેંકવા લાગતી?

"તું અત્યંત સુંદર છે, એટલા માટે. તારા ફાટેલા વસ્ત્રો અને ગંદા કેશ સાથે પણ. કલ્પના કર જ્યારે તું સ્વચ્છ થઇ જઈશ તો શું થશે! જો મારાં પતિ તારા પ્રેમમાં પડી જાય તો? અથવા મારો દીકરો? કે મારો ભાઈ? જોકે મને મારાં ભાઈની બહુ ચિંતા નથી. તે તેનું જોઈ લેશે. તે તેના વિષે સાંભળ્યું છે? મત્સ્યનો સૌથી મહાન યોદ્ધો—સંભવતઃ સમગ્ર ભારતમાં, અને વિરાટના સૈન્યનો સેનાપતિ? મારી પરિચારિકાઓ સાથે તે હંમેશાં પ્રેમમાં પડી જાય છે ને પાછો તેમાંથી બહાર પણ થઇ જાય છે. જોકે જ્યારે તે તેમનાથી થાકી જાય ત્યારે, તેમનું મોઢું બંધ રાખવા તે તેમને પૂરતી બક્ષિસો આપે છે. તે બહુ ઉદાર પુરુષ છે, મારો કીચક.

"તેં કહ્યું કે તું હંમેશાં ઘૂંઘટમાં જ રહીશ? અને અંતઃપુરમાં જ રહીશ? ક્યારેય બહાર નહિ આવે જ્યારે કોઈ પણ પુરુષ આસપાસ હશે? જ્યાં સુધી રાણી દ્રૌપદી તેમને જે રીતે અપમાનિત કરવામાં આવ્યા તેનો બદલો ન લે ત્યાં સુધી સ્વયંને અલંકૃત નહિ કરવાની તેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે?

"તું બહુ વફાદાર છે, પણ જરા વધારે પડતીઃ

"તારા પતિઓનું શું? તેઓ ગાંધર્વો છે, અર્ધ મનુષ્યો, અર્ધ દેવતાઓ? તું કહે છે કે તું શ્રાપિત હોવા છતાં પણ અને તેમનાથી જુદી હોવા છતાં પણ, તેઓ તારા પર સદા નજર રાખી રહ્યાં છે? તેઓ શક્તિશાળી અને અત્યંત ક્રોધાવેશવાળા છે? ખેર, સંયમી રહેવા માટે તો તો પછી આ બાબત તારા માટે એક મહાન પ્રોત્સાહક છે!

"મને લાગે છે કે તને ચાકરી કરવા રાખી લેવી સુરક્ષિત છે.

"મારી આ હંમેશાંની મોટી સમસ્યા છે—હું બહુ ઉદાર છું. ના પાડી જ ન શકું.

"તો શું રાજસૂય યજ્ઞ માટે દ્રૌપદીએ જે રીતે તેમનો કેશકલાપ કર્યો હતો તેવો તું મને કરી આપી શકે? ચાલ જોઈએ—આવતી પૂર્ણિમાએ વિરાટ મોટું સંમેલન યોજવાના છે—કોઈક કાવ્ય સંમેલન, તેમને આવી બધી બાબતો ગમે છે. ત્યારે કરીએ તો કેવું? અને મારાં ચહેરા પર પડેલા ડાઘને પણ તું દૂર કરી શકે.

"વાહ, વાહ! મને લાગે છે કે આપણને બહુ સારું બનશે.

"અરે, પણ તારું નામ શું છે? શું તું ઈચ્છે છે કે હું તને માત્ર દાસી જ કહું? સારું તો, જો તને એ જ પસંદ હોય તો ભલે.

"હવે મને એ કહે જે જાણવા હું તડપી રહી છું: દ્રૌપદી પાંચ પતિઓને નિયંત્રિત કેવી રીતે કરી લેતી? હું ભાગ્યે જ વિરાટને નિયંત્રિત કરી શકું છું, અને તે અત્યંત વૃદ્ધ છે! તેમની શયનની શું વ્યવસ્થા હતી? અને હાઃ વધુ એક બાબત. તારા પેલા ગાંધર્વ પતિઓ—તેમની સાથે, લગ્ન કરીને કેવું લાગે છે? મારો મતલબ છે, તેમને પુરુષો જેવું જ સાધન હોય છે કે કેમ?"

• • •

ક્યારેક મને લાગ્યું કે આ વર્ષનો ક્યારેય અંત નહિ આવે, કે સમય દુષ્ટતાથી પોતાનું ધાર્યું કરી રહ્યો હતો. સુદેશણા જેવી વ્યર્થ સ્ત્રીના ઈશારાઓ અને આદેશો પર રહેવું તે અપમાનજનક હતું. મારો અરીસો લઇ આવ, સૈરંધ્રી થોડો વધારે ચંદન લેપ બનાવ—રાતો— અને આ વખતે વધારે સુંવાળો વાટજે. મને આ કેશકલાપ પસંદ નથી. ફરીથી કર! વનના સૌથી આકરા સંકટોમાં પણ,

મારું પોતાનું એક સન્માન હતું. અમારા અતિથિઓએ મને સન્માન આપ્યું હતું. મેં જે લોકોને ચાહ્યા હતા તેઓ સંપર્કમાં રહ્યાં હતા, વારંવાર અમે નહોતા મળતા છતાં. અને કૃષ્ણ. શું ક્યારેય એવો સમય આવ્યો કે જ્યારે એક સમગ્ર વર્ષમાં તેમણે મારી મુલાકાત ન લીધી હોય? જ્યારે મેં તે વિચાર્યું ત્યારે મારી છાતીમાં એક વિચિત્ર પ્યાસ ઉપડી. મેં વિચાર્યું કે કોઈ એકલતાથી મૃત્યુ પામે તો.

મારે સુદેશણા તરફ ન્યાયી તો થવું જ જોઈએઃ તેના પોતાના ચંચળ મન સાથે પણ, તે માયાળુ હતી. તેણે મને કહ્યું કે હું જ્યારે ઈચ્છું ત્યારે તેના ગુપ્ત ઉદ્યાનમાં બેસી શકું. હું જાણું છું તું ઉદાસ છે. તે તને થોડી શાંતિ આપશે . પણ સંભવતઃ જો તે સાચી રીતે કઠોર હોત, તો વધારે સારું હોત. કારણકે તેના ઉદ્યાનમાં જ કામી કીચક મને જોવાનો હતો.

મેં જેવો ધાર્યો હતો તેવો જ હતો સુદેશણાનો ઉદ્યાનઃ વિશાળ, કલ્પનાહીન, આડંબરી, મોંઘા ખીલેલા પુષ્પોથી ભરચક. તેણે મને મારાં જટિલ રીતે ગોઠવેલા બાગની ઝંખના કરાવી તેમ છતાં પણ, હું તેનાથી દૂર ન રહી શકી, મારો તે બગીચો જ્યાં પ્રત્યેક ખૂણાની આસપાસ એક વિસ્મય હતોઃ એક બેઠક જેનો ભાગ પર્વતીય અબનૂસ વૃક્ષ નીચે છુપાઈ ગયો હતો, ઉશિરની હારમાળાઓ જેમાંથી તીખી સુગંધ આવતી—પણ જો તેના પર્ણોને કેવી રીતે મસળવા તે કોઈ જાણતું હોય તો જ. હવે તો બધું ગુમ, સઘળું ગુમઃ વડનું ઉપવન, સંપૂર્ણ વિકસિત, મયના જાદુને આભારી; કેતકી પુષ્પો, ફિક્કા સુવર્ણ રંગના; શિંશુપાના વૃક્ષો જે મારું નામ ગણગણતા. સુદેશણાના ઉદ્યાનના એક છેડે, મેં અશોકને જોયું—તે જ વૃક્ષ કે જેની નીચે, રામાયણમાં સીતાએ પોતાની યાતનાઓ વેઠી હતી. જ્યારે મને તક મળી ત્યારે, હું તેની નીચે બેઠી, તેની સહનશક્તિમાંથી કશુંક મેળવવા. તેણે તેને મહેણાં મારી રહેલી રાક્ષસીઓમાંથી પોતાનું મન હટાવી અને તેના પ્રિય રામને મોકલ્યું હતું અને શાતા મેળવી હતી. પણ તે કેવી રીતે કરવું તે મને ખબર નહોતી. જ્યારે હું કાર્યરત ન હોઉં ત્યારે, મારું મન એક ગાઢ ધુમાડાની જેમ ક્રોધથી ભરાઈ જતું: જેમને હું મારી વર્તમાન પરિસ્થિતિ માટે દોષિત ગણતી, તે કૌરવો પ્રત્યે ક્રોધ; જેમની મૂર્ખ કુલીનતાએ જેમને તેમનો શિકાર બનાવી દીધા, તેવા યુધિષ્ઠિર પ્રત્યેનો રોષ; આંખ મીંચીને તેમની આજ્ઞા માનનારા, મારાં અન્ય પતિઓ પ્રત્યેનો ક્રોધ; અને રોષ કર્ણ પ્રત્યે, કે જેના પર ક્રોધ કરવાનો મને કોઈ અધિકાર નહોતો.

અહીં હું કીચકને મળી. સુદેશણાની કોઈ એક દાસીને મળવા તે અહીં આવ્યો હતો, પણ તેણે મને જોઈ, અને તેણે તે દાસીને જવા દીધી.

"તું નવી છે, નહિ?" તેણે કહ્યું. હૃષ્ટપુષ્ટ રીતે, કામુક હોઠ સાથે, તે રૂપાળો હતો. તેણે ઘણા અલંકારો ધારણ કર્યા હતા અને તેનામાંથી સુરા અને કસ્તૂરીની ગંધ આવતી હતી. "શું તું મારી બહેનની નવી દાસીઓમાંની કોઈ એક છે? તું સુંદર છે!" તેની સુરમા આંજેલી આંખો ઉપરથી નીચે મારાં શરીર પર લોલુપતાથી ફરી વળી. મારો ચહેરો ક્રોધિત થઇ ગયો. સભામાં દુર્યોધન પણ મને આ રીતે જોવાની હિંમત નહોતો કરી શક્યો, કારણકે તે જાણતો હતો કે હું રાણી હતી. તો પછી, શું પુરુષો સામાન્ય સ્ત્રીઓને આ રીતે જુએ છે? સ્ત્રીઓને તેઓ પોતાનાથી નીચે સમજે છે? મારી દાસીઓ પ્રત્યે મારાં મનમાં નવીન અનુકંપા વ્યાપી ગઈ. હું જ્યારે ફરી રાણી બનીશ ત્યારે, મેં વિચાર્યું, હું એ બાબતની તકેદારી લઈશ કે સામાન્ય સ્ત્રીઓ સાથે અલગ વર્તન કરવામાં આવે.

પણ હજી તેને ઘણી વાર હતી. અત્યારે, મારે કીચક સાથે પનારો પાડવો પડશે.

હું ઉદાસીન ઉભી થઇ અને ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

સંભવતઃ તે મારી ભૂલ હતી. જો તિરસ્કારયુક્ત થવાને બદલે હું ખુશામતખોર થઇ હોત, તે જેનો સંપર્ક કરતો તેવી અન્ય સ્ત્રીઓની જેમ, જો મેં શરમાળ અને તેના ધ્યાનથી અભિભૂત થવાનો ડોળ કર્યો હોત તો, કદાચ તે મારામાં રસ ગુમાવી ચૂકત. સુદેશણાને ઘણી દાસીઓ હતી જે વધારે યુવાન અને સુંદર હતી. વનજીવને મારાં શરીરનો ભોગ લીધો હતો, અને તેના નુકસાનને ઠીક કરવા મેં કોઈ પ્રયત્નો નહોતા કર્યા. પણ હું તેને વશ થાઉં એવી નથી તેવું દર્શાવીને, મેં કીચકની શિકારી વૃત્તિને આગ આપી હતી. આ ક્ષણેથી, તે મને એકલી નહિ મૂકે.

મેં ઉભી કરેલી સમસ્યાઓ વિષે મને તરત જ સમજ ન પડી. અન્ય પડકારોએ મને વ્યસ્ત રાખી. મને સમજાઈ રહ્યું હતું કે જો અમે ખરી રીતે જુદા હોત તો વધારે સારું હોત, કારણકે શારીરિક રીતે મારાં પતિઓ પાસે હોય તે સહન કરવું વધારે મુશ્કેલ હતું. રાજા વિરાટ સાથે ચાલતા યુધિષ્ઠિરની એક ઝલક મેળવતા, જ્યારે તેઓ માનથી નમન કરતા ત્યારે મને સંકોચ થતો. નૃત્યખંડમાં સ્ત્રીઓ સાથે મજાક કરતા અર્જુનને હું સાંભળતી અને વિચારતી કે તે કેવી રીતે હસી શકે છે. ક્યારેક હું તબેલાઓ તરફ જોતી, એ વિચારતા કે છાણમાં પીળા લંગોટમાં કામ કરતી નાની આકૃતિઓમાંની કઈ આકૃતિ સહદેવ અને નકુલની છે, સહદેવ અને નકુલ કે જેમને શ્રેષ્ઠ જીવન પ્રિય હતું. રસોડેથી જ્યારે રાણી અને તેમના પ્રિય સેવકો માટે વિશેષ વ્યંજનો મોકલવામાં આવતા ત્યારે, હું વિચારતી કઈ વાનગી ભીમે તૈયાર કરી હતી, અને હું તેમાંથી એક પણ નહિ આરોગું તે તે જાણતો હતો કે કેમ.

રાત્રે મારી હથેળીઓ પર પડેલા નવા આંટણો પર મારી અંગુલીઓ ફેરવતા, હું મારી ઘાસની શૈયા પર સૂઈ જતી. અંધકારમાં મારાં હાથ જાણે કે કોઈ અન્યના હોય તેમ લાગતું. કૃષ્ણે કહ્યું હતું, જ્યારે તારા પર દુઃખ આવશે, કૃષ્ણા—અને તે તારા પતિઓ કરતા તારા પર વધારે કઠોરતાથી ત્રાટકશે કારણકે તારો અહમ વધારે નાજુક અને વધારે જીદ્દી છે ત્યારે—આ બાબત મનમાં યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરજેઃ રાણીની દાસી હોવું તે માત્ર એક ભૂમિકા છે જે તું ભજવી રહી છે, કેવળ થોડા સમય માટે. મેં મારાં માટે તે શબ્દોનું પુનરાવર્તન કર્યું, પણ મારાં મન પર થાકે વિચિત્ર રમતો રમી. હું નિદ્રાની રિક્તતામાં સરી પડું તેની થોડી જ ક્ષણો પહેલાં, ક્યારેક, એવું લાગતું કે અત્યાર સુધી હું જે જીવી હતી તે સઘળું એક ભૂમિકા જ હતી. રાજકુમારી જેણે સ્વીકૃતિ ઝંખી, અપરાધબોધથી યુક્ત કન્યા જેનું હૃદય તેના વશમાં નહોતું, પત્ની જેણે ભયજનક રીતે તેની પાંચ પડી ભૂમિકાને સમતોલિત કરી, બંડખોર પુત્રવધૂ, સૌથી જાદુઈ મહેલમાં રાજ કરનાર પટરાણી, વિચલિત માતા, કૃષ્ણની એવી પ્રિય સખી, કે જેણે તેમણે આપેલા બોધપાઠોને શીખવાનો ઇન્કાર કર્યો, વેરમાં વીંટળાયેલી સ્ત્રી—આમાંથી એક પણ સાચી પાંચાલી નહોતી.

તો પછી, હું કોણ હતી?

• • •

અમારું છદ્મવેશનું વર્ષ પૂરું થયાના એક મહિના પહેલાં, કીચકે મને આંતરી અને જો હું સ્વેચ્છાથી તેની પાસે નહિ જાઉં અને તેની વાસના સંતુષ્ટ નહિ કરું તો તે મારાં પર બળજબરી કરશે તેવી ધમકી આપી. તેના લોલુપ બાહુઓમાંથી છટકીને હું સુદેશણા પાસે દોડી ગઈ, પણ તેણે મને તેના ભાઈ સામે શરણાગતિ સ્વીકારવાની સલાહ આપી. “કોને ખબર કે તું તારા પતિઓને ફરી ક્યારેય જોઈ પણ શકીશ કે કેમ,” તેણે કહ્યું. “કે પછી તેમનું અસ્તિત્વ છે કે

કેમ?" કીચકને ખુશ રાખ, અને તારું બાકીનું જીવન આરામથી જીવવા તારી પાસે પૂરતું હોય તેનું તે બરાબર ધ્યાન રાખશે."

ત્યારબાદ જે એકમાત્ર આશ્રયને હું વિચારી શકી ત્યાં હું દોડીઃ વિરાટની સભા. ચોક્કસ રીતે રાજા એક લાચાર, પીડિત સ્ત્રીની રક્ષા કરશે. કીચક ત્યાં મારી પાછળ આવ્યો. સભામાં સૌની નજર સમક્ષ તેણે મને જમીન પર પટકી અને તેને ધુત્કારવા બદલ લાત મારી. મેં ન્યાય માટે વિરાટ સમક્ષ આક્રંદ કર્યો, પણ તે જાણે કે બધિર હોય તેમ બેસી રહ્યાં. લાચારીથી ઝૂકેલા, માત્ર તેમના મસ્તિષ્કે, તેમની લજ્જાને ઉઘાડી કરી. તે જાણતા કે કીચકની સહાય વિના તેઓ તેમનું રાજ્ય નહિ ચલાવી શકે. જ્યારે રાજાએ સ્વયં આવું વર્તન કર્યું ત્યારે, તેમના દરબારીઓ પાસેથી હું શું અપેક્ષા કરી શકું? પણ સૌથી વધારે જેનાથી મને દુઃખ થયું તે હતું યુધિષ્ઠિરનું આચરણ; તેમણે મારી તરફ નજર કરી, મૌન અને શાંત જાણે કે હું કોઈ નાટક ભજવી રહી હોઉં.

મેં તે સૌની તરફ ઘૃણાથી જોયું. મને એવું લાગ્યું કે સમય જાણે કે પાછો ફરી ગયો હતો, અને હું ફરીથી હસ્તિનાપુરમાં, ઉપહાસ કરતા દુર્યોધનની સામે, લાચાર ઉભી હતી. જ્યારે મેં મારી ક્રુદ્ધ આંખો યુધિષ્ઠિર તરફ વાળી ત્યારે, તેમણે કહ્યું, "શાંત થા, સ્ત્રી. તારા ગાંધર્વ પતિઓ તેમના શ્રાપમાંથી શીઘ્ર મુક્ત થશે. ત્યારબાદ તે તારી સહાય કરશે."

તેમના શબ્દો પ્રત્યે મારે મારો રોષ વ્યક્ત કરવો હતો, પણ તેમણે મને કઠોરતાથી અટકાવી. સંભવતઃ તેમને ખુલ્લા પડી જવાનો ભય હતો. "સ્ત્રીઓના નિવાસમાં પાછી જા અને નટીની જેમ રડવાનું બંધ કર!"

વિષયુક્ત તીરની જેમ તેમના શબ્દોએ મને વીંધી. આજીજીઓથી મુક્ત હવે, મેં મારી આંખો લૂછી. "જો હું આજે નટી હોઉં તો," હું થૂંકી, "તેના માટે કોણ જવાબદાર છે?"

કીચકે અમારો સંવાદ અવગણ્યો. "જો!" તેણે ઉપહાસ કર્યો. "અહીં તારી રક્ષા કરવા કોઈ નથી. આ બધા કરતા હું સૌથી વધારે શક્તિશાળી છું. તું મારી શૈયામાં પણ આવી શકે છે."

ત્યારે પણ યુધિષ્ઠિર મૌન રહ્યાં.

હું ફરીથી દોડી—આ વખતે મારાં ખંડ તરફ—અને દરવાજા સજ્જડ બંધ કરી દીધા. કીચક હસ્યો અને મને જવા દીધી. તે જાણતો કે કોઈ હલકું તાળું તેને અટકાવી નહિ શકે. શીઘ્ર, તે તેની મનમાની કરશે.

મને જે સૌથી વધારે શીતળ જળ મળ્યું તેનાથી મેં સ્નાન કર્યું, પણ તેમ છતાં હું સળગી રહી. હું ખાઈ ન શકી; હું સૂઈ ન શકી. મધરાત પછી, જ્યારે મહેલ શાંત પડ્યો ત્યારે, મેં તેના ભૂલભૂલામણી ભર્યા રસ્તાઓને ખોજ્યા જ્યાં સુધી મને ભીમનો ખંડ ન મળ્યો ત્યાં સુધી. મેં ખંડ ખોલ્યો, અંદર પ્રવેશ કર્યો અને તેને જગાડ્યો. આઘાત પામેલા, તેણે મને ત્યાંથી ચાલી જવા વિનંતી કરી. "જો આપણને બંનેને કોઈ એકસાથે જોઈ જશે તો? આપણી ઓળખ આપ્યા વિના આપણે કયો ઉત્તર આપી શકીશું? અને પછી આપણી યાતનાઓના આ સઘળા મહિનાઓ વ્યર્થ જશે."

મેં તેને કહ્યું જો દુર્યોધન શરત જીતી જાય, હું કોણ છું તે લોકોને ખબર પડી જાય તો હવે મને તેની દરકાર નથી. અહીં આ મહેલમાં જે જોખમોનો મેં સામનો કર્યો તેના કરતા જે વનમાં આપણે પાછા ફરવું પડે તેના જોખમો ઘણા ઓછા હશે. મેં તેને સભામાં મારાં અપમાન વિષે અને યુધિષ્ઠિરની નઠોર કાયરતા વિષે કહ્યું. મેં કહ્યું, "જો કીચક મને ફરીથી સ્પર્શ કરશે તો, હું વિષ ગળીશ."

ભીમે મારી ચીરા પડેલી હથેળીઓ તેના ચહેરા તરફ ખેંચી. મારાં આંટણો પર હું તેના આંસુઓ અનુભવી શકી. તેણે કહ્યું, "મારી પડખે તારા વિના, રાજ્યનું શું કામ? હું તને વચન આપું છું કે જો હું ઓળખાઈ જાઉં તો પણ, આવતીકાલે હું કીચકની હત્યા કરીશ."

પણ હવે જ્યારે હું નિશ્ચિત હતી કે હું મારું ધાર્યું જ કરીશ ત્યારે, હું હિમ જેવી શાંત થઇ ગઈ. અમે સાથે મળીને એક એવી યોજના ઘડી જે કીચકને નષ્ટ કરશે મારાં પતિઓને ખુલ્લા પાડ્યા વિના.

• • •

અને પછી?

પછી સમય આવેશપૂર્વક ધસી આવ્યો, હિમપ્રપાતની જેમ સર્વનાશ નોતરતો. પછીની રાત્રે નૃત્ય ખંડમાં કે જ્યાં મેં તેને લાલચ આપી બોલાવ્યો, ત્યાં કીચકની કચડીને હત્યા કરવામાં આવી. જ્યારે તેમને તેનું કચ્ચરઘાણ થયેલું શરીર મળી આવ્યું ત્યારે, આગની જેમ વાત ફેલાઈ ગઈ. આ ગાંધર્વ જાદુ હતો! અન્ય શું ભારતના અગ્રગણ્ય યોદ્ધાને હણી શકે? રુદન કરતી સુદેશણાએ મને ચૂડેલ તરીકે જીવતી જલાવી દીધી હોત, પણ મારાં પ્રેત પતિઓથી તે ખૂબ ભયભીત હતી. તેના બદલે, તેણે મને મારાં નિવાસમાં હાંકી મૂકી, જે મને આરામદાયક હતું.

પણ દૂર, આ કથા કૌરવ સભામાં પહોંચી. તરત જ દુર્યોધનને શંકા ગઈ કે કીચકની હત્યા ભીમ દ્વારા કરવામાં આવી હતી. (એક વખત ગાંધર્વ દ્વારા અપહૃત થયા બાદ, તે જાણતો કે તેઓ અન્ય રીતે કાર્ય કરે છે.) કર્ણે સૂચવ્યું કે તેઓ ઉત્તર અને દક્ષિણ એમ બંને બાજુએથી એકસાથે, વિરાટના રાજ્ય પર આક્રમણ કરે. તે જાણતો કે જો પાંડવો ત્યાં હશે તો તેમના યજમાનની રક્ષા કરવા તેઓ પ્રતિબદ્ધ બનશે. અને જો નહિ હોય તો, કોઈ ભારે પ્રયત્ન વિના કૌરવોને સમૃદ્ધ રાજ્ય પ્રાપ્ત થશે.

જે યુદ્ધો થયા તેના વિષે, કવિઓએ (જેમને યુદ્ધો વિષે બોલવું પ્રિય હતું) પૂરતું ગાયું છે, આથી હું તેમને જવા દઈશ. એટલું કહવું પર્યાપ્ત છે કે ચાર પાંડવોએ (હજી પણ છદ્મવેશમાં) વિરાટનો સંગાથ કર્યો અને દક્ષિણમાં કૌરવ સેનાને હાંકી કાઢી, જ્યારે અર્જુને વિરાટના પુત્રનો રથ ઉત્તરમાં હાંક્યો. જ્યારે યુવાન રાજકુમાર ઉત્તર ભયભીત બની ગયો ત્યારે, અર્જુને (હજુ પણ તેની સાડીમાં) તેના સંમોહન અસ્ત્રથી કૌરવોને બેભાન બનાવી દીધા. ઉગ્ર દુર્યોધને, જ્યારે ભાનમાં આવ્યો ત્યારે, જાહેર કર્યું કે પાંડવોને શોધી લેવામાં આવ્યા છે અને તેમને વનમાં પાછું ફરવું જ પડશે. પણ યુધિષ્ઠિરે પંચાગ મોકલાવ્યું તે સાબિત કરવા કે અમારા દેશનિકાલના તેર વર્ષો તો યુદ્ધના દિવસે જ પૂર્ણ થઇ ગયા હતા. અને આમ તેનાથી પણ મહાન યુદ્ધની તૈયારીઓનો આરંભ થયો.

પણ સૌથી સ્પષ્ટ રીતે મને આ યાદ છેઃ જ્યારે વિરાટ રાજાને સમજાયું કે અમે કોણ હતા, ત્યારે તેમની ઘણી ઉદ્ધતાઈઓની ક્ષમા માંગતા, તેઓ અમારા ચરણોમાં પડી ગયા, અને સુદેશણાને પણ તેમ કરવા આજ્ઞા કરી. તેમણે અમને સિંહાસન પર બિરાજમાન કર્યા અને હાથ જોડી મંચ પર ઘૂંટણિયે પડ્યા. તેમની બાજુમાં ખિન્ન સુદેશણા પગે પડ્યા. તે મારી આંખોમાં ન જોઈ શક્યા. તે મને તેમના ભાઈના મૃત્યુ માટે ક્યારેય માફ નહિ કરે. પણ વિરાટે, જે વધારે વ્યવહારુ હતા, રાજકુમારી ઉત્તરાને અર્જુન સાથેના વિવાહ બંધનમાં અર્પણ કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. માત્ર એક વાર, મારાં સંપૂર્ણ વિવાહિત પતિએ (તેમની પાંસળીમાં મારી કોણીની ટકોર

સાથે) સાચો નિર્ણય કર્યોઃ તેમણે કહ્યું કે રાજકુમારી, તેમની પત્નીને બદલે, તેમના દીકરા અભિમન્યુની પત્ની બને.

વિવાહ સમયે અમે ફરીથી વિરાટના સિંહાસન પર બિરાજમાન થયા. હું સુવર્ણ વસ્ત્રમાં સજ્જ હતી અને મારાં અસ્તવ્યસ્ત કેશ મારી પીઠ પર લહેરાયા, જ્વાળામુખી જેવા સુંદર—ને તેવા જ ખતરનાક. પુરુષોએ એવો ગણગણાટ કર્યો કે મારી શ્યામ ત્વચા સાથે હું પ્રજ્વલ્લિત વાદળ હતી. મેં તેને પ્રશંસા તરીકે લીધું. અમારી આસપાસ અમારા દેશનિકાલના અંતની ઉજવણી કરવા, અને (જોકે કોઈએ તેના વિષે હજી ચર્ચા ન કરી) આવનારા યુદ્ધમાં તેમનું સમર્થન આપવા એકત્ર થયેલા, મિત્રો અને સંબંધીઓ બેઠા. ધ્રિ, મારાં પિતા અને મારાં પાંચ પુત્રો ઉપસ્થિત હતા. તેમના નામો સાથે તેમના ભાવોને સરખાવી જોવા જેમ જેમ મેં તેમના ચહેરાઓ ખોળ્યા તેમ તેમ મારું હ્રદય તંગ થયું. પણ તેમણે મારી સામે લજ્જાપૂર્ણ સ્મિત કર્યું અને કોઈ પણ ક્રોધ વિના. સંભવતઃ—જ્યારે હવે તેઓ મોટા થઇ ગયા હતા ત્યારે—તેમને અમારા સંકટો વધારે સારી રીતે સમજાયા અને મારી મુશ્કેલ પસંદગીઓ બદલ તેમણે મને માફ કરી.

અને ત્યાં વિવાહ મંડપમાં હતો અભિમન્યુ, અત્યંત રૂપાળો અને કુલીન, પહેલેથી જ બંદી—સુંદર, ઉત્સાહી ઉત્તરા સાથે—તેના મતિભ્રમ થયેલા ભાવથી અમે તે કહી શક્યા. તેમની જોડી સુંદર હતી, મેં વિચાર્યું. શીઘ્ર અમને મારાં પુત્રો માટે પણ યોગ્ય કન્યાઓ મળવાની હતી. પંડિતોએ ઘંટનાદ અને મંત્રોચ્ચાર કર્યા. સુદેશણાએ મને સુવર્ણ કટોરામાં શીતળ અનાર રસ અર્પણ કર્યો, બિલકુલ એ રીતે જે રીતે મેં તેને આપ્યો હતો. અને કૃષ્ણ? આજે દિવસની શરૂઆતમાં, આટલા લાંબા સમયે તેમને મળી, હું રડી, અને તેમણે મારાં અશ્રુઓ લૂછ્યા—અને પછી તેમના. અને હવે તેઓ મારી પાછળ બેઠાં, એટલા નજીક કે મારી ડોક પર મેં તેમનો શ્વાસ અનુભવ્યો. સમયાંતરે, જેમ જેમ અમે પંડિતોના કંટાળાજનક સૂર સાંભળતા રહ્યાં, તેમ તેમ તેમણે તુચ્છ ટિપ્પણી કરી, ને મને હસવા પર મજબૂર કરી.

શા માટે આ ક્ષણ મારાં માટે અત્યંત મહત્વની હતી? એટલા માટે કે મારો અહમ સિદ્ધ થયો? એટલા માટે કે, આટલા મહિનાઓથી મને જે સન્માનથી વંચિત રાખવામાં આવી હતી, તે સન્માન મેં મેળવ્યું? કારણકે હું જાણતી હતી કે કૌરવોના હાથે થયેલા મારાં અપમાનનું વેર હવે થોડા જ સમયમાં વાળવામાં આવશે? હું સ્વીકાર કરું છું કે મને આવી બાબતો હંમેશાં મીઠી લાગતી. પણ તેનાથી પણ હજુ કંઇક વિશેષ હતું: અંધકારમાં અમારાં પર ઉતરી રહેલો તે અંતિમ ઝબકારો હતો, અંતિમ સમય જ્યારે હું આટલી સંપૂર્ણ રીતે આનંદિત હતી.

31

તૈયારી

શરતના નિયમોનું સન્માન કરવાનો અને ઇન્દ્રપ્રસ્થ અમને પરત કરવાનો દુર્યોધને જ્યારે ઇન્કાર કર્યો ત્યારે અમને નવાઈ ન લાગી. સિવાય યુધિષ્ઠિર—કે જેમણે શાંતિપૂર્ણ સમાધાનની આશા રાખી હતી—અમે કોઈ વિશેષ નિરાશ નહોતા. સાચું કહું તો, બાકીના અમને સૌને યુદ્ધની ચળ હતી, એક એવા અવસરની કે જેમાં અમે તેણે અમને આપેલી યાતનાઓમાંથી થોડી તેને પાછી વાળી શકીએ. તે જ રાત્રે, ધ્રિએ, સહાય માંગતા, દૂતોને અમારાં સંભવિત સાથીઓ પાસે મોકલી આપ્યા. અમારી પરિસ્થિતિ ગમગીન હતી. હસ્તિનાપુર પાસે પહેલેથી જ સમર્થકો હતા, એવા રાજાઓ જેમના પિતાઓ અને દાદાઓએ શાંતનુ, ત્યારબાદ ભીષ્મ, ને પછી ધ્રુતરાષ્ટ્ર સાથે મૈત્રી કરી હતી. પેઢીઓની વફાદારીમાં આટલી સરળતાથી ફેરબદલ કરવાની અપેક્ષા શું અમે તેમની પાસેથી રાખી શકીએ? ઘણા એવું માનતા કે દુર્યોધને કશું જ ખોટું નથી કર્યું. યુધિષ્ઠિર મૂર્ખતાથી જુગાર રમ્યા— અને તેમની પાસે જે સઘળું હતું તે ગુમાવી દીધું. હવે તેમને તે પાછું જોઈતું હતું. કયો ખરો ક્ષત્રિય આવી અયોગ્ય માંગણીને માન્ય કરે?

આ બધી સમસ્યાઓ છતાં પણ, અમારાં હૈયા વિચિત્ર રીતે હળવા હતા, અમારાં રક્ત સ્પંદનો તર્કવિહીન રીતે ઉત્તેજિત. અંતે (શું મેં જ માત્ર આ રીતે વિચાર્યું?) બધાનું નિરાકરણ થશે. કાંતો અમારું વેર વળશે—અથવા તો પછી તે કોઈ મહત્વનું નહિ રહે કારણકે અમે નષ્ટ થઇ જઈશું.

દ્વારકા સિવાય પ્રત્યેક રાજ્યમાં સંદેશવાહકો મોકલવામાં આવ્યા. અમે નિર્ણય કર્યો કે અર્જુને સ્વયં કૃષ્ણ પાસે જવું અને અમારો સાથ આપવા તેના પ્રિય મિત્રને વિનંતી કરવી. કારણ કે કૃષ્ણે કોઈ મહત્વના યુદ્ધો તો જીત્યા નહોતા—પણ તેમ છતાં અમને એવું લાગ્યું—અમને તેના કારણની ખબર નહોતી—કે અમારી પડખે તેમની ઉપસ્થિતિથી, અમે નિષ્ફળ ન જઈ શકીએ. (અને વળી, તેમની કુખ્યાત નારાયણી સેનાને અમારા માટે યુદ્ધ કરવા લેવામાં પણ કોઈ હાનિ નહોતી.)

પણ હસ્તિનાપુરના ઘણા જાસૂસો હતા, અને એટલે જ, અર્જુન જાય તે પહેલાં તો, દુર્યોધન તેના સૌથી ઝડપી અશ્વ પર સવાર થઇ દ્વારકા ધસી ગયો. તે જાણતો કે જો તે ત્યાં પહેલાં પહોંચશે તો, અતિથિ સત્કારના નિયમ મુજબ કૃષ્ણને અર્જુનની વિનંતીનો વિચાર કરતા પહેલાં તેની વિનંતી મંજૂર કરવી પડશે.

• • •

તેના પરત ફર્યા બાદ દુર્યોધને શકુનિને આ કહ્યું (હા, અમે પણ હસ્તિનાપુરમાં ગુપ્તચરો

રાખ્યા હતા):

"ખેર, મામા, રાત્રે જ સવાર થવાનો, નિષ્ઠુરતાથી અશ્વોને હાંકવાનો, અને જ્યારે તેઓ થાકી જાય ત્યારે તેમને બદલી નાખવાનો તમારો વિચાર ઉત્તમ હતો. હું દ્વારકા બપોરે પહોંચ્યો, અર્જુન પહોંચે તેની ઘણી પહેલાં. કૃષ્ણ વિશ્રામ કરી રહ્યાં હતા, પણ તેમણે મને તેમના ખંડમાં જવા દીધો. જ્યાં કૃષ્ણ સૂઈ રહ્યાં હતા તે પથારીના માથે માત્ર એક જ આરામ બેઠક હતી. હું તેમાં આરામથી બેસી ગયો. થોડી વાર પછી, અર્જુન અંદર આવ્યો. જ્યારે તેણે મને જોયો ત્યારે તેનો ચહેરો જોવા જેવો હતો! ત્યાં બીજી કોઈ બેઠકો નહોતી. તેણે સંકેત સમજી લેવા જેવો હતો અને ત્યાંથી ચાલ્યા જવું જોઈતું હતું. પણ તે પથારીની નીચે નાની અમથી જગ્યામાં બેસી ગયો, અને જેવા કૃષ્ણ થોડા હલ્યા કે તે ખુશામતખોરે નમીને પ્રણામ કર્યા. જેમ તમે જાણો જ છો કે પહેલેથી જ અયોગ્ય રીતે પાંડવો તરફ પક્ષપાતી રહ્યાં એવા કૃષ્ણે—તેને પૂછ્યું તે શું ઈચ્છતો હતો. ખેર, મને કશું ન પૂછ્યું. મેં હાથે કરીને ખોંખારો ખાધો અને, જ્યારે કૃષ્ણ ફર્યા ત્યારે, મેં કહ્યું કે અર્જુન પહેલાં અહીં આવવાનું કષ્ટ મેં કર્યું હતું, તેથી તેનાથી પહેલાં હું જે ઈચ્છું તે મને મળવું જોઈએ. યુક્તિબાજ એવા તેમણે, કહ્યું, પણ મેં અર્જુનને પહેલાં જોયો—તમારા દાવાઓ સમાન બને છે, અને વળી, તે નાનો છે, તેથી તારે તેને પ્રથમ પસંદગી કરવા અનુમતિ આપવી જોઈએ. હું ગુસ્સે થઇ રહ્યો હતો, પણ તમે જે કહ્યું હતું તે મને યાદ આવ્યું અને મેં મારી જીભ પર કાબુ રાખ્યો. મેં સ્મિત સુદ્ધાં પણ કર્યું.

"ગમે તેમ મને જેટલો ભય હતો એટલું ખરાબ કશું થયું નહિ. કારણકે ત્યારપછી પોતે યુદ્ધમાં ખરેખર લડવાના નથી એવું જાહેર કરવા સિવાય કૃષ્ણ અન્ય કરી પણ શું શકે. કોઈ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા તેમણે લીધી હતી, મને વિગતો બહુ યાદ નથી. તે શસ્ત્રો સુદ્ધાં પણ નહિ લાવે. ત્યારબાદ તેમણે અમારી સમક્ષ આ પ્રસ્તાવ મૂક્યોઃ કાંતો અમે તેમને પસંદ કરી શકીએ, અથવા તેમના નારાયણીઓ (તે, જે તમે જાણો છો, મુખ્ય કારણ હતું મારું ત્યાં જવાનું). હું નિશ્ચિત હતો કે અર્જુન સૈનિકોની માંગણી કરશે, પણ મૂર્ખ લાગણીશીલ થઇ ગયો એવું કહીને કેવી રીતે તેને તેના પ્રિય મિત્રનું માર્ગદર્શન અને આશીર્વાદ સિવાય કશું જ નહોતું જોઈતું, અને એ જ કે કોઈ સૈન્ય આ ચીજોની બરાબરી કરી શકે નહિ. ઉપહાસ સાથે તિરસ્કાર ન કરવા મારે મારી તમામ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો. ગમે તેમ, પરિણામ એ છે કે મેં નારાયણી મેળવી લીધી છે—એક બે દિવસમાં તેઓ હસ્તિનાપુર આવવા ચાલી નીકળશે—અને અર્જુનને સારથિ મળ્યો—કારણકે યુદ્ધ દરમિયાન કૃષ્ણ એ જ કરવાના છે, તેના અશ્વો હાંકશે, જોકે મને નથી ખબર કે તે શા માટે આમ કરવા સહમત થયા. આપણી સરખામણીએ તેમનું રાજ્ય કંઈ ખાસ નથી તેમ છતાં પણ, તેઓ રાજા છે છેવટે તો. અવ્યવહારુ મૂર્ખો, તે બંને. તેઓ એકબીજાને જ લાયક છે!

"બલરામ? અરે હા, ત્યારબાદ તરત જ હું તેમને મળવા ગયો. હું તેમની પાસેથી જ્યારથી ગદા યુદ્ધના પાઠ શીખ્યો ત્યારથી તેઓ મારાં સારા મિત્ર રહ્યાં છે અને ત્યારબાદ આભાર વ્યક્ત કરવા મેં તેમને ગાડું ભરીને મારી શ્રેષ્ઠ સુરા મોકલાવી. હા, તે એક લુચ્ચી હરકત હતી. બલરામને તેમનો દારુ બહુ પ્રિય છે. પણ બહુધા તો મેં તે એટલે કર્યું કે કોઈ અદ્ભુત વસ્તુ મર્મજ્ઞને આપવામાં સુખ મળે છે. તેમણે હંમેશાં એવો દાવો કર્યો છે કે મારી પાસે ભીમ કરતા વધારે સારું કૌશલ્ય છે—જે મારી પાસે છે જ. તે પુરુષ તેની ગદાને એ રીતે નિયંત્રિત કરે છે જાણે કે તે એક કદાવર કાકડી હોય. મેં વિચાર્યું કે બલરામને આપણી સેનામાં જોડાવવા મનાવવા સરળ રહેશે, પણ તેમણે કહ્યું કે તેઓ તેમના ભાઈની વિરુદ્ધ ન જઈ શકે. તેમ છતાં, મારાં પ્રત્યેના પ્રેમના

લીધે, તેઓ યુદ્ધમાંથી જ બહાર રહેશે. ત્યારબાદ તેમણે કંઇક વિચિત્ર કહ્યું. તેમણે કહ્યું, કૃષ્ણ જ્યાં હોય છે, જીત ત્યાં રહેલી છે. અને ઉદાસીનતા ભરેલી આંખો સાથે તેમણે મારી તરફ એવી રીતે જોયું—જાણે હું તો મરી જ ગયો હોઉં. હું તમને કહું તો, તેનાથી મારું મન ખાટું થઇ ગયું. એક ક્ષણ માટે મને વિચારતો કરી મૂક્યો કે મેં ખોટી પસંદગી કરી કે કેમ.

“મને વિશ્વાસ છે કે તમે સાચા છોઃ તેઓ તેમના ભાઈની શક્તિ વિષે ખૂબ ઉંચો અભિપ્રાય ધરાવે છે. તેમને દોષ ન દઈ શકાય—દુ:શાસન અને મારી જેમ, તેઓ આખી જિંદગી ક્યારેય જુદા નથી થયા. પણ કોઈ પણ સંજોગોમાં, આપણે આપણી પસંદગી કરી લીધી છે, અને હું મારાં નિર્ણયો પર પશ્ચાતાપ કરું તેમાનો ક્યારેય નહોતો.

“હું સહમત છું! અવશ્ય આપણે જીતવાના જ છીએ! તેની અંતિમ સંખ્યા કેટલી હતી, આપણા સૈન્યનું કદ? અગિયાર અક્ષૌહિણી? મને સંદેહ છે કે પાંડવો તેનાથી અડધા સૈનિકો પણ ભેગા કરી શકશે કે કેમ, અશ્વો, રથો, હાથીઓ, અને અસ્ત્રોની તો વાત જ જવા દો. સૌથી અનુભવી યોદ્ધાઓ આપણા પક્ષે છે—ભીષ્મ, દ્રોણ, અને વિશેષ તો કર્ણ, અદ્વિતીય મિત્ર! તમે જાણો છો કે તેણે સંયમની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે? જ્યાં સુધી યુદ્ધ પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી તે માંસ, દારૂ અને સ્ત્રીઓને સ્પર્શ નહિ કરે. શુદ્ધિકરણ માટે તે રોજ ગંગામાં સ્નાન કરે છે, અને જો તે સમયે કોઈ ભિક્ષુક અથવા બ્રાહ્મણ તેની પાસે આવે તો, તેઓ જે પણ ઈચ્છે તે તેમને આપે છે. તે માને છે કે ઉદારતાના આવા કર્મો તેની શક્તિને તેની ચરમસીમાએ લઇ જશે જેથી તે અર્જુનને નષ્ટ કરી શકે. તેના જેવો યોદ્ધો જ્યારે આપણી સાથે હોય ત્યારે, આપણે કેવી રીતે હારી શકીએ?

“પણ જો આપણે ન જીતી શકીએ તો પણ, હું યુદ્ધભૂમિમાં સંપૂર્ણ ભવ્યતા સાથે મૃત્યુ પામવા ઈચ્છું છું. મારાં રાજ્યને પેલા શ્રાપિત પાંડવો સાથે વહેંચવા કરતા તો તે વધારે સારું હશે. મારી જે પણ કંઈ ખામીઓ હોય—ના, ના, મામા, મને ખામીઓ રહિત કહીને તમે મારી ખુશામત કરો છો; હું સ્વયંને બહેતર જાણું છું—હું યુદ્ધ અને મૃત્યુના દેવતાનો આભારી છું કે તે ખામીઓમાં કાયરતા સમાવિષ્ટ નથી.”

• • •

શયનખંડો સુદ્ધાં પણ દક્ષ ગુપ્તચરોથી સુરક્ષિત નથી, અને અમારા ગુપ્તચરો ખરેખર સમર્થ હતા. આમ અમે જાણતા કે હસ્તિનાપુરમાં લોકો સારી રીતે સૂતા નહોતા. તેમના પુત્રોની ખોપરીઓમાંથી બનાવેલા પહાડોના દુ:સ્વપ્નો સાથે અંધ નરેશ તેમની ગાઢ નિદ્રામાંથી જાગી જતા. દુ:શાસન તેની છાતી પકડી અને ભીમના નામની બૂમો પાડતો ઉઠ્યો. તેની ચાલથી જમીન ઘસાઈ ન જાય તે માટે દુર્યોધને મદ્યપાન કરી પોતાને બેહોશ બનાવી દીધો. હું ન કહી શકું કે મેં તેમાંથી કોઈ પણ માટે દયા અનુભવી.

માત્ર કર્ણ, અમારા ખબરીઓએ અહેવાલ આપ્યો, શાંતિપૂર્ણ સૂતો અને નદી આગળ તેની દૈનિક સ્નાનવિધિ કરવા તેજસ્વી આંખો સાથે ઉઠ્યો. નદી કિનારે પ્રત્યેક દિવસે વધુ ને વધુ લોકો તેની પાસે ભિક્ષા માંગવા એકત્ર થયા. અફવા એવી હતી કે તેણે અત્યારથી જ તેની અડધી સંપત્તિ આપી દીધી હતી. જો આ ક્રમ ચાલુ રહ્યો તો, યુદ્ધ શરું થશે ત્યાં સુધીમાં તો તે દરિદ્ર થઇ જશે. મારાં પતિઓએ તેની મૂર્ખતા પ્રત્યે આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું, અને અર્જુને કહ્યું, તુચ્છકારથી, “તે હંમેશાં એક ઘમંડી પ્રદર્શનકારી હતો!”

પણ હું જાણતી કે કર્ણ આડંબર નહોતો કરી રહ્યો—તેવું કરવાની તેને ક્યારેય દરકાર જ નહોતી. તેના બદલે, ગરીબોને દાન આપી, તે પોતાના દુષ્કર્મોનું પ્રાયશ્ચિત કરી રહ્યો હતો અને સ્વર્ગમાં સ્થાન સુરક્ષિત કરી રહ્યો હતો. દુર્યોધનના આત્મવિશ્વાસને દ્રઢ કરવા તેણે જે પણ કંઈ કહ્યું હોય, પણ હું જોઈ શકી કે યુદ્ધ બાદ જીવિત રહેવાની તેની અપેક્ષા નહોતી. ન તો—તે જીવિત રહેવા ઈચ્છતો હતો—જ્યારે મને આ સમજાયું ત્યારે મારું હૃદય વલોવાઈ ગયું.

લોકોને એવું માનવું બહુ પ્રિય છે કે ગુણને શીઘ્ર પુરસ્કાર મળે છે, અને ઉશ્કેરાટ એ અન્યાયીપણાનું ફળ છે. પણ વસ્તુઓ આટલી સરળ નથી. જેમ કેઃ પરોઢિયે ભીષ્મ (કે જેમને કૌરવોએ તેમના સેનાપતિ તરીકે ચૂંટ્યા હતા) ગંગા કિનારે શ્વેત પથ્થરો પર બેઠેલા જોવા મળ્યા, તેમની શાલ રાત્રિની ઝાકળથી ભીની હતી. ધ્રિએ (કે જે પાંડવ સેનાનું નેતૃત્વ કરવાનો હતો) સેનાના સેનાપતિ સાથે જ્યાં સુધી તે ઘવાય નહિ અને થાકે નહિ ત્યાં સુધી રોજ દ્વંદ્વ યુદ્ધ કર્યું—અને તેમ છતાં તે સૂઈ ન શક્યો. વિદુરના નિવાસે કુંતીએ અમારા દેશનિકાલના વર્ષોને સહન કર્યા હતા, પણ હવે તેઓ માંદા પડી ગયા અને કશું જ ખાઈ ન શક્યા. જ્યારે યુધિષ્ઠિરે તેમને વિરાટના મહેલમાં અમારી સાથે આવવા આમંત્રિત કર્યા ત્યારે, તેમણે માની ન શકાય તેવા બહાનાઓ કાઢ્યા. મારાં પતિઓ યુદ્ધ માટે તૈયાર થયા ત્યારે જે આશીર્વાદ તેમણે મોકલ્યો તે પણ અસ્પષ્ટ શબ્દોમાં હતો. તેમણે તેમના વિજય માટે પ્રાર્થના કરી અને એવું ઈચ્છ્યું કે તેમને તેમના ભાઈઓનું રક્ત ન રેડવું પડે. (“ભાઈઓ!” ભીમે આક્રંદ કર્યો જ્યારે તેણે તેમનો સંદેશો સાંભળ્યો. “ક્યારથી તે કૌરવ જંતુઓ આપણા ભાઈઓ થઇ ગયા?” જ્યારે સહદેવે વિચાર્યું કે ક્યાંક દુર્યોધને તેમની માતાનો મતિભ્રમ કરવા ગાંધારીનો ઉપયોગ તો નથી કર્યો.) મારાં પતિઓની આંખ નીચે ઘેરા કુંડાળાઓ થઇ ગયા. અર્જુન (જે વર્તમાનમાં મારો હમબિસ્તર હતો) તેના સ્વપ્નોમાં ફટકાઓ મારતો, અભિમન્યુનું નામ લેતો, એવી કઠોર ભાષા બોલતો જે મને સમજાઈ નહિ. એક રાત્રે પરસાળમાં ચાલતા, મેં યુધિષ્ઠિરને એક બારી આગળ જોયા, ચંદ્રથી પ્રકાશિત ઘાસને તાકી રહેલા. તેમણે, પણ, ખોપરીના પહાડનું સ્વપ્ન જોયું હતું. પણ તેમના સ્વપ્નમાં કંઇક વધારે હતું: પહાડની ટોચે, એક ભવ્ય, તેજસ્વી તાજ હતો, અને તેના પર, હાથમાં વિજયી સુરાના કટોરાઓ લઇને પાંચ પાંડવો બેઠા હતા. જ્યારે તે કટોરાઓ તેમણે મોઢે માંડ્યા ત્યારે, સુરા રક્તમાં ફેરવાઈ ગઈ.

મેં પ્રાણીઓના સ્વપ્નો જોયા. મારી રાત્રિઓમાં સવાર વિનાના અશ્વોએ બૂમો પાડી, અગનજ્વાળાઓમાં ચળકતી તેમની આંખોના ડોળા. હાથીઓ વેરના બરાડા પાડી, ઘૂંટણિયે પડ્યા. ધુમાડામાં શિયાળો લપાયા, તેમના દાંતમાં ચિરાયેલા મનુષ્ય અવયવો. અને હંમેશની જેમ, એક વિકરાળ ઘુવડ ભારે હવામાં ઉડી રહ્યું, જેને હું કોઈ પણ નામ આપી શકું તેવા એક પણ કારણ વિના મને ભયભીત કરતી, તેની આકાશને છેદતી પાંખો.

સ્વપ્નોએ શું ભાવિકથન કર્યું તે સમજવાનો મારે પ્રયત્ન કરવો જોઈતો હતો. મારે મારાં પતિઓ સાથે તેમની ચર્ચા કરવી જોઈતી હતી અને તે પ્રમાણે તેમને સાવધાન કરવા જોઈતા હતા. શીઘ્ર જે માર્ગ મોતથી છવાઈ જવાનો હતો તે માર્ગ પર સાવધાનીથી ડગ માંડવા મારે તેમને વિનંતી કરવી જોઈતી હતી. પણ હું એવું કશું જ સાંભળવા નહોતી માંગતી જે મને તે વેરથી દૂર રાખે જેની મેં આટલી લાંબી પ્રતીક્ષા કરી હતી. જ્યારે મારાં પતિઓએ ખચકાટ સાથે તેમના દુ:સ્વપ્નોનો ઉલ્લેખ કર્યો ત્યારે, હું હસી.

“ભારતના સૌથી અગ્રણી યોદ્ધાઓ પાસેથી આવી અંધશ્રદ્ધાની અપેક્ષા મને નહોતી!” મેં

તેમને મહેણું માર્યું. “અવશ્ય રક્ત તો રેડાશે જ વળી. ને મોત પણ થશે. પણ ક્ષત્રિયો તરીકે, શું તેના માટે જ તમારા સમગ્ર જીવન દરમિયાન તમને તાલીમ નથી આપવામાં આવી? અને હવે તમે ભયભીત છો?”

પ્રતિસાદમાં તેઓ તેમની જાતને વધારે ઊંડાણથી યુદ્ધની તૈયારીમાં સમર્પિત કરવા સિવાય અન્ય શું કરી શકે?

• • •

મનુષ્યોથી સહેજ પણ પાછળ નહિ રહેનારા, દેવો તેમની તૈયારીઓમાં વ્યસ્ત હતા. સંભવતઃ તેઓ કર્ણની પ્રતિજ્ઞાઓથી અભિભૂત હતા. સંભવતઃ તેની નિષ્ઠાથી તેમને ચિંતા થઇ. ગમે તે હોય, તેમણે કર્ણને તેમના ષડયંત્ર માટે પસંદ કર્યો. તેનું પરિણામ એટલે કુરુક્ષેત્રમાં સેનાઓ એકત્ર થઇ તે પહેલાં ગીતની સામગ્રી. સુદેશણાના ઝરૂખામાં બેઠા બેઠા, મારી અંગુલીઓ ફરતે મારાં ગૂંચવાયેલા કેશ ફેરવતા, મેં તેને સંઘર્ષમય હૃદય સાથે સાંભળ્યું.

ગીત આમ હતું : કર્ણે પસંદ કરેલા, સૂર્યદેવ, કર્ણના સ્વપ્નમાં આવ્યા. “આવતીકાલે,” સૂર્યે ચેતવણી આપી, “તારા સુવર્ણ બખ્તર અને કુંડળની ભિક્ષા માંગવા, દેવાધિદેવ તારી પાસે, બ્રાહ્મણના વેશમાં, બપોરે આવશે. પણ તારે તે નથી જ આપવાના. માત્ર આ બે જ પોતાનો શિકાર શોધતા પ્રાણીઓની જેમ તારો પીછો કરી રહેલા યુગ્મ શ્રાપથી તારું રક્ષણ કરે છે. તેમના વિના, અર્જુનને હરાવવાનું, અથવા યુદ્ધમાં ટકી રહેવાની આશા તું ન રાખી શકે. અને તેથી જ ઇન્દ્રને તે જોઈએ છે.”

જો આ સમાચારથી કર્ણ વ્યથિત હતો, તો તેણે તે વ્યક્ત ન કર્યું. “ઓ મહાન દેવ,” તેણે કહ્યું, “મને પહેલાં એ કહો કે, આ જાદુઈયંત્રો મને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયા?”

શું દેવ ખચકાયા હતા? તેમણે કહ્યું, “તારા પિતાએ તે તને આપ્યા હતા.”

“તો પછી મને કહો,” કર્ણે પૂછ્યું, “મારાં પિતા કોણ છે?” દબાયેલા સ્વરે, તેણે ઉમેર્યું, “અને મારી માતા.”

“મને ક્ષમા કર,” સૂર્યદેવે કહ્યું. “તેમના નામ લેવાની અનુમતિ મને નથી. તું શીઘ્ર જ તેમના નામ જાણીશ, જોકે જ્ઞાન તને આનંદ નહિ આપે.” કર્ણના મુખ પરના ભાવ જોઇને, તેમણે ઉમેર્યું, “ભય ન પામીશ. તું કુલીન કુળનો છે. તારી માતા રાણી અને તારા પિતા દેવ છે. પણ ધ્યાનથી સાંભળઃ આવતીકાલે, ઇન્દ્ર બોલે તે પહેલાં, તેમને એમ કહી અગાઉથી જ અટકાવી દેજે કે તારા બખ્તર સિવાય તું અન્ય કશું પણ તેમને આપશે. તે રીતે, તું તારો વચનભંગ પણ નહિ કરે.”

વેર અને તેની ખ્યાતિ વચ્ચે તુલના કરતાં, કર્ણ મૌન ઉભો રહ્યો. અંતે તેણે કહ્યું, “હું ત્રિવિધ રીતે ધન્ય છું કે, મારાં હૃદયના ઈશ, તમે મને સાવધ કરવા પસંદ કર્યો. પણ તમારી સલાહ અનુસરવા છતાં પણ, હું મારી પ્રતિજ્ઞાના પ્રાણને હજી પણ તોડીશ. લોકો કહેશે કે જ્યારે કર્ણ જીવ ગુમાવવાથી ભયભીત થઇ ગયો ત્યારે, તેણે પોતાનું વચન ન નિભાવ્યું. અને હું તે સહન ન કરી શકું.”

જ્યારે સૂર્યને સમજાયું કે કર્ણ તેનું હૃદય પરિવર્તન નહિ કરે ત્યારે, તેમણે ખેદ અને પ્રશંસાથી કહ્યું. “આટલું તો છેવટે કરજેઃ ઇન્દ્રને કહેજે કે તું તેમની યોજના જાણે છે. અપમાનમાં, તેઓ તને એક આશીર્વાદ આપશે. તેની શક્તિ માંગજે, એ શસ્ત્ર કે જેનો સામનો તેમનો પુત્ર અર્જુન

પણ નહિ કરી શકે. પછી તારી પાસે હજી પણ તારા હૃદયની ઈચ્છાને સિદ્ધ કરવાની એક તક રહેશે."

કર્ણે કશું ન કહ્યું. સંભવતઃ તેણે વિચાર્યું કે સૂર્ય ખરેખર જાણતા હતા કે તેના હૃદયની ઈચ્છા શું છે. તેની ભીતર એટલી બધી ઇચ્છાઓ એકબીજા સાથે ટકરાઈ, કે તે સ્વયં હવે નિશ્ચિત નહોતો.

બીજા દિવસે, આના સિવાય સઘળું સૂર્યે જેમ કહ્યું હતું તે જ રીતે બન્યું: જ્યારે જાદુઈયંત્રોને કર્ણે પોતાના શરીરથી કાપી નાખ્યા ત્યારે, ઇન્દ્રે કહ્યું, "કર્ણ! તેં જે કર્યું તે હું પણ ન કરી શક્યો હોત. હું તને મારી શક્તિ—અને અન્ય એક આશીર્વાદ આપું છું. સમુદ્રમાં જ્યાં સુધી ભારતભૂમિ તરતી રહેશે ત્યાં સુધી, તું સર્વોપરી દાનેશ્વરી તરીકે ઓળખાઇશ. તેમાં તારી કીર્તિ અર્જુનને પણ પાર કરી જશે."

ગીત અહીં સમાપ્ત થયું. પણ મેં વધારેની કલ્પના કરીઃ જેમ કર્ણ મહેલ તરફ ગયો કે, તેણે જાતે વહોરેલા ઘામાંથી રક્ત ટપક્યું. પણ તેના મુખ પર વિજયી સ્મિત હતું, કારણકે દેવે તેને આશીર્વાદ આપ્યો હતો જે ઘણા વખત પહેલાં પાંડવ રાણીએ તેને આપેલા શ્રાપને વ્યર્થ કરશે. તે શ્રાપ પ્રમાણે આવનારી પેઢી માત્ર તેના ઘૃણાસ્પદ કાર્યો જ યાદ કરશે.

મને વ્યર્થ બનાવવા બદલ મારે ક્રોધિત થવું જોઈતું હતું. તો શા માટે પછી, મેં પણ, સ્વયંને સ્મિત કરતા જોઈ?

• • •

તેમની સેનાઓ સાથે યોદ્ધાઓ અમારી આસપાસ એકત્ર થયાઃ સાત્યકિ અને ધ્રિષ્ટકેતુ, જયત્સેન, કેક્ય ભાઈઓ, પાંડ્ય અને માહિષ્મતીના રાજાઓ, શિખંડી અને મારાં પુત્રો સાથે મારાં પિતા. હવામાં પીગળેલી ધાતુની ગંધ હતી, કારણકે ભૂમિનો પ્રત્યેક લુહાર શસ્ત્ર ટીપવામાં વ્યસ્ત હતો. અમારાં દળોમાં કુળ સાત અક્ષૌહિણી હતી, અને તેમના કૂચ કરવાથી ઉડતી ધૂળથી સૂર્ય ઢંકાઈ ગયો. પણ દુર્યોધન આગળ અમારું સંખ્યાબળ કંઈ જ નહોતું.

શાલમાં વીંટળાયેલી એક સ્ત્રી નદી આગળ ઉભી, તેની પીઠ મારી તરફ હતી. નદીના શાંત પોતમાંથી પરોઢની ઝાકળ ઉઠી. તેણે જાણે કશુંક સાંભળ્યું હોય તેમ તે ચોંકી ગઈ.

મને સમજાયું કે મારાં સ્વપ્નમાં કોઈ અવાજો નહોતાઃ નદી શાંતિથી વહી, અને પક્ષીઓ મૌન હતા.

હવે હું એક પુરુષને જોઈ શકી. તેનો ચહેરો જોયો તે પહેલાં જ, મને સમજાયું કે તે કર્ણ હતો. હું તે કેવી રીતે જાણું? તેના બખ્તરને કાપી નાખવાથી મેં જે જખ્મો અપેક્ષિત કર્યા હતા તેવા કોઈ જખ્મો તેના પર નહોતા. શું જે રીતે તે સ્વયંને નિયંત્રિત કરતો, જે રીતે તે ચાલતો? કે પછી આ સ્વપ્ન વિશ્વમાં પણ કોઈ વિચિત્ર બંધને અમને બાંધ્યા?

તે સ્ત્રી તેની તરફ ગઈ, તેનો ચહેરો હજુ છુપો હતો. હું કહી શકું કે તે યુવાન નહોતી. તેણે રાજવી રીતે પોતાનો હાથ ઉઠાવ્યો. શું તે ગાંધારી હોઈ શકે? પણ તેઓ પોતાના પુત્રના પ્રિય મિત્રને એવું તો શું કહેવા ઇચ્છતા હોય જે તેઓ મહેલમાં ન કહી શકતા હોય? સંભવતઃ તેઓ કર્ણને તેમના પુત્રને શાંતિ માટે મનાવવાનું કહેવા ઇચ્છતા હોય. જો એવું હોય તો, તેઓ તેમનો સમય વ્યય કરી રહ્યાં હતા!

ત્યારબાદ મેં કર્ણને પાછા હટતા જોયો. વિનમ્રતાનો વિજય થાય અને તે નમન કરે તે પહેલાં

આશ્ચર્ય અને સંદેહ તેના ચહેરાનો પીછો કરી રહ્યાં. અને તેઓ તેમની શાલ હટાવી લે તે પહેલાં મને સમજાયું કે તે કુંતી હતા જેઓ આ પુરુષને ગુપ્ત રીતે મળવા આવ્યા હતા જેણે સ્વયંને પાંડવોના અભિશાપ હોવાની બડાઈઓ હાંકી.

કુંતી રુદન કરી રહ્યાં હતા. આટલા બધા વર્ષોમાં મેં તેમને ક્યારેય રડતા નહોતા જોયા. જ્યારે તેમણે દુર્યોધનના હસ્તે મારું અપમાન થયાનું સાંભળ્યું ત્યારે, તેમણે પોતાના હોઠ જ્યાં સુધી તે રક્તરહિત ન થાય ત્યાં સુધી દબાવી રાખ્યા. જ્યારે અમે અમારાં બાર વર્ષના વનવાસ માટે નીકળ્યા ત્યારે, નહિ સારેલા આંસુઓ સાથે તેમની આંખો તેજસ્વી હતી. પણ તેઓ હંમેશાં નિયંત્રણમાં રહેતા, તે જ અર્ધપારદર્શક રાણી જે કામ્પિલ્યની ઝુંપડીઓમાં અમારી પ્રથમ મુલાકાત વેળા મારી પર તોળાઈ રહ્યાં. આજે, જોકે, આંસુઓ તેમના ગાલ પર વહ્યાં અને તેમના ચહેરા પર જે બેપરવાહ સ્વચ્છંદતાનો ભાવ હતો તેનાથી હું ચોંકી ઉઠી. કોઈ ઘનિષ્ઠ માટે જેમ બાહુઓ ફેલાવે, તેમ તેમણે કર્ણ માટે બાહુઓ ફેલાવ્યા, અને પછી, જેવો તે પાછો હટી ગયો તેમ, દયા યાચના કરતા તેઓ ઘૂંટણિયે પડ્યા.

વ્યર્થ રીતે મેં તેમના હોઠ વાંચવાનું કષ્ટ કર્યું. શું તેઓ તેની સામે તેમના પુત્રો વિરુદ્ધ યુદ્ધ નહિ કરવાની ભીખ માંગી રહ્યાં હતા? શું ચિંતા અને ઉંમરે તેમને આટલા વામણા બનાવી દીધા હતા? શું તેઓ આટલા નીચે જશે, તેમની નબળાઈથી અમને સૌને અપમાનિત કરતા? પણ પછી જે મેં જોયું તેણે મને વધારે આશ્ચર્યચકિત કરી. તોછડા ઇન્કાર સાથે આ મુલાકાતનો અંત લાવવા મેં કર્ણ પાસેથી અપેક્ષા કરી, પણ તે ક્રોધિત મુદ્રાઓ સાથે, આવેશપૂર્ણ રીતે બોલી રહ્યો હતો. તેમને કહેવા માટે તેની પાસે શું હોઈ શકે? હવે તે પોતાની આંખોમાંથી અશ્રુઓ લૂછી રહ્યો હતો. કર્ણ! મારાં સ્વપ્નમાં પણ મને આના પ્રત્યે આશ્ચર્ય થયું. હવે તે તેમના ચરણોમાં પડી, તેમને કોમળતાથી ઉભા કરી રહ્યો જ્યારે તેઓ તેના કેશ પસવારી રહ્યાં. શા માટે તે તેમના હાથોને ચૂમતા, તેમના પર ઝૂકી રહ્યો?

મારાં અસ્તિત્વના પ્રત્યેક રેસાએ, જેમ તેમણે વાર્તાલાપ ચાલુ રાખ્યો તેમ તેમના શબ્દો જાણવાની તીવ્ર ઝંખના કરી. તેણે તેની પાંચ અંગુલીઓ બતાવવા તેનો જમણો હાથ ઉઠાવ્યો. શું તે મારાં પાંચ પતિઓની વાત કરી રહ્યો હતો? તેણે તેના ડાબા હાથની તર્જની ઉઠાવી જેથી તેઓ તેની છ અંગુલીઓ જોઈ રહ્યાં. ત્યારબાદ તેણે તેના ડાબા હાથને મુક્કો માર્યો અને જાણે કે તે પથ્થર હોય તેમ છોડી દીધો. કુંતી ફરીથી રુદન કરવા લાગ્યા. તેમણે તેનો બાહુ કસીને પકડી લીધો જેથી કરીને તેમને ઈજા પહોંચાડ્યા વિના તે સ્વયંને છોડાવી ન શકે. મેં જે પીછાણ્યો તે શબ્દને તેમના હોઠમાંથી ઉચ્ચારિત થતા મેં જોયો—કારણકે પોતાનું નામ એક એવો શબ્દ છે જે કોઈ સાંભળવા કે નહિ સાંભળવાની ભૂલ ન કરી શકે. દ્રૌપદી, તેઓ હંમેશાં મને કહેતા, જોકે તેઓ જાણતા કે મને કોઈ અન્ય નામે સંબોધિત થવાનું પસંદ હતું.

તેમના વિષેના મારાં જૂના સઘળા સંદેહો ભડકી ઉઠ્યા. એક વખત જે પુરુષને મારાં પતિ થવું હતું તેને તેઓ મારાં વિષે શું કહી રહ્યાં હતા?

કર્ણ સ્તબ્ધ થઇ ગયો. પ્રથમ વખત, તેના મુખ પર દ્વિધા વ્યાપી ગઈ. થોડીવાર બાદ, તેણે નિસાસો મૂક્યો જાણે કે કોઈ સ્વપ્નમાંથી જાગતો હોય તેમ. તેણે તેના હાથ હલાવ્યા, ઉદાસીનતા સાથે પ્રણામ કર્યા, અને એક શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વિના ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. જ્યારે હું જાગી ત્યારે મને એક વિચાર આવ્યો કે કશું પણ બોલી શકવા તેણે સ્વયં પર વિશ્વાસ નહોતો કર્યો.

અને, આ પણ, મને લાગ્યું: જ્યારે મેં તેને સ્વપ્નમાં જોયો ત્યારે, હું કર્ણથી ક્રુદ્ધ નહોતી. મારી ભાવનાઓ ક્યારે બદલાઈ? હું હજુ પણ યુદ્ધ ઇચ્છતી હતી; હું હજી પણ દુર્યોધન અને દુ:શાસનનું વેર વાળવા ઇચ્છતી હતી. પણ જ્યારે મેં કર્ણ વિષે વિચાર્યું ત્યારે, મને માત્ર મારાં સ્વયંવરની તે જ ક્ષણ યાદ આવી જ્યારે મેં એવા શબ્દો કહ્યા હતા જેણે એક તેજસ્વી યુવાનને કટુ પુરુષમાં પરિવર્તિત કરી દીધો.

ખરેખર હૃદય અકળ છે.

આ સ્વપ્ન વિષે મારાં પતિઓને કહેવું કે કેમ તે વિષે મને વ્યથા થઇ. મને ખ્યાલ આવ્યો કે જે મેં જોયું હતું તે વાસ્તવિકતામાં પણ બન્યું હતું, જોકે મારાં સભાન મનને તેના કારણો વિષે સ્પષ્ટતા નહોતી. અંતે મેં કંઈ જ ન કહેવાનો નિર્ણય કર્યો. હું નહોતી ઇચ્છતી કે તેઓ સ્વયંને યાતના પહોંચાડે એ વિચારીને કે શા માટે તેમની માતા તેમના કટ્ટર શત્રુને મળવા ગયા હતા. તેમને વર્તમાનની બાબતો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર હતી. સમગ્ર જીવન જેમને ચાહ્યા હતા તેવા સંબંધીઓ પ્રત્યે તેમણે તેમના હૃદય કઠોર કરવાની આવશ્યકતા હતી. તેમણે તેમના આત્મામાંથી અપરાધને ઉખાડી મૂકવાની જરૂર હતી. જો તેમણે મને જે વચન આપ્યું હતું તે વેર વાળવું હોય તો, તેમણે સંદેહના સકંજામાં આવ્યા વિના આગળ વધવું જરૂરી હતું, સંદેહ કે જે મારાં હૃદયમાં જાગૃત થયો હતો જ્યારે મેં કુંતીના ગૂઢ આંસુઓને જોયા, તે સ્વર જે ગણગણ્યો, શું તેવું હોઈ શકે?

32

ક્ષેત્ર

હું કુરુક્ષેત્ર આવી ત્યાં સુધીમાં તો, સૈન્યો ગોઠવાઈ ગયા, કારણકે આવતીકાલથી યુદ્ધારંભ થવાનો હતો. છેક મત્સ્ય દેશથી રથમાં યાત્રા કરવાથી ટકરાયેલા મારાં હાડકાઓ દુખ્યા, અને પ્રથમ વખત મારાં વર્ષોનો સંપૂર્ણ ભાર મેં અનુભવ્યો. પણ વેદનાની કોઈ પણ માત્રા મારી ઉત્તેજનાને શમાવી ન શકી. મારી નસોમાં લોહી ધમધમી રહ્યું. વનમાં કાંટાળી શૈયામાં નિદ્રાવિહીન અથવા રાણી સુદેષણાના નિવાસે ચંદન ઘસતા, જે દિવસ માટે હું તપી—તે ન્યાયનો દિવસ અંતે આવી ગયો હતો.

ઘણે દૂર દ્વારકાથી આવેલા ઉત્તરા અને સુભદ્રાની સ્થિતિ મારાં કરતા પણ વધારે ખરાબ હતી. ઉત્તરાની મુશ્કેલ ગર્ભાવસ્થાનો ત્રીજો મહિનો હતો. અમે સૌએ તેને ઘરે રહેવા વિનંતી કરી હોવા છતાં, તે ન માની. રથમાં તેણે ઘણી વાર ઉલટીઓ કરી, અને સુભદ્રા સતત તેની સેવામાં હતી. સુભદ્રાએ ગુપ્ત રીતે તેનું હૈયું મારું સમક્ષ ખોલ્યું હતું એમ કહીને કે નહિ જન્મેલા બાળકની સુરક્ષા માટે તે ચિંતિત હતી. પણ ચૂંટેલા કમળની જેમ કરમાયેલા, ઉત્તરાના મુખ સામે જોઈ, તેને ઠપકો આપવાનું જીગર કોઈનું નહોતું. અભિમન્યુ સાથે તેણે અત્યંત ઓછો સમય મળ્યો હતો અને તે તેના ગળાડૂબ પ્રેમમાં હતી. મારું અભિવાદન કરતા, તેણે સાવધાનીથી પોતાની આંખો નીચે રાખી. જ્યારે કોઈ અણધાર્યા અવાજથી ચકિત થઇ, તેણે પોતાની આંખો બેદરકારીથી ઉઠાવી ત્યારે, મેં જોયું કે તેની આંખો ગુપ્ત, લાંબા રૂદનથી સૂઝી ગઈ હતી. તે જાણતી કે તેને રડવું ન જોઈએ; તેના બાળક માટે તે હાનિકારક હતું.

પણ તે અન્ય શું કરી શકે જ્યારે એક એવો ભય તેની અંદરને અંદર સતત ફેલાતો ગયો કે તેની છાતીને એવું લાગ્યું કે તે હમણાં ફાટી પડશે? એવો ભય જે તે કહી ન શકી કારણકે સંભવતઃ તે દુર્દૈવને નિમંત્રણ આપેઃ જો તેનો પતિ યુદ્ધમાં જીવિત ન રહે તો શું?

કુંતી સૌથી છેલ્લાં આવ્યા. તેઓ હસ્તિનાપુરથી આવ્યા હતા અને સૌથી ઓછું અંતર તેમણે કાપ્યું હતું. પણ તેઓ એટલા થાકી ગયા હતા કે તેઓ જ્યારે રથમાંથી ઉતર્યા ત્યારે, તેઓ ભાગ્યે જ ઉભા રહી શક્યા. તેઓ આટલા બધા વૃદ્ધ થઇ ગયા હતા તે જોઇને મને આઘાત લાગ્યો. તેમના કેશ સંપૂર્ણ શ્વેત થઇ ગયા હતા, તેમનો ચહેરો લબડી પડ્યો હતો, અને લાઠીના સહારે, તેઓ હતોત્સાહી રીતે કમરેથી ઝૂકીને ચાલ્યા. થોડા સપ્તાહો પહેલાં મારાં સ્વપ્ન દ્રશ્યમાં, તેઓ ઘણા વધારે તંદુરસ્ત લાગતા હતા. કર્ણ સાથેની તેમની મુલાકાતમાં કંઇક બન્યું હતું જેણે તેમના આ હાલ કર્યા હતા. ફરી એકવાર તે શું હતું તે જાણવાની ઝંખના મને થઇ, અને શું તેની કર્ણ પર પણ આવી જ અસર થઇ હતી કે કેમ.

અમે થાકેલા હોવા છતાં પણ, જ્યારે પાંડવોએ અમને પૂછ્યું કે શું અમારે યુદ્ધભૂમિ જોવી

છે, ત્યારે અમે સૌ શીઘ્ર સહમત થયા. કુંતીએ પણ સ્વયંને સ્વસ્થ કર્યા અને કહ્યું કે પ્રત્યક્ષ યુદ્ધભૂમિના દર્શન અમને પાંડવોની સુરક્ષાની પ્રાર્થનાઓને વધારે અસરકારક રીતે ત્યાં વાળવા સહાય કરશે. મને આ કથનમાં વિશ્વાસ નહોતો, પણ મહાન સાહસ જે શરું થવાની તૈયારીમાં હતું તેની ભૂમિ જોવા હું ઉત્સુક હતી. અને યુદ્ધ તેમના સંપૂર્ણ ધ્યાન પર કબજો કરે તે પહેલાં મારાં પતિઓ સાથે હું વધારેમાં વધારે સમય વ્યતીત કરવા ઇચ્છતી.

ધીરે ધીરે અમે એક નાનકડી ટેકરી પર આરોહણ કર્યું. સુભદ્રાનો હાથ પકડવા અર્જુનને મુક્ત રાખી, યુધિષ્ઠિરે મારો હાથ પકડ્યો, ઈર્ષાની એક નાની લહેર મારી અંદર ઉત્પન્ન કરતા (હા, હજી પણ). પથરાળ માર્ગ પર પોતાનો માર્ગ કરતી ઉત્તરાને અભિમન્યુએ કોમળતાથી સહાય કરી. પ્રથમ પત્ની હિડિંબા દ્વારા અવતરિત ભીમનો પુત્ર, ઘટોત્કચ, કુંતીને ઉઠાવી ને તેમને ઉપર લઇ ગયો, તે મેં જોયું. તેની માતાના લોકો, જંગલી રાક્ષસો, વચ્ચે વનમાં રહીને મોટો થયો હોવા છતાં, તેનું વ્યક્તિત્વ મધુર અને આહલાદક હતું. જે રીતે તેણે ભીમ સામે જોયું, તેની ચળકતી આંખો સાથે, તે રીતે હું કહી શકી તે ભીમની ભક્તિ કરતો. તેના લલાટ પર કરેલો શુકનનો ચાંલ્લો લાલઘૂમ રીતે ચળક્યો. તેના જતા પહેલાં તેની માતાએ જ તે ચીતર્યો હશે.

તેને જોતા મને હિડિંબાની યાદ આવી. મારાં પતિઓની અન્ય પત્નીઓને સહન કરતા શીખ્યા પછી પણ, મને તે ક્યારેય નહોતી ગમી. તે એક કઠોર સ્ત્રી હતી જે તેના મનને બરાબર જાણતી અને તેને અનુસરતી, એ બાબતની પરવાહ કર્યા વિના કે લોકો શું કહેશે. સંભવતઃ તે બાબતની મને ઈર્ષા હતી. જ્યારે નિરાધાર પાંડવો લાક્ષાગૃહમાંથી ભાગી છૂટ્યા ત્યારે વનમાં તે ભીમને મળી હતી અને તેના સમૂહની વિરુદ્ધ જઈ તેણે તેની સાથે લગ્ન કર્યા. ત્યારબાદ શીઘ્ર, જ્યારે પાંડવો કામ્પિલ્ય ગયા, જ્યાં અર્જુન મારાં સ્વયંવરમાં ભાગ લેવા ઈચ્છતો, તેણે પોતાના લોકો સાથે રહેવાનું પસંદ કર્યું. ભીમે, પણ, મારી સાથે લગ્ન કર્યા હતા, તે અણધાર્યા સમાચારે, તેને હલાવી દીધી હશે, પણ તેણે તે સ્વીકારી લીધું. જો તેણે વિશ્વાસઘાત અનુભવ્યો હશે તો પણ, કોઈને તે ખબર ન પડી. તેણે પોતાના લોકોના કલ્યાણમાં, સત્તાશીલ તેમ છતાં ન્યાયી ઢબે તેમના પર રાજ કરતા, અને તેના પુત્રનું પાલન કરવામાં, પોતાનું જીવન સમર્પિત કર્યું. જ્યારે અમે અમારું રાજ્ય પરત મેળવ્યું અને અમારો મહેલ બાંધ્યો, ત્યારે ભીમે તેને ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં અમારી સાથે રહેવા આમંત્રિત કરી—પણ તેણે નમ્રતાથી તેનો અસ્વીકાર કર્યો. રાજસૂય ઉજવણીમાં, જ્યારે એક વખત હું તેને મળી હતી ત્યારે, તે વિનયી પણ ઉષ્માહિન હતી. એ હકીકતથી મને એટલો ક્રોધ આવ્યો કે, તે વનની ગરીબ પ્રજાતિની અને દેખીતી રીતે પતિ રહિત હતી તેમ છતાં, તે કેટલી સંપૂર્ણ લાગતી હતી, મારી પાસે જે હતું તેનાથી કેટલી અપ્રભાવિત.

યુદ્ધ પહેલાં, ભીમે જ્યારે હિડિંબાને સહાય માટે પૂછ્યું હતું ત્યારે, મેં વિચાર્યું કે તે બહાનાઓ કાઢશે અથવા તો થોડા તુચ્છ દળો મોકલશે. તેનો પૂર્ણ અધિકાર હતો. તેની સાથે સંપર્કમાં રહેવા ભીમે કોઈ ખાસ આયાસ નહોતો કર્યો, અર્જુનની જેમ નહિ, કે જે તેની અન્ય પત્નીઓની નિયમિત મુલાકાત કરતો. (જ્યારે બીજી બાજુ, ભીમે આટલા વર્ષોમાં ઘટોત્કચને માત્ર એક જ વાર જોયો હતો.) અને વળી, રાક્ષસો નગરોના નબળા મનુષ્યોનાં, જે રીતે તેઓ અમને ઓળખતા, ઝઘડાઓથી દૂર જ રહેતા. પણ તેના સૌથી પ્રિય સાથીદાર, તેના એક માત્ર પુત્રને, તેના પિતાની પડખે યુદ્ધ કરવા મોકલીને, હિડિંબાએ અમને સૌને આશ્ચર્યચકિત કર્યા. તે એ પ્રકારની નહોતી કે જ્યારે ઘટોત્કચે વિદાય લીધી હશે ત્યારે તેણે આંસુ સાર્યા હશે. જોકે, મેં કલ્પના કરી કે, ત્યારબાદ તે કટુતાથી રુદન કરશે. શું તેણે, તેના માતાના હૃદયના ઊંડાણમાં, તેની

ઉદારતાનો પસ્તાવો કર્યો? પ્રથમ વખત, મેં તેની પ્રશંસા કરી અને તેના બલિદાન માટે વિનમ્રતા અનુભવી.

અમારા જીવન એક ભિન્ન સમયમાં પ્રવેશ્યા. પુરુષો કરતા જરા પણ ઉતરતી નહિ—એવી અમે સ્ત્રીઓ—અમે ક્યારેય જેની કલ્પના પણ નહોતી કરી તેવા પડકારોનો સામનો કરવાની હતી. સુભદ્રા અને હિડિંબા માટે જે ક્ષુલ્લક રોષ મેં અનુભવ્યા અને કુંતી પ્રત્યે જે શત્રુતાનું મેં જતન કર્યું તે હવે યોગ્ય નહોતા. વ્યક્તિઓ તરીકે અમે શું હતા તે હવે પશ્ચાદભૂમિમાં ખસી રહ્યું હતું. જે વધારે મહત્વનું હતું તે એ હતું કે અમારાં પ્રિયજનો એકબીજાની પડખે યુદ્ધ કરવા સંકટમાં જઈ રહ્યાં હતા. હવે પછીથી, અમે સંગઠિત હોઈશું, અમારી અસ્વસ્થતામાં, ગર્વ અને ચિંતા વચ્ચે વિભાજીત થવામાં, તે સર્વેની સુરક્ષા માટેની અમારી પ્રાર્થનાઓમાં.

• • •

કુરુક્ષેત્રનું મારું પ્રથમ દર્શન ઝાંખું અને સંદિગ્ધ હતું, કારણકે જેવા અમે ટેકરી પર પહોંચ્યા કે સૂર્ય આથમી રહ્યો હતો. ખરી રીતે તો, પ્રથમ મેં જેને યુદ્ધભૂમિ માની તે તો ખરેખર સામંતપંચક સરોવર હતું, કે જેની બાજુમાં સ્ત્રીઓના તંબુઓ તાણવામાં આવ્યા હતા. સાંજના પ્રકાશમાં, જળ જાણે રક્ત જેવું લાગ્યું. મેં સ્વયંને કહ્યું કે તેનું કોઈ તાત્પર્ય નથી. સૂર્યાસ્ત સમયે કોઈ પણ સરોવર આવું લાગે. પણ અસ્વસ્થતાની લાગણી મને છોડશે નહિ.

મેં સૈન્યને જોયું તે પહેલાં, મારાં કાન પ્રાણીઓના કર્કશ અવાજોથી પ્રહારગ્રસ્ત હતા. જ્યારે પશુઓ આરામમાં હતા ત્યારે, અશ્વોના હણહણાટે અને હાથીઓના બરાડાએ અત્યારે પણ કોલાહલ સર્જયો. જ્યારે યુદ્ધની ગરમીમાં, તેમના આક્રંદો યુદ્ધ આક્રંદોથી, યુદ્ધ શંખનાદથી, અને અસ્ત્ર પ્રયોગથી મોટા થશે, ત્યારે તે ઘોંઘાટ કેટલો ભયાનક હશે!

ક્ષેત્રના પશ્ચિમ ભાગ પર પાંડવ દળોએ કબજો કર્યો. તેઓ પૂર્વ દિશાનો સામનો કરશે—સારું શુકન, યુધિષ્ઠિરે કહ્યું. (પણ તેમની આંખોમાં સૂર્ય સાથે યુદ્ધારંભ કરવો તે શું સૈનિકો માટે મુશ્કેલ નહિ હોય?) મેં જ્યારે સમૂહ તરફ નીચે નજર કરી ત્યારે, તેની વિશાળતાથી મને આંચકો લાગ્યો. મને સંખ્યાની ખબર હતી પણ, એક અત્યંત જુદી રીતે દર્શને તેમને વાસ્તવિક બનાવ્યા. મારી આંખો જેટલે સુધી જઈ શકે તેટલે સુધી તંબુઓ ફેલાયેલા હતા, અને તેમની આસપાસ ફરતી, છેલ્લી ઘડીની તૈયારીઓમાં વ્યસ્ત, નાની ટચુકડી આકૃતિઓ, એટલી બધી હતી કે તેમને ગણી શકાય એમ નહોતું. મને વિશ્વાસ નહોતો થતો કે અમને સહાય કરવા આટલા બધા પુરુષો એકસાથે એકત્ર થયા હતા!

તેમ છતાં, ગર્વિષ્ઠ થવાનું મને પોસાય એમ નહોતું. હું જાણતી કે અમારાં તંબુઓને પેલે પાર, ઉજ્જડ પ્રદેશને છુપાવતી ધુમ્મસને પેલે પાર, કૌરવ સૈન્ય વાટ જોતું હતું. તે અત્યંત વિશાળ હતું—અમારી સાતની સરખામણીએ અગિયાર અક્ષૌહિણી—અને અમારા સમયના સૌથી અનુભવી યોદ્ધા, ભીષ્મના નેતૃત્વ અને તેમના ઉત્તરાધિકારી એવા દ્રોણના નેતૃત્વ સાથે. યુદ્ધમાં તેમના પરાક્રમે નહિ પણ તેમના પ્રત્યેના મારાં પતિઓના વહાલે તેમને જોખમકારક બનાવ્યા. તે વહાલ પાંડવોના અસ્ત્રોની દિશા બદલી નાખશે, જે પિતામહ તેમના બાળપણમાં ઢાલ બન્યા, જેમના વિના તેમણે આ શસ્ત્રો ચલાવવાનું શીખ્યું જ ન હોત તે ગુરુ, તરફ પ્રહારો કરતા, આ પ્રેમ તેમના હાથોને ધ્રુજાવશે.

ભીષ્મ અને દ્રોણની કલ્પના કરવાનો પ્રયત્ન કરતા, એવું વિચારતા કે તેમણે વિષાદ સાથે કે

સમર્પિત કર્તવ્યનિષ્ઠાની સૂઝ સાથે સવારની પ્રતીક્ષા કરી, મેં મારી આંખો ઝીણી કરી અને ઝાકળના પડદા તરફ એકીટસે જોયું. પણ જ્યારે મેં વિચાર્યું ત્યારે, મારાં મનના પ્રપંચી પ્રવાહોએ તેમની દિશા બદલી. મેં સ્વયંને અન્ય એક ચહેરાની કલ્પના કરતી જોઈ, એવો ચહેરો જેને મેં સૌથી ભયજનક ગણ્યો. મારાં મનમાં તે અન્ય સમૂહ કરતા તદ્દન ભિન્ન તરી આવ્યો, પાંડવોના તંબુ તરફ એકીટસે જોઈ રહેલો, જ્યાં તે જાણતો કે હું હોઈશ. પણ તેનો ચહેરો કેવો ભાવ ધારણ કરશે તે વિષે હું નિર્ણય ન કરી શકી.

છેતરામણી રીતે શાંત લાગતી, સૈન્યની છાવણીઓ અગ્નિના નાના નાના બિંદુઓથી છવાયેલી હતી. રસોઈયાઓ ભોજન તૈયાર કરી રહ્યાં હતા. અમારા સૈન્યના સેનાપતિ તરીકે વરાયેલો, મારો ભાઈ ત્યાં જ ક્યાંક નીચે હતો, પ્રોત્સાહનના શબ્દો બોલતો, તે લોકો વચ્ચે લટાર મારી રહ્યો હતો. મારાં પુત્રો તેની સાથે ચાલ્યા. મને કોડ જાગ્યા તેમને જોવાના, જો તેઓ અનુમતિ આપે તો તેમને ઝાલવાના, તેમની યુવાની વિષે વધુ જાણવાના—તેમને શેમાં રસ છે, તેમના ફુરસદના સમયમાં તેમણે શું કર્યું, તેઓ વિવાહ વિષે વિચારી રહ્યાં હતા કે કેમ, આ બધું જ જાણવાની મને હોંશ થઇ. છેલ્લાં બાર વર્ષોમાં, અમે એકબીજા સાથે માત્ર કેટલીકવાર જ વાત કરી હતી, અને ક્યારેય લંબાણપૂર્વક નહિ. મેં ઈચ્છ્યું કે કાશ આ છેલ્લી સાંજ તેમણે મારી સાથે વ્યતીત કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો, પણ પછી મેં આ વિચારને હડસેલી દીધો. અમારાં વનવાસના તમામ વર્ષો દરમિયાન, ધ્રિ જ હતો જે તેમના માટે હંમેશાં ઉપસ્થિત હતો, તેઓ જ્યારે એકલતા કે ઉદાસી અનુભવે ત્યારે તેમને સધિયારો આપતો, અથવા તેમની જીતની ઉજવણીઓ કરતો. મારાં કે મારાં પતિઓ કરતા તે તેમનો વાલી વધારે હતો. આ સંકટના સમયે તેઓ તેની સાથે હોય તે યોગ્ય જ હતું. અને તે ખરેખર મુશ્કેલ હતું; તેણે મારી સમક્ષ સ્વીકાર કર્યો હતો કે આટલા બધા જીવનની જવાબદારીનો ભાર તેના પર હતો. તે ઉપરાંત, જોકે તેણે તે કહ્યું નહોતું, પણ તેમ છતાં, નિશ્ચિત રીતે તેને એવી ચિંતા હતી કે જે નિયતિ માટે તેનો જન્મ થયો છે તેને તે કેવી રીતે નિભાવશે, કારણકે દ્રોણ હેઠળ તેણે કરેલા અભ્યાસથી એ બાબત સ્પષ્ટ થઇ ગઈ હતી કે એક યોદ્ધા તરીકે તે દ્રોણની બરાબરી ક્યારેય નહિ કરી શકે.

જેવી હું પડખે ફરી કે, મને લાગ્યું કે મેં, ક્ષણની લહેરખી પર જ અવતરિત થયેલા, એક વાંસળીના અશક્ત, ગમગીન સૂરો સાંભળ્યા. શું તે કૃષ્ણના હોઈ શકે? હું જાણતી કે તેઓ નીચે જ તબેલાઓમાં છે, આવતીકાલે તેઓ જે અશ્વો હાંકવાના છે તેનું પરિક્ષણ કરતા. મારાં પતિઓ અને તેમના પિતરાઈઓ વચ્ચે મધ્યસ્થી કરીને, છેક છેલ્લી ક્ષણ સુધી તેમણે યુદ્ધ અટકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. દુર્યોધનને એ કહેવા કે જો તે મારાં પતિઓને રહેવા માત્ર પાંચ ગામ પણ આપે તો તેઓ સંતુષ્ટ રહેશે, તેમણે હસ્તિનાપુર યાત્રા કરી તેમની પોતાની સુરક્ષા પણ જોખમમાં મૂકી હતી. એમ કહીને કે તે મારાં પતિઓને સોયના નાકામાં સમાય એટલી ભૂમિ પણ નહિ આપે, દુર્યોધને જ્યારે તેમનો ઉપહાસ કર્યો ત્યારે અન્ય કોઈ પણ ક્રોધિત થયું હોત. પણ બેપરવાહી દાખવી અને સ્મિત કરી ને તેણે તેમને બંદી બનાવવા જે સૈનિકો મોકલ્યા હતા તેમાંથી કૃષ્ણ આબાદ છટકી ગયા. અને હવે, અમારો યુગ જેનો સાક્ષી રહેશે તેવા સંભવતઃ સૌથી વિધ્વંસક યુદ્ધની સમી સાંજે, તેઓ તેમની વાંસળી વગાડી રહ્યાં હતા! આટલી સ્વસ્થતા, આટલી હિંમત તેમને કઈ બાબતે આપી?

આ યુદ્ધમાં બંને પક્ષ જે નિયમોનું પાલન કરશે તે અર્જુન સુભદ્રાને સમજાવી રહ્યો હતો, એવા નિયમો જે પ્રત્યેક પક્ષના વરિષ્ઠ યોદ્ધાઓ દ્વારા નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા. આ એક

સભ્ય યુદ્ધ થવાનું હતું, ભવ્ય અને કીર્તિદાયક, અને સૌથી મહત્વનું તો, ધર્માનુરક્ત. જ્યારે સૈન્યના સેનાપતિઓ રણશિંગું ફૂંકે ત્યારે, સૂર્યોદય બાદ જ યુદ્ધ શરુ થશે, અને સૂર્યાસ્ત સમયે તે જ રીતે સમાપ્ત થશે. રાત્રિનો સમય વિરામનો હતો જ્યારે યોદ્ધાઓ એકબીજાની છાવણીઓની હાનિહીન મુલાકાત લઇ શકે. પ્રત્યેક સૈન્યના પાછળના ભાગે પત્નીઓ અને માતાઓ ભિન્ન છાવણીઓમાં વા, કરશે. યુદ્ધ જે કોઈ પણ જીતે, પણ સ્ત્રીઓને કોઈ નુકસાન નહિ થાય. યુદ્ધ સમોવડિયાઓ જોડે થશે—પાયદળના સૈનિકો પાયદળના સૈનિકો સાથે, અશ્વદળો અશ્વદળો સાથે, અને મુખ્ય યોદ્ધાઓ માત્ર તેમની જ સાથે જેમની પાસે સરખા અસ્ત્રો હતા. સેવકો, સારથિઓ, રણશિંગું વગાડનાર સંગીતકારો, અને પ્રાણીઓને હેતુપૂર્વક હાનિ નહિ થાય. જે શસ્ત્રવિહીન હોય તેના પર પ્રહાર નહિ કરવો, અને સૌથી ઉપર, જેણે પોતાના હથિયાર હેઠા મૂકી દીધા હોય તેને મારવો નહિ.

ધ્યાનથી સાંભળતા, જેમ અર્જુન બોલ્યો તેમ સુભદ્રાએ શીશ ધૂણાવ્યું. તેનો ચહેરો પ્રશંસા સાથે પ્રદીપ્ત હતો. તેણે જ્યારે તેની સામે જોયું ત્યારે, અર્જુનની આંખો નરમ પડી, અને તે તેની પાસે ગયો અને તેના કેશની લટ તેના કર્ણની પાછળ મૂકી. આ કેવું કે તે મારી સાથે આટલી કોમળતાથી ક્યારેય નથી વર્ત્યો?

અવશ્ય, મને જવાબ ખબર હતીઃ મેં સુભદ્રાની જેમ ક્યારેય વર્તન નથી કર્યું, જોકે ક્યારેક મને થતું કે કાશ હું તેની જેમ વર્તી શકું. પણ હું મારાં પતિઓ સાથે ઘણો લાંબો સમય રહી હતી. મેં તેમને અત્યંત નજીકથી જાણ્યા હતા. હું અત્યંત ટીકાત્મક હતી. પ્રત્યેક નબળાઈ પરથી પડદો હટાવતી, મારી આંખોએ તેમની ગહન જગ્યાઓમાં પોલાણ કર્યું હતું.

અત્યારે પણ, મારી અંદર રહેલી સંશયી વિચારી રહી કે, યુદ્ધની ઉત્તેજનામાં લોકો આ કાયદાઓનું પાલન કેવી રીતે કરી શકશે?

આ ઉદ્યમની કુલીનતા વિષે બોલતા અર્જુનનો ચહેરો પ્રદીપ્ત બન્યો, આ ઉદ્યમ એટલે કે આ યુદ્ધ જે અગાઉના તમામ યુદ્ધોની સરખામણીએ એવું યુદ્ધ બની રહેશે, જેનાથી આપણા યુગના નાયકો ઓળખાશે અને યાદ કરાશે. મેં તેના મુખથી તેના ભાઈઓના મુખ તરફ જોયું. તેમણે પણ તેવો જ ઝળહળતો ઉત્સાહ પ્રતિબિમ્બિત કર્યો. ઘણા વખત સુધી ખચકાટમાં રહેલા, યુધિષ્ઠિર, પણ સજ્જ હતા. સૌથી ઉત્સુક ચહેરાઓ ઘટોત્કચ અને અભિમન્યુના હતા, એટલા નિશ્ચિત કે તેઓ એક એવા સાહસમાં પ્રવેશી રહ્યાં હતા જે તેમના નામને ભાવિ પેઢીના હૈયાઓમાં અંકિત કરશે. તેઓ કેટલા શત્રુઓનો વિનાશ કરશે તેના બણગાઓ એકબીજા સમક્ષ ફૂંકતા જ્યારે મેં તેમને સાંભળ્યા ત્યારે હું મારું સ્મિત ખાળી ન શકી. તેમનો કેટલોક ઉત્સાહ મારામાં પણ ઉતરી આવ્યો. મેં મારું મુખ આકાશ સમક્ષ ઉર્ધ્વ કર્યું અને પ્રાર્થના કરી કે તેમણે જેની કલ્પના કરી તેના કરતા પણ વધારે કીર્તિ તેમને સિદ્ધ થાય. હજી તો મેં પ્રાર્થના સમાપ્ત કરી કે એક તારો રાત્રિના પોતથી અલગ થયો અને ખર્યો આ શુકન સાથે મારું હૈયું ખીલી ઉઠ્યું. દેવોએ મને ઉત્તર આપ્યો હતો!

મારે એ યાદ રાખવા જેવું હતું કે દેવો કેવા કપટી હતા. એક હાથે તેઓ તમે જે ઈચ્છો તે આપશે, પણ બીજા હાથે, એ લઇ લેતા, જે ઘણું વધારે મૂલ્યવાન હોય. હા, આ બંને યુવાન પુરુષોને કીર્તિ વરશે, અને તેમના પિતાઓ કરતા તેમના પરાક્રમો વિષે કવિઓ વધારે ગાન કરશે. પણ જ્યારે તેઓ એવું કરશે ત્યારે, શ્રોતાજનો તેમના અશ્રુઓ ખાળવા મોઢું ફેરવી લેશે.

• • •

મારાં પતિઓ યુદ્ધકળાની ચર્ચા કરી રહ્યાં હતા. આવતીકાલે સવારે ધ્રિએ સૈનિકોની સમુદ્ર વ્યૂહરચના કરવી જોઈએ કે મગર વ્યૂહરચના? કયા રાજાઓને સૈન્યના અગ્રભાગે ગોઠવવા? પાછળનો ભાગ કોણે રક્ષિત કરવો? પ્રથમ હુમલાનું નેતૃત્વ કરવા અભિમન્યુએ આજીજી કરી, પણ તેના વડીલોને લાગ્યું કે તેની પાસે હજી પૂરતો અનુભવ નથી. તર્ક કરતા તેમને ઉત્તરા સાંભળી રહી, આશ્ચર્ય અને ભયથી ભરેલી, તેની અશાંત, ચળકતી આંખો, એક ચહેરાથી બીજા ચહેરા તરફ ફરતી, તેના હાથ તેના ઉપસી આવેલા પેટને પકડી લેતા. શું હું ક્યારેય આટલી યુવાન હતી? જેમ જેમ હું ટેકરીની ધાર પર ફંટાઈ તેમ મેં આ વિચાર્યું, તે ધાર પર જ્યાં વૃક્ષોની નાની ઝાડી હતી.

અને અચાનક તેઓ મારી સામે હતા, વ્યાસ જેમણે તે તમામ ભાખ્યું હતું જે અમને અહીં સુધી દોરી લાવ્યું હતું. અંધારામાં, તેમની આંખો ચમકી, અને તેમની છાતી ફરતે રહેલી જનોઈ એ રીતે ચમકી જાણે કે હિમમાંથી કંડારાઈ હોય. વડના ઉપવનમાં જ્યારે હું તેમને મળી હતી તેના કરતા તેઓ જરા પણ વૃદ્ધ ન જણાયા.

મને લાગ્યું કે મારી છાતીને ટાઢે ગ્રસી લીધી. તેઓ શા માટે આવ્યા હતા? જ્યારે અમે આ મોટું પરાક્રમ શરું કરવાની તૈયારીમાં જ હતા ત્યારે અન્ય એક ખિન્ન આગાહી સાંભળવાનું મારું ગજુ નહોતું. પણ મારી ચિંતાને મેં ઔપચારિક શબ્દોથી છુપાવી દીધી. “આદરણીય ઋષિ, તમને અહીં જોઇને—જોકે અનપેક્ષિત—આનંદ થાય છે. તમને સારી અવસ્થામાં જોઈ હું પ્રસન્ન છું.”

“દયનીય છે કે વર્ષો દ્રુપદની પુત્રી પર એટલા ઉદાર નથી રહ્યાં,” તેમની દાઢીના જંગલમાંથી કૃત્રિમ હાસ્ય કરતા, તેમણે ઉત્તર આપ્યો, જાણે કે તેમને ખબર હતી કે તેમની ઉપસ્થિતિએ મને કેટલી અસ્વસ્થ બનાવી. “સંભવતઃ, મચ્છરની ભૂકીને બદલે, મારે તને ઉંમરને નાથી લેતા લેપ આપવા જોઈતા હતા!”

તમારા માટે મશ્કરી કરવી સરળ છે, મેં ક્રોધમાં વિચાર્યું. તમારા પ્રિયજનો તલવારની ધારે લટકતા હોત તો તમે ભિન્ન રીતે વર્તન કરતા હોત.

“શું હું ખરેખર એમ કરતો હોત?” મને ચોંકાવી, તેમણે કહ્યું. “મને કહેવા દે કે આના પહેલાં હું ક્યાં હતોઃ હું, કોઈક પીડામાં રહેલા એવા, મારાં સૌથી જ્યેષ્ઠ પુત્રની મુલાકાતે હતો. મને લાગે છે કે તું તેને જાણે છે—તેનું નામ ધ્રુતરાષ્ટ્ર છે.”

“નેત્રહીન નરેશ? તે તમારા પુત્ર છે?” મને સમજાયું કે હું ડચકા ખાતી બોલી રહી. “પણ મેં વિચાર્યું કે તેઓ ભીષ્મના ભાઈના પુત્ર હતા—”

“તે એક બહુ લાંબી કથા છે,” વ્યાસે કહ્યું, “અને તેના કેટલાંક અંશો મારાં અહમને સહેજ પણ પોષે એવા નથી. આ દિવસોમાં હું તને એ કહીશ ક્યારેક. અત્યાર પૂરતું, મને માત્ર મારાં બીજા પુત્રના નામનો ઉલ્લેખ કરવા દે. તે છે—હતો—પાંડુ.”

દિગ્મૂઢ થઇ હું તેમને તાકી રહી, લજ્જિત કે તેમના વિષે અભિપ્રાય બાંધવા હું કેટલી શીઘ્ર હતી. મોતના આ યુદ્ધમાં તેમના પૌત્રો એકબીજા સામે ઉભા હતા. યુદ્ધમાં કોઈ પણ પક્ષ જીતે, વ્યાસને ઘણું બધું ગુમાવવાનું હતું.

“તમે આટલા સ્વસ્થ કેવી રીતે રહી શકો છો?” મેં ધીરેથી પૂછ્યું.

વ્યાસે સ્મિત કર્યું. “બ્રહ્માંડના પ્રવાહમાં તું આજે જે જીવન જીવી રહી છે એક પરપોટો છે, અન્ય ભવોના કર્મથી આકાર પામેલો. આ જન્મમાં જે તારો પતિ છે તે સંભવતઃ ગયા જન્મમાં તારો શત્રુ હોઈ શકે, અને જેને તું ધિક્કારે છે તે સંભવતઃ તારો પ્રિયતમ હોઈ શકે. તો પછી, શા

માટે તે કોઈના માટે પણ રુદન કરવું?"

તેમણે મને જે વિચારો કહ્યા તે મારાં માટે અજાણ્યા નહોતા. અમારાં વનવાસ દરમિયાન જે ઋષિઓએ અમારી મુલાકાત લીધી તેમણે પણ આવું જ કહ્યું હતું મને મારાં દૈવ પ્રત્યે શરણાગત કરાવવાના તેમના પ્રયત્નોમાં. મને તેમના પર અવિશ્વાસ નહોતો, પણ હું માનતી નહોતી. મારી આસપાસના આ વિશ્વે તેની સુંદરતા અને ભય સાથે મને મજબૂત રીતે તેની પકડમાં રાખી. મારે તેમાં મારું યોગ્ય સ્થાન જોઈતું હતું. સંભવતઃ અન્ય જન્મો હશે. પણ વેર વાળવાનો સંતોષ મને આ જન્મમાં જોઈતો હતો.

"જે રીતે નિર્ધારિલું છે તે જ રીતે યુદ્ધ પોતાનો માર્ગ કરી લેશે—એ માર્ગ જે મેં પહેલેથી જ મારાં ગ્રંથમાં નક્કી કર્યો છે," વ્યાસે ચાલુ રાખ્યું. "જો હું નાટક જોઈ રહ્યો હોઉં તો મારે શા માટે તેના માટે વિશેષ સંતાપ કરવો?" મારાં મુખ પરના જીદ્દી ભાવ જોઈ તેઓ થોભ્યા. "પણ હું અહીં તત્વજ્ઞાનનો આડંબર કરવા નથી આવ્યો. મારે તને એક ભેટ આપવી છે—એ જ જે મેં નેત્રહીન નરેશને આપીઃ એક વિશેષ દ્રષ્ટિ જેથી કરીને તું દૂરથી યુદ્ધના મહત્વના ભાગો જોઈ શકે."

તેમણે જે આપવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો તેની વ્યાપકતાને સમજવાના પ્રયત્નમાં, મેં ઊંડો શ્વાસ લીધો. હું, એક સ્ત્રી, તે જોશે જે કોઈ સ્ત્રીએ—અને મોટાભાગના પુરુષોએ—ક્યારેય નહિ જોયું હોય!

"શું ધ્રુતરાષ્ટ્રે સ્વીકાર કર્યો?"

"પોતાના પુત્રોના કર્મોના ફળને લણતા જોવાની બહાદુરી તેનામાં નહોતી—એવા કર્મો કે જેને તેણે તેના ભ્રષ્ટ પ્રેમથી ઉત્તેજિત કર્યા. તેના બદલે, તેણે કહ્યું કે હું તે ભેટ તેના સારથિ અને વિશ્વાસુ મિત્ર, સંજયને આપું. જે બને તે સંજય તેને કહેશે. તેના અંતે, તેને કદાચ ખેદ પણ થાય, કારણકે સંજય એવો નથી જે તેના શબ્દો નરમાશથી બોલે! પણ તું—શું તું આપણા સમયનું સૌથી ભવ્ય દ્રશ્ય જોવા જેટલી નિર્ભય છે? કુરુક્ષેત્રમાં ખરેખર શું બન્યું તે અન્યોને કહેવા જેટલી અડગ છે તું? કારણકે અંતે માત્ર સાક્ષી—અને નહિ કે અભિનેતાઓ—સત્ય જાણે છે."

હું ખચકાઈ. અચાનક હું ભયભીત હતી. પ્રથમ વખત, મારો ઉત્સાહ ઓસરી ગયો અને હું યુદ્ધના અન્ય ચહેરાથી જ્ઞાત હતીઃ હિંસા અને પીડા. નિરીક્ષણ કરતા, આ અનુભવોમાંથી પસાર થઇ રહેલા પુરુષો કરતા મને જરા પણ ઓછી પીડા નહિ થાય. અને શું હું ધ્રુતરાષ્ટ્ર કરતા જરા પણ ઓછી ગ્લાનિ અનુભવીશ? શું હું, મારી પોતાની રીતે, તેમની જેમ જ આ યુદ્ધ માટે જવાબદાર નહોતી? સંભવતઃ દૂત મને સમાચાર આપે તેની પ્રતીક્ષા કરવું ઉત્તમ હતું, એક વાક્યમાં બંધ સમગ્ર ભવ સમી કરુણાંતિકા.

મેં એક ઊંડો શ્વાસ લીધો. જ્યાં સુધી શબ્દો બહાર ન આવ્યા ત્યાં સુધી, મને નહોતી ખબર કે હું શું કહીશ. "હું તમારી ભેટ સ્વીકારું છું. હું આ યુદ્ધ જોઇશ અને તેનુ વર્ણન કરવા જીવીશ. આ જ યોગ્ય છે, કારણકે તેને યોજવામાં મેં સહાય કરી છે."

"સ્વયંને આટલું બધું શ્રેય ન આપ, પૌત્રવધૂ!" વ્યાસનું સ્મિત હંમેશની જેમ વક્રોક્તિથી ભરેલું હતું. માત્ર પાછળથી, તેના વિષે વિચારતા, હું તેની અંદર રહેલી કરુણાને સમજવાની હતી. "આ યુદ્ધના બીજ તું જન્મી તે પહેલાંથી જ વવાયા હતા, જોકે સંભવતઃ તેં તેને થોડો ધક્કો માર્યો. પણ તેં જે પસંદગી કરી છે તેનાથી હું પ્રસન્ન છું." તેમણે તેમનો હાથ લંબાવ્યો મારાં લલાટનાં તે સ્થાનને સ્પર્શ કરવા, જ્યાં ત્રીજું નેત્ર હોવાનું મનાય છે. મેં સ્વયંને મજબૂત કરી—

શેના માટે, મને ખબર નહોતી. સંભવતઃ સ્વર્ગીય સંગીતનો સ્ફોટ, એક વિદ્યુત ચમકારો. પણ આ સ્પર્શ નિરાશાજનક રીતે સામાન્ય હતો, એક પક્ષીની પાંખ કરતા સહેજ પણ ઓછો નાટકીય નહિ. મેં આસપાસ જોયું. સઘળું પહેલાં જેવું જ હતું. સંધ્યા વેળાએ, હું મારાં પતિઓને પણ ન જોઈ શકી.

શું વ્યાસ મારાં ભોગે મજાક કરી રહ્યાં હતા?

“સંશયી, નહિ? ચિંતા ન કર. આવતીકાલથી શરું થઇ, અઢાર દિવસો માટે—કારણકે એટલો લાંબો આ ભીષણ નરસંહાર ચાલશે—તું આ યુદ્ધની પ્રત્યેક મહત્વની ક્ષણ જોઇશ.”

તેમણે ઓછાયામાં પીછેહઠ કરી. અંધકારે સઘળું ગળી લીધું સિવાય તેમની દાઢીની સ્પષ્ટ શુભ્રતા.

“થોભો!” મેં આક્રંદ કર્યો. “તમે કહો છો કે તમે યુદ્ધની કથા પહેલેથી જ લખી છે. તો પછી મને કહો, કોણ વિજયી થશે?”

“શું નાટ્યકારને તેના નાટકની ચરમસીમા વિષે પૂછવું તે યોગ્ય છે? પણ આ દાખલામાં તો, હું તો નાટ્યકાર પણ નથી—માત્ર ઇતિહાસકાર. નિયત સમય પહેલાં અંત છતો કરવો તે મારાં માટે ધૃષ્ટ હશે, ઓ પૌત્રવધૂ, મેં તને પ્રથમ વાર જોઈ ત્યારથી લઈને અત્યાર સુધી તે જરા પણ ધીરજ શીખી નથી!”

તે સાથે, તેઓ વિદાય લઇ ચૂક્યા હતા.

“પાંચાલી, તમે ક્યાં છો?” મેં યુધિષ્ઠિરને સાદ દેતા સાંભળ્યા. “આપણે આપણા રાત્રિ ભોજન માટે નીચે જવું જ પડશે. આપણે આવતીકાલ માટે આપણને સજ્જ કરવાના છે.”

મારો હાથ લેવા મેં તેમને અનુમતિ આપી અને તેમની વિનમ્રતાઓનો શૂન્ય મને પ્રતિસાદ આપ્યો. ધૂંધળી મશાલના સહારે અમે છાવણી સુધી અમારો માર્ગ કર્યો. સેવકોએ તાડપત્રીના છાપરા સાથે એક કાચું માળખું ઉભું કર્યું હતું જે યુદ્ધ સમાપ્ત થાય ત્યાં સુધી અમ સ્ત્રીઓનું ઘર રહેશે. રેશમી પડદાઓ અને ચંદનની ધૂપસળીથી તેમણે તેને આરામદાયક બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને વળી એક સંગીતકારને પણ લઈ આવ્યા હતા જે તેનો એકતારી તંબુરો વગાડતો અને હળવેથી ગાતો. તેમ છતાં, તોફાન પહેલાં હોય તેવી, હવામાં એક અશાંતિ હતી, અને ભૂમિના આવરણો નીચે ધરતી ખડકો સાથે કઠોર હતી જેથી કુંતી જેવા બેઠા કે તેમણે તિરસ્કારનો ભાવ વ્યક્ત કર્યો. જ્યાં સુધી મારી વાત છે ત્યાં સુધી, મને કોઈ દરકાર નહોતી. એકવખત મેં મારો મહેલ ગુમાવ્યો પછી, બધી જ જગ્યાઓ—તે પછી મહેલો હોય કે ઘોલકાઓ—મારાં માટે સરખા જ બની રહ્યાં.

અમે ભોજન કરવા નીચે બેઠા કે, ધ્રિ અને શિખંડી પાછળ મારાં પુત્રો આવ્યા. તેમણે કોમળતાથી નહિ તો, વિનમ્રતાથી મારું અભિવાદન કર્યું, અને મને જાણ હતી કે મારે તેનાથી સંતુષ્ટ રહેવું જોઈએ. એટલું બધું હતું કે જે મારે તેમને કહેવાનું હતું, પણ હવે મને તેમાંનું કશું જ યાદ નહોતું રહ્યું. ધ્રિ પરેશાન જણાયો. ઘણા લાંબા સમયથી મેં જેને નહોતો જોયો, તે શિખંડીએ તેના કેશને લાંબા કર્યા હતા. તેનાથી તેના ચહેરાને થોડી સંદિગ્ધતા મળી—એક ચોક્કસ ખૂણેથી નર, અન્ય બાજુએથી માદા. મારાં પુત્રો બખ્તરમાં સજ્જ હતા, જોકે નિશ્ચિત રૂપે તેની અત્યારે કોઈ જરૂર નહોતી. પણ તેમના માટે તે આ નવી, ઉત્તેજક રમતનો એક ભાગ હતું. તેમની ધાતુની ત્વચા પર જ્યારે અગ્નિનો પ્રકાશ ફેંકાયો ત્યારે મેં મોહકતાથી જોયું. જ્યારે તેમણે મારાં ચરણ સ્પર્શ કર્યા ત્યારે મેં શું કહ્યું તે મને સહેજ પણ યાદ નથી, અને વિચિત્ર રીતે, મને જોકે ખબર

હતી કે બધી માતાઓની જેમ મારે પણ ચિંતાતુર હોવું જોઈએ, તેમ છતાં, મેં કોઈ ભય ન અનુભવ્યો.

વ્યાસની ભેટ મને અસર કરી રહી હતી. એવું લાગતું હતું કે જાણે હું કોઈ નદીમાં પડી ગઈ હતી, જાણે કે મને જળના એક ધોધ પાસે લઇ જવામાં આવી હતી, એવા લોકોથી દૂર, જેમને અત્યાર સુધી, મેં મારાં સૌથી પ્રિય સંબંધીઓ માન્યા હતા. દૂર મેં જળના ધસવાનો અવાજ સાંભળ્યો, કે પછી તે ગભરાટમાં આક્રંદ કરી રહેલા અવાજો હતા? શીઘ્ર પ્રવાહ ગતિ પકડશે, મને કિનારે ખેંચીને. મેં મારી આસપાસના ચહેરાઓ તરફ જોયું. તેઓ કઠોર અને શ્યામ હતા, પથ્થરમાં જડાયેલા. કોઈએ મારાં ગભરાટની નોંધ ન લીધી. પ્રત્યેક પુરુષ તેના પોતાના આંતરિક વિશ્વમાં બંધ હતો જ્યાં તેણે પોતાની જાતને આ ભવ્ય નાટકના નાયક હોવાની કલ્પના કરી.

અમારા સૌની છેલ્લે પ્રવેશ કરતા, માત્ર કૃષ્ણે, મારી તરફ પ્રશ્નાર્થ દ્રષ્ટિ કરી. સાંજના અંતે, જ્યારે તેમણે વિદાય લીધી ત્યારે, તેમણે મારાં કાનમાં તેમનું અન્ય એક ગૂઢ કથન ગણગણ્યું, ત્યજી દેવાયેલા વસ્ત્રો જેવા આ શરીર વિષે કશુંક, શોક કરવાનું કોઈ કારણ નથી તેના વિષે.

• • •

તે રાત્રે એક તબક્કે, મેં સ્વયંને આકાશમાં નીચે ઝળુંબી રહેલા રાતાચોળ ચંદ્રને તાકતા, તંબુની બહાર જોઈ. મને આકાશી દંતકથાઓ વિષે પૂરતી માહિતી નહોતી કે હું કહી શકું કે આ શુકન હતું કે અપશુકન. એક સમયે જ્યાં સરસ્વતી નદી વહેતી હતી તે ઉજ્જડ પ્રદેશમાં, મેં એક અણધારી ગતિ જોઈ. પહેલીવાર તો મને કોઈ જંગલી પશુ હોવાનું સમજાયું, પણ તે તો જંગલી થોરને વીણી રહેલી, એક સ્ત્રી હતી, એવા કાંટાઓ જે સામાન્ય જનો આરોગે છે જ્યારે ભોજનની અછત હોય ત્યારે. સાવધાનીથી મને જોતા, તે અટકી અને સ્થિર ઉભી રહી. પાછળથી આવતા ચંદ્રના પ્રકાશથી પ્રકાશિત, તે હાડપિંજર જેવી હતી, થીગડા મારેલી અને ગૂંચવાયેલી તેની સાડી. છાવણીની સમર્થક, મેં અનુમાન કર્યું, સંભવતઃ અમારાં પાયદળના કોઈ સૈનિકની પત્ની. મેં તેને બોલાવી, એવું વિચારીને કે હું તેને સિક્કો આપીશ.

સ્ત્રી થોડા ડગલાં આગળ આવી, વધારે સ્પષ્ટ રીતે જોવા તેની આંખો ઝીણી કરતી. ને પછી, અચાનક, તે પાછી વાળી અને ભાગી ગઈ, એવી મુદ્રામાં તેના હાથ ઉછાળતી જેને મેં આઘાત સાથે પિછાણી. તે દુષ્ટ દ્રષ્ટિ વિરુદ્ધની મુદ્રા હતી!

હું થીજી ગઈ. મને ખબર હતી કે તેણે મને ઓળખી—કોઈ પણ મારાં ઓળ્યા વિનાના, ચાસ પડી ગયેલા કેશને અવગણી ન શકે. તો શું, પછી, આ રીતે લોકો મને જોતા? આટલો વખત મેં સ્વયંને પીડિત તરીકે જોઈ હતી. મેં એવું માન્યું હતું કે દુર્યોધનના હાથે થયેલા મારાં અપમાનને લીધે આ દેશના લોકો—વિશેષ રીતે સ્ત્રીઓ—મારી સાથે સહાનુભૂતિ દાખવતી. કે તેઓ વનવાસમાં મારાં પતિઓ સાથે અગવડો ભોગવવાની મારી પસંદગી માટે મારી પ્રશસ્તિ કરતા. જ્યારે મેં યુદ્ધભૂમિ પર વિશાળ પાંડવ સૈન્ય તરફ નીચે નજર કરી હતી ત્યારે, મેં એવું સમજ્યું હતું કે તે સૈનિકોએ મારાં પતિઓ સાથે જોડાવાનું પસંદ એટલે કર્યું હતું કે તેઓ અમારાં ઉદ્દેશનું સમર્થન કરતા હતા. હવે મને સમજાયું કે તેમાંના ઘણા બધા માટે, તે માત્ર એક ચાકરી હતી, ગરીબી અને ભૂખમરાનો વિકલ્પ. અથવા તો તેમના સ્વામીઓ દ્વારા તેમને બળજબરીથી સેનામાં ભરતી કરવામાં આવ્યા હોય. નવાઈ નહોતી કે તેમની પત્નીઓ માટે, હું અપશુકનિયાળ હતી, એક એવી સ્ત્રી જેણે તેમના પતિઓને તેમના ઘરોની સુરક્ષાથી અલગ કરી નાખ્યા, એક એવી

ચૂડેલ, જે સંભવતઃ, તેના હાથના એક ઈશારાથી, તેમને વિધવા બનાવી દે.

આપણે આપણી પ્રતિષ્ઠાઓ વિષે કેટલું ઓછું જાણતા હોઈએ છીએ, મેં એક કટુ સ્મિત સાથે વિચાર્યું.

• • •

તે રાત્રે મારી નિદ્રા વ્યાકુળ હતી, પણ સભાનતા અને તંદ્રા વચ્ચે, મેં એક સ્વપ્ન જોયું, જે યુદ્ધ સમાપન સુધીનું મારું છેલ્લું સ્વપ્ન હતું. તેમાં, કૃષ્ણ મારી સાથે વાત કરી રહ્યાં હતા. જ્યારે તેમણે મારી સાથે વાત કરવા પોતાનું મુખ ખોલ્યું ત્યારે, હું તેની અંદર સમગ્ર પૃથ્વીને, અને ફરતા ગ્રહો અને પ્રચંડ ઉલ્કાઓ સાથે અન્ય લોકને જોઈ શકી. તેમણે કહ્યું, ફરી એકવાર, જે તેમણે મને સાંજે કહ્યું હતું—માત્ર આ વખતે હું સમજી. જેવી રીતે આપણે જીર્ણ થયેલા વસ્ત્રો ત્યજી દઈએ છીએ અને નવા પહેરીએ છીએ તેમ, જ્યારે સમય આવે છે ત્યારે, આત્મા શરીર ત્યાગી દે છે અને પોતાના કર્મો પૂરા કરવા નવું શરીર શોધી લે છે. આથી સમજદાર જીવિત કે મૃત માટે શોક નથી કરતા.

મેં તલસ્પર્શી રીતે તેની તપાસ, કરી અને સમજી કે તેઓ સાચા હતા. ખરેખર, અમે વિજયી થઈએ કે પરાજયી, જીવીએ કે મૃત્યુ પામીએ, શોકનું કોઈ કારણ નહોતું. મારાં સ્વયંનું કેન્દ્ર એક નવી તલવારની જેમ ચળક્યું. શુદ્ધ પોલાદને જે રીતે કાટ ગ્રસી ન શકે તે જ રીતે આ કેન્દ્રને વિષાદ સ્પર્શ ન કરી શક્યો. ઉમંગે મને ભરી દીધી, એક સભાનતા કે જીવનનું એક ભવ્ય નાટક જે મુજબ નિર્ધાર્યું હતું તે જ રીતે પ્રગટ થઇ રહ્યું છે. અને શું હું તેમાં સહભાગી બનવા સદ્દભાગી નહોતી?

પણ સવારે જ્યારે હું ઉઠી, ત્યારે મારું હૃદય ફરીથી ગમગીન હતું. મેં કૃષ્ણના શબ્દો સ્વયંને ફરી કહ્યા, પણ તે શબ્દો પથ્થરની જેમ મારી જિહ્વા પર નિષ્ક્રિય રહ્યાં. મને સમજાયું નહિ કે શા માટે તેમણે મને આટલી પ્રસન્ન કરી હતી. થોડી જ ક્ષણોમાં, ચંચળ આકાશમાં વાદળની આવૃત્તિની જેમ તેઓ વિખરાવા લાગ્યા, અને હું તેમને યાદ પણ ન કરી શકી. જોકે, ગઈ રાત્રે, તે સ્ત્રીના ચહેરા પરનો ભાવ, હું સંપૂર્ણપણે યાદ કરી શકી. આપણામાં એવું શું છે જે આપણા મસ્તિષ્કની ભીતર નકારાત્મક છબીઓને આટલી ગહનતાથી કંડારે છે? જેવી મેં તે સ્ત્રીને ફરી એકવાર મારાં વિરુદ્ધ હાથ ઉછાળતા જોઈ કે ભયાનક સંદેહ મારી પર ધસી આવ્યોઃ શું મેં મારાં પતિઓને—અને સંભવતઃ સમગ્ર રાજ્યને—મારાં પોતાના ક્ષુલ્લક સંતોષ માટે એક ભયાનક સંકટમાં ધકેલી દીધું હતું?

33

દ્રષ્ટિ

યુદ્ધની સવારે મેં સ્વયંને થાકેલી અને પીડામય ભાળી; મારાં મસ્તિષ્કમાં જાણે શણના કાંટાળા રેસા ભર્યા હોય તેવું લાગ્યું. સમગ્ર રાત, મારાં સ્વપ્નોના ખંડિત ભાગો વચ્ચે, મારાં તંબુના અંધકારમાંથી બહાર ચહેરાઓ સંમ્મિલિત થયાઃ મારાં પતિઓ, મારાં પુત્રો, ધ્રિ, અને આ બધામાં સૌથી છેલ્લો, પ્રાચીન અને અસ્વસ્થ આંખો વાળો, તે પુરુષ. જ્યારે તે આવ્યો ત્યારે, હું શૈયામાં પડ્યા રહેવાનું સહન ન કરી શકી. જોકે સૂર્ય હજુ તો ઉગ્યો નહોતો અને યુદ્ધ હજી શરું નહોતું થયું તેમ છતાં, મેં ટેકરી ચડવાનો નિર્ણય કર્યો. ગઈ રાત્રે, વ્યાસ સાથેના મારાં વાર્તાલાપ વિષે અથવા તેમણે મને આપેલી સોગાત વિષે મેં કોઈને જણાવ્યું નહોતું. (સાચું કહું તો, મને સ્વયંને તેમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ નહોતો.) હવે મેં માત્ર મારી સેવિકાને હું ક્યાં જાઉં છું તે સુભદ્રાને સૂચિત કરવા કહ્યું જેથી તે ચિંતા ન કરે. મેં ઉમેર્યું કે કોઈએ મને ખલેલ પહોંચાડવી નહિ કારણકે હું પ્રાર્થના કરતી હોઈશ. તે એકદમ જુઠ્ઠાણું નહોતું. જેમ જેમ હું યુદ્ધને જોઇશ, તેમ મને જેની પરવાહ હતી તે લોકોનું રક્ષણ કરવા હું દેવોને પ્રાર્થના કરવાની હતી. શું તે વિશ્વાસઘાત લેખાવાનો હતો જો તે લોકોમાંનો એક સામા પક્ષે લડી રહ્યો હતો?

જેમ મેં આરોહણ કર્યું, તેમ યોદ્ધાઓને સજ્જ થવા હાકલ કરતા શિંગાઓ મેં સાંભળ્યા. અશ્વોએ ઉત્તેજનામાં હણહણાટ કર્યો. તેમને જાણ હતી કે કશુંક મહત્વનું બનવાનું છે. હું સ્વીકારું છું: મારું હૃદય, પણ, અપેક્ષામાં જોરથી ધડકવા લાગ્યું. જો વ્યાસ સત્ય બોલ્યા હશે તો, હું સાક્ષી થવાની હતી—અમારાં પક્ષે એક માત્ર સ્ત્રી, એક માત્ર સાક્ષી,—એક એવા અદ્‌ભુત દ્રશ્યની જે હમણાં જ સ્વયંને ભજવશે. યુદ્ધ સમાપન કોઈ પણ રીતે થાય, તેમાં મારી ભૂમિકા ગર્વ લેવા જેવી હતી.

પણ મારી મરજી વિરુદ્ધ જેમ હું શિખરે પહોંચી કે, મારાં ડગલા ધીમા પડ્યા. મારાં પગે મને સાથ ન આપ્યો. મારી પાંપણો પર એક ભારે વજન ધસી આવ્યું. હું નીચે બેસી પડી—મને ખબર ન રહી ખડક પર કે ઉજ્જડ ભૂમિ પર. મેં જોયું અને કશું જ ન સાંભળ્યું. મારાં પર વરસી રહેલા સૂર્યને મેં ન અનુભવ્યો. જેને મેં હંમેશાં સભાનતા ગણી હતી તે અવસ્થામાંથી જ્યારે મને ખેંચવામાં આવી ત્યારે, મને સમજાયું કે હવે જે ભૂમિકા હું ભજવીશ તેને પાંચાલીના અભિમાન સાથે કોઈ સંબંધ નહોતો. જે શક્તિ મારામાં પ્રવેશ કરી રહી હતી—જેની ધસમસતી કઠોરતાને મેં મારાં શરીરના પ્રત્યેક કોષમાં અનુભવી—તે શક્તિ તેના ઉદ્દેશ્ય માટે મારો ઉપયોગ કરશે. ઘણા મોડા, હું ભયભીત હતી.

બાકીના યુદ્ધ માટે, હું પ્રત્યેક સવારે ટેકરી ચડતી અને આ અવસ્થામાં સારી પડતી—વધારે સારા શબ્દના અભાવે, હું તેને સમાધિ કહીશ. આખો દિવસ, હું ન તો ભૂખ અનુભવતી ને ન તો

તરસ, જોકે સાંજ સુધીમાં તો હું થાકી જાતી અને ભાગ્યે જ નીચે જઈ શકતી. આ સમયગાળા દરમિયાન મારાં કેશ શ્વેત થઇ ગયા અને મારાં શરીર પરની ચરબી ઓગળી ગઈ. જ્યારે સુભદ્રાને ખબર પડી કે શું થઇ રહ્યું હતું (જોકે તેને તે સમજાયું નહિ) ત્યારે મને જળ આપવા—કારણકે હું માત્ર તે જ લઇ શકી—અને દરેક સાંજે મને સુરક્ષિત નીચે લાવવા, તેણે મારી સાથે એક સેવિકાને મોકલી. તે કન્યાએ મને બાદમાં કહ્યું કે તેને ડરાવતી, હું વારંવાર રડતી અથવા હસતી. ક્યારેક હું અજાણી ભાષામાં જાપ કરતી. મને આનું કોઈ સ્મરણ નથી. પણ મારાં બાકીના જીવન માટે, મારી સામે જે છબીઓ આવી તેને હું ક્યારેય નહિ ભૂલી શકું—એવી છબીઓ જેના માટે હું પછીથી શબ્દો શોધીશ, અને એવી છબીઓ કે જે એટલી ભયાનક હતી કે મેં તેમને મારી ભીતર બંધ કરી દીધી.

મેં આ દ્રષ્ટિને જાણે કે દૂરદર્શક યંત્રની આરપાર જોતા હોય તેમ કલ્પી હતી, પણ તે મારી ભૂલ હતી. એ ખરું કે, મેં દૂરનાં દ્રશ્યોને એટલી સ્પષ્ટતાથી જોયા કે જાણે તેઓ મારાથી માત્ર એક હાથ છેટાં જ ઘટી રહ્યાં હોય—પણ એ એટલું જ હતું. જેમકેઃ કૌરવ સેનાના અગ્રભાગે મેં શ્વેત કેશ વાળા ભીષ્મને, તેમના શ્વેત રથમાં બેઠેલા જોયા. તેમના ધ્વજ પર સુવર્ણ તાડ વૃક્ષ લહેરાયું. તેઓ તેમના સૈન્યોને પ્રોત્સાહિત કરી રહ્યાં હતા, તેમને એમ કહીને કે આ યુદ્ધભૂમિ પર જે કંઈ પણ મૃત્યુ પામશે તેને અંદર આવવા આજે સ્વર્ગના દરવાજા સંપૂર્ણ રીતે ખૂલ્યા હતા. તેમનો ચહેરો ઉત્સાહ અને એક વિચિત્ર આનંદથી ભરપૂર હતો, તેમના શબ્દો એટલી પ્રતિબદ્ધતાથી રણક્યા કે મેં તેમનો વિશ્વાસ કર્યો. પણ જેમ જેમ મેં તેમના ચહેરાનું નિરીક્ષણ કર્યું, તેમ તે સ્થળાંતરિત થયો અને જળ પર દોરેલી એક છબીની જેમ, અસ્થિર થયો. મેં તેમની થકન મારાં દેહમાં અનુભવી. તેમનું હૈયું અત્યંત ભારે હતું, મને નવાઈ લાગી કે શ્વાસ લેવાની શક્તિ પણ તેમની પાસે હતી કે કેમ. મને સમજાયું કે આ દ્રષ્ટિએ મને પુરુષોના આવરણોની આરપાર જવાની અને તેમના કેન્દ્રને જોવાની અનુમતિ આપી, અને હું એકસાથે પ્રસન્ન અને ભયભીત બની. મેં આકાશ તરફ ઉંચે જોયું, કોઈક એવી એંધાણીની આશામાં કે જે ભીષ્મે કહ્યું તે સાચું હતું, પણ મારી ઉપર માત્ર શૂન્ય અને રાહતરહિત આકાશ પ્રકાશી રહ્યું.

જો યુદ્ધ ભીષ્મ જેવા મહાન આત્માને છળ કરવા મજબૂર કરે તો, બાકીના અમારા માટે કઈ આશા હતી?

સુવર્ણ મેદાનમાં સર્પ અંકન ધરાવતી, તેની ધજા હેઠળ આમતેમ આંટા મારતા દુર્યોધનને મેં જોયો. "પહેલાં શિખંડીને મારો," તેના સેનાપતિઓને તેણે સૂચના આપી. "અન્ય કોઈ ભીષ્મનો વિનાશ નહિ કરી શકે. અને જ્યાં સુધી ભીષ્મ આપણું નેતૃત્વ કરે છે ત્યાં સુધી, આપણે અજેય છીએ!" તેના સુવર્ણ મુગટ નીચે, તેનું મુખ પાતળું હતું, જેમ તેણે પાંડવ લશ્કર સામે એકીટસે જોયું તેમ તેની આંખો બળતા કોલસાની જેમ પ્રદીપ્ત થઇ ઉઠી. પણ જેવો તે તેને ઘેરી વળેલા યોદ્ધાઓની નજીક આવ્યો ત્યારે તેના હોઠની કઠોર રેખાઓ નરમ બની. "હું તમારી વફાદારી નહિ ભૂલું," એક પછી એકના સ્કંધને સ્પર્શ કરી, તેણે તેમને કહ્યું. તેમણે તેને વળતું સ્મિત આપ્યું. ગ્રીષ્મની પગદંડીની ઉષ્ણતાની જેમ ધીરે ધીરે ચમકતા પ્રેમને તેમનામાં ઉગતા અનુભવી, તેના હુકમ પર મોત વહાલું કરવાની તેમની તત્પરતા અનુભવી, મને આઘાત લાગ્યો. તેણે દૂતને નજીક બોલાવ્યો, અને તેના શિરોભૂષણમાંથી એક રત્ન કાઢ્યું. "આ ભાનુમતીને આપજે. તેને કહેજે કે હું બને એટલી શીઘ્રતાથી તેની પાસે આવીશ." ત્યારબાદ ક્ષેત્રને ખોજતા, તેની આંખો ઘેરી બની. "કર્ણ ક્યાં છે?" તેણે પૂછ્યું. "તમારામાંનો કોઈ એક જાઓ, અને તેને કહો દુર્યોધન

બોલાવી રહ્યો છે. આજે મને મારાં મિત્રની મારી પડખે સૌથી વધારે જરૂર છે.”

સમાધિમાં પણ, મારો શ્વાસ અનિયમિત થઇ ગયો, અને અપેક્ષા સાથે મારાં હાથ ધ્રુજ્યા. પણ હું કર્ણને જોઈ શકું તે પહેલાં, દ્રષ્ટિ મને પાંડવ સૈન્ય તરફ ખેંચી ગઈ. સરખામણીમાં તે કેટલું નાનું લાગ્યું! યુધિષ્ઠિર તેની મધ્યે ઉભા, શ્વેત છત્રી નીચે, જે રાજત્વની સૂચક હતી. તેમની મુખમુદ્રા નિસ્તેજ અને થાકેલી હતી; હૃદયથી તો તેઓ હજુ પણ આ યુદ્ધ નહોતા ઇચ્છતા. કે ન તો તેઓ ઇચ્છતા કે તેમના કારણે હજારો મૃત્યુ પામે. તેમની બાજુમાં, અમારા સૌથી ખડતલ સૈનિકો દ્વારા રક્ષિત, શિખંડી હતો. ભીમે લશ્કરની એક બાજુનું, તો નકુલ અને સહદેવે બીજી બાજુનું નેતૃત્વ કર્યું. હું ધ્રિને શોધી રહી. તે ત્યાં હતો, વ્યૂહરચનાની પાછળ, વિવિધ સેનાપતિઓને આદેશો આપતો તેનો તામ્રવર્ણ અને રૂપેરી રથ સૈનિકોની હારમાંથી પસાર થઇ રહ્યો.

આરંભ સાથે જ મને સમજાયું કે આ વિશ્વમાં મને જેની પણ દરકાર હતી તે દરેક વ્યક્તિ આ યુદ્ધભૂમિમાં એકત્ર થઇ છે. જ્યારે યુદ્ધ અઢાર દિવસોમાં સમાપ્ત થશે ત્યારે તેમાંના કેટલા તેમાંથી સરળતાથી જીતી જશે?

હવે મારાં ચક્ષુઓએ ક્ષેત્રને કિનારે એક વિચિત્ર ગતિવિધિને પકડી. અર્જુનનો સુવર્ણ રથ અમારાં સૈન્યની સીમા પાર કરી ઉજ્જડ પ્રદેશમાં ત્વરાથી ધસી ગયો. જ્યારે અમારા શીશ પર યુદ્ધ તોળાઈ રહ્યું ત્યારે, તે અત્યારે શા માટે ત્યાં ગયો હશે? શું આક્રમણનું નેતૃત્વ કરવા તેને સૈન્યના અગ્રભાગે નહોતું રહેવાનું? તેના છ શ્વેત અશ્વોને દોરી જતા કૃષ્ણને હું જોઈ શકી. તેમના કાંડાની સાવ નાનકડી ટકોરથી, કેટલી કુશળતાથી તેમણે તેમને નિયંત્રિત કર્યા. તેમના ચાબુકથી, તેમણે કૌરવ સેનાના વારસદારો તરફ ધ્યાન દોર્યું, પુરુષો જેને મારાં પતિ અને તેઓ સ્વયં જાણતા. અને પછી અર્જુને તેનું પ્રિય ગાંડીવ છોડી દીધું, મુખ તેના હાથોમાં છુપાવી દીધું, અને રુદન કર્યું.

• • •

છેલ્લી ક્ષણના અર્જુનના આ વિષાદ અને તેને તેની આ સ્થગિત અવસ્થામાંથી બહાર લાવવા તેના પ્રતિસાદ રૂપે કૃષ્ણે શું કહ્યું તેના વિષે ઘણું લખાયું છે. સૌથી પહેલાં વ્યાસને તેની જાણ હતી, તે બન્યું તે પહેલાં તેને સ્વપ્નમાં જોતા. એવું કહેવાય છે કે આરંભના દેવ, ગણેશને તેમણે આ ગાઈ બતાવ્યું, અને દેવે તેને શબ્દસ્થ કર્યું. (તેમના ઝોલા ખાતા હાથીના માથા સાથે વડના વૃક્ષ નીચે મેં જેની ઝલક જોઈ હતી તે આ દેવ જ હતા?) અન્યોએ કૃષ્ણના શબ્દો લઇ તેનો ઘણી ભાષાઓમાં અને છંદોમાં અનુવાદ કર્યો. કેટલાંકે તેને જટિલ નામો આપ્યા, પણ મોટાભાગનાઓએ તેને ગીતા કહ્યું. મને નવાઈ નહિ લાગે જો કવિઓ અને તત્વજ્ઞાનીઓ તેના વિષે લખવાનું ચાલુ રાખશે તો, જ્યાં સુધી પ્રલયના દિવસે વિશ્વ રસાતાળ ન થાય ત્યાં સુધી.

કોઈએ પણ—અર્જુન સહિત—એવી અપેક્ષા નહોતી કરી કે વિજયી બનવા તેણે જે સંબંધીઓને મારવાના છે તેમને જોઇને પાંડવોમાં સૌથી પરાક્રમી અપરાધભાવથી લકવાગ્રસ્ત બની જશે. તે વ્યવહારિક પુરુષ હતો. આટલો બધો સમય, તે સૌથી વધારે અધીર હતો, એવો પુરુષ જે પોતાની કુશળતાની પરીક્ષા કરવા આતુર હતો. કોણ એવી કલ્પના કરી શક્યું હોત કે તે આ વિચારથી આટલો ચલિત થઇ જશે, એ વિચાર કે યુદ્ધમાં લાખો અપંગ બનશે અને માર્યા જશે ત્યારબાદ અમારે તે વેરાન વિશ્વમાં વસવાટ કરવો પડશે? પણ જો તેઓ ઉપેક્ષામાં પ્રવીણ

ન હોય તો, એક તબક્કે બધાં જ જે યુદ્ધ આરંભ કરે છે આવી લાગણીઓનો સામનો કરે છે. આગામી દિવસોમાં, મારાં અન્ય પતિઓ પણ યુદ્ધમાં તેમની ભૂમિકાનો કટુતાથી પશ્ચાતાપ કરશે અને ઈચ્છશે કે તે ન થયું હોત. પણ ત્યાં સુધીમાં આપણે સૌ આ જાણતા હોઈશું: યુદ્ધ એક હિમપ્રપાત જેવું છે. એકવાર આરંભ થયા પછી, જ્યાં સુધી તેની શક્તિ પ્રમાણે તે સઘળો સર્વનાશ ન કરે ત્યાં સુધી તે સમાપ્ત થતું નથી.

જ્યારે મેં કૃષ્ણને અર્જુનને સલાહ આપતા, તેને આશ્વાસન આપતા, માત્ર આ યુદ્ધભૂમિમાં જ નહિ પણ તેની પાર પણ કેવી રીતે સફળ રહેવું તે શીખવતા જોયા, ત્યારે મેં કન્યા અવસ્થામાં જે રમૂજી, બેફિકર પુરુષને જાણ્યા હતા તેમને હું લગભગ ઓળખી જ ન શકી. તેમણે ક્યારે આટલા બધા તત્વજ્ઞાનને જાણ્યું? ક્યારે તેમણે તેની સમજદારીને પોતાની બનાવી લીધી?

રાત્રે જ્યારે હું અન્ય સ્ત્રીઓ પાસે આવી ત્યારે તેમણે કહેલા મુદ્દાઓને મેં વફાદારીથી પુનરાવર્તિત કર્યા. ઇન્દ્રિય પદાર્થોમાંથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો અંત નિશ્ચિત છે, અને આમ તેઓ માત્ર પીડાના સ્રોત જ છે. તેમની સાથે આસક્ત ન થાઓ. અને: જ્યારે મનુષ્ય એવી અવસ્થાએ પહોંચે છે જ્યારે માન અને અપમાન તેના માટે સરખા છે ત્યારે, તેને ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે. આવી અવસ્થા મેળવવા પ્રયત્ન કરો. ઉત્તરા તેની પોતાની ચિંતાઓમાં એટલી અટવાયેલી હતી કે તે ધ્યાન ન આપી શકી, પણ કુંતી અને સુભદ્રાએ ધ્યાનથી સાંભળ્યું અને સમજમાં શીશ ધૂણાવ્યું. હું જોકે આવો સમજદાર મનુષ્ય કલ્પી ન શકી, જોકે, તેના જેવા થવાની આકાંક્ષા પણ ન કરી શકી. આસક્તિ વિના કેવી રીતે જીવવું અથવા માન અને અપમાન પ્રત્યે સરખું જ કેવી રીતે અનુભવવું તે મને ખબર નહોતી. સંભવતઃ જ્યારે કોઈની પાસે વધારે મહાન ખજાનો હોય ત્યારે કોઈ આ વિશ્વને છોડી શકે. કૃષ્ણે સંકેત આપ્યો કે આવો ખજાનો મારી અંદર છે—શસ્ત્રો તેને છેદી શકતા નથી; અગ્નિ તેને બાળી શકતો નથી; તે અનંત છે, અચલ અને આનંદમયી —પણ શબ્દો, ઘણા લાંબા સમયથી જળની અંદર ત્યજી દીધેલાં પથ્થરોની જેમ, મારી અંગુલીઓમાંથી સરકી ગયા મેં તેમનું પરિક્ષણ કરવાનો યત્ન કર્યો તેમ છતાં. આપણા સ્વની કુલ્લીમાં જે ડહાપણનું આસવન ન થયું હોય તે આપણને સહાય ન કરી શકે. આમ, જોકે મારું મુખ કૃષ્ણના શબ્દોનો પાઠ કરી ગયું તેમ છતાં, મારી ઈચ્છા શક્તિ સંતાપ અને વેર વચ્ચે ઝૂલી, અને મારું હૃદય પીડા અનુભવતુ બંધ ન થયું.

પણ કૃષ્ણે કહેલી એક બાબતે મને સીધી અસર કરી. જ્યારે અર્જુને પૂછ્યું કે મનુષ્ય શા માટે સારા આશયો ધરાવતો હોવા છતાં અધમ કાર્યો કરવા પ્રેરાય છે, કૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો, ક્રોધ અને વાસનાને કારણે, આપણા બે સૌથી ભયંકર શત્રુઓ. હું તેમને કેટલી સારી રીતે જાણતી, મારાં લાંબા સમયના સાથીદારો—ના, મારાં સ્વામીઓ—અને તેમનું બાળક, વેર! અને તે કેટલા વફાદાર હતા! જ્યારે મેં તેમનાથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે, તેઓ મને દ્રઢતાથી વળગી રહ્યાં.

કૃષ્ણનું પ્રવચન સાંભળી જે રીતે અર્જુને દાવો કર્યો, તે રીતે હું દાવો ન કરી શકી કે, મારી ભ્રમણાઓ અદ્રશ્ય થઇ ગઈ હતી. પણ હું સ્વયંને જોતા શીખી. અને જો હું ક્રોધને ન રોકી શકી, કે તેના કપટી પિતરાઈ, સંતાપને, મારાં હૃદયમાં પ્રવેશતા ન રોકી શકી, તો પણ ક્યારેક મેં મારી તીક્ષ્ણ ટિપ્પણીઓને નિયંત્રિત કરી જે મુક્ત રીતે વહેંચવા મેં આટલા વર્ષો સુધી આત્માભિમાન કર્યું હતું.

• • •

કૃષ્ણના અર્જુન સાથેના સંભાષણનાં એક હિસ્સાનો અહેવાલ હું ન આપી શકી. પછીથી અર્જુને તેના વિષે વાત કરી, જોકે તેના અસ્તવ્યસ્ત શબ્દોથી બહુ સમજ ન પડી. તેણે કહ્યું કે કૃષ્ણ તેની સમક્ષ ઈશ્વરના રૂપમાં પ્રગટ થયા હતા.

"તેમના નયન સૂર્ય અને ચંદ્ર અને અગ્નિ હતા," તેણે ઉમેર્યું. "તેમના દેહમાં પર્વતો અને સમુદ્રો હતા, અને તારાઓની પેલે પાર રહેલા આવકાશની ગહનતા. આપણા સઘળા શત્રુઓ— અને આપણા ઘણા મિત્રો— તેમના વિશાળકાય મુખની અંદર પડ્યા અને ચગદાઈને તેમનું મોત થયું." તે કાંપી ઉઠ્યો. "તે ભયંકર હતું—અને વર્ણનાતીત સુંદર હતું. શું તેં ન જોયું?"

મેં મારું શીશ ધૂણાવ્યું. "મેં માત્ર પ્રકાશનો એક ચમકારો જોયો, જાણે કે દિવ્ય અસ્ત્ર છોડવામાં આવ્યું હોય એમ. તેણે મને અંધ બનાવી. મને લાગ્યું કે વિશ્વનો અંત આવી ગયો હતો."

"તે વિશ્વનો અંત જ હતો—તે વિશ્વ જેને હું જાણતો," અર્જુને કહ્યું. "હવે પ્રત્યેકનો અર્થ જુદો હતો—આપણા જીવન, આપણા મૃત્યુ, અને તે બંને વચ્ચે આપણે શું કરીએ તે." તે દૂર તાકી રહ્યો અને વધારે કશું ન કહ્યું, પણ તેના મુખ પરથી વિષાદ જતો રહ્યો હતો.

મેં, પણ, કશું ન કહ્યું, પણ હું અતિશય આહત હતી. શા માટે કૃષ્ણે, કે જેમને મેં મારાં પ્રિય મિત્ર અને રક્ષક માન્યા હતા, તેમણે મને તેમનું બ્રહ્માંડ સ્વરૂપ જોવાની અનુમતિ ન આપી? જ્યારથી યુદ્ધ શરું થયું હતું ત્યારથી, મારી સાથે તેમને કોઈ સરોકાર નહોતો. હું તે સમજી: તેઓ વધારે મોટી ઘટનાઓમાં વ્યસ્ત હતા. પણ ઉપેક્ષા કરવા માટે આ થોડું વધારે પડતું હતું. મેં નિર્ણય કર્યો મારે, પણ, તેમની સાથે કોઈ સરોકાર ન રાખવો જ્યાં સુધી મને તેમની દરકારનો પુરાવો ન મળે ત્યાં સુધી.

મેં આ નિર્ણય કર્યો, પણ તેનાથી મારાં હૃદયનો સંતાપ ઓછો ન થયો. વારંવાર, હું સ્વયંને એ વિચારતા ન અટકાવી શકી કે, શા માટે તેમણે મારાં કરતા અર્જુનને તેમનું દર્શન પામવા વધારે યોગ્ય માન્યો? એવું કયું મહત્વનું તત્વ છે જેનો મારામાં અભાવ છે કે બ્રહ્માંડના રહસ્યે સદા મને હાથતાળી આપવી જોઈએ?

• • •

દ્રષ્ટિ અન્ય શું લાવી?

દ્રોણ સાથે યુદ્ધ કરતા મારાં પિતા, પુરાણી ઘૃણાથી બંનેના મુખ તંગ. એકબીજા તરફ મરણતોલ પ્રહારો કરવાની મધ્યે, તે બંનેએ તેમના સાઝા ભૂતકાળના ખંડિત ભાગોનું સ્મરણ કર્યું: આશ્રમના દિવસો, પાઠો અને ભોજનની ભાગીદારી, એ શિકાર જ્યાં તે બંને વનમાં એકસાથે ખોવાઈ ગયા હતા, વિદાય વેળાએ તેમણે સારેલા અશ્રુઓ. દુર્યોધનના ભાઈઓની હત્યા કરી બરાડા પાડી રહેલો ભીમ. જ્યારે રક્તવાસના તેના મનમાંથી ઓસરી ત્યારે, તેનું મન ભાતૃહત્યાના પશ્ચાતાપથી ભરાઈ ઉઠ્યું, તેણે ગમે તેમ સ્વયંને માફ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તો પણ, તે જાણતો કે તે જ રક્ત તેમની નસોમાં પણ વહ્યું. ક્રોધથી ગર્જના કરતા, ઘટોત્કચના મુખ પરથી સઘળી નમ્રતા પીગળી ગઈ, જેમ તેણે વિશાળકાય થવા તેના રાક્ષસી જાદુનો ઉપયોગ કર્યો. જ્યારે તેણે શત્રુ સૈનિકોને પોતાના પગ નીચે કચડ્યા ને જ્યારે તેઓ આતંકમાં નાસ્યા ત્યારે, તેનો આત્મા આક્રંદ કરી ઉઠ્યો, શું આ કીર્તિ છે? અત્યાર સુધીમાં વધુ ને વધુ ઉભયલિંગી તરીકે વિકસેલા, શિખંડીને મેં જોયો, ભીષ્મ તરફ બાણ પર બાણ ફેંકતો, જ્યારે એક પણ તેમના સુધી

ન પહોંચી શક્યું ત્યારે નિરાશામાં અપશબ્દો બોલતો. તેના મનનો એક ભાગ રાહત અનુભવતો કે તેણે હજુ ભારતના સૌથી મહાન યોદ્ધાની હત્યા કરવાનો ઘૃણાસ્પદ અપરાધ નથી કર્યો. અર્જુનનો રથ એક ઉલ્કાની જેમ ક્ષેત્રને વીંધતો નીકળી ગયો, તેના માર્ગમાં આવતી પ્રત્યેક વસ્તુને દઝાડતો—પણ તેના પિતામહ અને ગુરુને અવગણવા તેણે કાળજી રાખી, હજી તેમની હત્યા કરવા માટે તે સજ્જ નહોતો.

આમ યુદ્ધ ચાલતું રહ્યું, પ્રત્યેક યોદ્ધાના આંતરિક સંઘર્ષો સાથે તાલ મિલાવતું બાહ્ય ભૌતિક યુદ્ધ. અને તેમ છતાં તેણે નરસંહારને જરા પણ ઓછો ન કર્યો. મેં નિર્દોષ અને અપરાધીની મરણ વેદના જોઈ, અને બંને સરખી ભયાનક હતી. માત્ર થોડા જ કલાકોમાં, ભૂમિ રક્તવર્ણી બની ગઈ જાણે કે આકાશમાંથી રક્ત વરસ્યું હોય. અઢાર દિવસોના અંતે શું થશે? મેં વિજયનું લોલક આગળ ને પાછળ ઝૂલતાં જોયું, એક કલાક કૌરવ પક્ષે, પછી પાંડવ પક્ષે, અને પ્રત્યેક ઝૂલા સાથે, મેં શોધ કરી—અને શોધવામાં નિષ્ફળ રહી—કર્ણ, જેનું હૃદય વાંચવાની મને સૌથી વધુ અભિલાષા હતી.

રાત્રે મેં તેની અનુપસ્થિતિનું કારણ જાણ્યું. યુદ્ધ શરુ થયું તે પહેલાં, ભીષ્મે દુર્યોધનને કહ્યું હતું કે તેઓ કૌરવ સૈન્યનું નેતૃત્વ ત્યારે જ કરશે જ્યારે કર્ણ યુદ્ધભૂમિથી દૂર રહેશે. (શું આ બંને વચ્ચેની લાંબી શત્રુતાને કારણે હતું? કે પછી જેમ મારાં પતિઓએ વિચાર્યું—તેમ ભીષ્મ તેમનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં હતા? કે પછી કોઈ અન્ય કારણ જ હતું, મને જે સ્વપ્ન આવ્યું હતું તેને સંબંધિત?) ભીષ્મ વધારે અનુભવી યોદ્ધા છે તે જાણીને, કર્ણે પોતાના મિત્ર માટે સંમતિ આપી હતી—પણ ભારે ક્રોધ સાથે, કારણકે પોતાનું સમગ્ર જીવન તે આ જ યુદ્ધ લડવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. હવે તેણે પોતાના તંબુમાં ભીષ્મના જીતવાની—અથવા મૃત્યુ પામવાની પ્રતીક્ષા કરી. મારી દ્રષ્ટિ ત્યાં સુધી ન જઈ શકી, પણ મારી કલ્પનાએ તે અભાવની પૂર્તિ કરી. તંબુમાં તેણે આમ તેમ આંટા માર્યા, તેની કરોડરજ્જુ સીધી, તે જ્યાં શયન કરતો તે સંયમીની ઘાસની શૈયા પર પડેલા તેના શસ્ત્રો સજ્જ. તેના કાન યુદ્ધના દરેક અવાજના સૂર સાથે સંલગ્ન હતા; તેનું સમગ્ર અસ્તિત્વ અધીરાઈથી સંતપ્ત.

દિવસના અંતે મેં દુર્યોધનને તેની પાસે આવતા કલ્પ્યો રણનીતિની ચર્ચા કરવા અને ભીષ્મ પ્રત્યે તેની નિરાશા વ્યક્ત કરવા, કારણકે તેને લાગ્યું કે ભીષ્મના વચને તેને હસ્તિનાપુરનો તાજ તો અપાવ્યો પણ તેમ છતાં, તેમના હૈયામાં પિતામહ પાંડવોની તરફેણમાં હતા. તેને શાંત કરવા કર્ણે પોતાની અશાંતિ છુપાવી, હંમેશની જેમ સહમત થતા—એક માત્ર મિત્ર જેના પર દુર્યોધન વિશ્વાસ કરી શકતો. જો ભીષ્મ નિષ્ફળ જશે તો, કર્ણે તેને આશ્વસ્ત કર્યો, તે નિશ્ચિત અર્જુનને મારી નાંખશે. શું તેની પાસે ઇન્દ્રની શક્તિ નહોતી, તે અજેય શસ્ત્ર? જ્યારે અર્જુન જઈ ચૂક્યો હશે ત્યારે, પાંડવો કંઈ જ નહિ હોય. કેમ, દુર્યોધન સ્વયં તેમને એક બે દિવસમાં ખતમ કરી નાખશે!

પણ જ્યારે, આવી વાતથી અત્યંત પ્રસન્ન થઈને, દુર્યોધને વિદાય લીધી પછી, કર્ણ તેની શૈયામાં બેસી પડ્યો અને તેના મુખ પર પોતાના હાથ મૂકી દીધા. જ્યારે તેણે હાથ હટાવ્યા ત્યારે—મારે શા માટે આની કલ્પના કરવી જોઈએ—તેની અંગુલીઓ આંસુઓ સાથે ભીની હતી.

34

રહસ્યો

પિતામહ સમસ્યા સાબિત થવાના હતા. અમને સૌને ખબર હતી કે તેઓ કેટલા કઠોર યોદ્ધા હતા, અને કેટલા કુશળ રણનીતિજ્ઞ. પણ એકલે હાથે હજારોનો વધ કરતા, જે ઉર્જાથી તેઓ પાંડવ સૈન્યમાં ધસી આવ્યા તેનાથી મારાં પતિઓ આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા. તેમણે સૈન્યની પણ એવી વ્યૂહરચના કરી કે તેમને ભેદવી મોટેભાગે અશક્ય હતું: ફેલાયેલી પાંખો વાળો બગલો, જટિલ દરિયાઈ રાક્ષસ, સ્તરિત મંડળ. ઊંડે ઊંડે તેઓ એવું માનતા હતા (જે રીતે દુર્યોધન) કે તેઓ તેમને એટલું બધું વહાલ કરતા કે તેમને ખરેખર નુકસાન નહિ પહોંચાડી શકે. શું તેમણે ખુલ્લા દરબારમાં, જાહેર નહોતું કર્યું કે, તેઓ દુર્યોધનને વિજયી બનાવવા તેમના શ્રેષ્ઠ પ્રયત્નો કરશે, પણ તેઓ પાંડવોનો વધ નહિ કરે, કારણકે તેઓ તેમના પણ, પૌત્રો હતા?

“તેમની પ્રતિજ્ઞાને કારણે તેઓ સીધી આપણી સાથે વાત નહિ કરી શકે,” રણનીતિજ્ઞ સહદેવે કહ્યું. “આથી તેઓ આપણને સંકેતાત્મક સંદેશો મોકલી રહ્યાં છે. સંજોગોએ, તેઓ કહી રહ્યાં છે, આપણને વિરુદ્ધ દિશાએ મૂકી દીધા છે, પણ જ્યારે હું તમારી સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યો છું ત્યારે પણ, હું તમારી સહાય કરીશ.”

“અવશ્ય!” અર્જુને કહ્યું. “શું આપણા મામા શલ્યે પણ આપણને નહોતું કહ્યું જ્યારે દુર્યોધને તેમને યુકિતથી તેના દળોમાં જોડ્યા? તેને એવું લાગે છે કે તે જીતી ગયો છે, પણ આ રમત બે જણ રમી શકે. જ્યારે કર્ણ યુદ્ધભૂમિમાં આવશે ત્યારે, હું સ્વેચ્છાથી તેનો સારથિ બનીશ, અને તેના હૃદયમાં હતોત્સાહના બીજ રોપવા હું મારાં શબ્દોનો ઉપયોગ કરીશ. ”

માત્ર યુધિષ્ઠરે સહમત ન થતા, મસ્તિષ્ક ધૂણાવ્યું.

“પિતામહ ભિન્ન ધાતુના બનેલા છે.” તેમણે કહ્યું.

તે સાચા હતા. તેમની યુવાનીમાં ભીષ્મે જે વચન આપ્યું હતું—કે તેઓ તમામ હુમલાખોરોથી હસ્તિનાપુરના તાજનું રક્ષણ કરશે—તે તેમના હૃદયમાં એટલું જ ઊંડાણથી કંડારાયેલું હતું જેટલો કોઈ પણ પ્રેમ તેમના અંતરમાં તે પછી પ્રવેશ્યો. અને જ્યારે (અર્જુનની બહોળી જીત બાદ) દુર્યોધને તેમના પર પાંડવો પ્રત્યે પક્ષપાત કરવાનો આક્ષેપ કર્યો ત્યારે, તેમણે તેમના આ વચનને એટલું ભયાનક રીતે પ્રદર્શિત કર્યું કે અમારા સૈનિકો એવું ગણગણ્યા કે પૃથ્વી પર વિનાશ નોતરવા આવેલા તેઓ સાક્ષાત યમ હતા. તેમાંના સૌથી પરાક્રમીઓ પણ વ્યૂહરચના તોડી ભાગી છૂટ્યા જ્યારે તેમણે તેમનો રૂપેરી રથ આવતો જોયો ત્યારે—પણ તેનાથી તેઓ સર્વનાશથી બચી ન શક્યા. (ધર્મયુદ્ધના નિયમો પહેલેથી જ તોડવામાં આવી રહ્યાં હતા.) પ્રત્યેક દિવસે, ભીષ્મના ક્રોધનો સામનો કરતા, અમારા દળો ક્ષીણ થતા ગયા. પ્રત્યેક રાત્રિએ અમારી છાવણી નિરાશામાં ગરકાવ થતી જેમ મારાં પતિઓએ તે વાસ્તવનો સામનો કર્યો જે તેમણે વિચાર્યું નહોતું:

દંતકથાઓ સાચી હતી; ભીષ્મ અજેય હતા. તેઓ તેમનો વધ નહિ કરે, ના. પણ તેમને તેમ કરવાની જરૂર નહોતી. એક વખત તેઓ તેમના સૈન્યનો પૂરતો ખાતમો બોલાવી દે, કે તેમની હાર નિશ્ચિત હતી.

નવમો દિવસ—સૌથી ખરાબ હતો—જ્યારે, વ્યાસ મુજબ, યુદ્ધ તેના મધ્યાહને પહોંચ્યું હતું. આ દિવસે અર્જુન અને ભીષ્મ વચ્ચે ભીષણ યુદ્ધ થયું. પણ અર્જુનનું ઉર તેમાં નહોતું. કૃષ્ણે તેને જે સઘળું કહ્યું હતું તેમ છતાં, તે તેની બાળપણની સ્મૃતિઓને ભૂલી ન શક્યો. જે પુરુષે તેને તેમના હાથોમાં પકડ્યો હતો અને બાળપણની વ્યથાઓમાં તેને સહારો આપ્યો હતો તેને હાનિ કરવાનું તે સહન ન કરી શક્યો. જોકે, ભીષ્મને, આવા કોઈ ખટકા નહોતા. જ્યાં સુધી તે રક્તરંજિત ન થયો ત્યાં સુધી તેમણે અર્જુન તરફ તેને ત્રસ્ત કરતા બાણો એક પછી એક છોડ્યા. તેની વચ્ચે, ભયાનક બેપરવાહીથી તેમણે અસ્ત્રો છોડ્યા જેણે પાયદળના સમગ્ર ચોરસ ઘન વ્યૂહનો સર્વનાશ કર્યો. અંતે સંતપ્ત કૃષ્ણ, એ વિશ્વાસ સાથે કે હવે અમારું સૈન્ય નષ્ટ થવામાં જ છે, રથમાંથી કુદ્યા, હાથમાં ચક્ર સાથે, ભીષ્મ તરફ ધસી ગયા.

પિતામહે તેમના હથિયાર હેઠા મૂક્યા અને તેમના ચરણોમાં પડી ગયા. તેમના મુખ પર એક ભાવ હતો જેનો અર્થ હું માત્ર આશા તરીકે જ કરી શકી.

“અને તમે અંતે મને મુક્ત કરવા આવી ગયા છો, ગોવિંદ?” તેમણે પૂછ્યું. “શું મેં મારી ચોરીની પૂરતી ચૂકવણી કરી છે?”

કૃષ્ણે તેમનું ચક્ર ઉઠાવ્યું, પણ અર્જુને, તેના મિત્રની યુદ્ધ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા યાદ કરીને, તેમને પોતાની સમગ્ર શક્તિથી પકડી લીધા.

“મારાં માટે તમારે તમારી પ્રતિજ્ઞા ભંગ ન જ કરવી જોઈએ! તે ભયાનક પાપ હશે!” તેણે આક્રંદ કર્યો.” આવતીકાલે હું ભીષ્મનો સામનો જેમ એક સાચો ક્ષત્રિય શત્રુનો સામનો કરે તે રીતે કરીશ— ક્ષણ પર કેન્દ્રિત, તેને પંગુ કરતી કોઈપણ ભૂતકાળની સ્મૃતિઓ વગર અને ભવિષ્યના પશ્ચાતાપના ભય વિના. હું સોગંદ ખાઉં છું!”

કૃષ્ણે તેની સામે લગભગ એ રીતે જોયું જાણે કે તેઓ તેને જાણતા જ ન હોય. પછી, ખૂબ ધીરેથી, તેમણે તેમનું શસ્ત્ર નીચે કર્યું. જ્યારે તેઓ બોલ્યા, ત્યારે તે ભીષ્મને સંબોધીને હતું. “ઓ વસુ, તારા પોતાના કર્મથી જ તું તને બાધ્ય કરે છે. આથી માત્ર તું જ સ્વયંને મુક્ત કરી શકે.”

ચોરી થી ભીષ્મને, શું અભિપ્રેત હતું, તે મેં અર્જુનને પાછળથી પૂછ્યું? સંનિષ્ઠ વૃદ્ધ કુળપિતા જે તેમનું ન હોય તે કશું પણ લઇ શકે તેની કલ્પના હું ન કરી શકી. શા માટે કૃષ્ણે તેમને વિચિત્ર નામ, વસુ થી સંબોધ્યા? અને તેઓ કયા કર્મની વાત કરી રહ્યાં હતા?

અર્જુને બેપરવાહી દાખવી. વડીલો હંમેશાં ભૂતકાળના રહસ્યમય પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ કરે છે જે માત્ર તેમના માટે જ મહત્વના હતા. અને જ્યાં સુધી કૃષ્ણની વાત છે ત્યાં સુધી, તેમની ટીપ્પણીઓનો મર્મ જાણવા એક આખો જન્મ જોઇશે. મને અવશ્ય તે ખબર હતી!

પણ હું આટલું સરળતાથી છોડી ન શકી. તે માત્ર એટલે જ નહોતું કે યુધિષ્ઠિરે તેને સ્ત્રીઓની કપટી આતુરતા લેખાવી. કથાઓ મહત્વની હતી. જ્યારે હું બાળક હતી ત્યારે પણ મને સમજાયું હતું કે તેમને સમજવી પડે અને ભવિષ્ય માટે સાચવવી પડે, જેથી કરીને આપણે તેવી જ ભૂલો ફરી ને ફરી ન કરીએ. યોગ્ય સંજોગોની પ્રતીક્ષા કરતા, મેં મારાં પ્રશ્નોને મારાં મનમાં રાખ્યા. તે અવસર મને અપેક્ષા હતી તેના કરતા ઝડપથી આવવાનો હતો.

• • •

તે મોડી રાત્રે, કૃષ્ણની વિંનતી પર, પાંડવો ભીષ્મની છાવણીમાં અનાવૃત્ત મસ્તકે ગયા. તેમણે પિતામહના ચરણ સ્પર્શ કર્યા અને તેમને પૂછ્યું કે તેમનો વધ કેવી રીતે કરી શકાય. અને તેમણે—કરુણા અને થોડી રાહત સાથે—તેમને શું કરવું તે કહ્યું.

તો તે એ હતું કે શિખંડીને અર્જુનના રથની સામે ગોઠવી દેવામાં આવે પવનમાં લહેરાતા તેના કેશ સાથે. તેણે ભીષ્મને યુદ્ધ કરવા પડકાર ફેંક્યો, અને ભીષ્મે તેમનું ધનુષ હેઠું મૂકી દીધું, એવું કહીને, અંબા, તું જાણે છે હું તારી સાથે યુદ્ધ નહિ કરું. તેમણે ત્યારબાદ તેમના શસ્ત્રો ફરી ન ઉઠાવ્યા, ત્યારે પણ નહિ જ્યારે રુદન કરતા અર્જુને ઉપરાઉપરી બાણો ચલાવ્યા જે તેમની સોંસરા ઉતરી ગયા, અને રુદન કરતા, શિખંડીએ પણ તેનું મુખ તેના હાથોમાં છુપાવી દીધું.

તેમની બાણશૈયા પર ભીષ્મ કેવી રીતે પડ્યા તેના વિષે ઘણું ગવાયું છે. તે દિવસે યુદ્ધ સ્થગિત થઇ ગયું જ્યારે બંને પક્ષે લોગોલગ શોક મનાવ્યો. ભીષ્મે તેમના મસ્તિષ્ક માટે ટેકો માંગ્યો, પણ જ્યારે દુર્યોધન તેમના માટે રેશમી ઓશિકાઓ લઇ આવ્યો ત્યારે તેમણે તે નકાર્યા. માત્ર અર્જુનને જાણ હતી તેઓ શું ઇચ્છતાઃ તેણે તેના પિતામહના મસ્તિષ્કને ટેકવવા ભૂમિમાં ત્રણ બાણ ચલાવ્યા, અને તે સાથે, તેમની પીડામાં પણ, ભીષ્મે સ્મિત કર્યું.

ભીષ્મ લાંબો સમય મૃત્યુ ન પામ્યા. તેઓ દેહત્યાગ ત્યાં સુધી નહિ કરે જ્યાં સુધી સૂર્યની ઉત્તર યાત્રાનો શુકનિયાળ સમય શરું ન થાય—અને તે પણ—તેમની અંતિમ ફરજ પૂર્ણ કર્યા બાદ જઃ યુધિષ્ઠિરને રાજ્યત્વના એ નિયમો શીખવીને જે દુર્યોધને તેમની પાસેથી શીખવાનો અસ્વીકાર કર્યો હતો. તે દરમિયાન, દરરોજ તેમની પાસે યુદ્ધના સમાચાર લાવવામાં આવતા, અને બંને પક્ષના યોદ્ધાઓ તેમની સલાહ માંગવા આવતા. મધુર સ્વરોમાં ચિચિયારીઓ કરતા, હંસોના ઝૂંડ તેમની ઉપર ઉડ્યા. લોકો એવું ગણગણ્યા કે સ્વર્ગમાંથી સંદેશાઓ લાવી રહેલા, તેઓ છદ્મવેશમાં દૈવી જીવો હતા. રાત્રે, પણ, ભીષ્મ મુલાકાતીઓને મળતા. તેઓ તેમની પાસે, ગુપ્તતાના ડગલામાં લપેટાઈ, એકલા જ આવ્યા, તેમને એવી વાતો કહેવા જે અન્યોના સંગાથમાં ન કહી શકાય.

હું આ કેવી રીતે જાણું? કારણકે હું તેમાંની એક હતી.

• • •

હું પ્રથમ રાત્રિએ જ ભીષ્મ પાસે ગઈ, જ્યારે ચંદ્ર આંગળીના નખની ધાર જેટલો બરડ હતો અને પવનના અચાનક ઝાપટાઓએ ભૂમિ આગળ તેજીથી પડછાયાઓ ફેંક્યા. મેં મૌન રહેવા ઘણી સાવધાની લીધી હતી—મારે કુંતીના પ્રશ્નોનો સામનો નહોતો કરવો, કુંતી કે જેમણે એવું ઈચ્છ્યું હોત કે હું તેમની મુલાકાત દિવસ દરમિયાન લઉં, પ્રૌઢ સ્ત્રીની યોગ્ય દેખરેખ હેઠળ. પણ તેવી મુલાકાતે મને મુક્ત રીતે બોલતા, આટલા વર્ષો સુધી મેં મારાં હૃદયમાં જે બંધ રાખ્યું હતું તે તેમને પૂછવાથી અટકાવી હોતઃ કેવી રીતે તેઓ—જેમને પોતાની સત્યનિષ્ઠા પર આટલો ગર્વ હતો, જેમણે મને તેમની સૌથી પ્રિય પૌત્રવધૂ કહી હતી અને મને એવું મનાવ્યું હતું કે તેમને મારી દરકાર હતી—મૌન રહ્યાં છે જ્યારે મેં તેમની સહાય માટે સાદ કર્યો, જ્યારે તે દિવસે સભામાં હું આટલા ઘોર અન્યાયનો ભોગ બની?

એક વખત મેં સુરક્ષાકર્મીઓના તાપણાઓને પાછળ છોડી દીધા ત્યાર બાદ, હું વધારે સરળતાથી ચાલી. મને ન લાગ્યું કે કોઈ મારાં માર્ગમાં આવ્યું. બંને પક્ષના અગ્રણી યોદ્ધાઓ, કે જે દિવસભર તેમની સાથે રહ્યાં હતા, અત્યારે સવારની તૈયારીઓમાં આરામ કરી રહ્યાં હતા—

કારણકે ભીષ્મનું પતન સુદ્ધાં પણ યુદ્ધને અટકાવી ન શક્યું. પિતામહની અવસ્થાના માનમાં, તેમણે યુદ્ધને તેઓ જ્યાં સૂતા હતા ત્યાંથી દૂર ખસેડવાનો અને તે પ્રદેશને સ્વચ્છ કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. પણ તેઓ સડી રહેલા મૃતદેહોની દુર્ગંધ છુપાવી ન શક્યા કે ન તો ઘવાયેલાઓના તીવ્ર વેદનામય આક્રંદને શાંત કરી શક્યા. પોતાની જ પીડાના પાટામાં વીંટળાયેલા ભીષ્મને શું આ અવાજોએ યાતના આપી? શું આ સર્વનાશનો ઘણો ભાગ નોતરવા બદલ તેમને પસ્તાવો થયો? કે પછી તેમણે આને તેમની ફરજની એક અનિચ્છનીય આડપેદાશ માની, એક થોડું ઓછું અનિષ્ટ જેને અંતિમ ઇષ્ટ માટે સહન કરવું જ પડે?

• • •

ભીષ્મ સાથે કોઈ નહિ હોય તેવી ધારણા કરવામાં હું ખોટી પડી. એક પુરુષ તેમની બાજુમાં ઘૂંટણ ટેકાવી બેઠો, તેમના ચરણોમાં ઝૂકેલો. મેં પિતામહને બોલતા સાંભળ્યા—તેઓ કેટલા અશક્ત લાગ્યા— "આ કોણ છે જેના અશ્રુઓ મને આ ઘાવ કરતા પણ વધારે દઝાડે છે?" ઝાડીઓના એક ઝૂંડ પાછળ જેવી હું લપાઈ ગઈ કે મેં તે પુરુષને, દબાયેલા સ્વરે, ઉત્તર આપતા સાંભળ્યો, "હું કર્ણ છું. મેં તમને જે અનેક રીતે ક્રોધિત કર્યા છે તે બદલ, હું અહીં આપની ક્ષમા યાચના કરવા આવ્યો છું, પિતામહ."

મેં મારો શ્વાસ પકડી રાખ્યો, મારાં અવિવેક પર પશ્ચાતાપ કરતા. જો કર્ણ મને જોઈ જશે, તો તે ક્રોધિત થશે કે મેં તેને આટલી નબળી ક્ષણે પકડી પાડ્યો હતો. તે પ્રતિકારમાં શું ન કરી શકે? જે બધું થયું હતું, તે પછી મને સંશય હતો, કે મારાં માટે તે સહેજપણ કોમળતા અનુભવતો. તેના બદલે, શિકારીની નિશ્ચિત વૃત્તિથી, તે જાણતો હોવો જોઈએ કે મારાં પતિઓને વશ કરવાનો સૌથી ઉત્તમ માર્ગ મારું અપમાન કરવાનો છે—અને તે તેનો ઉપયોગ કરશે. મારાં આવેશીપણાથી પાંડવો માટે મેં કઈ નવી આફત નોતરી હતી?

મારે ત્યારે જ ત્યાંથી ધીમેથી ચાલ્યા જવું જોઈતું હતું, પણ હું એક જાળમાં ફસાયેલા પક્ષી જેવી હતી. માત્ર, આ જાળના તારો કુતૂહલ અને એક બળવાખોર હૃદયના બનેલા હતા.

ભીષ્મે કર્ણ તરફ હાથ લંબાવ્યો. મને લાગ્યું કે તેમની અંગુલીઓ ધ્રુજતા જોઈ. તેમનો શ્વાસ એવો લાગ્યો જાણે કે કોઈ જૂના વસ્ત્રોને ચીંદરડીમાં ફાડી રહ્યું હતું. તેમણે કહ્યું, "હું ખરી રીતે તારાથી ક્યારેય ક્રોધિત નહોતો. મેં તને માત્ર તારા સારા માટે જ ઠપકો આપ્યો—અને તેં દુર્યોધનની દુષ્ટ મહત્વકાંક્ષાઓને પ્રોત્સાહિત કરી તે માટે. પણ હું સ્વયં મારાં જ પૌત્રથી ક્રોધિત કેવી રીતે હોઈ શકું?"

જ્યારે કર્ણે ભીષ્મને પિતામહ તરીકે સંબોધ્યા ત્યારે, મેં તેના વિષે કશું જ નહોતું વિચાર્યું. સૌ તેમને એ જ પ્રમાણે સંબોધિત કરતા. પણ આ ઉત્તર વિનમ્રતા કરતા કંઇક વિશેષ લાગ્યો. મારાં હૃદયમાં એક આંચકો વ્યાપી ગયો જેમ મેં વિચાર્યું કે ભીષ્મના ઉત્તરનો અર્થ શું થઇ શકે.

કર્ણનું શીશ આંચકાથી ઉપર થયું. "તમે જાણતા હતા? તમને ખબર હતી કે પાંડવો મારાં ભાઈઓ છે? શું કુંતીએ તમને પણ, કહ્યું, જ્યારે તેમણે મને કહ્યું?"

આઘાતથી મને ચક્કર આવ્યા. કર્ણ? મારાં પતિઓનો ભાઈ? મારું મસ્તિષ્ક તેના શબ્દોને સમાવી ન શક્યું—શબ્દો જે મેં તેના વિષે અનુભવ્યું તે સઘળું પરિવર્તિત કરી દેશે. અશક્ય, મેં સ્વયંને કહ્યું. પણ પછી મેં મારાં કર્ણ અને કુંતીના સ્વપ્નને યાદ કર્યું.

અચાનક, જે પણ મને કોયડા જેવું લાગ્યું તે હવે સમજાઈ રહ્યું હતું.

ભીષ્મે કહ્યું, “તેના ઘણા લાંબા સમય પહેલાં હું તે જાણતો. વ્યાસે મને તેના વિષે કહ્યું હતું—પણ ત્યારે જ જ્યારે મેં મૌન રહેવાનું વચન આપ્યું હતું. ત્યારથી લઈને કેટલો વખત મેં ઈચ્છ્યું કે કાશ મેં તે અવિચારી પ્રતિજ્ઞા ન લીધી હોત! પણ તું મને જાણે છે. એકવખત હું જ્યારે વચન આપું છું ત્યારે હું તેને તોડી નથી શકતો. તેને મારી શક્તિ કહો—અથવા નબળાઈ.”

વિનોદ વિના કર્ણે સ્મિત કર્યું. “હું જાણું છું. મારે પણ એ જ સમસ્યા છે.” ત્યારબાદ તેનો સ્વર ઘેરો બન્યો. “કુંતીએ મને કહ્યું કે તેઓ કન્યાથી થોડા મોટા હતા ત્યારે તેમણે મને જન્મ આપ્યો. કુતૂહલવશ તેમણે દુર્વાસાના આશીર્વાદનું પરિક્ષણ કર્યું અને સૂર્યદેવને નીચે બોલાવ્યા. તેમણે કુંતીને મારી ભેટ આપી—પણ જ્યારે હું જન્મ્યો ત્યારે લોકો શું કહેશે તેનાથી તેઓ ગભરાઈ ગયા.” તેમણે તેના કેશમાં પ્રક્ષુબ્ધ અંગુલીઓ ફેરવી. “હું સમજું છું કે તેમને કેવું લાગ્યું હશે. હું તેમને દોષ નથી દેતો—ના, હું દઉં છું! તેઓ કેવી રીતે મને આમ નાખી દઈ શક્યા, તેમનું પોતાનું બાળક, તેમનું પ્રથમ બાળક? પણ તેનાથી પણ વધારે ખરાબ, જ્યારે તેમણે મને ફરી હસ્તિનાપુર જોયો ત્યારે, કેવી રીતે તેમણે મને યાતના વેઠવા દીધી, ફરી ને ફરી, અનૌરસતાનું કલંક? તેનો સ્વર આવેગપૂર્ણ થઇ ગયો—હું જેને સાંભળી રહી હતી તે એક નવો કર્ણ હતો, કેટલો પીડામય, કેટલો ભિન્ન તેવા પુરુષથી જેને હંમેશાં પોતાના આત્મસંયમ પર અભિમાન હતું. તે ક્ષણમાં મેં તેનું સઘળું માફ કર્યું જ્યારે તે તેની પીડાની પકડમાં હતો. “તેમણે ખાનગીમાં મને સત્ય કહેવું જોઈતું હતું—મેં તેને માત્ર મારાં સુધી જ રાખ્યું હોત, જેવું હું અત્યારે કરી રહ્યો છું. માત્ર માહિતીએ જ સઘળો તફાવત આણ્યો હોત. તેણે મને એવી ભયાનક ભૂલો કરવાથી અળગો રાખ્યો હોત જે મારાં જીવનમાં સતત મારો પીછો કરે છે. ઓહ, શા માટે મારી માતાએ મારાં પર વિશ્વાસ ન કર્યો?”

જહેમતથી, ભીષ્મે કર્ણના શીશ પર ધ્રુજતો હાથ મૂક્યો. “હું, પણ, ઈચ્છું કે તેની પાસે તેમ કરવાની હિંમત હોત. તો પછી આખું યુદ્ધ ખાળી શકાયું હોત. યાદ છે એ સમય જ્યારે યુધિષ્ઠિરે માત્ર પાંચ ગામ માંગ્યા હતા, એમ કહીને કે તે તેનાથી સંતુષ્ટ રહેશે? જો તને તારા જન્મના રહસ્યનું જ્ઞાન હોત તો, તેં નિશ્ચિતપણે દુર્યોધનને સહમત થવા મનાવી લીધો હોત. અને તારા તરફના પ્રેમ અને આદરને કારણે, નિશ્ચિત રીતે દુર્યોધને તને સાંભળ્યો હોત. કેટલા બધા પુરુષો માર્યા ગયા છે—અને હજી મને ભય છે કે તમારી સૌની જે પ્રતીક્ષા કરી રહ્યું છે તેની તુલનાએ તેમની યાતના કંઈ જ નથી.”

“મને પીડાનો ભય નથી,” કર્ણે કહ્યું. “શું મારું સમગ્ર જીવન જ એક પછી એક યાતના જ નથી? મને વધારે પીડા તો તે વાતની છે કે જ્યારથી હું હસ્તિનાપુરની તે દુર્ભાગ્યપૂર્ણ સ્પર્ધામાં મારાં ભાઈઓને મળ્યો ત્યારથી મેં મારાં પોતાના ભાઈઓની કેટલી ઘૃણા અને ઈર્ષા કરી. હું, કે જેણે પોતાના સમગ્ર બચપણમાં પ્રેમ અને માવજત કરવા સંબંધીઓ હોવાના સ્વપનો સેવ્યા! અને દ્રૌપદી! મારાં નાના ભાઈઓની પત્ની, જે, શાસ્ત્રો આપણને કહે છે, મારી દીકરી જેવી હોવી જોઈએ—મેં તેનું ભરસભામાં અપમાન કર્યું.

મને ખબર હતી દુર્યોધન અને શકુનિ શું યોજના કરી રહ્યાં હતા. ઔચિત્યવશ પણ મારે તેમને અટકાવવા જોઈતા હતા. તેના બદલે, હું તેના પર ક્રોધિત હતો માટે, મેં દુઃશાસનને તેના વસ્ત્રો ઉતારવા કહ્યું! મેં—” તેનો અવાજ ભાંગ્યો. “કેટલી લજ્જાસ્પદ રીતે મેં વર્તન કર્યું! યુદ્ધભૂમિ પર સૌથી ભવ્ય મોત પણ તેનો બદલો ન વાળી શકે.”

“દૈવો નિર્દય છે,” ભીષ્મ ગણગણ્યા, “અને તેઓ તારા પ્રત્યે વધારે નિષ્ઠુર રહ્યાં છે. પણ

અજ્ઞાનતામાં જે પાપ તેં કર્યા તે તારો દોષ નથી."

"તેમ છતાં મારે તેમની ચૂકવણી કરવી પડશે," કર્ણે કહ્યું. "શું તે જ રીતે કર્મ કામ નથી કરતુ? નજર કરો શું થયું પાંડુનું, કે જેમણે અકસ્માતે એક ઋષિનો વધ કર્યો, તેમને જંગલી હરણ માનીને. આજીવન તેમણે તેના પરિણામો ભોગવવા પડ્યા."

ખાંસીના હુમલાએ ભીષ્મને અસ્થિર બનાવ્યા; થોડી જહેમત સાથે તેમણે ચાલુ રાખ્યું. "હજી પણ વધારે મોડું નથી થયું. તારા ભાઈઓનો સાથ આપ. હું તેમને જાણું છું—તેઓ તારું સ્વાગત કરશે અને જ્યેષ્ઠ તરીકે માન આપશે."

કર્ણે શીશ ધૂણાવ્યું. "ના. મોડું તો ક્યારનું થઇ ગયું તે ક્ષણે જ્યારે હું સ્પર્ધામાં ભાગ ન લઇ શકું તેવું જાહેર કરીને કૃપે મારું અપમાન કર્યું, અને દુર્યોધને મને રાજ્ય આપી ઉગાર્યો. જ્યારે સૌ મારી વિરુદ્ધ હતા ત્યારે તે મારી સાથે ઉભો રહ્યો. મેં તેનું નમક ખાધું છે. હું તેને ત્યાગી ન શકું."

ભીષ્મે લાંબો, થાકેલો શ્વાસ લીધો. હું કહી શકું કે તેઓ વિશેષ પ્રયાસ કરી રહ્યાં હતા એવું કશુંક કહેવા જે તેમને મહત્વનું લાગ્યું. "તેં ઘણીવાર તેની ભરપાઈ કરી છે. તેં તેના શત્રુઓ સાથે લડાઈ કરી, તેને ખજાનાઓ જીતી આપ્યા, તેના રાજ્યની સીમાઓનો વ્યાપ વધાર્યો. સંભવતઃ વિદાય લઇ, તું તેની સૌથી મહાન સેવા કરીશ. તારા વિના, યુદ્ધ લડવાની હિમંત દુર્યોધન નહિ કરે. યુદ્ધનો અંત કરવા તે અસહાય થઇ જશે. પણ જો તું તેને સમર્થન આપવાનું ચાલુ રાખીશ તો, તે માત્ર તેને તેના મૃત્યુ સુધી જ દોરી જશે—અને તેના સઘળા સમર્થકોના મૃત્યુ."

"દુર્યોધન હારનો સામનો કરવા કરતા મૃત્યુ વધારે પસંદ કરશે," કર્ણે કહ્યું, "યુદ્ધભૂમિ પર મૃત્યુ પામવા ન તો તે ભયભીત છે—અને ન હું." વાસ્તવમાં, હું તેનું સ્વાગત કરું છું. મારાં મસ્તિષ્કની ભીતર રહેલી સતત યાતનાનો તે અંત કરશે. જે જીવનથી હું વાજ આવી ગયો છું, જે જીવનમાં સઘળું ખોટું જ થયું છે, જ્યાં મેં હંમેશાં જેની ઝંખના કરી છે તે મને ક્યારેય નથી મળવાનું, તે જીવનને છોડી જવાનો તે એક સન્માનીય માર્ગ હશે.

"અને જ્યાં સુધી દુર્યોધનની ચૂકવણીની વાત છે ત્યાં સુધી, નમકનું ઋણ તો માત્ર રક્તથી જ અદા કરી શકાય. તમે તે જાણો જ છો! શું તમે એ માટે જ તેના પક્ષે નથી લડ્યા, તમે પાંડવોને વધારે વહાલ કરતા હોવા છતાં પણ અને તે જાણતા હોવા છતાં કે તેમનો ઉદ્દેશ ન્યાયી છે? અને આમ, જોકે તે જાણવા છતાં કે તે વિનાશ તરફ છે—ના, કારણકે તે વિનાશના પંથે છે—મારે મારાં ભાઈઓ વિરુદ્ધ તેની સાથે જ ઉભા રહેવું પડે."

ભીષ્મે નિસાસો નાખ્યો. "તો પછી જા, પૌત્ર. તારી ફરજ નિભાવ, અને સન્માનીય મૃત્યુ ને વર. જ્યારે સમય યોગ્ય હશે ત્યારે, આપણે સ્વર્ગમાં મળીશું."

પણ કર્ણે વિદાય ન લીધી. તેણે તેમનો હાથ મજબૂતીથી ઝાલ્યો અને ફરી વધારે નમ્યો. "પણ હજી પણ વધારે નરસું આ છેઃ પણ હું જે જાણું છું તેમ છતાં, હું તેની કામના કરું છું! સ્વયંવર ખાતે તેનું દેદીપ્યમાન અને ગર્વિષ્ઠ મુખ હું ભૂલી શકતો નથી—આહ કેટલા વર્ષો વીત્યા?"

તે મારી વાત કરી રહ્યો હતો! આ વાત લાવવાની મને તેની પાસે સહેજ પણ અપેક્ષા નહોતી. મારાં હાથ ભીના થઇ ગયા. તેમની ધ્રુજારી રોકવા મેં તેમને પકડી લીધા અને તેને વધારે સારી રીતે સાંભળવા મારાં શ્વાસને અટકાવ્યો.

"તેની ગ્રીવાની લાંબી રેખા," તેણે ચાલુ રાખ્યું, "જેમ તેણે પોતાની ચિબુક ઉઠાવી. તેના સુંદર, વિભાજીત ઓષ્ઠ. કેવી રીતે તેના સ્તન આવેગ સાથે ઉછળ્યા ને નીચે પડ્યા. આટલો

વખત, મેં સ્વયંને કહ્યું અન્ય કોઈએ પણ કરેલા અપમાન કરતા તેણે કરેલા મારાં અપમાનને લીધે હું તેની ઘૃણા કરું છું. કે મારે વેર લેવું હતું. પણ હું માત્ર સ્વયંને મૂર્ખ બનાવતો હતો. જ્યારે દુ:શાસન તેની સાડી ખેંચવા લાગ્યો ત્યારે, તે હું સહન ન કરી શક્યો. મારે તેને પછાડી દેવો હતો, તેને નજરોથી રક્ષિત કરવી હતી. જ્યારે બાર વર્ષ તે વનમાં હતી ત્યારે, હું, પણ ભૂમિ પર સૂતો, તેની અગવડતાનો વિચાર કરીને. કેટલીવાર મેં તેની પાસે જવા ઈચ્છા કરી, મારી સાથે આવવા તેને આજીજી કરવા, મારી રાણી બનવા. પણ મને ખબર હતી તે વ્યર્થ હતું. તે તેના પતિઓને સંપૂર્ણ વફાદાર હતી. મારાં શબ્દો માત્ર તેને ઘૃણા જ કરાવત.

"જ્યારે કુંતીએ મને કહ્યું કે જો હું તેમના પુત્રોનો સાથ આપું તો, હું યુધિષ્ઠિરના બદલે રાજા થઈશ, ત્યારે મને લાલચ નહોતી થઇ. પણ જ્યારે તેમણે તેમનું અંતિમ હથિયાર ઉગામ્યું ત્યારે, જ્યારે તેમણે કહ્યું કે તેમના પુત્ર તરીકે, હું, પણ, પાંચાલીનો પતિ હોઈશ—હું મારી પ્રતિષ્ઠા, મારું સન્માન, સઘળું ત્યજી દેવા તૈયાર હતો! મૌન રહેવા મારે મારી તમામ ઈચ્છાશક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો હતો!"

મારું હૃદય એટલું જોરથી ધડક્યું કે હું નિશ્ચિત હતી કે કર્ણે તે સાંભળ્યું જ હશે. મારાં મસ્તિષ્કનો એક હિસ્સો કુંતી તરફ ક્રુદ્ધ હતો. મને કર્ણને સુપ્રત કરવાની તેમની હિંમત કેવી રીતે થઇ જાણે કે હું કોઈ દાસીથી વિશેષ ન હોઉં! ને તેમ છતાં, કર્ણના પ્રતિસાદથી હું સંતુષ્ટ થઇ. શું આ એ જ નહોતું જેને મેં સમગ્ર જીવન ગુપ્ત રીતે ચાહ્યું હતું, તે જાણવું કે તે મારી તરફ આકર્ષિત હતો, તેની પોતાની પણ મરજી વિરુદ્ધ? કે તેના ધિક્કારપૂર્ણ બાહ્ય દેખાવ હેઠળ તે મને આટલી કોમળતાથી વિચારતો? તો પછી, શા માટે, જ્યારે મેં તેના શબ્દો સાંભળ્યા ત્યારે ઉદાસીનતાનું આવું એક મોજું મારાં પર તૂટી પડ્યું?

ભીષ્મ મૌન હતા. શું તેઓ પણ કર્ણના સ્વીકારથી મારાં જેટલા જ આશ્ચર્યચકિત હતા? અંતે તેમણે કહ્યું: "પણ તું મૌન રહ્યો, પૌત્ર. કોઈ પણ પુરુષ તેના વિચારો પર નિયંત્રણ ન કરી શકે—પણ તેં જેની કામના કરી તે સ્ત્રી માટે તેં તારા સિદ્ધાંતોનો ત્યાગ ન કર્યો. તેં હું જે કરી શક્યો તેના કરતા પણ વધારે હતું."

અને પછી, કર્ણને આશ્વસ્ત કરવા, તેમણે તેને એક અંતિમ ભેટ આપી. તેમણે તેને પોતાની પૂર્વજન્મની કથા કહી, જ્યારે તેઓ યક્ષ હતાઃ પ્રભાસ, આઠ વસુઓમાંના સૌથી નાના અને સૌથી અવિવેકી.

• • •

પ્રભાસની નવી પત્નીએ એક ગાયની ઈચ્છા કરી. જો પ્રભાસને તેની સાચી દરકાર હતી તો, તેણે કહ્યું, તે તેને આ એક નાનકડી ભેટની ના નહિ કહે. તેનું મન બદલવા પ્રભાસે જે પણ કંઈ કહ્યું, તે તે સાંભળવાની નહોતી. તેણે તેના સુંદર પગ પછાડ્યા અને મુખ મોહકતાથી ફુલાવ્યું.

તેની નજર જેના પર ઠરી હતી તે કોઈ સામાન્ય ગાય નહોતી. તે કામધેનુ ગાય હતી જે વસિષ્ઠ ઋષિની હતી. પ્રભાસની પત્નીએ તેને વસંતના એક સુંદર દિવસે જોઈ હતી જ્યારે મનુષ્યો કેવી રીતે રહે છે તે જોવા વસુઓ પૃથ્વીની મુલાકાતે આવ્યા.

પ્રભાસ જાણતો કે ઋષિ તેમને આટલી મૂલ્યવાન ગાય ન તો ભેટ આપશે કે ન તો તેને વેચશે. તેની ચોરી જ કરવી પડશે. તેના પરિણામે સંકટ આવશે, અને તે પણ મોટું સંકટ. તેના સાત ભાઈઓની નામરજીવાળી સહાયથી, તેણે ગાય રહસ્યમય રીતે લઇ લીધી.

ધ્યાનમાં, વસિષ્ઠને ખબર પડી કે શું થયું હતું. ક્રોધમાં તેમણે બધા આઠ ભાઈઓને શ્રાપ આપ્યો. તમારે પૃથ્વી પર મનુષ્યની જેમ અવતરવું જ પડશે અને માનવજાતની તમામ યાતનાઓમાંથી પસાર થવું પડશે. જ્યારે ક્ષમા માંગતા, તેઓ તેમના ચરણોમાં પડી ગયા ત્યારે, તેમણે સાત જ્યેષ્ઠ વસુઓની સજા હળવી કરી. તેઓ જન્મ લેશે, હા, પણ તેમની માતા તરત જ તેમને ડૂબાડી દેશે જેથી કરીને તેઓ તેમના દૈવી અસ્તિત્વ તરફ પાછા વળી શકે. પણ પ્રભાસે ઘણા વર્ષો જીવવું પડશે અને ઘણી પીડાઓ વેઠવી પડશે. કારણકે તેઓ મોટાભાગના ઋષિઓ કરતા વધારે દયાળુ હતા, તેમણે એક આશીર્વાદ ઉમેર્યોઃ તે નાયક હશે, એક યોદ્ધો જેનાથી બધા ભયભીત હશે.

"જેમ તું જુએ છે," ભીષ્મે સમાપ્ત કર્યું, "મેં તારા કરતા પણ વધારે ખરાબ કર્યું—અને તેની ચૂકવણી કરી. અને મેં મારાં અનુભવ પરથી શીખ્યું. આ જન્મમાં, મેં ક્યારેય સ્ત્રીઓનો વિશ્વાસ ન કર્યો. હું તેમનાથી જેટલો દૂર રહી શકું એટલો રહ્યો. અને તેમ છતાં મારાં પતન માટે એક સ્ત્રી જ જવાબદાર હતી! વૃદ્ધ પુરુષની સલાહ લેઃ દ્રૌપદીને તારા મનમાંથી દૂર કર અને યુદ્ધ પર ધ્યાન આપ."

• • •

જ્યારે કર્ણે ભીષ્મના ચરણ સ્પર્શ કર્યા અને વિદાય લેવા ઉભો થયો ત્યારે, તેનું મુખ ફરીથી અડગ હતું. સંભવતઃ તે કથાઓનો જાદુ છે. તેઓ આપણને સમજાવે છે કે આપણી નાદાની અને આપણી પીડામાં આપણે એકલા નથી.

"આભાર, પિતામહ," તેણે કહ્યું, ફરી એકવાર ઔપચારિક, "આ ઉદારતા માટે જેને લાયક થવા મેં કશું જ ન કર્યું. તે મને એક અંતિમ વિનંતી કરવા ધૃષ્ટ બનાવે છે. મારાં જન્મનું રહસ્ય કોઈને ન કહેતા—મારાં મૃત્યુ પહેલાં, કે પછી. ભાતૃહત્યાનો ભયાનક ભાર મારાં ભાઈઓ સહન કરે તેમ હું નથી ઈચ્છતો. અને સૌથી વધારે તો, હું નથી ઈચ્છતો કે તેણી મારી દયા ખાય.

"હું જોઉં છું કે તું દ્રૌપદીને નથી ભૂલી શકતો," ભીષ્મે કહ્યું. "ખેર, માત્ર હું જ તારા રહસ્યનો રખેવાળ નથી. પણ હું વચન આપું છું. એક અપવાદ સાથેઃ તું મૃત્યુ પામે ત્યારબાદ, મારે દુર્યોધનને સત્ય કહેવું જ પડે. તે જે રીતે સ્વાર્થી છે તે રીતે, તેને એ વાતનું જ્ઞાન થવું જોઈએ કે તારી મિત્રતા કેટલી ગહન હતી અને તારું બલિદાન કેટલું પીડાકારક હતું. સંભવતઃ તે તેનું થોડું કલ્યાણ કરશે. પણ હું તકેદારી રાખીશ કે તે અન્ય કોઈને ન કહે. હવે જા—સૂર્ય શીઘ્ર ઉદય પામશે અને યુદ્ધ શરું થશે, અને તારે આરામની જરૂર છે."

કર્ણ ગયો ત્યારબાદ મેં ભીષ્મ સાથે વાત ન કરી. મારો પ્રશ્ન—જે છેવટે તો એક બની ગયેલા પ્રસંગ વિષે જ હતો—તે કર્ણની વર્તમાન દ્વિધાની સરખામણીએ ક્ષુલ્લક હતો. પણ તેનાથી પણ મહત્વનું, કર્ણે જે રહસ્યો ઉદ્દ્ઘાટીત કર્યા હતા તેનાથી મારું સમગ્ર અસ્તિત્વ ધ્રુજી ઉઠ્યું. એક નાનો અમથો આંચકો પણ મને ભાંગી નાખશે.

મને લાગે છે કે, ભીષ્મને મારી ઉપસ્થિતિનો ખ્યાલ આવી ગયો, પણ તેમણે મને બોલાવી નહિ. સંભવતઃ છુપાઈને વાત સાંભળવાની લજ્જાથી તેઓ મને રક્ષિત કરવા ઇચ્છતા હતા. સંભવતઃ તેમણે મારી પોતાની નિષિદ્ધ લાગણીઓ જાણી લીધી. સંભવતઃ તેઓ વ્યસ્ત હતા—જેમ હું હતી— કર્ણના પડકાર સાથેઃ આવતીકાલે ક્ષેત્રમાં તેના ભાઈઓનો સામનો કરવો અને તેમની આંખોમાં અજાણી નફરત જોવી. અથવા સંભવતઃ તેમનો અંત જેમ નજીક આવતો ગયો

તેમ, પુરુષો—અને સ્ત્રીઓના જટિલ વ્યવહારોથી—તેઓ થાક્યા અને માત્ર શાંતિની જ ખેવના કરી.

કંટક ઝાડી નીચે મેં મારી જાતને તાણી બાંધી, મારાં ધૂળિયા, ગૂંચાયેલા કેશમાં મારું મુખ દબાવી, તે બંને માટે મૌન રુદન કર્યું—પ્રત્યેક તેમની ઉતાવળી, અવિચારી પ્રતિજ્ઞાથી બદ્ધ. કેવી રીતે—એક વચન અન્યને આપેલું કે સ્વયંને આપેલું—જીવનને પંગુ બનાવી શકે! કેવી રીતે અભિમાને તેમને તેમની જ ભૂલોનો સ્વીકાર કરતા અટકાવ્યા હતા—અને તે રીતે પ્રસન્નતાથી પણ વંચિત જે સંભવતઃ તેમની હોત.

ઘણા વખત પછી મને સમજાયું કે હું મારાં માટે પણ રડી રહી હતી, વેર લેવાની મારી પોતાની પ્રાણઘાતક પ્રતિજ્ઞા જેણે પાંડવો અને કૌરવોને શત્રુતાના તેમના વલણમાં બાધ્ય કર્યા હતા.

• • •

હું જાણતી કે મેં જે જાણ્યું તેને મારી પાસે રાખવું જોઈએ, પણ તે મુશ્કેલ હતું.

આખો દિવસ હું ટેકરી પર ગઈ ત્યાં સુધી કુંતીની ઉપેક્ષા હું કરી શકી, પણ સાંજે જ્યારે હું તેમની સામે આવી ત્યારે, મારું હૃદય ક્રોધથી ઉપર નીચે ધડકવા લાગ્યું. હું એકીટસે જોયા વિના ન રહી શકી. આ તે સ્ત્રી હતી જેણે પોતાની આબરૂ બચાવવા એક અસહાય બાળકને મધરાતની નદીમાં વહેતું મૂકી દીધું, આમ કર્ણના દુઃખની હારમાળા શરું કરીને. એક યુવાન તરીકે જ્યારે તેમણે તેને પુનઃ જોયો ત્યારે, તેમણે રહસ્ય પોતાના સુધી રાખ્યું, તેના ભોગે પોતાની રક્ષા કરીને. અને અત્યારે પણ, તેમણે તેને જે કહ્યું તે તેની ચિંતાને કારણે નહિ પણ માત્ર તેમના પુત્રોને બચાવવા. એટલા માટે જ તેમણે તેને તેમના પુત્રોને સાથ આપવા વિનંતી કરી હતી. તેને વધારે પ્રલોભન આપવા, તેમણે મને એક સરપાવની જેમ તેની સમક્ષ પ્રસ્તુત કરી! શું તેમની ચાલાકીઓનો કોઈ અંત નહોતો?

મારો કેટલોક ક્રોધ મારી આંખોમાં જરૂર વર્તાયો હશે, કારણકે કુંતીએ મને, થોડી કઠોરતાથી પૂછ્યું, કે હું કશુંક સાંભળીને નીચે આવી છું કે કેમ.

“મને ખબર હતી કે દરરોજ તે ટેકરી પર જવું, તારા માટે બહુ વધારે પડતું હતું. પણ ના! હંમેશાં તારે અન્યો કરતા કંઇક જુદું જ કરવું પડે. સંભવતઃ આવતીકાલે તું અમારી સાથે તંબુમાં રહી શકે. હવે તું પેલી યુવાન નથી, તું જાણે છે.”

“હું બરાબર છું,” મેં ટૂંકાણમાં કહ્યું, વધારે બોલવામાં સ્વયં પર વિશ્વાસ ન રાખીને.

તે રાત્રે, કર્ણની જ વાતો હતી. યુધિષ્ઠિરે જાહેર કર્યું કે હવે ભીષ્મનું પતન થયું હતું, તેથી કર્ણ યુદ્ધમાં જોડાયો હતો. પણ તેણે નવા સેનાપતિ બનાવવાના દુર્યોધનના પ્રસ્તાવને નકારી કાઢ્યો હતો!

મેં કુંતી તરફ એક ઝડપી નજર કરી. પરિચિત અતડાપણું આવે તે પહેલાં, નિરાશા, રાહત અને ગર્વ એક ઝડપી અનુક્રમમાં તેમના મુખ પરથી સરકી ગયા.

જેટલું બને એટલું સહજતાથી, મેં પૂછ્યું, “તે શા માટે એવું કરે?”

“તેણે કહ્યું કે નેતૃત્વ કરી રહેલા વડીલ તરીકે, દ્રોણ તે હોદ્દા માટે વધારે લાયક હતા,” ભીમે ઉત્તર આપ્યો. “હું—હું આટલો ઉદાર ક્યારેય ન થઇ શકું અને કીર્તિનો મારો અવસર ત્યજી દઉં. કોને ખબર છે તે કેટલા દિવસો જીવિત રહેવાનો છે?”

સમગ્ર સાંજ દરમિયાન અર્જુન મૌન રહ્યો હતો—મેં અનુમાન કર્યું કે તે ભીષ્મને તેના મનમાંથી દૂર નહોતો કરી શકતો. પણ આ સમયે તે બોલી ઉઠ્યો કે તે દ્વંદ્વયુદ્ધ—અને કર્ણનો વધ કરવાની પ્રતીક્ષા કરી શકે એમ નથી.

તેમણે નમાવી તે પહેલાં કુંતીની આંખોમાં મેં પીડા જોઈ. ત્યારબાદ શીઘ્ર, તેમનું ભોજન કર્યા વગર, તેઓ તેમની છાવણીમાં ચાલ્યા ગયા, એમ કહીને કે ભેજથી તેમના હાડકા દુઃખી રહ્યાં હતા. દૂર જતા, તેઓ અચાનક સંકોચાયેલા લાગ્યા.

મારો થોડો ગુસ્સો અદ્રશ્ય થયો. કર્ણની અજાણ માતા માટે કન્યા અવસ્થાની મારી સહાનુભૂતિઓને મેં સ્મરી. જ્યારે કુંતીએ કર્ણને જન્મ આપ્યો ત્યારે, તેઓ યુવાન અને ભયભીત હતા, અને કશું પણ કહેવા તેમની સાથે કોઈ નહોતું. શું તેમની જગ્યાએ મેં વધારે સારું કર્યું હોત? તેમણે કર્ણને યાતના આપી હતી, હા, પણ શું તેમણે પણ એટલી જ પીડા નહોતી ભોગવી? અને હવે તો ખૂબ મોડું થઇ ગયું હતું. જો તેઓ યુધિષ્ઠિરને તેમના જ્યેષ્ઠ ભાઈ વિષે કહે તો, તેઓ હતોત્સાહ થઇ જાય. જે પ્રકારના મનુષ્ય તેઓ હતા તે પ્રમાણે, સંભવતઃ ભ્રાતૃહત્યાને બદલે તેઓ યુદ્ધ જ છોડી દઈ શકે. આથી, તેમણે હવે તેમના પુત્રો એકબીજાનો વધ કરે તે જોવું પડશે, એ જાણીને કે તેઓ જ તેના કારક હતા. આવી આપત્તિને અટકાવવાના એક અંતિમ પ્રયત્નમાં તેમણે મારો ભોગ આપવાનો આયાસ કર્યો તો એમાં કોઈ નવાઈ નહોતી.

મેં યાદ કર્યું કે કેવી રીતે સ્વપ્નમાં રુદન કરતા કર્ણે કુંતીને ઉભા કરી ને તેમના હાથ ચૂમ્યા હતા. જો તે તેમને ક્ષમા કરી શકે—તે કે જે તેમના ભયનો મુખ્ય પીડિત હતો તો—શું મારે છેવટે પ્રયત્ન તો ન કરવો જોઈએ?

હું તેમની પાછળ ગઈ અને તેમને તેમની ઘાસની શૈયા પર સૂતેલા જોયા. તેઓ રડી રહ્યાં હતા. મારાં સ્વરે, તેમણે તેમની આંખો લૂછી અને મારી સામે જોયું.

“તારે શું જોઈએ છે?” તેમણે ખીજાઈને કહ્યું.

પણ પહેલીવાર, ક્રોધથી ભરાઈ જવાને બદલે, મેં અભિમાન તળે રહેલી નબળાઈને સાંભળી. મેં તેમને કહ્યું કે મારી પાસે જકડાઈ ગયેલા સાંધાઓ માટે અદ્ભુત એવી, હળદર અને શલ્લકીની ઔષધિ છે. હું તેમના માટે તે લઇ આવું તે તેમને ગમશે? તેમણે સંશયથી મારી સામે જોયું, પણ અંતે તેમણે હકારમાં માથું ધૂણાવ્યું, અને પ્રથમ વખત હું તેમની પુત્રવધૂ બની—મેં તેમના માટે કશુંક એવું કર્યું જેની તેમણે માંગણી નહોતી કરી. જ્યાં સુધી તેઓ ધીમેથી નિદ્રામાં સરી પડ્યા નહિ ત્યાં સુધી મેં તેમના પગ પર ઔષધિ ઘસી, અને મારી આંગળીઓના વેઢે જેમ તેમના સ્નાયુઓ હળવા થયા તેમ મને લાગ્યું કે કોઈ ન સમજાવી શકાય તેવા સૂક્ષ્મ મિલન દ્વારા કુંતીનું રહસ્ય હવે મારું રહસ્ય બની ગયું હતું. હું,પણ, હવે તેની રક્ષા કરીશ.

સંભવતઃ ઔષધિની સુવાસે મને તંદ્રામાં મૂકી દીધી, કારણકે મેં આગળ પાછળ જેમ મારાં હાથ ફેરવ્યા તેમ, મને લાગ્યું કે મેં રાત્રિના આકાશમાં એક ભવ્ય જાળ લટકતી જોઈ, તેના ચળકતા તાર અમારાં વર્તમાન સ્વરૂપ અને ભૂતકાળના કર્મોથી ગૂંથાયેલા. મારી જેમ, કર્ણ પણ, તેમાં ફસાયેલો હતો. અન્યો પણ ત્યાં ફસાયેલા હતા : કુંતી, મારાં પતિઓ, ભીષ્મ, દુર્યોધન અને દુઃશાસન સુદ્ધાં પણ. જો આ જાળમાંથી ભાગી છૂટવાનો કોઈ માર્ગ હતો તો, તે હું ન જોઈ શકી. અમારા તુચ્છ સંઘર્ષોએ અમને વધારે ને વધારે ફસાવ્યા. એક વિચિત્ર કરુણા મારાં પર વરસી જેમ મેં અમને લહેરખીમાં ઘુમરાતા અને વળાંક લેતા જોયા.

આ મહામૂલી કરુણાની કિમત સમજી, મેં તેને પકડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ જેવી હું તેને

પકડવા ગઈ, કે તે ધુમાડાના ગોટામાં વિખેરાઈ ગઈ. કોઈ પણ પ્રગટીકરણ ટકી ન શકે જો તેને શાંત, શુદ્ધ મનનો ટેકો ન મળે—અને મને ભય છે કે મારી પાસે તે નહોતું.

35

હિમપ્રપાત

યુદ્ધના જાનવર પર સવાર થવાનો વારો હવે દ્રોણનો હતો. દ્રોણ જેમના પર મને પિતામહ કરતા ઓછો વિશ્વાસ હતો. દ્રોણ કે જેમને વિજય સુધી પહોંચવાના માર્ગો કરતા વિજયની વધારે દરકાર હતી. તેમના હેઠળ, યુદ્ધ પ્રત્યે કૌરવોનો અભિગમ પરિવર્તિત થયો. ભીષ્મના પોતાના દોષ હતા, જેમ કે તેઓ જિદ્દી અને સરમુખત્યાર હતા. પણ તેમણે મૂલ્યો સાથે સમાધાન ન કર્યું. તેઓ તેમની સચ્ચાઈને દ્રઢતાથી વળગી રહ્યાં અને તેમની નીચેના લોકો પાસેથી તેમ કરવાની અપેક્ષા રાખી. અને તેમણે તેમની આજ્ઞા પાળી—જો પ્રેમ ખાતર નહિ તો ભયથી. હવે, તેમની તીક્ષ્ણ અને ટીકાત્મક દ્રષ્ટિ વિના, તેમના મૂલ્યોનું વિઘટન થવાનું શરુ થયું. અને, જેમ એક હિમપ્રપાતના પડઘાઓ અન્ય હિમપ્રપાતોને ઉત્તેજિત કરે તેમ, દુર્યોધનના યોદ્ધાઓની હરકતોએ અમારાં સૈન્યના વર્તનને પણ અસર કરી.

દ્રોણ હજુ પણ ભયાનક યોદ્ધા હતા, પણ ભીષ્મ કરતા તેમના પર આયુ વધારે હાવી હતી. ઊંડે ઊંડે, તેમને ખબર હતી કે, પોતાના શબ્દને બદ્ધ ભીષ્મની તુલનાએ, તેઓ અહીં પોતાની પસંદગીથી હતા. આ જ્ઞાને તેમના નિશ્ચયને થોડો હણી લીધો. વધારે નિષ્ઠુર થઇ તેમણે તેની ભરપાઈ કરવી પડી.

પ્રથમ દિવસે, તેમણે સૈનિકોને મહેણાં મારી ઉત્સાહિત કર્યા કે, દ્રષ્ટિ મને તેમના મસ્તિષ્કમાં ખેંચી ગઈ, એક એવી જગ્યા જ્યાં આપણામાંના સૌથી સંદિગ્ધ પણ સત્યથી બચી ન શકે. તેઓ વિચારી રહ્યાં હતા કે તેમણે કૌરવ સભાને ક્યારની છોડી દેવી જોઈતી હતી અને તાપસી જીવન તરફ પાછા વળવું જોઈતું હતું. ખરેખર, એક બ્રાહ્મણ તરીકે, તેમણે આવું કરવું જોઈતું હતું એક વખત તેમણે રાજકુમારોનું શિક્ષણ સમાપ્ત કર્યું અને વળતર રૂપે, પ્રાપ્ત કર્યો, બદલો જેની તેમને અતિતીવ્ર ઝંખના હતી. કઈ બાબતે તેમને રોકાઈ જવા પ્રલોભિત કર્યા? શું તે પ્રતિષ્ઠા હતી? તેમના એકાંતવાસમાં તેઓ ભૂલાઈ ગયા હોત, પણ સભામાં તેઓ નેત્રહીન નરેશની પાસે બેઠા, તેમની વિશાળ, કોતરણી કરેલી, માત્ર પિતામહ પછીની સૌથી ભવ્ય બેઠક. શું તે સૈન્ય સંબંધિત માહિતી આપવા બદલ તેમને આપવામાં આવતું વિપુલ મહેનતાણું હતું? ના. નાણાં અને પ્રસિદ્ધિના સુખ તેમના માટે ક્યારના નિસ્તેજ થઇ ગયા હતા. તે પ્રેમ હતો, તે કપટી બંધન, જેણે તેમને જકડી રાખ્યા.

દ્રોણનો એક માત્ર પુત્ર, અશ્વત્થામા દુર્યોધનની ટોળકીમાં જોડાયો હતો, રાજકુમારનું અનુકરણ કરી, તેણે અતિવ્યયી જીવન શૈલીનો શોખ પાળ્યો હતો. દ્રોણે અશ્વત્થામા એક બાળકનો વિચાર કર્યો કે તેમણે નિસાસો નાંખ્યો, એ બાળક કે જેના માટે તેમની પાસે એક પ્યાલો દૂધ નહોતું તે બાળકના અશ્રુઓએ આ નાટકના પ્રથમ અંકનું મંચન કરી દીધું હતું. અને

યુવાન અશ્વત્થામા, તામસી અને ફરિયાદોથી ભરપૂર, જેણે દુર્યોધનનો પક્ષ લીધો જ્યારે રાજકુમારે દ્રોણને અર્જુન અતિપ્રિય છે તેવો આક્ષેપ કર્યો. મારાં કરતા પણ તમે તેની વધારે કાળજી લો છો, તેણે કટુતાથી આક્રંદ કર્યો. શસ્ત્રોમાં અત્યંત પ્રવીણ, દ્રોણ તે શબ્દો શોધવા નિષ્ફળ રહ્યાં જે તેને એવું કહી શકે કે અત્યારસુધી તેમણે જે કંઈ પણ કર્યું, જે પણ કંઈ વચનો તેમણે આપ્યા, તે માત્ર તેના પ્રેમ ખાતર જ આપ્યા. એક વખત, દ્રોણે સભામાંથી નિવૃત્ત થવાની શક્યતાનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો ત્યારે, અશ્વત્થામા હસ્યો, ખંધુ અને તિરસ્કારપૂર્ણ. કોઈ પછાત પ્રદેશમાં કોઈ ઈશ્વરભરોસે ટકેલા ગામ માટે તમે ઈચ્છો છો કે હું અહીં મારાં સઘળા મિત્રોને છોડી દઉં? પુત્ર કરતા વિશ્વને થોડું વધારે જાણતા, દ્રોણને ખબર હતી કે સભામાં તેમની ઉપસ્થિતિ અને રાજાના તેમના સલાહકાર તરીકેની તેમની સત્તાએ અશ્વત્થામાની પ્રસિદ્ધિમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો. અને આમ પોતાના પુત્ર માટે તેઓ ત્યાં રોકાયા, પોતાની જાતને એમ કહી, અન્ય એક વર્ષ, માત્ર એક વર્ષ. તે દિવસ સુધી જ્યારે, તેમણે સ્વયંને રક્તરંજિત સરોવરની પાસે આવેલા એક ક્ષેત્રમાં પ્રાપ્ત કર્યા, લાખો વિનાશપંથી પુરુષોનું એવા યુદ્ધમાં નેતૃત્વ કરતા જેના ઉદ્દેશમાં તેમને વિશ્વાસ નહોતો—અને તેઓ જ્ઞાત હતા કે બહુ વાર થઇ ચૂકી હતી.

• • •

ઘણા વખત પહેલાં, અર્જુને મને એક કથા કહી.

એક દિવસે, તેમની શિક્ષાની પરીક્ષા કરવા, દ્રોણ રાજકુમારોને શિકાર પર લઇ ગયા. હંમેશની જેમ, અર્જુન નાયક હતોઃ તેણે સૌથી વેગીલા પક્ષીઓને માત્ર તેમની પાંખોના અવાજ સાંભળીને વીંધી નાખ્યા; તેણે સૌથી ભયાનક સુવરને માત્ર એક જ બાણમાં વીંધ્યું; જ્યારે રાજકુમારો તરસ્યા થયા ત્યારે, તેણે ભૂમિમાં એક બાણ ચલાવ્યું, અને ઠંડા ઝરાના પ્રવાહે ઉછાળો માર્યો.

પણ પછી કંઇક અસાધારણ બન્યું. તેનો શિકારી શ્વાન ભસતા ભસતા, વનમાં તેની આગળ નીકળી ગયો. અચાનક ભસવાનું બંધ થઇ ગયું. જ્યારે કણસતો, શ્વાન પાછો આવ્યો ત્યારે, કોઈકે સાત અંતર્ગથિત બાણથી બનેલી શીકલી વડે તેનું મુખ બંધ કરી દીધું હતું, શ્વાનને ચૂપ કરવા તેને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના બાણ સાવધાનીથી છોડાયા હતા. દિગ્મૂઢ થઇ, તેઓ તે જોવા ગયા કે આ પરાક્રમ કોણ સિદ્ધ કરી શકે. ગાઢ વનમાં તેમણે ચિત્તાની ખાલમાં સજ્જ એક યુવાનને જોયો.

“તારો ગુરુ કોણ છે?” દ્રોણે પૂછ્યું.

યુવાન દ્રોણના ચરણોમાં પડી ગયો અને કહ્યું, “એ તમે જ છો, સ્વામી.”

દ્રોણને આશ્ચર્ય થયું. ત્યારબાદ તેમને યાદ આવ્યું, હસ્તિનાપુરમાં ઘણા વર્ષો પહેલાં, દૂરના ટેકરીવાળા પ્રદેશની આદિવાસી જાતિનો એક છોકરો તેમની પાસે આવ્યો હતો, બાણવિદ્યા શીખવાની આજીજી કરતો. દ્રોણે અસ્વીકાર કર્યો હતો, એમ કહીને કે તેઓ નીચલી જાતિનાને શિક્ષા નથી આપતા. છોકરો કોઈ દલીલ કર્યા વિના જતો રહ્યો હતો. તે છોકરાને તેમણે આ યુવાનમાં જોયો, જે હવે ઉત્તમ બાણાવળી હતો. આ યુવાને—તેનું નામ એકલવ્ય હતું—સમજાવ્યું કે, દ્રોણના ઇન્કાર બાદ, તે વનમાં જતો રહ્યો હતો. ત્યાં તેણે દ્રોણની માટીની મૂર્તિ બનાવી. પ્રત્યેક દિવસે બાણવિદ્યાનો અભ્યાસ કરતા પહેલાં તે આ મૂર્તિની વંદના કરતો—અને તે રીતે તેણે આ સઘળી અદ્ભુત બાબતો શીખી.

અર્જુન ક્રુદ્ધ હતો. સમગ્ર જીવન દ્રોણે તેને વચન આપ્યું હતું કે તેઓ તેને વિશ્વનો સૌથી મહાન ધનોર્ધર બનાવશે. પણ અહીં એક સાવ સાદો, સ્વશિક્ષિત પુરુષ હતો, જે પહેલેથી જ એટલો કુશળ હતો કે અર્જુન તેવા થવાની આશા પણ ક્યારેય રાખી શકે એમ નહોતો!

દ્રોણે અર્જુનના વિચારોનું અનુમાન કર્યું. તેમણે એકલવ્યને કહ્યું, "જો હું તારું સ્વામી હોઉં તો, તારે મને દક્ષિણા તો આપવી જ પડે."

"અવશ્ય!" યુવાને કહ્યું, આનંદથી ભરપૂર કે અંતે ગુરુ તેને સ્વીકારી રહ્યાં હતા. "તમે જે ઈચ્છો, તે હું આપીશ."

"હું તારો જમણો અંગૂઠો ઈચ્છું છું," દ્રોણે કહ્યું.

તેમની આસપાસ સૌ—અર્જુન સુદ્ધાં પણ—આઘાતથી નિઃશબ્દ થઇ ગયા, પણ એકલવ્ય ન ખચકાયો. તેણે તેનો અંગૂઠો કાપી નાખ્યો અને દ્રોણના ચરણોમાં ધરી દીધો—અને અર્જુન હવે બિનહરીફ હતો.

અર્જુન માટે આ પ્રસંગે એ સાબિત કર્યું કે તેના ગુરુ તેને કેટલું બધું ચાહતા. પણ એકલવ્યની હંમેશ માટે ગુમ થઇ ગયેલી પ્રતિભા વિષે વિચારતા, જેમ મેં કુરુક્ષેત્ર તરફ નીચે જોયું, ત્યારે મને સંદેહ થયો કે, આ પ્રંસગે દ્રોણની નિષ્ઠુરતા, જીત માટે કશું પણ કરવાની તેમની સજ્જતાનું જ પ્રદર્શન ન કર્યું કે શું. આગામી થોડા દિવસોમાં આ નિષ્ઠુરતા કેવો આકાર લેવાની હતી?

• • •

દ્રોણ શું કરશે તે વિષે મને ચિંતા હતી, તેમ છતાં મારાં ધ્યાનનો માત્ર થોડો હિસ્સો જ તેમણે કબજે કર્યો. મારો બાકીનો હિસ્સો કર્ણની યાત્રા કેવી ચાલી રહી હતી, તેણે યુદ્ધમાં સ્વયંનું વહન કેવી રીતે કર્યું તે જાણવા ઉત્કંઠિત હતો. પણ દ્રષ્ટિએ મને નિયંત્રિત કરી અને તેના તરફ ફરવા મને અનુમતિ ન આપી. તેનો શું ક્રૂર ઉદ્દેશ હતો? જ્યારે કર્ણની આસપાસ મહત્વના પ્રસંગો બન્યા ત્યારે, મારે તેમને અન્યો પાસેથી સાંભળવા પડ્યા.

ઘટોત્કચના મૃત્યુનું પણ આવું જ થયું.

તે મધુર, નિખાલસ છોકરો, ઘટોત્કચ એક ખૂંખાર યોદ્ધો સાબિત થયો, શત્રુ સૈનિકોનો સર્વનાશ કરવામાં તેના પિતા ભીમનો પ્રતિસ્પર્ધી. તેને એક લાભ હતોઃ કારણકે તે રાક્ષસ હતો, રાતનો જીવ, જેમ દિવસનો ક્ષય થતો જાય તેમ તેની શક્તિઓ વધતી. જ્યારે કૌરવ યોદ્ધાઓ સૌથી વધારે થાકેલા હોય, યુદ્ધ દિવસનું સમાપન કરતા શિંગાઓ ફૂંકાય તે પહેલાં જ, તે તેમના પર તૂટી પડતો અને તેમની કતલ કરતો. આવી એક સાંજે, એવું લાગ્યું કે હવે તે ક્યારેય નહિ રોકાય ત્યારે, મરણિયા બનેલા દુર્યોધને તેના નરસંહારનો અંત આણવા કર્ણને આજીજી કરી. કર્ણ ખચકાયો. એક માત્ર અસ્ત્ર—શક્તિ—જે તેની પાસે હતું તે ઘટોત્કચનો વધ કરવા સક્ષમ હતું. પણ તેનો પ્રયોગ અર્જુન પર કરવા તે તેને બચાવી રહ્યો હતો.

પણ ભયભીત દુર્યોધને કહ્યું, "હું તને તારા રાજા તરીકે આદેશ આપુ છું—ઘટોત્કચનો વધ કરવા તારે જે કરવું પડે તે તું કર."

કર્ણ પાસે કોઈ વિકલ્પ ન રહ્યો. શક્તિનું આહ્વાન કરતા મંત્રનો જાપ તેણે કર્યો. જ્યારે ભ્રમણ કરતું, આગ ઝરતું, પ્રક્ષેપાસ્ત્ર તેના તરફ ધસી આવતા તેણે જોયું ત્યારે, તેણે જાણ્યું કે તેની અંતિમ ક્ષણ આવી ગઈ હતી. સંભવતઃ તેનુ હૈયું બેસી ગયું, પણ તેનો સ્વર એટલો સ્થિર હતો કે તેણે ભીમને પોતે કેવી રીતે મૃત્યુ પામ્યો હતો તેની માહિતી તેની માને આપવા કહ્યું.

ત્યારબાદ રાક્ષસી જાદુથી તેણે કદાવર રૂપ ધારણ કર્યું. જ્યારે અસ્ત્ર તેની છાતીમાં સોંસરું ઉતરી ગયું ત્યારે, તે આગળ આવ્યો, જેથી કરીને, તે શક્ય એટલા વધુ શત્રુઓને કચડી શકે.

યુદ્ધના આ તબક્કા સુધીમાં, અમે અસંખ્ય પ્રિયજનોને નષ્ટ થતા જોયા. પણ ઘટોત્કચની પીડાએ અમને એક ભિન્ન પીડા આપી. અમારા બાળકોમાં મૃત્યુ પામનાર તે સૌ પ્રથમ હતો. અસ્થિર આંખો સાથે ભીમે તેની આસપાસ જોયું, અસ્પષ્ટતાથી એમ બોલીને કે આ કુદરતની દુષ્ટતા હતી. કે પુત્રોએ પિતાના અગ્નિસંસ્કારની તૈયારી કરવાની હોય, અને ન કે તેથી વિપરીત. મેં જેમ તેને શાંત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેમ મારી પોતાની વ્યથા, જોકે વાસ્તવિક હોવા છતાં, ઘણા આયામો અને અપરાધબોધથી યુક્ત હતી. મને ભય લાગ્યો કે જે એક માત્ર શસ્ત્રે તેને અર્જુન વિરુદ્ધ રક્ષિત કર્યો હોત તેના વિના, કર્ણનો સર્વનાશ હવે નિશ્ચિત હતો. શું કુંતી, પણ, આગળ પાછળ ઝૂલતાં, તેમના શ્વાસ નીચે ઉત્કટ, આ જ વિચારી રહ્યાં હતા?

• • •

આરંભથી જ દ્રોણ જાણતા કે તેઓ પાંડવોને ખુલ્લા યુદ્ધમાં હરાવી નહિ શકે. તેમણે ભિન્ન રણનીતિ ઘડી. તેઓ યુધિષ્ઠિરને બંદી બનાવશે, અને તે રીતે, યુદ્ધ સમાપ્ત કરશે. પણ, આ પણ, અશક્ય હતું જ્યાં સુધી અર્જુને તેના ભાઈની રક્ષા કરી ત્યાં સુધી. આથી દરેક સવારે તેઓ ભિન્ન ભિન્ન રાજાઓને અર્જુનને યુદ્ધનો પડકાર ફેંકવા સૂચના આપતા, જેઓ તેને યુદ્ધભૂમિના દૂરના ભાગમાં લઇ જતા. શું થઇ રહ્યું છે તે જાણવા છતાં અર્જુન પડકારને ખાળી ન શક્યોઃ આવો હતો અતાર્કિક ક્ષત્રિય શિરસ્તો! જ્યારે તેણે એક પડકારનારને હણ્યો, ત્યારે અન્ય દાવેદારે તેનું સ્થાન લીધું. સુશર્મા, સત્યરથ, સત્યધર્મ—તેમના નામો સ્મૃતિમાં વિખરાય છે જેમ પવન સમક્ષ સુકું ઘાસ. તેમ છતાં, પ્રત્યેક દિવસે, અર્જુન તેના ભાઈનું રક્ષણ કરવા અને દ્રોણની યોજનાને નિષ્ફળ બનાવવા વખતસર આવી ગયો.

જેમ સમય પસાર થયો તેમ દ્રોણ વધારે ભયાનક થતા ગયા. યુદ્ધના તેરમાં દિવસે, જ્યારે અર્જુનને ફરીથી દૂર લઇ જવામાં આવ્યો ત્યારે, તેમણે નવી રણનીતિનો વિચાર કર્યો. તેમણે તેમના સૈન્યને પદ્મવ્યૂહ નામના, વિનાશકારી અને અજેય વ્યૂહમાં ગોઠવ્યું, અને સ્થિરતાથી પાંડવ સૈન્ય તરફ કૂચ કરી. મહાન પાંડવ યોદ્ધાઓ પણ તેને ભેદી ન શક્યા, કારણકે, સહસ્ર પાંખડીઓવાળા કમળની જેમ વિકસેલા, આ પદ્મવ્યૂહને માત્ર અંદરથી જ ભેદી શકાય એમ હતો. દુર્યોધન પ્રસન્ન હતો. "કેટલો અદ્ભુત વિચાર!" તેણે આક્રંદ કર્યો. "હવે અર્જુન માર્ગમાં નથી ત્યારે, કોઈ આપણી યુદ્ધ વ્યૂહરચના તોડી શકે એમ નથી. ચાલો આનો ઉપયોગ કરીએ અને જેટલો વધારે શક્ય બને એટલો આતંક શત્રુઓ પર વરસાવીએ. સંભવતઃ આજનો જ દિવસ છે કે આપણે યુધિષ્ઠિરને ઝડપી લઈશું."

દ્રોણે પ્રશંસાના સ્વીકાર રૂપે નમન કર્યા, પણ તેમણે કહ્યું, "પાંડવ સેનામાં હજુ એક વ્યક્તિ છે જે કમળને કેમ ભેદવું તે જાણે છે."

"તે કોણ છે?" તેનો આનંદ ઓસરતા, દુર્યોધને પૂછ્યું.

"અભિમન્યુ, જેણે તેના પિતા અર્જુન પાસેથી તે શીખ્યું છે."

"આપણે તેને ગમેતેમ અટકાવવો જ પડે."

દ્રોણે તેમનું શીશ ધૂણાવ્યું. તેમના મુખ પર એક પ્રાણઘાતક સ્મિત હતું. "આપણે તેને ન અટકાવી શકીએ. તે કુશળ યોદ્ધા છે. પણ ચિંતા ન કર. અન્યો તેની સાથે અંદર નહિ આવી શકે.

અને અભિમન્યુએ હજી એ નથી શીખ્યું કે એકવખત તે વ્યૂહમાં પ્રવેશે પછી તેમાંથી બહાર કેવી રીતે નીકળવું."

જેવો મેં દ્રોણનો દુષ્ટ વ્યૂહ સાંભળ્યો કે મારું શીશ ચકરાવા લાગ્યું. જો હું યુધિષ્ઠિરને સંદેશો મોકલાવી શકું અને અભિમન્યુને બચાવી શકું! પણ તે અશક્ય હતું.

દુર્યોધને તેના મુગટમાંથી સૌથી મૂલ્યવાન રત્ન કાઢ્યું અને દ્રોણને આપ્યું. "ખરેખર તમે નિષ્ણાત રણનીતિજ્ઞ છો! ભીષ્મ પણ આવી અચૂક યોજના ન વિચારી શક્યા હોત. તો આ રીતે આપણે અર્જુનનો સર્વનાશ કરીશું!"

જેમ દ્રોણે ભાખ્યું હતું તેમ, નિરાશ થયેલા યુધિષ્ઠિરે અભિમન્યુને વ્યૂહ ભેદવા સૂચના આપી, એવું વચન આપીને કે તેઓ અને તેમના ભાઈઓ તેની બિલકુલ પાછળ આવશે જ. મેં મારી સઘળી માનસિક શક્તિ અભિમન્યુ પર કેન્દ્રિત કરી, તેને આજીજી કરતા કે તે ક્ષમા માંગી લે, પણ હું નિષ્ફળ ગઈ. ઉત્તેજિત અભિમન્યુ અંતે તેના કાકાઓની સહાયે આવવા બદલ પ્રસન્ન હતો.

• • •

જ્યારે યુધિષ્ઠિરને પ્રણામ કરી અભિમન્યુ પોતાનો રથ તેની સામે રહેલા સૈન્ય તરફ હંકારી ગયો ત્યારે, મેં નિરાશ થઇ મારી આંખો બંધ કરી. પણ દ્રષ્ટિ નિર્દય હતી. અને આમ મારી બંધ પાંપણોમાંથી મેં તે બધું જોયું: કેવી રીતે અભિમન્યુની પાછળ વ્યૂહ શીઘ્ર બંધ થયો, કેવી રીતે આ તાળાનું જયદ્રથે રક્ષણ કર્યું, મારો એક વખતનો અપહરણકાર જેણે જ્યાં સુધી અર્જુન તેમની સાથે ન હોય ત્યાં સુધી પાંડવો સામે ટકી રહેવાનો આશીર્વાદ મેળવ્યો હતો; કેવી રીતે, પોતાના ભત્રીજાને સહાય કરવા અસમર્થ, પાંડવો આશાભગ્ન બન્યા. વ્યૂહની અંદર, પોતાનો સર્વનાશ નિશ્ચિત છે, તે સમજતા, અભિમન્યુએ પોતાના મૃત્યુને પોતાના શત્રુ માટે બને એટલું ભારે બનાવવાનો નિર્ણય કર્યો. યુદ્ધની સૌથી મહત્વની આચારસંહિતાનું ઉલ્લંઘન કરતા, અંતે જ્યાં સુધી તેમના છ સર્વશ્રેષ્ઠ યોદ્ધાઓ તેની પર એકસાથે તૂટી ન પડ્યા, ત્યાં સુધી આ તેના પિતા જેવા જ છોકરા સામે, ન્યાયી યુદ્ધમાં કોઈ ટકી ન શક્યું. તેની પાછળ આવી, તેમણે તેના ધનુષની પણછ કાપી નાખી અને તેની તલવારની મૂઠ તોડી પાડી. તેમણે તેના સારથિ અને તેના અશ્વોની કતલ કરી અને તેનો રથ ભાંગી નાખ્યો. તેમ છતાં તેણે તૂટેલું પૈડું હાથમાં લીધું અને તેમની આગળ ધસી ગયો, એમ કહીને કે એક સમયે એક જ યોદ્ધા તેની સાથે યુદ્ધ કરે. પણ તેમણે તેની અંતિમ વિનંતીનું સન્માન ન કર્યું. આમ અભિમન્યુનું પતન થયું, તેનું સુંદર મુખ સ્ત્રીઓના તંબુ તરફ ફર્યું, જ્યાં ઉત્તરાએ તેની પ્રતીક્ષા કરી, પોતે જેનું નાયકો તરીકે સન્માન કર્યું હતું તેમના દ્રોહથી તેની આંખો આશ્ચર્યથી ભરાઈ ગઈ. અને તેના હત્યારાઓએ—યુદ્ધે તેમની કેટલી મહાનતાથી પરિવર્તિત કર્યા હતા—પશુઓની પેઠે વિજયનાદ કર્યો.

હત્યારાઓમાં કોણ હતા, આ યોદ્ધાઓ કે જેમણે આ ઘૃણાસ્પદ કર્મ કરવા સન્માનને આ લોહિયાળ ભૂમિમાં પોતાના પગ તળે કચડી નાખ્યું? દ્રોણ હતા, અને અશ્વત્થામા, અને—હા મારી ઈચ્છા માન્ય કરવા દ્રષ્ટિએ આ ક્ષણ પસંદ કરી જેથી કરીને હું તેને યુદ્ધમાં જોઈ શકું—કર્ણ.

• • •

તે રાત્રે હું ટેકરી પર જ રહી. મને જાણ હતી કે તેમની વેદનામાં પાંડવ પક્ષનું કોઈ પણ મારી અનુપસ્થિતિની નોંધ નહિ લે. જ્યારે ઉત્તરાને આ સમાચારની જાણ થાય ત્યારે હું ત્યાં હોવાનું સહન ન કરી શકી. પણ રાત્રિની ક્રૂર હવા કલ્પાંતનો દરેક અવાજ મારી પાસે લાવી. ઉત્તરા ચિત્તભ્રમ હતી, તેના કેશ તોડતી અને તેની છાતી કૂટતી, તેને પણ, ભરખી જવા, મૃત્યુને સાદ દેતી. પોતાના ગર્ભમાં રહેલા બાળક પ્રત્યે અભાન તેણે પોતાની જાતને ભૂમિ પર ફંગોળી, જ્યારે અન્ય સ્ત્રીઓએ પોત પોતાની ખોટને બાજુએ રાખી, તેને નિયંત્રિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો. હું મારાં પતિઓની યાતના અનુભવી શકી, તેમના ક્રોધને વટાવી ગયેલી તેમની અપાર અપરાધભાવના, કારણકે જો તેમણે તેને દબાણ ન કર્યું હોત તો, અભિમન્યુએ સ્વેચ્છાએ વ્યૂહમાં ક્યારેય પ્રવેશ ન કર્યો હોત. પ્રત્યેકે એવી ઈચ્છા કરી કે અભિમન્યુના બદલે તે મૃત્યુ પામ્યા હોત. પણ તેમની મુક્તિ આટલી શીઘ્ર નહોતી થવાની.

અંતે જ્યારે શું બન્યું હતું તે અર્જુને જાણ્યું ત્યારે, તે એટલી ઊંડી મૂર્છામાં સરી પડ્યો કે તેના ભાઈઓ ભયભીત થઇ ગયા કે તે વિષાદથી નાશ પામ્યો હતો. પણ કૃષ્ણે તેની છાતીને સ્પર્શ કર્યો અને કહ્યું, તેમનો સ્વર કઠોર, “તારો પુત્ર સૌથી ઉત્કૃષ્ટ રીતે મૃત્યુ પામ્યો છે. તેનો લાયક પિતા થા!” પછી અર્જુન જાગૃત થયો અને હાથમાં જળ લઇ ભયંકર પ્રતિજ્ઞા લીધીઃ જો આવતીકાલ સાંજે સૂર્યાસ્ત સુધીમાં તે એ જયદ્રથનો વધ નહિ કરે, જેણે તેના ભાઈઓને અભિમન્યુની સહાય કરવા વ્યૂહમાં પ્રવેશ કરતા અટકાવ્યા, તો તે આત્મહત્યા કરશે.

હું ભવ્ય, ચકરાવા લેતા તારાઓ તળે, ટેકરી પર પડી રહી. ક્રોધ કરવાની મારી કોઈ શક્તિ નહોતી, હું કે જેને આજીવન બહુ સરળતાથી ક્રોધ આવતો. ધુમ્મસે અંધકારને ડાઘ લગાવ્યો; સ્વર્ગીય દ્રવ્યો નિસ્તેજ હતા. મને એવું લાગ્યું કે અભિમન્યુની હત્યા સાથે—કારણકે તે હત્યા જ હતી—પૃથ્વીમાંથી ઐશ્વર્ય ચાલ્યું ગયું હતું. અમે અન્યાયના યુગ, કળિની મજબૂત ભીંસમાં હતા. યુદ્ધ કોહવાયું હતું. ન તો કૌરવ કે ન તો પાંડવ તેના ચેપમાંથી બચી શકશે. મેં રુદન કર્યું અભિમન્યુ માટે, તે નિખાલસ, સુવર્ણ પુત્ર જે યુધિષ્ઠિર બાદ રાજા હોત, અને અમારા સૌને માટે જે તેને ચાહતા. હું તે ભયથી રડી કે જો અર્જુન તેની પ્રતિજ્ઞા પરિપૂર્ણ કરવા નિષ્ફળ રહેશે તો શું થશે. હું પશ્ચાતાપમાં રડી, પાંડવોને યુદ્ધમાં ધકેલવા જે ભૂમિકા મેં ભજવી હતી તેના માટે, કારણકે હવે મને તેના સંપૂર્ણ આતંકને સમજાવવાની શરૂઆત થઇ હતી. અંતે હું કર્ણ માટે રડી, જે તેનું સમગ્ર જીવન સન્માન માટે જીવ્યો હતો માત્ર આજે તેને ગુમાવી દેવા માટે. તેણે પોતાનું વચન તોડનાર પુરુષ તરીકે ઓળખાવા કરતા તેનું બખ્તર કાપી નાખ્યું હતું અને તેની સાથે જીતની આશાઓ. પોતાની પ્રતિષ્ઠા માટે તેણે પોતાના ભાઈઓના પ્રેમની શક્યતાને પણ ત્યજી દીધી હતી. પોતાના મિત્ર સાથે ઉભા રહેવા તેણે મારી કામના પણ દબાવી દીધી હતી. પણ હવે તે એક નિઃસહાય છોકરાના હત્યારા તરીકે યાદ કરાશે.

યુદ્ધ પાસે એવી કઈ વિધ્વંસક શક્તિ છે જે આવા પુરુષને એક કસાઈમાં પરિવર્તિત કરી શકે?

• • •

સંભવતઃ અભિમન્યુનું પતન થયું તે સારું જ થયું. તે એવું માનીને મૃત્યુ પામી શક્યો, કે છેવટે, પાંડવોએ તો તે યુદ્ધ આચારસંહિતાનું પાલન કર્યું હતું જેની સાથે તેમણે તેનો ઉછેર કર્યો હતો. તેને આવનારા દિવસોમાં, તે જોવું ન પડ્યું કે, કેવી રીતે, તેમણે પણ, જ્યારે સાનુકૂળ હતું

ત્યારે, સન્માનને કોરાણે મૂકી દીધું, નિઃશસ્ત્ર અને પંગુઓ પર હુમલો કરી, તેમના કર્મોને વ્યાજબી ઠરાવી એમ કહી કે તે સર્વોચ્ચ કલ્યાણ માટે હતા. કૃષ્ણ સુદ્ધાંએ તેમાં ભૂમિકા ભજવી, કૃત્રિમ સૂર્યાસ્તની ભ્રમણા ઉભી કરી જેથી જયદ્રથ એવું વિચારે કે તે સુરક્ષિત હતો—અને પછી, જ્યારે જયદ્રથ વિજયમાં ઉભો થયો, ત્યારે તેણે તેનો શિરચ્છેદ કરવા અર્જુનને વિનંતી કરી. પણ સૌથી ખરાબ તો તે રીત હતી જેનાથી તેમણે દ્રોણનો વધ કર્યો.

અભિમન્યુના મૃત્યુ પશ્ચાત, દ્રોણ રાક્ષસની જેમ લડ્યા, માત્ર પંદર દિવસ પહેલાં જે નિયમો બનાવવા તેમણે સ્વયં સહાય કરી હતી તે સર્વ નિયમોને હડસેલી દઈ. દુર્યોધનની વિષયુક્ત જિહ્વા કે પછી આત્મ—ધિક્કારથી ઉશ્કેરાઈ, તેમણે તેમના થાકેલા સૈન્યને રાત્રે હુમલો કરવા મજબૂર કર્યું, જ્યારે પાંડવ સૈન્ય આરામ કરી રહ્યું હતું. તેમણે તેમના દૈવી અસ્ત્રોનો સામાન્ય સૈનિકો પર પ્રયોગ કર્યો જેમની પાસે તેમનો સામનો કરવાનો કોઈ માર્ગ નહોતો, સમગ્ર છાવણીઓને બાળીને રાખમાં પરિવર્તિત કરતા. ધ્રિના ઉત્સાહને તોડવાના પ્રયાસમાં અને તેમના મૃત્યુની આગાહીને અસત્ય સાબિત કરવા, તેમણે મારાં પરિવારને અલાયદું કર્યું અને, એક બપોરે, મારાં પિતા અને ધ્રિના તમામ ત્રણ પુત્રોનો વધ કર્યો.

સંભવતઃ કૃષ્ણ તે જાહેર કરવામાં સાચા હતા કે કોઈ પણ રીતે દ્રોણને અવશ્ય અટકાવવા જ પડે. તેમ છતાં, તે જે રીતે થયું તેમાં કશુંક લજ્જાસ્પદ હતું. ભીમે દ્રોણના પુત્રના નામના હાથીનો વધ કર્યો અને દ્રોણ સમક્ષ જાહેર કર્યું કે અશ્વત્થામા મૃત્યુ પામ્યો. પણ દ્રોણે કહ્યું, “મારો પુત્ર એટલો કુશળ યોદ્ધા છે કે તારા જેવાઓથી માર્યો જાય એમ નથી! હું ત્યારે જ માનીશ જ્યારે યુધિષ્ઠિર, જે ક્યારેય અસત્ય નથી બોલતા, તે આને સાચું ઠરાવે.” યુધિષ્ઠિર ભયંકર દ્વિધામાં આવી પડ્યા. પણ અંતે, તેમના વ્યક્તિગત કલ્યાણ સાથે તેમના માટે યુદ્ધ કરવા આવેલા તે સૌ દુઃખી પુરુષોના જીવનની તુલના કરતા, તેમણે પોતાનો સદ્‌ગુણ ત્યજી દીધો જેના અભિમાન પર તેઓ સમગ્ર જીવન જીવ્યા હતા અને કહ્યું કે તે સાચું હતું.

પશ્ચાત દ્રોણે તેમના હથિયાર નિરાશામાં હેઠા મૂક્યા, આંખો બંધ કરી અને વંદના કરી. આ જોઈ, ધ્રિ—મારો વિનમ્ર ભાઈ કે જે હજી સુધી યુદ્ધના ગાંડપણનો શિકાર નહોતો બન્યો—તેમની તરફ તેની ઉંચી કરેલી તલવાર સાથે ધસી ગયો. મારી સમગ્ર શક્તિથી મેં તેને થોભી જવા આક્રંદ કર્યો—પણ ફરી એકવાર હું માત્ર એક નિરીક્ષક હતી, મધ્યસ્થી કરવા લાચાર. પાંડવોએ પણ બૂમો પાડી કે તેણે દ્રોણને બંદી બનાવવા અને તેમના જીવનને બક્ષવું, તેમ છતાં તેણે એ પુરુષનો શિરચ્છેદ કર્યો જે, આનંદના દિવસોમાં, તેણે જાણેલા સર્વશ્રેષ્ઠ ગુરુ હતા. દ્રોણનું રક્ત મારાં ભાઈ પર ઉડ્યું. તેણે પોતાના રક્ત નીતરતા હાથ પકડ્યા અને અટ્ટહાસ્ય કર્યું, તેના પિતા અને પુત્રોના આત્માઓને બોલાવતા એ જોવા કે તેણે તેમનું વેર વાળ્યું. હું ધ્રુજી. મારાં ગળામાં પિત્ત ચઢ્યું. તેનું હાસ્ય પેલા પુરુષો જેવું જ હતું જેમણે અભિમન્યુનો વધ કર્યો હતો અને જો હું જોઈ ન રહી હોત તો, હું તેમની વચ્ચે કોઈ અંતર ન પાડી શકી હોત.

આમ વેર વાળી અને સ્વયંને ગુમાવી અને ઘૃણાના વધુ એક નાટકને જન્મ આપી (કારણકે વેરનો સ્વભાવ જ આવો હોય છે), મારાં ભાઈએ તેનો જન્મ જેના માટે થયો હતો તે પ્રારબ્ધને પૂર્ણ કર્યું.

36

પૈડું

જ્યારે કર્ણ સેનાપતિ બન્યો ત્યારે, યુદ્ધમાં વ્યવસ્થા જેવું કંઇક પુનઃપ્રસ્થાપિત થયું. તેણે બંને પક્ષને ન્યાયસંગતતા તરફ પાછા વળવા વિનંતી કરતી, ઉદ્ઘોષણા મોકલાવી. હું નિશ્ચિત છું કે આપણામાંના ઘણા આ ક્ષેત્રમાંથી જીવિત બહાર નહિ નીકળે, તેણે લખ્યું. તો પછી, અંતિમ દિવસોમાં, આપણે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ? શું તમે નહિ ઈચ્છો કે દેવો પરાક્રમીઓ માટેના લોકમાં આપણું સ્વાગત કરે, કે તમે નર્કની યાતનાઓ તરફ ધકેલાવા ઈચ્છો છો? સંભવતઃ નર્કની ચેતવણીએ રાજાઓના હૃદયમાં અસર કરી, કારણકે આવનારા દિવસોમાં તેમણે પરસ્પર અનૈચ્છિક વિવેક દાખવ્યો.

પોતાના પક્ષે, કર્ણે તેની પોતાની ફિલસૂફીનું આચરણ કર્યું. મને સમજાયું કે અભિમન્યુના મૃત્યુમાં તેની ભૂમિકાનો તેણે કટુતાથી પશ્ચાતાપ કર્યો, તે ક્ષણ જ્યારે યુદ્ધની રક્ત-ઉષ્ણતામાં તે સ્વયંને વિસરી ગયો. સંભવતઃ તેના સાટામાં—અથવા તો તે રહસ્યને લીધે જે તેને ભીતરથી નહોરિયા મારી રહ્યું—તેણે સહદેવ,નકુલ,ભીમને, એક પછી એક એમ છોડી દીધા—અને સૌથી મહત્વનું—યુધિષ્ઠિરને, જ્યારે આ બધા તેની દયાના મોહતાજ હતા. આ એક દાખલામાં તે દુર્યોધન પ્રત્યે બિનવફાદાર હતો. જોકે, તેમના સંદેહને નહિ જગાવવા તે સાવધ હતો, અને તેમને છોડી મૂકતા પહેલાં તેણે તેમને ક્રૂરતાથી મહેણાં માર્યા. તેમની પાછળ તેણે જે રીતે વેદના અને હેતથી જોયું તે માત્ર મેં જ જોયું.

સામાન્ય સૈનિકોએ કર્ણનો આદર કર્યો. તેના લીધે જ, આંખના એક પલકારામાં, શિસ્તબદ્ધ છાવણીને વેદનાના કણસતા ઢગલામાં ફેરવી નાખી શકે તેવા, નિષ્ઠુર પ્રક્ષેપાસ્ત્રના અવિરત ભયમાં હવે તેઓ નહોતા જીવતા. તેઓ હવે રાત્રે આરામ કરી શકતા તે ચિંતા કર્યા વિના કે સૂચના વિના તેમના પર હુમલો થઇ શકે છે. પણ સૌથી વધારે તો તેમણે તેને એટલે વહાલ કર્યું કારણકે, સાંજે જ્યારે અન્ય મહારથીઓ તેમના તંબુઓમાં ચાલ્યા ગયા હતા ત્યારે, તે તેમની પાસે ગયો. તેણે ઘવાયેલાઓને આશ્વાસન આપ્યું અને તે તકેદારી રાખી કે જે પણ સગવડ ઉપલબ્ધ હતી તે તેમને આપવામાં આવે. બીજી સવારે જેઓ યુદ્ધમાં જતા તેમની સાથે, તે પ્રમાણિકતાથી અને સખ્તીથી બોલ્યો, સ્પષ્ટ અને નિખાલસ. હું તમને સુરક્ષાનું વચન ન આપી શકું, પણ હું આટલું જાણું છું. જે કોઈ પણ જીતે—યુધિષ્ઠિર કે દુર્યોધન, તે આ યુદ્ધમાં જેઓ વફાદારીથી યુદ્ધ કરે છે, તેમના પરિવારોની સંભાળ કરશે. તેની પ્રતિબદ્ધતાની શક્તિ એટલી હતી કે જે પુરુષો છોડી જવા તૈયાર હતા તેમણે તેમના મન બદલ્યા. મને સંદેહ છે કે દુર્યોધનને ક્યારેય પણ એ સમજાયું હશે કે એ કર્ણના શબ્દો હતા જેણે તેના ક્ષીણ થયેલા સૈન્યને તેની છેલ્લી ક્ષણોમાં એક તંતુએ બાંધી રાખ્યું. યુદ્ધના સત્તરમાં દિવસે જ્યારે કર્ણ અને અર્જુને એકબીજાનો

સામનો કર્યો ત્યારે, ચિત્ર આવું હતું.

આરંભથી જ એ સ્પષ્ટ હતું કે આ દ્વંદ્વયુદ્ધ તેમના પહેલાંના પ્રતિરૂપો જેવું નહોતું. તે માત્ર ત્યારે જ સમાપ્ત થશે જ્યારે બેમાંથી કોઈ એક મૃત્યુ પામશે. વણકહી સહમતિથી, બંને પક્ષના સૈનિકોએ આ યુદ્ધ જોવા તેમની અથડામણો અટકાવી. (જો તેઓ આ જીવી જશે તો, આ જ એ કથા હશે જે તેઓ તેમના પૌત્રોને કહેશે.) વ્યાસે લખ્યું છે કે આ અદ્ભુત યુદ્ધને જોવા દેવો સ્વયં આવ્યા હતા. હું તેમને માનું છું, કારણકે તેમને જોઈ શકતી ન હોવા છતાં પણ, મેં હવામાં એક વિદ્યુતીય ઉપસ્થિતિ અનુભવી, એક ગહન, જોકે અવૈયક્તિક, એક ઉદાસીનતા.

મારાં પક્ષે, મેં હતાશાથી દ્રષ્ટિને પાછી લઇ લેવા પ્રાર્થના કરી—કમ સે કમ આ દ્વંદ્વયુદ્ધના સમયગાળા પૂરતી. તેનું જે કંઈ પણ પરિણામ આવે (અને મેં પહેલેથી જ તે શું આવશે તેનું અનુમાન કરી લીધું), મારાં માટે ત્યાં માત્ર વેદના જ હતી. પણ નિર્દયી, દ્રષ્ટિ મારાં પર સૌથી વધારે સ્પષ્ટ રીતે ઉતરી જેથી કરીને એવું લાગ્યું કે હું જાણે કે લડાઈની વચ્ચે હોઉં, વેદનાના ભીતર લેવાયેલા પ્રત્યેક સિસકારને સાંભળવા જેટલી પાસે.

વ્યાસ તેને ભવ્ય યુદ્ધ તરીકે વર્ણવે છે, સમકક્ષ, પ્રત્યેક પરાક્રમી અન્યના અસ્ત્રનો નિશ્ચિંતતાથી પ્રતિકાર કરતો. અર્જુન માટે આ અવશ્ય સાચું હતું. પ્રથમ વખત, મેં તેના શુદ્ધ, ઉલ્લાસિત ધ્યાનને અનુભવ્યું, તેણે તેના કાર્ય પર એ રીતે ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું જાણે કે ડૂબતાં અંધકારમાં તે પ્રકાશનો એક પૂંજ હોય. આટલી અવિચળ અને ઘાતક પ્રતિભાની પ્રશંસા કરવાનું કોણ ખાળી શકે? ના હું નહિ, કર્ણને શું થશે તે ભયમાં મારું હૃદય છટપટી ઉઠ્યું તેમ છતાં પણ નહિ.

જેમ કર્ણે તેના રથને અર્જુનના રથ તરફ દોરી જવા આદેશ કર્યો કે, તેનું મુખ સમાન રીતે સ્વસ્થ હતું. પણ તેની અંદર ફરી વળેલા તોફાનને મેં અનુભવ્યું. સ્વયંને છળે તેવો પુરુષ તે નહોતો. તે પહેલેથી જ જાણતો કે, શક્તિનો ઉપયોગ કરીને, તે અર્જુનને હરાવી નહિ શકે. તે જાણતો કે તેનો વધ કરવા અર્જુન કૃતનિશ્ચયી હતો. પણ તે મૃત્યુનો ભય નહોતો જેણે તેને ધ્રુજાવ્યો. ન તો તેના સારથિ, પાંડવોના મામા, શલ્યે, અર્જુનની મહાનતાના ગુણગાન કરી, તેને નાસીપાસ કર્યો. ના. કર્ણ સ્વયંના જ્ઞાનથી જ દુર્બળ બન્યો. કારણકે જ્યાં અર્જુને ઘૃણાસ્પદ શત્રુનો સામનો કર્યો ત્યાં, કર્ણ તેના અનુજનો સામનો કરી રહ્યો હતો.

શું કુંતીને સમજાયું હતું કે આવું થશે? શું તેમણે તેને તેમનું રહસ્ય હેતુપૂર્વક જણાવ્યું હતું, તેથી જ્યારે પણ તે ક્ષણ આવે ત્યારે, તેઓ જેને વધારે સ્નેહ કરતા તે પુત્ર તરફ તેણે છોડેલા બાણ પર તે પોતાનું સમગ્ર ધ્યાન કેન્દ્રિત ન કરી શકે?

તેમ છતાં, કર્ણ સાચો યોદ્ધા હતો—સાચો મિત્ર. તેની પાસે જે હતું તે સઘળું તેણે આ યુદ્ધને આપ્યું. તેણે અર્જુનના અગ્નિ બાણોને તેના વરસાદી તોફાન બાણોથી શમાવ્યા. તેણે તેના ગુરુના નામના, ભાર્ગવ અસ્ત્રનું આહ્વાન કર્યું, લાખો યોદ્ધાઓને સાફ કરી નાખવા શક્તિશાળી. જ્યારે અર્જુને તેને બ્રહ્માસ્ત્ર વડે વ્યર્થ બનાવ્યું ત્યારે, તેણે નાગાસ્ત્ર છોડ્યું, અત્યાર સુધીમાં તેણે છોડેલું સૌથી ઘાતક અસ્ત્ર. તે એક વિષયુક્ત સાપમાં ફેરવાઈ ગયું અને અર્જુન તરફ ધસ્યું. જો કૃષ્ણે મધ્યસ્થી ન કરી હોત તો કોણ જાણે શું થયું હોત? તેમણે અશ્વોને કંઇક કહ્યું. તેઓ પ્રતિસાદમાં નીચે નમી ગયા, રથનો અગ્રભાગ નમાવતા. અર્જુનના અલંકારિક મુગટમાંથી બાણ પસાર થયું, તેને વિઘટિત કરી, પણ અર્જુનનું જીવન બચી ગયું.

મેં રાહત સાથે નોંધ્યું કે સૂર્ય અસ્ત થઇ રહ્યો હતો. આવતીકાલ સુધી દ્વંદ્વયુદ્ધ મુલતવી

રાખવું પડશે. ઘણા લાંબા સમયથી મેં પકડી રાખેલા શ્વાસને મેં છોડ્યો કે મારાં ફેફસા બળ્યા. મારું સમગ્ર શરીર તાણથી દુઃખ્યું. પણ મને વિશ્રાંતિની અનુમતિ મળી! આજે રાત્રે, મેં નિર્ણય કર્યો, હું આજે તે કરીશ જે મારે ઘણું વહેલું કરવા જેવું હતું. હું મારાં પતિઓને કર્ણનું સત્ય કહીશ. આ કરવા બદલ ઘણા મારી ઘૃણા કરશે. સંભવતઃ તે યુદ્ધનું પરિણામ અમારા વિરુદ્ધ લઈ જાય. તેમ છતાં, તેમણે કેટલું ભયાનક કૃત્ય કર્યું છે તે જાણ્યા વિના જ, મારાં પતિ તેમના જ ભાઈનો વધ કરે તે જોવાનું હું સહન ન કરી શકું.

પણ જેમ મેં સેનાપતિના સૈન્યોને પાછા વળવાના સંકેતની પ્રતીક્ષા કરી કે, કર્ણનો રથ અચાનક બાજુએ નમી ગયો. તેનું એક પૈડું ભૂમિમાં બેસી ગયું—વિચિત્ર, કારણકે તેઓ ઉંચી, કઠોર ભૂમિ પર હતા. પૈડાને મુક્ત કરવા કર્ણ કૂદી પડ્યો, પણ તે નિષ્ફળ ગયો. તેનું મુખ નિસ્તેજ થઇ ગયું, તેની ભ્રમર પ્રસ્વેદગ્રસ્ત બની. તે બ્રાહ્મણનો શ્રાપ યાદ કરી રહ્યો હતોઃ તું જ્યારે અસહાય હોઈશ ત્યારે તારું મૃત્યુ થશે . ના! તે આ રીતે નષ્ટ ન થઇ શકે, આટલી દયનીય રીતે, પરત યુદ્ધ કરવાના અવસર વિના! હજી પણ પૈડા સાથે સંઘર્ષ કરતા, તેણે અર્જુનને સન્માનની સંહિતા યાદ કરવા અને પોતાને સજ્જ કરવા એક ક્ષણ આપવા આહ્વાન કર્યું.

અર્જુન પ્રતિસાદ આપી શકે તે પહેલાં, કૃષ્ણ તેની તરફ વળ્યા. “આ ન કરીશ! આ તે પુરુષ છે જેણે દુઃશાસનને બધાની નજરે, રાજદરબારમાં પાંચાલીનું અપમાન કરવા ઉશ્કેર્યો. ત્યારે તેણે સન્માનનો વિચાર કર્યો હતો?”

ના! મેં આક્રંદ કર્યો. ભલે પ્રસંગ કેટલો પણ ભયાનક કેમ ન હતો, મારે તે આર નહોતું બનવું જેનો ઉપયોગ કરી કૃષ્ણ અર્જુનને કર્ણનો વધ કરવા ધકેલે.

અર્જુનના મુખ પર ક્રોધ વ્યાપી ગયો, પણ તે ખચકાયો. તે વિચારી રહ્યો હતો કે તેને એક એવા યોદ્ધા તરીકે ખ્યાતિ નહોતી પામવી જેણે નિઃશસ્ત્ર વિરોધી પર હુમલો કર્યો. તે ઈચ્છતો કે લોકો એમ જાણે કે કર્ણને યોગ્ય યુદ્ધમાં નષ્ટ કરવા તે પૂરતો શક્તિશાળી હતો.

“તેણે તારા પુત્રને રહેંસી નાખ્યો, જે પાંચ અન્ય પુરુષો સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો. તેણે પાછળ જઈ તેના ધનુષની પણછ કાપી નાખી,” કૃષ્ણે ચાલુ રાખ્યું. “અભિમન્યુનો ઓછાયો શું અનુભવશે, જો તે તારી અપાત્ર દયા જોશે તો?”

આહ, કૃષ્ણ! અમારા આવેગોની વાંસળી પર તેમને જે સૂર વગાડવાની જરૂર હતી તેની તેમને સ્પષ્ટ જાણ હતી! અર્જુનનું જડબું કઠોર બન્યું. તેણે તેનું ધનુષ ઉઠાવ્યું. કર્ણે તેના મુખ પરનો ભાવ જોયો. તેણે પૈડું છોડી દીધું અને મંત્ર જાપ કરવાનું શરું કર્યું—એક સાધારણ મંત્ર જે તેને શસ્ત્ર લાવી આપે, કોઈ પણ શસ્ત્ર, પણ તત્કાળ તે અચકાયો. જે થઇ રહ્યું હતું તે તેને સમજાયું. તેના સૌથી પ્રિય ગુરુનો, સૌથી નિષ્ઠુર શ્રાપ, અસર કરી રહ્યો હતો. તારું જ્ઞાન નિષ્ફળ જશે , પરશુરામે ક્રોધ કર્યો હતો, જ્યારે તારે તેની સૌથી વધારે જરૂર હશે ત્યારે. તેણે જાણ્યું કે તેનો સમય આવી ગયો હતો. તેણે તેનો હાથ ઉઠાવ્યો એક એવી મુદ્રામાં જેને કોઈ નિરીક્ષકે આજીજી સમજી હોત, પણ મેં તેને એક ક્ષમા તરીકે ઓળખી. અર્જુને તેનું બાણ છોડ્યું. એક ઉલ્કાની જેમ હવાને વીંધી, માર્ગમાં આડે આવતા અગ્નિને પાછા છોડી દેતા. બાણ તેના લક્ષ્ય સુધી પહોંચ્યું તે પહેલાં જ, કર્ણે સ્મિત કર્યું.

• • •

કર્ણનું પતન થતા, મેં શું જોયું? મારો એક અંશ સંતુષ્ટ હતો કે યુદ્ધની અસહ્ય વેદના હવે

સમાપ્ત થઇ હતી. અંશ રાહત અનુભવતો હતો કે મારાં પતિએ જીત મેળવી હતી, કે તેઓ સુરક્ષિત હતા. એક અંશે એવું સમજ્યું કે જે વેરની મેં કામના કરી હતી તેની વસૂલીની અમે ઘણી નજીક હતા—જોકે તેણે મને કોઈ સંતોષ ન આપ્યો. એક ભાગ આભારી હતો કે હવે આ ભયાનક યુદ્ધનો અંત આવશે—કારણકે કર્ણ વિના દુર્યોધનને કઈ આશા હતી? એક હિસ્સો વેદનામય કે મહાન યોદ્ધા અને કુલીન આત્માનું મૃત્યુ થયું હતું. પણ એ ભાગ કે જે હજી પણ સ્વયંવર વેળાએ એક કન્યા હતો જે એવા યુવાનનો સામનો કરી રહી કે જેની આંખો તેના શબ્દોથી ઘેરી બની, તે હિસ્સો જે હજી પણ પાંડવો પ્રત્યે કોઈ વફાદારીનો ઋણી નહોતો, તે અંશ તેના આંસુઓ ન ખાળી શક્યો. પશ્ચતાપે મને ગ્રસી. જો તે દિવસે મેં કર્ણને સ્પર્ધામાં ઉતરવાની અનુમતિ આપી હોત તો કર્ણનું જીવન કેવું રહ્યું હોત? જો તે જીત્યો હોત તો? આટલા બધા વર્ષોમાં જે ઝંખનાને મેં દબાવી રાખી હતી તે એક મોજાની જેમ મારાં પર ફરી વળી, મને મારાં ઘૂંટણિયે પાડી. તે એમ માનીને મૃત્યુ પામ્યો હતો કે હું તેની ધૃણા કરું છું. કેવી રીતે મેં ઈચ્છ્યું કે તે તેનાથી વિપરીત હોત!

વ્યાસ લખે છેઃ જ્યારે કર્ણ મૃત્યુ પામ્યો તે ક્ષણે, સૂર્ય ઘેરા વાદળની પાછળ એ રીતે ડૂબી ગયો કે લોકો ભયભીત બન્યા કે તે પાછો નહિ ફરે. તેના મૃત્યુની ક્રૂરતા છતાં પણ, તેના મુખે રહસ્યમય સ્મિત ધારણ કર્યું. તેના દેહમાંથી એક દૈવી પ્રકાશ ઉઠ્યો અને યુદ્ધભૂમિનું ચક્કર લગાવ્યું જાણે કે આ વિશ્વ ત્યજી દે તે પહેલાં તે કશુંક શોધી રહ્યો. કેટલાંકે તેમના શબ્દો વિષે સંશય વ્યકત કર્યો છે, પણ હું તેમની સાત્યતાને સમર્થન આપું છું.

પણ અહીં કશુંક છે જે વ્યાસે તેમના મહાભારતમાં નથી મૂક્યું: ક્ષેત્ર છોડી, તે પ્રકાશ નજીકની ટેકરી પર ગયો, જ્યાં તે એક રુદન કરતી સ્ત્રી પર આવી એક ક્ષણ માટે અટક્યો. તે આકાશમાં ઉંચે ઉડી અને અદ્રશ્ય થઇ જાય તે પહેલાં, તે મારી આસપાસ એક ભવ્ય તેજમાં વિકસ્યો. તેમાંથી એવો ભાવ ઉત્પન્ન થયો કે તેના માટે મારી પાસે કોઈ શબ્દો નથી. તે વેદના કે ક્રોધ નહોતા. સંભવતઃ તેના નશ્વર બંધનમાંથી મુક્ત, કર્ણનો આત્મા જાણતો જે હું તેને ક્યારેય નહોતી કહી શકી.

જ્યારે પ્રકાશ મ્લાન થયો ત્યારે, હું એક અસાધારણ આશ્વાસન સાથે મુક્ત હતી, એક શ્રદ્ધા કે કર્ણની કથાનો આ અંત નહોતો.

37

ઘુવડ

કર્ણના મૃત્યુ પશ્ચાત, મારે ટેકરી ફરી ચઢવી નહોતી. મને હવે યુદ્ધમાં રસ નહોતો રહ્યો. મારે કોઈને આ ખબર પડવા નહોતી દેવી, તેથી મેં ઉપર જવાનું ચાલુ રાખ્યું. પણ એક વખત ત્યાં પહોંચ્યા બાદ હું ભૂમિ પર આડી પડતી અને મારી આંખો બંધ કરી ને મારાં મસ્તિષ્કને દૂર મોકલવાનો પ્રયત્ન કરતી. હવે મને સમજાયું કે વ્યાસ પાસેથી દ્રષ્ટિ સ્વીકારવાનું મુખ્ય કારણ હતું આ અવસર કે જ્યારે હું કર્ણને એ રીતે જોઈ શકું જે રીતે હું તેને વાસ્તવ જીવનમાં ક્યારેય ન જોઈ શકી હોત, તે જે એક રહસ્ય હતો તેને સમજવા માટે. હવે હું તેને સમજી—તેની શાલીનતા, તેની વફાદારી, તેનું અભિમાન, તેનો ક્રોધ, તેના જીવનના અન્યાયનો સહનશીલ સ્વીકાર, તેની ક્ષમા. પણ એ જ્ઞાન કે જેને હું કોઈની સાથે સાઝા ન કરી શકી તેનો ભાર મને ચગદી રહ્યો હતો.

અમે એવી આશા રાખી હતી કે કર્ણના મૃત્યુ સાથે યુદ્ધ સમાપ્ત થઇ જશે, પણ દુર્યોધને શરણાગતિ સ્વીકારવાનો અસ્વીકાર કર્યો. તે કેવી રીતે કરી શકે? કર્ણના પતન બાદ રહી ગયેલા એક માત્ર મિત્ર, અશ્વત્થામા સમક્ષ તેણે આવેશપૂર્વક આમ કહ્યું : પૃથ્વીના સમ્રાટ રહ્યાં બાદ, જીવનના આનંદોને સંપૂર્ણ રીતે ભોગવ્યા બાદ, મારાં શત્રુઓના શીશને કચડી નાખ્યા બાદ, હવે હું કેવી રીતે મારાં હાથ જોડીને મારાં ઘૃણાસ્પદ પિતરાઈઓ પાસે જાઉં, દયાની આજીજી કરતાં? પહેલી વાર, હું તેને સમજી અને સહમત થઇ. યુદ્ધમાં મૃત્યુ સિવાયનો કોઈ પણ અંત કૌરવ રાજકુમારના અતિઆવેશી જીવન માટે દુખાંત હોત.

મેં મારી આંખો બંધ કરી, પણ જેમ મને ભય હતો તેમ, દ્રષ્ટિએ મને મુક્ત ન કરી. અને આમ મેં છેલ્લાં સેનાપતિઓમાં, શલ્યને યુધિષ્ઠિરના ભાલાથી પતન પામતા જોયા. તેમના અંતિમ શ્વાસ સાથે તેમણે તેમના ભાણીયાને આશીર્વાદ આપ્યા, તે નહિ જાણતા કે એવું કરવાથી તેમણે તેને હજી વધારે અપરાધ બોધના ભાર તળે નાંખી દીધો. મેં કૌરવોના અંતિમ રથોના વિસ્ફોટ જોયા, છેલ્લાં અશ્વો અને ભૂમિ સૈનિકોના મૃત્યુ જોયા. હવે માત્ર ચાર યોદ્ધાઓ રહ્યાં હતાઃ દુર્યોધન, કૃપ, કૃતવર્મા, અને અશ્વત્થામા. ઘવાયેલા, સંતપ્ત રાજાએ, સરોવરમાં પ્રવેશ કર્યો, મંત્ર જાપ કરતા જે તેને થોડા સમય માટે જળ તળે આરામ કરવા દેશે. પણ ગુપ્તચરોએ પાંડવોને આ માહિતી આપી; તેઓ સરોવર પાસે આવી ગયા અને દુર્યોધનને અંતિમ મુકાબલા માટે પડકાર ફેંક્યો. હંમેશાં તેની અધોગતિ રહેલા અભિમાનથી ઉશ્કેરાયેલા, કૌરવ રાજકુમારને તેના આશ્રયસ્થાનને છોડી જતા મેં જોયો.

અને આમ અંતિમ યુદ્ધ સામંતપંચક ખાતે લડાયું, એક એવું સ્થાન જે ક્યારેક પવિત્ર ગણાયું હતું પણ હવે યુદ્ધથી ઉજ્જડ બન્યું હતું. મારાં પતિઓની આસપાસ ભૂમિ વ્યગ્ર અને રંગવિહીન વિસ્તરેલી હતી, તેની બંને બાજુએ અસ્ત્ર વિસ્ફોટથી વિશાળ, પહોળા ખાડાઓ પડી ગયા હતા.

રહી ગયેલા કેટલાંક વૃક્ષો પાંદડાહીન હતા. હજી તો માત્ર થોડા સપ્તાહો પહેલાં જ જે ઘણા પંખીઓ અને પ્રાણીઓ અહીં વિહાર કરતા હતા તેમનું નામોનિશાન નહોતું. ઉદ્વિગ્ન શાંતિમાં પ્રતીક્ષા કરતા, માત્ર ગીધો જ બેઠા મૃત ડાળીઓ પર. અમે અમારી પૃથ્વી પ્રત્યે આ કર્યું હતું.

• • •

નકુલે કહ્યું: "તમે જાણો છો જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા કેવા છે, અત્યંત ઉદાર અને પ્રશંસનીય, ક્યારેક તેઓ બરાબર વિચારતા નથી. આથી તેઓ દુર્યોધનને કહે છે, તું અહીં એકલો અને થાકેલો છે, અને અહીં અમે પાંચ છીએ તારા વિરુદ્ધ, જે યોગ્ય નથી. શા માટે તું અમારામાંથી કોઈ એક સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ નથી કરતો—તારે જેની સાથે યુદ્ધ કરવું હોય તે વ્યક્તિને તું પસંદ કરી શકે છે, અને તું તારું શસ્ત્ર પણ, પસંદ કરી શકે છે. જે પણ વિજયી થશે તે હસ્તિનાપુર પર રાજ કરશે.

"અમે તેમની સામે તાકી રહ્યાં, તદ્દન ભયગ્રસ્ત. જો તે યુદ્ધ કરવા ગદાનો ઉપયોગ ન કરે, અને જે તે અવશ્ય કરવાનો હતો, કારણકે ગદા તેનું પ્રિય શસ્ત્ર હતું, તો અમે સૌ જાણતા કે ભીમ સિવાય અમારામાંથી કોઈ પણ દુર્યોધનનું સમકક્ષ નહોતું. કૃષ્ણ ક્રોધિત હતા. તેમણે જ્યેષ્ઠ ભાઈને કહ્યું, તમે મૂર્ખ છો. છેલ્લા કેટલાંક દિવસોમાં લાખો લોકો તમને દુર્યોધનથી રક્ષિત કરવા મૃત્યુ પામ્યા છે. તમારા ભાઈઓએ તમારી જીત રક્ષિત કરવા મહાન ભયોનો સામનો કર્યો છે. તેર વર્ષની કઠિનાઈઓ અને અપમાન દરમિયાન પાંચાલી રડી છે અને આ ક્ષણને તેણે પ્રાર્થી છે. મેં સ્વયં તમને સહાય કરવા પ્રપંચ કર્યા છે. અને હવે એક ઉદ્દાત્ત ચેષ્ટાથી તમે આ બધું નાંખી દો છો? તમે જાણો છો કે દુર્યોધન વિશ્વના સૌથી મહાન ગદાધારી, મારાં ભાઈ બલરામ પાસેથી ગદા યુદ્ધ શીખ્યો. સમગ્ર વિશ્વમાં તેમાં તેને કોઈ હરાવી શકે એમ નથી. જ્યારે તમને અવસર મળ્યો હતો ત્યારે જ તમારે તેનો વધ કરવો જોઈતો હતો.

"બાજી ખરેખર બગડી હોત, પણ અમે દુર્યોધનના ઘમંડથી બચી ગયા. તેણે કહ્યું, તમારામાંથી એક પણ મારે લાયક પ્રતિસ્પર્ધી નથી, સંભવતઃ ભીમ સિવાય. હું તેને મારી સાથે દ્વંદ્વ કરવા આમંત્રિત કરું છું. આ રીતે, હું જ્યારે તેનો વધ કરું અને મારાં અધિકારનું રાજ્ય પાછું મેળવું ત્યારે, એક સારું યુદ્ધ લડવાનો સંતોષ મને હશે.

"અમે રાહતનો શ્વાસ લીધો, પણ અમારો આનંદ ક્ષણિક હતો. જેવું તેમણે શરું કર્યું કે, અમે જોઈ શક્યા કે દુર્યોધન કેટલો કુશળ હતો, કેટલી હળવાશથી અને ગરિમાથી તેણે ભીમના પ્રહારોને ટાળ્યા, કેટલી સમજદારી ને છતાં દુષ્ટતાથી તેણે હુમલો કર્યો. અમારા ગુપ્તચરોએ જે માહિતી આપી હતી તેને અમે યાદ કરીઃ વર્ષો પહેલાં, તેણે તેના બખ્તર બનાવનારાઓ પાસે ભીમનું પોલાદી પૂતળું બનાવડાવ્યું હતું. પ્રત્યેક રાત્રિએ તે તેના પર અભ્યાસ કરતો, અને પ્રત્યેક પ્રહાર સાથે અમારા ભાઈ પ્રત્યે તેની ઘૃણા વધતી ગઈ. કુરુક્ષેત્રમાં પણ તે આ પૂતળાને લાવ્યો હતો. આજે, તેની શક્તિને ઉત્તેજિત કરવા તેણે તે સઘળી ઘૃણાને આહ્વાન આપ્યું હતું. આપણા ભીમ પાસે તે બળને પહોંચી વળવા પૂરતો દ્વેષ નહોતો.

"તેઓ એક કલાક સુધી લડ્યા. બે. ભીમ થાકી રહ્યો હતો, હું તે કહી શક્યો. દુર્યોધને તેની છાતીમાં એટલો કઠોર પ્રહાર કર્યો કે તે ડગમગ્યો અને લગભગ પડી ગયો. ઉભો થઇ, તેણે તેની પૂરી શક્તિથી દુર્યોધનના સ્કંધ પર પ્રહાર કર્યો. તે એક એવો પ્રહાર હતો જેણે કોઈના પણ હાડકા ભાંગી નાખ્યા હોત. પણ દુર્યોધન તો ડગ્યો સુદ્ધાં નહિ. અમે અન્ય એક અહેવાલનું સ્મરણ કર્યું: યુદ્ધ શરું થયું તે પહેલાં, તેની માતા, ગાંધારીએ તેને તેમની સમક્ષ નગ્ન ઉપસ્થિત

થવા કહ્યું. (મર્યાદાવશ, જોકે, તેણે લંગોટ પહેરી.) તેમણે તેમના પાટા ખોલ્યા અને તેમના તપોની શક્તિને તેના દેહમાં મોકલી, તેમની આંખોએ જે જે પણ ભાગને સ્પર્શ કર્યો તે સૌને અજેય બનાવતા.

"તેના વિરુદ્ધ ભીમનું શું ગજું હતું?"

"જેમ તેમણે યુદ્ધ જોયું તેમ કૃષ્ણ પણ ચિંતામાં લાગી રહ્યાં હતા. તેમણે અર્જુનના કાનમાં કશુંક કહ્યું, જેણે ભીમ સામે નજર મિલાવી અને તેના સાથળને થપાટ મારી. આ મુદ્રા—પરિચિત લાગી. અને તે સ્મૃતિ પાછી ફરીઃ સભાનો તે લજ્જિત દિવસ જ્યારે દુર્યોધને તેની જાંઘ અનાવૃત્ત કરી અને તમને તેની પાસે આમંત્રિત કર્યા હતા. ભીમની પ્રતિજ્ઞા કે તે વેર લેશે. અને તેણે લીધું! તેની ગદા સાથે તે દુર્યોધન આગળ ધસી ગયો. તેને ટાળવા દુર્યોધને ઉંચો કૂદકો લગાવ્યો, પણ ભીમનો આ કપટી હુમલો હતો. દુર્યોધનના સાથળના ઉપરના ભાગને પકડી, તે શીઘ્ર ઘૂમ્યો અને પ્રહાર કર્યો, અને વીજળીના કડાકાની જેમ, તેના સાથળો ભાંગી નાખ્યા. દ્વંદ્વયુદ્ધનો અંત આવ્યો.

"અમે પ્રસન્ન હતા પણ તેમ છતાં નિરાશ પણ. નાભિ નીચે દુર્યોધન પર પ્રહાર કરી, ભીમે ગદાયુદ્ધના એક મહત્વનાં નિયમનો ભંગ કર્યો હતો. તેના પરિણામો અવશ્ય હશે. ખરેખર, આકાશ ઘેરું બન્યું. ધરા ધ્રુજી. અહીં સ્ત્રીઓના તંબુઓમાં પણ, તમે તે અનુભવ્યું જ હશે. બલરામ—શું મેં તમને કહ્યું કે તેઓ અમારી સાથે જોડાયા હતા?—કૃદ્ધ હતા. તેઓ ભીમ પાછળ આવ્યા, તેનો વધ કરવાની ધમકી આપતા, અને માત્ર ત્યારે જ થોભ્યા જ્યારે કૃષ્ણે તેમની ભુજાઓ પકડી અને તેમને શાંત થવા આજીજી કરી. તેમણે વિદાય લીધી તે પહેલાં, તેમણે ભીમને કહ્યું, તેં આટલી દુષ્ટતાથી છળ કર્યું એટલા માટે, દુર્યોધન સ્તુત્ય બનશે અને શ્રેષ્ઠ યોદ્ધાઓ તરીકે સ્મરિત થશે. તે સ્વર્ગે જશે, જ્યારે તું સનાતન કલંકનો સામનો કરીશ.

"બલરામના સન્માનમાં ભીમે શીશ ઝુકાવ્યું, પણ તેની પીઠ હઠથી અક્કડ હતી. તેણે કહ્યું, હું મારાં કર્મના પડખે છું. મેં તે યુધિષ્ઠિર માટે કર્યું, જેમને દુર્યોધને તેમના વારસા માટે દગો કર્યો, અને પાંચાલી માટે, જેનું અપમાન તેણે એ રીતે કર્યું જે રીતે કોઈ પણ સ્ત્રીનું ન કરવું જોઈએ. હું કેવા પ્રકારનો પુરુષ હોત જો મેં તેના માટે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પૂરી ન કરી હોત તો?

"આ બધા પરત્વે કૃષ્ણનું શું કહેવું છે, તમે પૂછી રહ્યાં છો?

"જ્યારે દુર્યોધને તેમને અપશબ્દો કહ્યા અમને અયોગ્ય તરકીબો શીખવવા બદલ કે જેનાથી અમે યુદ્ધ જીત્યા, તેમણે સ્મિત કર્યું અને કહ્યું, હું મારું સંભાળું છું—જે રીતે શક્ય હોય તે રીતે. જે ક્ષણે પાંચાલીએ દુઃશાસન સાથેના સઘર્ષમાં શરણાગતિ સ્વીકારી અને તેને રક્ષિત કરવા મને સાદ કર્યો, તે ક્ષણમાં જ તારા મૃતપત્ર પર મહોર મારી દેવાઈ હતી. જો મેં જે કર્યું તેમાં પાપ હોય તો, હું પાંચાલીના માટે તે હર્ષથી વહન કરીશ.

"શું થયું?" શા માટે તમે રડી રહ્યાં છો? શું મેં કંઈ ખોટું કહ્યું? હવે તમે હસી રહ્યાં છો? આહ, સ્ત્રીઓ, હું તેમને ક્યારેય નહિ સમજું."

• • •

પ્રાચીન નિયમોનું અનુસરણ કરતા, તે રાત્રે અમે ભિન્ન સ્થળોએ મુકામ કર્યો. વિજેતાઓ પાસેથી અપેક્ષિત હોય છે તે મુજબ, કૃષ્ણ અને મારાં પતિઓએ પરાસ્ત થયેલી કૌરવ છાવણીમાં આરામ કર્યો. ધ્રિ, શિખંડી, મારાં પાંચ પુત્રો અને આ નરસંહારમાં બચી ગયેલા થોડા સૈનિકો

પાંડવ છાવણીમાં સૂતા. હું તેમની પાસે જવા ઝંખી. મારે ઘણું બધું કહેવું હતું અને પ્રત્યેક પાસેથી ઘણું બધું સાંભળવું હતું. સૌથી વધારે તો, મારે મારાં પુત્રોને સ્પર્શ કરવો હતો, તેમની ભુજાઓ અને પગ અને મુખને અનુભવવા હતા, તેમના જખ્મો પર મારે મારાં હાથ ફેરવવા હતા. ત્યારપછી જ મને સંપૂર્ણ ખાતરી થશે કે આ યુદ્ધનો ભય સમાપ્ત થયો હતો અને તેઓ તેમાં ટકી ગયા હતા. મેં પ્રણ લીધું કે હવેથી હું એક સારી માતા બનીશ, તેમને જે ધ્યાનની ઈચ્છા હતી તે આપતા, ગયેલા આટલા વર્ષોમાં જે સંબંધને મેં દુઃખદ રીતે અવગણ્યો હતો તે ક્ષતિ સુધારતા. પણ હજી વધારે એક રાત્રિ માટે મારે ધીર રહેવું પડશે અને સ્ત્રીઓની છાવણીમાં રહેવું પડશે.

બધી સ્ત્રીઓ એટલી ઉત્તેજિત હતી કે તેઓ સૂઈ શકે એમ નહોતી, આથી મોડી રાત્રે અમે વિજયની મિજબાનીની તૈયારીઓ કરી. તે ઉદાસીનતાથી મિશ્રિત હતી, હા, પણ અંતે ભયાનક યુદ્ધ સમાપ્તિના આરે હતું. ઉત્તરા સુદ્ધાં પણ સારી અવસ્થામાં હતી. આજે પ્રથમ વખત બાળકે હલનચલન કર્યું હતું. અમે તેને આશીર્વાદના સંકેત તરીકે લીધું. મીઠી પુરીઓ વણવા સાથે, મેં મૌન રીતે દેવોનો આભાર માન્યો કે આ તમામ સર્વનાશ વચ્ચે, મને જેની પરવાહ હતી તે તમામ લોકો (એક સિવાય) જીવિત હતા. હું અન્ય સ્ત્રીઓ કરતા ઘણી વધારે સદ્દભાગી હતીઃ સુભદ્રા, ઉત્તરા, કુંતી, દૂર હિડિંબા જેને અત્યારસુધીમાં પોતાના એક માત્ર બાળકના મૃત્યુના સમાચાર પ્રાપ્ત થઇ જ ગયા હશે. અને ગાંધારી, જેઓ શીઘ્ર તેમના સો પુત્રમાંથી પ્રત્યેકથી વંચિત થઇ જશે. એક દુષ્ટ વિચારે મારાં મનને ઘમરોળ્યું: હું કે જે આટલા બધા સર્વનાશનું મુખ્ય કારણ હતી તેને આટલા સદ્દભાગી હોવાનો કોઈ અધિકાર નહોતો. મેં વધારે હાસ્ય કર્યું અને વાતો કરી અને મિજબાનીની વિગતોમાં સ્વયંને વ્યસ્ત કરી, પણ આ વિચારે મને ત્યજી નહિ.

જ્યારે હું મારી શૈયામાં ગઈ ત્યારે, અત્યારસુધીમાં મેં ક્યારેય નહિ જોયેલા એવા એક સ્વપ્નથી હું અચાનક ગ્રસ્ત બની. તેમાં હું પુરુષમાં પરિવર્તિત હતી—તે કોણ હતો તે મને ખબર નહોતી, જોકે હું તેનો નિરાશ ક્રોધ અનુભવી શકી. શું તે દુર્યોધન હતો? ના. નહિ ઓળખાવા, રાત્રિ દરમિયાન પેટના બળે સરકતા, હું ખસતી ગઈ. વેરાન મેદાનને પાર એક ભાંગેલા દેહ સુધી મેં મારો માર્ગ કર્યો અને તે દેહ પર મેં રુદન કર્યું. તે કૌરવ રાજકુમાર હતો—મારો રાજકુમાર, માંડ જીવતો, અને હજી પણ સંતાપમાં. કેટલી અન્યાયી રીતે તેને આ દયનીય અવસ્થા સુધી લાવી મૂકાયો હતો! મેં તેને વેરનું વચન આપ્યું (મારી સૂકી જિહ્વા પર આ શબ્દ કેટલો પરિચિત) અને વિચારના ઉન્માદમાં વૃક્ષના તળિયા સુધી લપાઈને સરકી. મારી પાસે કોઈ સૈન્ય નહોતું, કોઈ રથ નહિ, કોઈ અશ્વ નહિ, કોઈ માર્ગદર્શક પિતા નહિ (આહ, તેમણે તેમને રહેંસી નાખ્યા હતા). મારી જેમ જ ઘવાયેલા, મારાં બે સાથીદારો, થાકેલા, મારી બાજુમાં સૂતા. પણ નિરાશાએ મને જંપવા ન દીધી. મેં ઉપર શાખાઓના ગૂંચળામાં નજર કરી જ્યાં હું નિદ્રાધીન કાગડાઓના માળાને જોઈ શકી. જેમ મેં જોયું કે, ઘેરા આકાશમાં એક ઘુવડ પ્રગટ થયું. તે નીચે આવ્યું, તેની પાંખો જાણે કે ધુમાડો. (મેં તેને પહેલાં ક્યાં જોયું હતું?) જે મૃત્યુ તે લાવ્યું હતું તેના જેટલું જ તે મૌન હતું. તેણે પ્રત્યેક કાગડાને તેની નિદ્રામાં મારી નાખ્યા, ને પછી સંતુષ્ટ ધુમ્મસમાં અદ્રશ્ય થઇ ગયું.

મેં મારાં જડબાને પ્રસન્નતાથી ભીડ્યું. મેં જાણ્યું કે મારે શું કરવું જ પડે. મેં મારાં સાથીદારોને જગાડ્યા. જ્યારે તેમણે મારું મુખ જોયું ત્યારે, તેમને ભય લાગ્યો કે હું પાગલ થઇ ગઈ હતી. શાંત થા, અશ્વત્થામા, તેમણે આજીજી કરી. પણ તે શાંત થવાનો સમય નહોતો. મેં તેમને મારી યોજના કહી. તેમની આંખોમાં રહેલા આતંકથી, મેં જાણ્યું કે તે સારી હતી. તેમણે પ્રતિકાર કર્યો, પણ મેં તેમને અમારા રાજકુમારને આપેલી અમારી સોગંદની યાદ અપાવી. જ્યારે મેં માર્ગનું

નેતૃત્વ કર્યું, ત્યારે તેઓ અનુસર્યા, અને મને જાણ હતી કે તેઓ આજ્ઞાનું પાલન કરશે.

• • •

ચીસો પાડતી અને કૂટતી, હું સ્ત્રીઓના તંબુમાં જાગી ગઈ. મને સ્વસ્થ કરવામાં નિષ્ફળ જતા, મારી સેવિકાઓ અન્ય રાણીઓને લેવા દોડ્યા. કુંતીએ જાહેર કર્યું કે મને દુષ્ટ આત્માનો વળગાડ થયો છે અને લાલ મરચાંઓનો આદેશ કર્યો, જે તેમણે જ્યોતમાં બાળ્યા, ને અમને ખાંસી કરાવી. સુભદ્રાએ મારાં મુખ પર જળ નાખ્યું અને પ્રાર્થનાઓનો જાપ કર્યો. ઉત્તરાએ દરવાજામાંથી જોયું, તેના હાથ તેના પેટ પર લપેટાયેલા, તેના મુખ પર અશાંતિ. મેં તે બધાને હડસેલી દીધા, એ બાબતની દરકાર કર્યા વિના કે હું હજી પણ રાત્રિ પોષાકમાં હતી, અને રથ માટે, સિપાઈઓ માટે બૂમો પાડી. મારાં મુખે તેમને મારી તત્કાલીનતા વિષે ખાતરી કરાવી જ હશે, કારણકે તેઓ તેમના શસ્ત્રો લેવા ધસી ગયા. કુંતી સુદ્ધાં પણ મૌન રહ્યાં. પણ બહુ મોડું થઇ ચૂક્યું હતું. રાત્રિની ધુમ્મ દૂર થઇ રહી હતી. સ્વપ્ન જાળમાં હું બહુ ભટકી હતી.

જ્યારે અમે પહોંચ્યા ત્યારે, પાંડવોની છાવણી સળગી રહી. કેટલાંક સેવકો આમથી તેમ દોડી રહ્યાં, આક્રંદ કરતા, દેહોને બહાર ખેંચી લાવવાનો પ્રયત્ન કરતા. અમારા રક્ષકોએ અગ્નિ બુઝાવવામાં સહાય કરી અને મૃતને એકઠા કર્યા. તેઓ મારી પાસે એક પુરુષને લાવ્યા. તે મારાં પગે પડ્યો, આતંકથી બબડાટ કરતો. કાજળ અને ઘાવ વચ્ચે મેં તેને ઓળખ્યોઃ ધ્રિનો સારથિ. ધ્રિએ મને એકવાર કહ્યું હતું, મને તેના પર મારાં જીવ જેવો વિશ્વાસ છે. કુરુક્ષેત્રના નરસંહાર દરમિયાન, મારાં ભાઈને સુરક્ષિત રાખવા તે સફળ રહ્યો હતો.

તેણે મને કહ્યું કે અશ્વત્થામા છાવણીમાં લપાતો આવી પહોંચ્યો અને મારાં નિદ્રાધીન ભાઈને વશમાં કરી લીધો. યુદ્ધ કરતા મૃત્યુ પામવાનો અવસર આપવાની જ્યારે ધ્રિએ તેને આજીજી કરી ત્યારે, તે પાગલની જેમ હસ્યો અને તેનું ગળું દબાવા લાગ્યો.

રૂંધાતા, મારાં ભાઈએ વિનવણી કરી હતી, છેવટે મને શસ્ત્ર સાથે સ્વચ્છતાથી માર અને એક યોદ્ધાને છાજે તેવો યોગ્ય અંત આપ!

અશ્વત્થામાએ ઉત્તર આપ્યો, એ પુરુષ માટે આનાથી વધારે યોગ્ય અંત અન્ય કયો હોઈ શકે જેણે પોતાના ગુરુને ત્યારે માર્યા જ્યારે તેમણે તેમના હથિયાર હેઠા મૂકી દીધા હતા? હું એ તકેદારી રાખીશ કે તું એ રીતે મૃત્યુ પામે જે નરક સુધીનો તારો માર્ગ સુનિશ્ચિત કરે.

જ્યાં સુધી તે મૃત્યુ ન પામ્યો ત્યાં સુધી તેણે મારાં બેહોશ ભાઈ પર લાતોના પ્રહાર કર્યા.

"તે રાક્ષસ જેટલો શક્તિશાળી અને રક્ત તરસ્યો હતો," પુરુષે આક્રંદ કર્યો, "અને તેની જેમ તેણે નીરવતાથી રાત્રે પ્રહાર કર્યો. જ્યાં સુધીમાં અમને સમજાયું કે તે છાવણીમાં છે, ત્યાં સુધીમાં તેણે તમારા ભાઈ શિખંડી, અને તમારા પાંચેય પુત્રોને મારી નાખ્યા હતા. કાશ કે તેણે મને પણ, મારી નાખ્યો હોત—"

મારાં કાનોએ વધારે સાંભળવાનો અસ્વીકાર કર્યો, અથવા સંભવતઃ તે મારું મસ્તિષ્ક હતું જે બંધ થઇ ગયું. હું ત્યાં ગઈ જ્યાં તેમણે દેહો મૂક્યા હતા. ધ્રિનું મુખ એટલું સૂઝેલું અને ઝખ્મોથી રંગવિહીન હતું, કે શરૂઆતમાં તો હું તેને ઓળખી જ ન શકી. હું બેઠી અને તેનું મસ્તિષ્ક મારાં ખોળામાં લીધું. મેં રક્ષકોને મારાં મૃત પુત્રોને મારી આસપાસ મૂકવા, શિખંડીને લઈ આવવા કહ્યું. તેના લાંબા કેશ તેના શીશમાંથી કાપી નાખવામાં આવ્યા હતા. મેં તેના ખંડિત માથા પર, હાથ ફેરવ્યો, રુદન કરવા અત્યંત ભાવશૂન્ય. મારાં પુત્રોના મુખ રક્તરંજીત, એવી રીતે

ખુલ્લા જાણે કે તેઓ હજી પણ ચીસો પાડી રહ્યાં હોય.

મારાં એક ભાગે પણ ચીસો પાડી, પણ, રવ વિના. અન્ય બધું જ વેઠ્યા પછી, શા માટે મારી સાથે હવે આ થવું જોઈએ—જ્યારે મેં વિચાર્યું કે અંતે મારી યાતનાઓનો અંત આવ્યો હતો? પણ મારાં એક હિસ્સાએ કહ્યું, તેણી કે જે વેરના બીજ વાવે છે તેણે તેનું લોહિયાળ ફળ લણવું જ પડે. અશ્વત્થામા આજે જે રાક્ષસ છે તેને તે બનાવવામાં શું તારો હાથ નહોતો? પણ મારાં સૌથી મોટા હિસ્સાએ મેં જે જોયું, મેં જેનો સ્પર્શ કર્યો, તે માનવાનો અસ્વીકાર કર્યો. જે રીતે સ્વપ્ન છબીઓ સવારે અદ્રશ્ય થઇ જાય છે તેમ આ બધાને અદ્રશ્ય થવા તેણે પ્રતીક્ષા કરી. જ્યારે તેઓ ન થયા ત્યારે, મારાં મસ્તિષ્કે સ્વયંને મારાં દેહથી પૃથક કર્યું અને દૂર ઉડ્યું. હું ફરીથી એક કન્યા હતી કામ્પિલ્યમાં, પડદા પાછળ, ધ્રિ તેના પાઠોમાંથી જે શબ્દો યાદ ન રાખી શક્યો તે તેને માટે ચૂપકેથી ગણગણતી. ત્યારબાદ, અમારી એકાકી છત પર, જેમ તેણે મને યોગ્ય યુદ્ધના નિયમો સમજાવ્યા તેમ હું તેના શબ્દોને વળગી રહી. મારાં ખંડની આરસની ફર્શ પર મારી તરફ ચાલ્યા આવતા શિખંડીને મેં જોયો; તેના પૂર્વજન્મમાં અંબાના તેના જીવનની યાતના મને કહેતા મેં તેને સાંભળ્યો; અમારા દરવાજે, મેં તેના જખ્મી હાથ ઝાલી રાખ્યા અને અમને હજી છોડી નહિ જવા વિનંતી કરી. વયસ્ક, માયામહેલના ઉદ્યાનમાં હું મારાં બાળકો પાછળ દોડી, બાળપણના કોઈક તોફાનો માટે તેમને ઠપકો આપતી જ્યારે તેઓ મારી પાસેથી છટકી ગયા, હસતા. એમાંથી એકે અપરાજિતા પુષ્પ ચૂંટ્યું અને મારાં કેશમાં ગૂંથ્યું. મેં તેને મારી ભુજાઓમાં લઇ લીધું. હું તેને ક્યારેય નહિ જવા દઉં—એમાંથી એકપણ ને નહિ—જવા દઉં.

પણ એક વાંસળી મને સાદ દઈ રહી હતી, મધુર પણ આગ્રહી, મને આરામ કરવાની અનુમતિ નહિ આપતા. શાંતિમાં છોડી દેવા બદલ મેં આક્રંદ કર્યો. હું બહુ હતોત્સાહ હતી; વિશ્વ અત્યંત કઠોર. પણ નિરંતર આવતા તેના સૂરોએ મને પાશમાં લીધી અને ઊંડી ગર્તાની પેલે પાર મને ખેંચી ગયા. જ્યારે હું જાગી (શું જાગી તે શબ્દ હતો જે હું શોધી રહી હતી?) કૃષ્ણ મારાં મુખ પર તેમના હાથ પસવારી રહ્યાં હતા.

“મજબૂત બન!” તેમણે કહ્યું. “યુદ્ધનો સ્વભાવ આવો જ હોય છે, અને તેના કોરડાને અનુભવનારી તું એકલી જ નથી. વિજેતા તરીકે, તું ગુમનામીનો સરળ માર્ગ ન લઇ શકે. ઘણી જવાબદારીઓ તારા માટે પ્રતીક્ષા કરી રહી છે. આપણે આના વિષે ફરી વાત કરીશું—પણ અત્યારે મારે તારી વિદાય લેવી પડશે. ભીમ અશ્વત્થામાની શોધમાં નીકળી ગયો છે. અર્જુન અને મારે તેને સહાય કરવી જ પડે, નહિ તો અશ્વત્થામા તેને પણ, મારી નાખશે.”

આ રીતે, વેરનો રથ, જેને ન તો અશ્વો કે ન તો પૈડાની જરૂર છે, આગળ ધપ્યો.

• • •

તેણે શું કર્યું હતું તે મૃત્યુ પામતા દુર્યોધનને જણાવી, ભાગી ગયેલો અશ્વત્થામા તેમને ગંગાકિનારે મળી આવ્યો. ભયાનક દુઃસાહસની એક પરિમાણીય શક્તિ સાથે અશ્વત્થામા અર્જુન સાથે લડ્યો, અને જ્યારે એ સ્પષ્ટ થઇ ગયું કે તે જીતી નહિ શકે ત્યારે, તેણે આ વિશ્વ પર ભયંકર બ્રહ્માસ્ત્ર છોડ્યું આ આદેશ સાથે, આ ભૂમિ પાંડવોના બીજ રહિત બને . અર્જુને તેનું પોતાનું અસ્ત્ર છોડી તેનો પ્રતિકાર કર્યો.

વ્યાસ લખે છેઃ જ્યારે બે જ્વાળાઓ આકાશમાં થઇને પસાર થઇ, સમુદ્રો સુકાવા લાગ્યા અને પહાડો કકડભૂ, થવા લાગ્યા. મનુષ્યો અને પ્રાણીઓએ આતંકિત ચિચિયારીઓ કરી મૂકી,

કારણકે વિશ્વનું પોત ફાટવાની તૈયારીમાં જ હતું. કથાની ધાર પરથી આ જોતા, હું મધ્યસ્થી કરવા મજબૂર બન્યો, જોકે તે મારી પ્રાથમિકતા નહોતી. હું તે બંને જ્વાળાઓ વચ્ચે આવી ગયો અને મારાં હાથ ઊંચા કર્યા. મારાં તપની શક્તિથી, એક ક્ષણ માટે અસ્ત્રો ગતિહીન બન્યા. મેં બંને યોદ્ધાઓને તેમના સ્વત્વ અને પૃથ્વી માતા પ્રત્યે તેમની જવાબદારીઓ પ્રત્યે વિસ્મૃત થવા બદલ ઠપકો આપ્યો. મેં માંગણી કરી કે તેઓ તેમના શસ્ત્રો પાછા ખેંચે.

અર્જુને આજ્ઞા માની, કલંકિત અશ્વત્થામા (જે રીતે તે હવે પછીથી ઓળખવાનો હતો) પાસે હવે તેના અસ્ત્રને પાછું ખેંચવાની શક્તિ નહોતી. જેમ જેમ તે નિરર્થક જાપનો બબડાટ કરતો ગયો તેમ તેમ, તે અસ્ત્રે ઉત્તરાના ગર્ભમાં જન્મ નહિ લીધેલા બાળક તરફ લક્ષ્ય સાધ્યું. સ્ત્રીઓની છાવણીમાં, તેમણે આકાશને સળગતા જોયું. શ્વાસ લેવા માટે હવા અત્યંત ઉષ્ણ બની. તેમને ખબર ન પડી કે તેમની તરફ શું આવ્યું, ને શા માટે? સુભદ્રાએ સ્વયંને ઉત્તરાની આગળ કરી—ઉત્તરા, જેની ભીતર પાંડવોની એક માત્ર આશા હતી—અને કૃષ્ણને સાદ કર્યો. મૂર્છિત થતા પહેલાં જે અંતિમ બાબત તેણે અનુભવી તે હતી તેમની આસપાસ ધુમ્મસથી ઘેરાયેલી શીતળતાની દીવાલ. અને પરીક્ષિત, જેને યુધિષ્ઠિર છત્રીસ વર્ષ પછી હસ્તિનાપુરના સિંહાસન પર આરૂઢ કરશે, રક્ષિત થયો.

• • •

જ્યારે ભીમ પાછો ફર્યો ત્યારે, તેણે મારાં હાથમાં અશ્વત્થામાની સૌથી મૂલ્યવાન મિલકત મૂકી, પૌરાણિક દિવ્ય મણિ જે તેના જીવનના સુવર્ણકાળ દરમિયાન દેવો દ્વારા તેના ભાલ પર પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવ્યો હતો. તેના ધારકને શસ્ત્રો, રોગ અને ક્ષુધાથી રક્ષિત કરવાની શક્તિ તેની પાસે હતી. મારી હથેળીમાં અનેક રંગોથી પ્રકાશિત તે મણિને હું તાકી રહી, તેની ધારો રક્તરંજીત હતી કારણકે ભીમે તેને તેનામાંથી ઉખેડી લીધો હતો. કોઈક કાળે આટલા વિશિષ્ટ અલંકારને પ્રાપ્ત કરીને મને આનંદ થયો હોત. મેં તેને માયામહેલમાં ગર્વના સ્થાન પર મૂક્યું હોત. આજે માટીના એક લોચાથી વિશેષ તેનો કોઈ અર્થ નહોતો. વધારે ખરાબઃ તેનું પ્રત્યેક પાસું જાણે કે મોતની વેદનામાં રહેલા મારાં પ્રિયજનોના મુખને ધારણ કરેલું લાગ્યું.

મારે તેની મારી નજર સામેથી ફેંકી દેવો હતો, પણ હું જાણતી કે મને આશ્વસ્ત કરવાની આશામાં, ભીમે અશ્વત્થામા પાસેથી તેને આંચકી લેવા કઠિન લડાઈ કરી હતી. ભીમને પ્રસન્ન કરવા મેં તે આભૂષણ યુધિષ્ઠિરને આપ્યું અને તેમને તેમના મુગટમાં ધારણ કરવા કહ્યું. તેમણે તે લઇ લીધું, પણ તેમના મુખ પર અસામાન્ય ગ્લાનિ હતી, અને હું જોઈ શકી કે તેમણે તે માત્ર એટલે જ સ્વીકાર્યું કે તેમણે વિચાર્યું કે તે મને સંતુષ્ટ કરશે. મને ચક્કર આવવા લાગ્યા; એવું લાગ્યું કે સમય જાણે મારી આસપાસ જળ પર પવનની જેમ વહી ગયો. મેં જોયું કે આવનારા દશકાઓમાં અમે આ જ રીતે જીવવાના હતા, એક અપેક્ષિત કૃત્યથી બીજા તરફ સ્વયંને ઢસડતા, સતર્ક ધર્મ દ્વારા એકબીજાને થોડી ઘણી પ્રસન્નતા લાવી આપવાની આશા કરતા. પણ ફરજ જે સુખ પ્રદાન કરે છે તે ઉદાસીન હોય છે. એક ડાળથી બીજી ડાળ કૂદતા રહેતા નટખટ પક્ષીની જેમ, સુખે અમને હાથતાળી આપવાનું ચાલુ રાખ્યું. મારાં કાનોમાં દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરને કહેલા અંતિમ શબ્દો પડઘાયાઃ હું સ્વર્ગે જાઉં છું તેના બધા જ સુખોને મારાં મિત્રો સાથે માણવા. તું વિધવાઓ અને અનાથોથી ભરેલા રાજ્ય પર શાસન કરીશ અને દરેક સવારે નાશના વિષાદ સાથે જાગીશ. તો પછી, કોણ છે ખરો વિજેતા, અને કોણ છે પરાસ્ત?

38

ચિતા

અમારા મૃતજનોનો સામનો કરવા અમે યુદ્ધભૂમિ પર અમારો અનિચ્છુક માર્ગ કર્યો કે નિરંતર, નિર્દય અને સતત વધતી જતી, દુર્ગંધે અમારા પર હુમલો કર્યો. ઉલટી ન થાય તે માટે મેં મારાં હોઠ કસીને દબાવી રાખ્યા. અગાઉ જ્યાં સૈનિકોએ તેમના ચૂલા સળગાવ્યા હતા ત્યાં, અત્યારે ચિતાઓ સળગાવવામાં આવી રહી—એટલી બધી કે અમારી સામેનું પરિદ્રશ્ય ધુમાડાની ઝાંખપથી આચ્છાદિત બન્યું. મેં મારી દર્દ કરતી આંખો પટપટાવી. દેહોને બાળવાનું જેમનું કામ હતું તેવા ચાંડાળો એક અગ્નિથી બીજા અગ્નિએ દોડ્યા, તેમની લાઠીઓ હલાવતા અને ડાઘુઓને અંતર રાખવા તેમની તરફ ચીસો પાડતા. માત્ર લંગોટમાં સજ્જ, તેમના ચહેરાઓ મેશ અને પ્રસ્વેદથી મલિન બન્યા, તેઓ નર્કના સિપાઈઓ જેવા લાગ્યા. પણ મેં જ્યારે તેમની પાછળ જોયું ત્યારે, એક અસાધારણ દ્રશ્ય મારી નજરે ચઢ્યું. યુદ્ધભૂમિ શ્વેત આકારોથી ભરેલી હતી. મારી વ્યગ્ર ભાવશૂન્યતામાં તેઓ હિમપંખીઓ જેવા લાગ્યા, વિશાળ પંખરહિત પક્ષીઓ જેના વિષે કવિઓ કોઈકવાર ગાય છે, જે વિશ્વના દૂરના ઉત્તર છેવાડે રહે છે જ્યાં ન તો વનસ્પતિ ઉગે છે ને ન તો ધાન. તેઓ અનિશ્ચિતતાથી વિહરે છે, એવા પ્રાણીઓની જેમ કે જેમણે તોફાનમાં પોતાનો માર્ગ ગુમાવી દીધો હોય છે અને તેમાંથી બહાર નીકળી ચૂક્યા હોય છે, ને ત્યારબાદ સ્વયંને અસામાન્ય, ભયાવહ પ્રદેશમાં આવી પડેલા ભાળે છે. વારંવાર તેમણે તીક્ષ્ણ, શબ્દરહિત આક્રંદ ફેલાવ્યો. જેને હું જોઈ રહી હતી તેની પરખ થતા મને એક ક્ષણ લાગી: તે પક્ષીઓ નહોતા પણ વિધવાઓ હતી જે હસ્તિનાપુર અને ઇન્દ્રપ્રસ્થથી આવી હતી—અને કોને ખબર ભારતના અન્ય કેટલાયે નગરોમાંથી. તેઓ અહીં તે કરવા એકત્ર થયા હતા જે કુદરત ક્યારેય કોઈ પક્ષી કે પશુને કરવાની ફરજ નથી પાડતી—કારણકે આપણે મનુષ્યો જ આપણા માટે આવી કરુણ ફરજોનું સર્જન કરીએ છીએ: તેમના મૃતજનોની ઓળખ કરવા અને તેમના અંતિમ સંસ્કાર કરવા.

એ શીઘ્ર સ્પષ્ટ હતું કે તેમને પ્રથમ કાર્ય અશક્ય લાગશે. દ્વંદ્વયુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા રાજાઓ અને સેનાપતિઓ, જોકે વિકૃત થઇ ગયા હતા, તેમ છતાં ઓળખાય તેમ હતા. પણ આ સ્ત્રીઓના પુત્રો અને પતિઓ—સામાન્ય સૈનિકો કે જે કોઈ પણ યુદ્ધની પ્રથમ હાનિ હોય છે—અસ્ત્રો દ્વારા નેસ્તનાબૂદ થઇ ગયા હતા, અથવા રથો અને પ્રાણીઓની નાસભાગથી ચગદાઈને લોચો થઇ ગયા હતા. સડતા માંસના ઢગલાઓ સિવાય તેમનું કશું જ બચ્યું નહોતું.

જ્યારે સ્ત્રીઓને સમજાયું કે તેમના પ્રિયજનોના દેહ તેઓ નહિ જોઈ શકે ત્યારે, તેઓ નિરાશા સાથે ઝનૂની બન્યા. મારાં પતિઓ પર કેટલાંકે એટલા અપમાનજનક શ્રાપનો ફિટકાર વરસાવ્યો કે હું કાંપી ઉઠી. (અસામાન્ય રીતે, તેમણે દુર્યોધનને શ્રાપ ન આપ્યો. સંભવતઃ તેમના

મસ્તિષ્કમાં મૃત્યુએ તેને દોષમુક્ત કર્યો હતો. અથવા તો જે તમને સાંભળી ન શકે તેને શ્રાપ આપવામાં કોઈ સંતોષ નથી.) અન્યોએ ક્ષેત્રની આસપાસ પડેલા શસ્ત્રોથી સ્વયંને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તો વળી અન્યોએ દેહોથી ભરેલી ચિતાઓ પર સ્વયંને ફંગોળી. બળીને કોલસો થઇ ગયેલા તેમના સફેદ વસ્ત્રો સાથે ઉઠતા તેમના પીડાકારક આક્રંદો મેં યુદ્ધમાં સાંભળેલી સઘળી મરણ ચીસો કરતા વધારે અસહ્ય હતા. મેં જેમ તેમની પીડા જોઈ તેમ મારી પોતાની નિરાશા ઓસરી ગઈ.

ત્રસ્ત બનેલા યુધિષ્ઠિરે સિપાઈઓને આ સ્ત્રીઓને પોતાને હાનિ કરતા અટકાવવા, તેમને તેમની પાસે લઇ આવવા આદેશો આપ્યા. તે સરળ નહોતું. ભય અને વ્યથાથી પાગલ બનેલી સ્ત્રીઓએ, જેટલી શક્તિ બાકી હતી તે સાથે પહેરેદારો સાથે લડાઈ કરી. કેટલાંકે સ્વયંને લોહિયાળ કીચડમાં ફંગોળી અને ત્યાંથી ખસવાનો ઇન્કાર કર્યો. કેટલાંકે ભાગી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કેટલાંકે તેમના મૃત પતિઓના આત્માને તેમની રક્ષા કરવા બોલાવ્યા. તેમણે યુધિષ્ઠિર પર વિશ્વાસ ન કર્યો. તેઓ તેમની જરા પણ નજીક આવવા નહોતા માંગતા. શું તેઓ જ નહોતા કે જેમણે તેમના પતિઓના મૃત્યુ નોતર્યા હતા? શું તેઓ જ નહોતા કે જેમણે તેમને વિધવાઓ બનાવી? કોણ જાણે હવે તેઓ તેમની સાથે શું કરશે?

સૌ પ્રથમ તો સ્ત્રીઓના પ્રહારની ક્રૂરતાથી સંત્રીઓ ગભરાઈ ગયા. તેમણે તેમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જ્યારે તે નિષ્ફળ રહ્યું ત્યારે, તેમણે બળપ્રયોગ કર્યો. નિઃશસ્ત્ર સ્ત્રીઓ કેટલા લાંબા સમય સુધી સૈન્યનો પ્રતિકાર કરી શકે? તેઓ અંતે એક કામચલાઉ મંચ સામે એકત્ર થયા જ્યાં યુધિષ્ઠિરે તેમને આશ્વાસન આપ્યું કે તેમને કશાથી ભયભીત થવાની જરૂર નથી. તેમણે વચન આપ્યું કે એક પરાસ્ત નગરની મહિલાઓ પર આવી પડતી કોઈ પણ દુષ્ટતાઓને તેમણે સહન નહિ કરવી પડે. તેમણે તેમને ભોજન અને જળ આપ્યા, આરામ કરવા સુરક્ષિત સ્થાન, જ્યારે બીજી બાજુ મૃતજનોની સંભાળ લેવાઈ.

પણ સ્ત્રીઓએ વિલાપ કર્યો અને શ્રાપ આપ્યો, વ્યથાનું સ્થાન ક્રોધે લીધું. તેમને તેમની ભિક્ષાની જરૂર નહોતી! તેમની પાસેથી બધું લઇને, શું તેમણે વિચાર્યું કે તેઓ તેમને જળપાન જેવી તુચ્છ વસ્તુથી પ્રસન્ન કરી શકે? તેમણે તેમની છાતીઓ કૂટી અને તેમને મારી નાખવા, પણ, અને આમ વૈધવ્યની વેરાનતાથી અને તેના અનંત અપમાનોથી તેમને બચાવી લેવા આજીજીઓ કરી. જો તેમને મારી નાખવા તેઓ અત્યંત કાયર હતા તો, તેમણે આક્રંદ કર્યો, કે છેવટે તેમણે તેમને તેમના પતિઓની ચિતાઓ પર સન્માનીય મૃત્યુ પામવા અનુમતિ આપવી જોઈએ. અમે મૃત્યુ પામીશું! તેમાંની કેટલીક આક્રમક સ્ત્રીઓએ વિલાપ કર્યો. એક પતિવ્રતા પત્નીના અંતિમ અધિકારથી વંચિત રાખી દેવોને ક્રોધિત કરવાની હિમંત અહીં કયા પુરુષમાં છે? તેઓ સમૂહથી અલગ ચાલ્યા ગયા અને ચિતાઓ તરફ ધસી ગયા. અન્યોએ તેમનું અનુસરણ કર્યું, ઉગ્રતાથી. દૈવી પ્રકોપની ધમકીથી, પહેરેદારોએ તેમને નિરુત્સાહપૂર્વક અટકાવ્યા; ઘણા બધા પાછા વળ્યા, મધ્યસ્થી કરવા વિમુખ. શીઘ્ર, જો સત્વરે કોઈ ઉપાય શોધવામાં નહિ આવે તો, સામૂહિક આત્મહત્યાને પરિણામે, અફડાતફડી મચી જશે.

હતપ્રભ, યુધિષ્ઠિર જે બની રહ્યું હતું તેને તાકી રહ્યાં. જો તે યુદ્ધ હોત તો, તેમને જ્ઞાન હતું કે તેમના લશ્કરને કયો આદેશ આપવો. પણ અહીં તો તેઓ કિંકર્તવ્યમૂઢ હતા, અપરાધબોધ અને કરુણા અને આ સ્ત્રીઓએ આહ્વાન આપેલી પ્રાચીન અને ભયંકર પરંપરાથી લકવાગ્રસ્ત. હું તેમના મુખ પર વધુ ચિંતા પણ જોઈ શકીઃ તેમના શાસનના આરંભમાં આટલી બધી સ્ત્રીઓના

કરુણ મૃત્યુ તેમના રાજત્વ પર કલંક હશે, તેમને વેંઢારવું પડે એવું એક વિધ્વંસક કર્મ. પણ ન તો તેઓ કે ન મારાં અન્ય પતિઓ જાણતા હતા કે તેને કેવી રીતે રોકવું.

જ્યારે હું તે કામચલાઉ મંચ પર ચઢી ત્યારે, મારો આશય માત્ર યુધિષ્ઠિર સાથે ઉભા રહેવાનો જ હતો કારણકે તેઓ અત્યંત એકાકી લાગ્યા. પણ મારાં આશ્ચર્ય વચ્ચે, ચિતા તરફ જતી સ્ત્રીઓ લડાઈ કરતા થોભી ગઈ અને મારી તરફ વળી. શું તે એક સ્ત્રીને ત્યાં જોવાની અસાધારણતા હતી? કે પછી તેમને મારી કથાની જાણ હતી—છેક ગઈ રક્તરંજિત રાત સુધીની કથા, કારણકે કથાઓ આટલી ગતિથી યાત્રા કરી શકે છે? મેં વિચાર્યું કે તેઓ એવું વિચારી રહ્યાં હશે કે મારી સાથે જે પણ કંઈ બન્યું તેને હું લાયક જ હતી. મને યાદ આવ્યું કેવી રીતે, યુદ્ધ શરુ થયું તે પહેલાં, એક સ્ત્રીએ મારાં પ્રત્યે દુષ્ટ નજરની મુદ્રા કરી હતી. હવે તો મારી ઘૃણા કરવાનું કેટલું મોટું કારણ આ સ્ત્રીઓ પાસે હતું. જેમ મેં તેમના કઠોર મુખ તરફ જોયું તેમ મારી હથેળીઓ પ્રસ્વેદી બની. મારી આંખો બળી, કારણકે હું રડી ન શકી. મારાં બાળકોના મૃત્યુ પછી, આંસુઓએ મને ત્યજી દીધી હતી. મારું મુખ સુકાઈ ગયું હતું, જાણે કે રૂનો ડૂચો માર્યો હોય તેમ. મને જ્ઞાત થયું કે જો હું ત્યાં વધારે લાંબો સમય ઉભી રહીશ તો, હું કોઈ પણ શબ્દ બોલવા અસમર્થ હોઈશ. અને અવસરની આ એક ક્ષણ, આ એક ક્ષણ જ્યારે તેમનું ધ્યાન મારાં પર હતું, તે વેડફાઈ જશે.

આના પહેલાં, મેં ક્યારેય ટોળાને સંબોધન નહોતું કર્યું, જોકે મેં ગંભીરતા અને લંબાણથી, શક્તિશાળી શબ્દોના મહત્વની ચર્ચા કરતા, ધ્રિના ગુરુને યાદ કર્યા. તેમણે કહ્યું હતું કે તેઓ સૌથી તીક્ષ્ણ અને સૂક્ષ્મ હથિયારો છે. શાસકો માટે શબ્દોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો તે અત્યંત મહત્વનું હતું, તેમના શ્રોતાઓને યોગ્ય લય સાથે ડોલાવતા, એક પારંગત સંગીતકાર જેમ તેના વાદ્યના તાર ઝંકૃત કરે તેમ તેમણે શ્રોતાજનોના હૃદયના તાર આંદોલિત કરી, જ્યાં સુધી તેઓ આંધળુકિયા કરી આજ્ઞાપાલન ન કરે ત્યાં સુધી શાસકોએ તેમને શબ્દપાશમાં સંમોહિત રાખવા.

પણ જો હું આવા પ્રપંચ માટે સમર્થ હોત તો પણ, મારે તેમ કરવું નહોતું, મારી આંખો સમક્ષ મારાં મૃત પ્રિયજનોની તરતી છબીઓ સાથે તો નહિ જ. તેને બદલે, મેં અતિશીઘ્રતા અને અત્યંત મોટેથી શરુ કર્યું અને મને નહોતી ખબર કે હું શું કહીશ. મેં સ્વયંને અમે જે ખોટ ભોગવી હતી તેની સહભાગિતાનો ઉલ્લેખ કરતા જોઈ—કારણકે મેં, પણ, તેમની જેમ પિતા અને ભાઈઓને ગુમાવ્યા હતા. આ યુદ્ધ કરાવવા માટે મેં ભજવેલી ભૂમિકાનો મેં સ્વીકાર કર્યો અને તેમની ક્ષમા માંગી. જ્યારે હું બાળકો વિષે બોલી ત્યારે, મારો સ્વર તૂટ્યો અને મારે અટકવું પડ્યું. મેં તેમને કહ્યું કે મારી જેમ તેઓ બાળકોવિહીન નહોતા, અને તેમણે જે પુત્રો અને પુત્રીઓને ઘરે છોડી દીધા હતા તેમના પ્રત્યે તેમની જવાબદારી હતી. જો સ્ત્રીઓ સ્વયંને મારી નાખશે તો તેમની સંભાળ કોણ લેશે? તેના પછી મેં શું કહ્યું તેના વિષે હું નિશ્ચિત નહોતી, હું જાણે ધ્યાનાવસ્થામાં બોલી રહી. મને લાગે છે કે મેં કહ્યું, પીડા છતાં, આપણે ભાવિ માટે જીવવું જ પડે. ભાવિ માટે, મેં તેમને વચન આપ્યું, હું તેમના બાળકોને મારાં પોતાના ગણીશ (કારણકે નિશ્ચિત રીતે મને અન્ય કોઈ બાળકો નહિ હોય) અને તે સુનિશ્ચિત કરીશ કે તેમને કશાની ખોટ ન સાલે.

એક રાણી પોતાની પ્રજાને સંબોધિત કરે તેમ મેં આ સ્ત્રીઓને સંબોધિત કરવાનું શરુ કર્યું હતું, પણ જેમ શબ્દો મારાં મુખમાં આકાર પામ્યા તેમ, માતાઓ વચ્ચે એક માતા તરીકે મેં ઉચ્ચારણ કર્યું, અને એકસાથે અમે રડ્યા.

• • •

મૃતજનો સુધી મારાં પતિઓને માર્ગદર્શિત કરવાનું કષ્ટદાયી કાર્ય, મારાં પર આવી પડ્યું. અન્ય કોઈ નહોતું જે તે જાણતું હતું જેને ભૂલી જવા હું તત્પર હતી: ક્યાં અને કેવી રીતે તેમનું પતન થયું, મૃત્યુ વેળાએ તેમની શું મુદ્રાઓ હતી. મેં વિકૃત થયેલા દેહો તરફ આંગળી ચીંધી: ઘટોત્કચ, જેણે તેની અંતિમ વેળાની આત્યંતિક પીડામાં માત્ર અમારા કલ્યાણ વિષે જ વિચાર્યું હતું; ઉત્તર અને તેના પિતા વિરાટ, કે જેમણે અમારા કપરા સમયમાં અમને આશ્રય આપ્યો હતો, તે આતિથ્ય, ત્કારનું અંતિમ મૂલ્ય શું હશે તે નહિ જાણતા, મારાં પિતા, મૃત્યુમાં ખુલ્લી આંખ સાથે, નિરાશાની ચેષ્ટાથી ખેંચાઈ ગયેલું તેમનું મુખ, કારણકે તેમણે જે વેરના આયોજનમાં તેમનું સમગ્ર જીવન વ્યતીત કર્યું તે વેરની વસૂલાત જોવા તેઓ જીવિત ન રહ્યાં. યુવાન અભિમન્યુના વિકૃત મૃતદેહ આગળ પહોંચી, મેં મારાં પતિઓને વર્ણવ્યું કે આટલા બધા અનુભવી યોદ્ધાઓથી પરાજિત થવા છતાં તે કેટલી શૂરવીરતાથી લડ્યો અને તેમના મુખ પર ગર્વ સાથે ઉદાસીને ભળતા મેં જોઈ.

પણ જેમ અમે આગળ વધ્યા કે, હું મૂંઝાઈ ગઈ. કયા મૃતજનને મારે પસંદ કરવા, અને કયાની ઉપેક્ષા કરવી? પાંડવોના મામા, શલ્યનું શું, જેમને દુર્યોધન માટે લડવા છેતરવામાં આવ્યા તેમ છતાં અમને સહાય કરવા તેમનાથી શક્ય એટલું સઘળું તેમણે કર્યું? દ્રોણ, રથમાં વિકૃત રીતે પડેલો તેમનો દેહ, જેમણે એક સમયે તેમના બાળ હાથોને તેમના હાથમાં લઇ તેમના પ્રથમ બાણો કેવી રીતે ચલાવવા તે શીખવ્યું હતું? મેં દુર્યોધનના પુત્ર, લક્ષ્મણ કુમારની રક્ત જામેલી આંખોમાં જોયું, તેની આંખો આશ્ચર્ય સાથે પહોળી, જાણે કે આ દોરડાની રમત જીતવા તેણે મૃત્યુની અપેક્ષા નહોતી કરી, અને તે મારાં એક પુત્રના મુખમાં ધૂંધળી બની.

અને હવે અમે આવ્યા કર્ણના દેહ પાસે. મેં મારાં મુખને દૂર રાખ્યું, પણ એવું લાગ્યું કે મારું હૃદય ઉશ્કેરાટથી ફાટી પડશે. આ મહાન અને કમનસીબ યોદ્ધાના મૃત્યુ પર વિલાપ કરનાર કોઈ નહોતું તે વિચારવું મારાં માટે સહ્ય નહોતું. તેના સૌ મિત્રો મૃત્યુ પામ્યા, કુંતી તેની સાથેના સગપણનો દાવો ન કરી શકે, અને હું મારાં દુઃખને વ્યક્ત ન કરી શકું. તેના મુખ પરના સ્મિત પર મારાં પતિઓએ ગાફેલ ટિપ્પણી કરી. નકુલે પૂછ્યું, શા માટે તેના દેહમાંથી અન્ય મૃતદેહો જેવી દુર્ગંધ નહોતી આવી રહી? તેના પરાક્રમ વિષે અર્જુન ઉદારતાથી બોલ્યો, કારણકે તમે જેનો વધ કર્યો હોય તેવી તમારી ઘૃણાપાત્ર વ્યક્તિઓની પ્રશંસા કરવી સરળ હોય છે. જ્યારે યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, હું વિચારું છું કે તેના માતાપિતા કોણ હશે, અને શું તેઓ જાણતા હતા કે તે હવે મૃત્યુ પામ્યો છે ત્યારે, મારાથી સહન ન થયું. હું મારાં ઘૂંટણે પડી ગઈ અને કહ્યું, “સ્વામીઓ, તમારે કુરુક્ષેત્રમાં મૃત્યુ પામેલા પ્રત્યેક યોદ્ધાને યોગ્ય સન્માન સાથે અગ્નિદાહ આપવો જ જોઈએ. તે સૌની ચિતામાં તમારે ઘી રેડવું જ જોઈએ, અને ચોખા અને જળ અર્પણ કરવા જ જોઈએ જેથી કરીને તેમના આત્માને શાંતિ મળે.”

યુધિષ્ઠિર તત્કાળ સહમત થયા, પણ જેવી તેમણે વ્યવસ્થા કરવાનો સાદ કર્યો કે, અમે અમારી પાછળ એક સાદ સાંભળ્યો.

“ના,” તેણે વિલાપ કર્યો, “તમને મારાં પુત્રોને, કે જેમને તમે તેમના વફાદાર મિત્રો સાથે રહેંસી નાખ્યા, સ્પર્શ કરવાનો કોઈ અધિકાર નથી. હું તમને તેમના માટે પ્રાર્થના કરવાની અનુમતિ નહિ આપું અને તે રીતે આ જીવન અને તેની પાર તમારી પ્રતીક્ષા કરતી તમારી સજાને ઓછી નહિ થવા દઉં. હું મારાં પોતાના મૃત્યુ પામેલાઓની સંભાળ લઈશ.”

તે ધ્રુતરાષ્ટ્ર હતા. તેઓ હંમેશાં તેમની અશક્તિ છતાં દ્રઢનિશ્ચયી અને અડગ રહ્યાં હતા. પણ

રાતોરાત તેઓ ઉમરલાયક થઇ ગયા—વળેલી કરોડરજ્જુ, શ્વેત કેશ, વ્યથા ને વેરાનીથી ગ્રસ્ત લલાટ. પણ તેમને હાથથી દોરનાર, ગાંધારી હંમેશ કરતા વધારે ગર્વથી ઉભા રહ્યાં. તેમની આંખે બાંધેલા પાટા જેવા જ તેમના હિમશ્વેત ક્રોધે, મને તેમના પતિના આવેગ કરતા વધારે ભયભીત કરી. પ્રાર્થના અને તપના તેમના વર્ષોએ તેમને અસાધારણ શક્તિ અર્પી હતી. શું તેઓ હવે મારાં પતિઓને હાનિ કરવા તેનો ઉપયોગ કરશે? તેમને સાવધ કરવા હું યુધિષ્ઠિરનો હાથ પકડવા ગઈ—પણ વેળા વહી ગઈ હતી.

પછી શું બન્યું તે સૌ જાણે છે. કેવી રીતે વૃદ્ધ નરેશે, તેમની જિહ્વા પર ધર્મનિષ્ઠા અને તેમના હૈયામાં હિંસા સાથે, યુધિષ્ઠિરની ક્ષમાઓ, તેઓ તેમના પુત્ર બની રહેશે તે વચન સ્વીકારવાનો, આડંબર કર્યો. ક્ષમાની મુદ્રામાં તેમણે તેમની ભુજાઓ ફેલાવી, સૌથી પહેલાં ભીમને સાદ દઈ, જેણે તેમના પ્રત્યેક પુત્રનો વધ કર્યો હતો. પણ ફરી એકવાર કૃષ્ણે અમને રક્ષિત કર્યા. તેમણે ભીમને પાછો ખેંચ્યો અને તેમના સેવકોને સંકેત કર્યો તે લોખંડનું પૂતળું લાવવા, જેના પર દુર્યોધને ઘણી વાર તેની ઘૃણાને માર્ગ આપ્યો હતો. જ્યાં સુધી તે પૂતળાને તેમણે કચડી ન નાખ્યું ત્યાં સુધી ધ્રુતરાષ્ટ્રે તેના ફરતે તેમની ભુજાઓ ભીંસી. ત્યારબાદ તેઓ વિશુદ્ધ પશ્ચાતાપથી રડ્યા—કારણકે ક્રોધ અને ઈર્ષાની પાછળ, હજી પણ તેમના હૃદયમાં તેમના ભાઈના પુત્રો માટે થોડી ચિંતા રહી હતી.

આ જોતા, કૃષ્ણે તેમની યુક્તિનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું અને રાજાને યાદ કરાવ્યું કે તેમના પોતાના જ પુત્ર દ્વારા પાંડવોને આ યુદ્ધમાં ધકેલવામાં આવ્યા હતા. “દુર્યોધનના હાથે તેમણે જે સઘળું અન્યાયી રીતે વેઠયું છે તેનું સાટું વાળવા તમે જે ઓછામાં ઓછું કરી શકો, ” તેમણે કહ્યું, “તે છે તેમને ખરી રીતે ક્ષમા કરવા અને તેમને તમારા આશીર્વાદ આપવા, જેથી કરીને તેમના હૈયા થોડી શાંતિ પામે.”

ધ્રુતરાષ્ટ્રે કૃષ્ણની આજ્ઞા માની, પણ તેમણે જ્યારે તેમની બેમન આંગુલીઓના ટેરવાથી મારાં પતિઓના મસ્તિષ્કને સ્પર્શ કર્યો ત્યારે તેમની ભીતર કશુંક તૂટ્યું. સંભવતઃ તે જ્ઞાન કે તેમના મૃત્યુ સુધી તેમણે પાંડવ નમક ખાવું પડશે તે તેમના માટે ઘણું વધારે હતું. તે દિવસથી, તેઓ બહુ ઓછું બોલ્યા અને સઘળા રાજવી વૈભવનો ત્યાગ કર્યો. તેઓ રોજ માત્ર એક વાર ભોજન લેતા અને ખુલ્લી ભોંય પર સૂતા, અને જોકે હસ્તિનાપુરમાં રાજા તરીકે તેમનું સ્થાન લેવા યુધિષ્ઠિરે તેમને ઘણીવાર વિનંતી કરી છતાં, તેમણે જે સિંહાસનને આટલું ઝંખ્યું હતું તેના પર ફરી આરૂઢ થવા તેઓ ફરી ક્યારેય સભામાં ન પ્રવેશ્યા.

અને ગાંધારી? તેઓ તેમના પતિ કરતા વધારે સમજદાર હતા. તેઓ જાણતા કે તેમના પુત્રોએ જ તેમનું પોતાનું પતન આણ્યું છે. પણ તેમ છતાં ડહાપણ એક માતાની પીડાના તોલે ન આવી શકે. જ્યારે યુધિષ્ઠિરે તેમના ચરણ સ્પર્શ કર્યા ત્યારે, તેમનો ક્રોધ અગ્નિની જેમ પ્રગટ થયો, યુધિષ્ઠિરના નખને બાળી નાખતો. અને જ્યારે કૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને ખેંચ્યા ત્યારે, તેમણે તે ક્રોધ કૃષ્ણ પર ઉતાર્યો.

“મારાં પુત્રોના સર્વનાશ પાછળ તમે જ સૂત્રધાર હતા. અને તેના કારણે, તમારો વંશ સ્વયંને માત્ર એક જ દિવસમાં નષ્ટ કરી દેશે. તે દિવસે, તમારી સ્ત્રીઓ એ જ રીતે રડશે જે રીતે હસ્તિનાપુરની સ્ત્રીઓ આજે રડી રહી છે. ત્યારે તમને સમજાશે કે હું કેવું અનુભવી રહી છું.”

હું આઘાતમાં તેમની સામે તાકી રહી, પણ કૃષ્ણે તેમની હંમેશની સમતા સાથે, કહ્યું, “તમામ વસ્તુઓએ એક દિવસ સમાપ્ત થવું જ પડે છે. યદુવંશ પણ કેવી રીતે બાકાત રહી શકે?”

ત્યારબાદ તેમનો સ્વર કઠોર થયો. "પણ મને કહો, શું આ યુદ્ધ માટે તમે પણ જવાબદાર નથી? જ્યારે તે કુમાર હતો ત્યારે, તેના પિતરાઈઓ સાથે દુર્યોધને જે જે કર્યું તેની સજા આપવાને બદલે, કોણે તેને છાવર્યો? દુર્યોધન પર દુષ્ટ પ્રભાવ હોવા છતાં—મહેલમાંથી શકુનિને હાંકી કાઢવાનું કોને સહ્ય નહોતું— કારણકે તે તમારો ભાઈ હતો?"

ગાંધારીએ તેમનું શીશ ઝુકાવ્યું.

કૃષ્ણે વધારે કોમળતાથી ચાલુ રાખ્યું, "દુર્યોધને વારંવાર પોતાનો વચન ભંગ કર્યો. પ્રપંચથી તેણે તેના પિતરાઈઓ પાસેથી તે લઇ લીધું જે ન્યાયી રીતે તેમનું હતું—અને પછી, તેણે તેમના પર મૂકેલી તમામ શરતોને તેમણે પરિપૂર્ણ કર્યા બાદ, તે પાછુ વાળવાનો અસ્વીકાર કર્યો. તમે તે સ્વયં જાણો જ છો. શું એટલે જ તો નહિ, જ્યારે દુર્યોધને કુરુક્ષેત્રે જતા પહેલાં તમારા આશીર્વાદ માંગ્યા ત્યારે, તમે એમ ન કહ્યું કે, 'વિજયીભવ'?"

ગાંધારી રડી રહ્યાં હતા. કૃષ્ણે તેમના ધ્રુજતા હાથ તેમના સ્કંધ પર મૂક્યા. "તેના બદલે તમે કહ્યું, 'ચ્યાઈની જીત થાય.' હું જાણું છું કે આ શબ્દો ઉચ્ચારિત કરવા એક માતા માટે કઠિન હતા. પણ તમે સાચું કર્મ કર્યું. હવે જ્યારે તમારા શબ્દો સાચા પડ્યા છે ત્યારે, તમે એ લોકોની ઘૃણા કેવી રીતે કરી શકો જેઓ માત્ર નિમિત્ત હતા તે વિશ્વવ્યાપક નિયમના, જેણે અંતે તો અસંતુલનને સમું કરવું જ પડે?"

ત્યારબાદ ગાંધારી તેમની પાસે ગયા, તેમની છાતીમાં માથું છુપાવી રડતા. "મને ક્ષમા કરો! તે ભયાનક શ્રાપ—મારે તેને પાછો લેવો છે!"

"ક્ષમા કરવા જેવું કશું જ નથી, " તેમને તેમના તંબુ સુધી દોરી જતા કૃષ્ણે કહ્યું. "તમે જે ઉચ્ચાર્યું— તે પણ વિશ્વવ્યાપક નિયમનો એક ભાગ જ હતું."

• • •

પણ મને જે સૌથી સ્પષ્ટ રીતે યાદ છે તે છે કૃષ્ણના શબ્દો જે તેમણે નેત્રહીન નરેશને કહ્યા જ્યારે તેમણે તેમના મૃતજનોના દેહના અગ્નિસંસ્કાર કરવાનો આગ્રહ કર્યો: તમે તેમને મારાં કહો છો, અને તમે અન્યોના તેમના કહો છો. લજ્જા કરો! શું તમારા સંકટોનું આ જ કારણ નથી રહ્યું જ્યારથી પાંડુના પિતાવિહોણા પુત્રો હસ્તિનાપુર આવ્યા ત્યારથી? જો તમે તે સૌને પોતાના ગણી સ્નેહ કર્યો હોત તો, આ યુદ્ધ ક્યારેય થયું જ ન હોત.

શું મારી સમસ્યાઓનું પણ કારણ, તે જ નહોતું? આ વિશ્વની પ્રત્યેક સમસ્યાઓનું?

• • •

અમને એવું લાગ્યું કે તેના આશ્ચર્યોથી દિવસ હવે પૂરો થયો હતો, પણ એક અંતિમ રહસ્યને તેણે તેની ગર્તામાં છુપાવેલું રાખ્યું હતું. અમારા બાળકોને અગ્નિ આપવા તૈયાર, પાંડવો તેમના હાથમાં મશાલ લઇ ઉભા કે, કુંતી તેમના તરફ આવ્યા. તેમની આંખો વેરાન હતી. તેમના સ્વરે શાંત અને ભયાનક નિશ્ચય ધારણ કર્યો.

"થોભો," તેમણે કહ્યું. "તમારે સંસ્કારનો આરંભ તમારા જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાને સન્માન આપીને જ કરવો પડે." અને જેમ તેમણે આશ્ચર્ય અને આઘાત સાથે આંખો પહોળી કરી, તેમ તેમણે તેમને —કર્ણ વિષેનું સત્ય કહ્યું—જોકે ત્યારે તો એક આખો જન્મારો વહી ગયો હતો.

39

રાખ

યુદ્ધ પછી, અગ્નિદાહ. અગ્નિસંસ્કારો પશ્ચાત, અવશેષો ગંગામાં અર્પિત. રાખ અને અસ્થિઓના અંતિમ અવશેષો વહાવતા, ત્યાં નદીને કિનારે જ, યુધિષ્ઠિર ઉદાસીનતામાં ગરકાવ થઇ ગયા. તેર વર્ષોથી તેમનું જીવન આ ક્ષણ સુધી નિર્દેશિત કરવામાં આવ્યું હતું જાણે કે એક નિષ્ણાત ધનુર્ધરના ધનુષમાંથી છૂટેલું તીર. પણ જ્યારે તીરે તેનો લક્ષ્યવેધ કર્યો છે, ત્યારે હવે તેને શું કરવાનું બાકી રહ્યું છે?

જોકે અમે સૌએ તેમને વિનવણીઓ કરી, તેમ છતાં યુધિષ્ઠિર નદીનો કિનારો છોડી હસ્તિનાપુર તેમના રાજ્યાભિષેક માટે નહોતા આવવાના. સપ્તાહો સુધી તેઓ જ્યાં કશું જ નહિ ઉગે તે વેરાન ભૂમિને એકીટસે જોતા બેસી રહ્યાં, એ લાખો લોકો વિષે વિચારતા જેમની મરણ પીડાએ હવાને વિષયુક્ત બનાવી હતી. પણ સૌથી વધારે તો તેમણે કર્ણ વિષે શોકમગ્ન થઇ વિચાર્યું, તેમનો પોતાનો ભાઈ જેની તેમણે લાંબો સમય ઘૃણા કરી હતી.

તે સપ્તાહો દરમિયાન હું તેમની સાથે રહી, કારણકે તેમને એકલા છોડવા હું ભયભીત હતી. પ્રત્યેક દિવસે અમે એકની એક જ વાત કરતા, જાણે કે, તેમનું મસ્તિષ્ક એક એવી ઘરેડમાં સ્થિર થઇ ગયું કે તેની ઊંડાઈમાંથી ઉપર ઉઠવું દુષ્કર હતું.

“તે જ્યારે પડ્યો ત્યારે હું કેટલો પ્રસન્ન હતો!” યુધિષ્ઠિરે કહ્યું. “મારાં સ્વાર્થી ઉલ્લાસમાં મેં તે વાસ્તવની ઉપેક્ષા કરી કે તે દિવસે જ તેણે મારું જીવન બક્ષ્યું હતું—અને તેના પહેલાં, ભીમ, નકુલ અને સહદેવના જીવનો. શા માટે મેં અનુમાન ન કર્યું? શા માટે અમે કોઈએ અનુમાન ન કર્યું? અમે તેનો મૃતદેહ જોવા ધસી ગયા. અમે ઉપહાસ કર્યો અને અર્જુનને અભિનંદન આપ્યા, એ જાણવા છતાં કે તેણે અયોગ્ય રીતે તેનો વધ કર્યો હતો. આહ, ભાતૃહત્યાનું તે ભયંકર પાપ મારાં પર આવશે, નહિ કે અર્જુન પર, કારણકે તેણે તો માત્ર તે જ કર્યું જે મેં ઈચ્છ્યું કે તે કરે!”

જેમ તેઓ બોલ્યા તેમ મારાં પોતાના પશ્ચાતાપો પુનઃ સતહ પર આવ્યા. કાશ કે જે હું પહેલેથી જાણતી તે મેં તેમને કહ્યું હોત, અત્યારની તેમની હૃદય પીડાને હું કેટલી અટકાવી શકી હોત! પણ પરિતાપમાં રાચવા હું સમર્થ નહોતી. મારે યુધિષ્ઠિરની સહાય કરવી આવશ્યક હતી. લગ્નના અમારા આ તમામ વર્ષોમાં, મેં તેમને આટલા નાસીપાસ ક્યારેય નહોતા જોયા—ના, ત્યારે પણ નહિ જ્યારે હું દુર્યોધનની સભામાં અપમાનિત થઇ.

તે વિચારના શૂળની મેં ઉપેક્ષા કરી અને કહ્યું, “તમે અજ્ઞાનતાથી કર્મ કર્યું, દ્વેષથી નહિ.”

પણ તેમણે સાંભળવાનો અસ્વીકાર કર્યો. તેમણે મને સ્કંધથી પકડી, તેમની અંગુલીઓ મારાં દેહની અંદર ખૂંપતી, તેમનું ખિન્ન મુખ કાર્ય કરી રહ્યું. “કેવી રીતે મારી માતાએ, જેઓ અન્ય બધામાં સમજદાર છે, આવી વાત રહસ્ય રાખી? હવે હું પુનઃ તેમનો વિશ્વાસ કેવી રીતે કરી

શકું?”

એક સમય હતો જ્યારે તેમને તે સ્ત્રી વિષે જે, કોઈ પણ અન્ય પત્ની કરતા, મારી પ્રતિસ્પર્ધી હતી, આમ બોલતા સાંભળી મને એક ચોક્કસ આનંદ પ્રાપ્ત થયો હોત. પણ આવી ક્ષુલ્લકતાનો વિચાર પણ મારાં માટે હવે અરુચિકર હતો. મારાં હૃદયમાં પડેલી એક ગાંઠ છૂટી ગઈ હતી જ્યારે મેં કુંતીને કર્ણના અગ્નિસંસ્કાર વખતે જોયા. તેઓ એટલા જર્જરિત, લજ્જિત, અને ભાંગી પડેલા જણાયા. ઉપરાંત, યુધિષ્ઠિરના શબ્દોથી અપરાધભાવ મારી પર ધસી આવ્યો. મેં, પણ, તેમના માતાની જેમ તે જ રહસ્ય તેમનાથી છુપાવ્યું હતું. જો તેમને આ ખબર પડી જાય તો તેઓ કેટલા રોષે ભરાય?

મેં કહ્યું, “તમારા માતાના કર્મોનું મૂલ્યાંકન તમારે કરવાની આવશ્યકતા નથી. આપણામાંથી કોણ જાણી શકે કે જ્યારે કર્ણનો જન્મ થયો ત્યારે તેમણે કેટલો ભય અનુભવ્યો હશે?”

પણ યુધિષ્ઠિર પુનઃ વ્યથામાં ડૂબી ગયા અને મને ન સાંભળી.

તેમની નિરંતર ભાવશૂન્યતાથી ચિંતિત, મારાં અન્ય પતિઓ અને હું તેમને ભીષ્મની મુલાકાતે લઇ ગયા. સંભવતઃ, અમે વિચાર્યું, પિતામહ સાથે તાત્વિક ચર્ચા તેમને પ્રસન્ન કરશે. મરણોન્મુખ ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને રાજકાજની કળા શીખવવા તેમની પોતાની પીડાઓ બાજુ પર મૂકી દીધીઃ શાસકે સ્વયંની નબળાઈઓ ગુપ્ત રાખવાનું જાણવું જોઈએ. તેણે તેના સેવકોને સાવધાનીથી પસંદ કરવા જોઈએ. તે ક્ષમાશીલ હોવો જોઈએ, પણ વધારે પડતો નહિ, કારણકે દુષ્ટ હૃદયવાળા મનુષ્યો તેનો લાભ લેશે. તેના સૌથી ગહન વિચારો તેના સૌથી નજીકના લોકોથી પણ ગુપ્ત હોવા જોઈએ. યુધિષ્ઠિરે પૂરતા સન્માન સાથે સાંભળ્યું, પણ ભીષ્મ સુદ્ધાં પણ તેમના ભાવશૂન્ય સંતાપને ખંખેરી ન શક્યા.

અંતે કૃષ્ણે તેમની ઝાટકણી કાઢી. તેમણે નિર્દેશ કર્યો કે એકબાજુ યુધિષ્ઠિર વિષાદમાં રત છે ત્યારે બીજીબાજુ, ડાકુઓ કુરુરાજ્યની નષ્ટ થયેલી સીમાઓ પર તેમની અસહાય પ્રજા પર આતંક વરસાવી રહ્યાં હતા. આહ, કૃષ્ણ! તેમણે એક એવી બાબતનો અનુરોધ કર્યો હતો જેમાંથી યુધિષ્ઠિર મુક્ત ન થઇ શક્યાઃ તેમનું દાયિત્વ. તેમણે તેમને નગરમાં પાછા લઇ જવા અને અભિષિક્ત કરવા અનુમતિ આપી, જોકે તેમાં તેમણે કોઈ આનંદ ન લીધો.

મેં તેમને દોષ ન દીધો. હસ્તિનાપુર ખાતે આનંદ ખોળવો એ કોઈના પણ માટે કપરું હતું. દુર્યોધનના સમયમાં, જે મહેલ ઉન્મત્ત અને આડંબરી ઉર્જાથી ભરેલો રહેતો, તે ભેજયુકત અને ગમગીન થઇ ગયો હતો. જે કેટલાંક અનુચરો બચી ગયા હતા—તેમણે શોક ધારણ કર્યો અને શાંત ડગલે ચાલ્યા—સંભવતઃ જૂના રાજા અને રાણીના સન્માનમાં. મેં તેમને અભિષેકના વસ્ત્રોમાં સજ્જ થવા આદેશ આપ્યો. તેમણે ભયભીત થઇ મારી આજ્ઞા માની, ઉત્સવના પોશાક તેમના દેહ પર ત્રાંસા ઝૂલતાં હતા. ધાઈ માને મેં ત્યારે કેટલા યાદ કર્યા! તેમના કર્કશ અપશબ્દોએ તેમને કામે લગાડી દીધા હોત. મેં મારાં સેવકોને ભારે, ધૂળથી ભરેલા પડદાઓને નીચે ખેંચી લઇ ને બારી ખોલી નાખવા કહ્યું. મેં મારી સ્ત્રીઓને મારાં લાંબા સમયથી ગૂંચવાયેલા કેશને સાફ કરી તેમાં અત્તર ઘોળવા કહ્યું. તેમ છતાં, મારી આસપાસ, ગહનતાથી, મને અંત્યવિધિની ધૂપની ગંધ આવી. જેમ મેં શ્વાસ લીધો, તેમ મને લાગ્યું કે હું નિરાશાના કળણમાં ડૂબતી જાઉં છું જેણે યુધિષ્ઠિરનો ભોગ લીધો હતો. અભિષેક પહેલાંની રાત્રિએ, હું બારી આગળ ઉભી, નિદ્રિત થવા અસમર્થ. એ વિચારે મને વ્યથિત કરી કે આ એ જગ્યા છે જ્યાં હું મારું બાકીનું જીવન વ્યતીત કરીશ. નવવધૂ તરીકે ઘણા લાંબા સમય પહેલાં ભીષ્મને મેં જે કહ્યું હતું તે આજે પણ સાચું ઠર્યું:

આ મારાં માટે ક્યારેય ઘર નહિ હોય.

રાજ્યાભિષેકના દિવસે, મારો સૌથી મોટો પડકાર હતો રાજસભામાં પુનઃપ્રવેશ કરવાનો. તેના ઉંબરે મારાં પગલા ડગ્યા, મારી કાખમાં પ્રસ્વેદ વળી ગયો, મારો શ્વાસ વિષમ બન્યો. જે ખંડ મારાં સૌથી અધમ અપમાનનું દ્રશ્ય બન્યો હતો તે ખંડમાં પ્રવેશવા મારે મારી સમગ્ર સંકલ્પ શક્તિ એકઠી કરવી પડી. મારાં પતિઓ માટે તો એ તેથી પણ વધારે કપરું રહ્યું હોવું જોઈએ. તેમની સ્મૃતિઓ મારાં કરતા વધારે ખરાબ હતી. પીડા સ્વયં સહન કરવી તેના કરતા પ્રિયજનને તે પીડામાં જોવું વધારે કષ્ટદાયી હોય છે. યુદ્ધે મને આ શીખવ્યું હતું. તેમ છતાં, અમને જાણ હતી કે અમારી પાસે કોઈ વિકલ્પ નહોતો. કુરુનો તાજ પેઢીઓથી સભામાં રાખવામાં આવ્યો હતો. અમે તેને સ્થાનપરિવર્તિત ન કરી શકીએ, આ સમયે તો નહિ જ, જ્યારે અમારે ડૂબતાં રાજ્યને સ્થિર કરવા પરંપરાની સહાયની આવશ્યકતા હતી.

પુનઃ એકવાર કૃષ્ણ—અન્ય કોણ!—અમારી સહાયે ધસી આવ્યા. તેમણે તેમના મહેલમાંથી અમને રસોઈયાઓ અને માળીઓ, સંગીતકારો અને નૃત્યકારો, યુધિષ્ઠિરને સરઘસમાં સવારી કરવા તેમનો પ્રિય ગજરાજ સુદ્ધાં પણ મોકલી આપ્યા. રાજ્યાભિષેકના દિવસે, તેઓ તેમની સાથે સમગ્ર યદુ વંશને લઇ આવ્યા—અને તેમણે, તેમની ઉપર ઝળુંબી રહેલા સર્વનાશના અજ્ઞાનમાં, અમારું પ્રોત્સાહન કર્યું સારા ભોજન અને સુરામાં તેમના સરળ આનંદ સાથે, તેમના અર્થહીન ચાળાઓ. તેમના વિના, સિંહાસનની બંને બાજુ પથરાયેલી ખાલી બેઠકો અમે સહન ન કરી શક્યા હોત, બેઠકો જે—સન્માનવશ અથવા અપરાધબોધ વશ—યુધિષ્ઠિર ખાલી જ રાખત. જમણી બાજુ, ભીષ્મની હતી; ડાબે દ્રોણની; ઉંચી કમાને, દુર્યોધન માટે વિશેષ કંડારાયેલી અલંકૃત બેઠક; તેની બાજુમાં, તેની અત્યંત સાદગીયુક્ત, બેઠક જેનો કર્ણે એક વખત ઉપયોગ કર્યો હતો.

• • •

યુદ્ધ પશ્ચાત હસ્તિનાપુર મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓનું નગર હતું, વિધવાઓ કે જેમણે ક્યારેય સ્વપ્ને પણ નહોતું વિચાર્યું કે તેમના પરિવારોનો નિર્વાહ તેમના પર આધારિત હશે. ગરીબ સ્ત્રીઓને કામની ટેવ હતી, પણ હવે જ્યારે તેઓ પુરુષના રક્ષણ વિહોણા હતા, ત્યારે તેમણે સ્વયંને શોષિત જાણ્યા. સમૃદ્ધ સ્ત્રીઓ, અત્યાર સુધી લાડ લડાવાયેલી અને આશ્રિત, સૌથી સરળ પીડિતાઓ હતી. સંબંધીઓ હોવાનો દાવો કરતા પુરુષો ક્યાંયથી પણ આવી ચડતા અને પરિવારની સંપત્તિનું નિયંત્રણ લઇ લેતા. સ્ત્રીઓ વેતનહીન સેવિકાઓ બની. ક્યારેક તેમને હાંકી કઢાતી. તેઓ અત્યંત ભયભીત હતી—તે જાણતી હોવા છતાં કે કેવી રીતે—રાજા સમક્ષ ન્યાયની ધા નાંખવી. હું તેમને માર્ગ પર જોતી, ઘણીવાર તેમની ભુજાઓમાં બાળકો સાથે, ભિક્ષા માંગતા. અન્યો પણ હતી જેમને મેં નહોતી જોઈ, પણ મેં શેરીઓના તે ખૂણાઓ વિષે સાંભળ્યું જ્યાં તેઓ રાત્રે આવતી, એક માત્ર વસ્તુ જે રહી ગઈ હતી તેને વેચવા.

આ બહુ ભયંકર પરિસ્થિતિ હતી—અને તેણે મને બચાવી.

હું જાણતી કે અસહાય અને નિરાશ હોવું એટલે શું અનુભવવું. શું આ જ નગરમાં મને પણ વસ્ત્રહીન અને સન્માનહીન નહોતી કરી દેવાઈ? જ્યારે પુરુષોએ વિચાર્યું કે હું રક્ષણરહિત છું ત્યારે શું વનમાં મારું અપહરણ અને વિરાટની સભામાં મારાં પર હુમલો નહોતો થયો? શું હું, આજે પણ, મારાં મૃત—રક્ત—વંશ, તેમાંના પ્રત્યેકનો શોક નથી કરતી? અને જો હું સાવધ ન

રહી હોત તો, શું હું આમાંની કોઈ સ્ત્રીમાં પરિવર્તિત ન થઇ ગઈ હોત—શૂન્ય આંખો, માત્ર વ્યર્થ સ્મૃતિઓને ઘોળવા જ સમર્થ?

હવે સમય હતો કે હું મારી આત્મદયાને ખંખેરી અને કંઇક કરું. મેં એક અલાયદી સભા રચવાનો નિર્ણય કર્યો, એક એવું સ્થાન જ્યાં સ્ત્રીઓ તેમની વ્યથાઓ અન્ય સ્ત્રીઓને કહી શકે.

શરૂઆતના, ઘમંડી વર્ષોમાં મેં તે સ્વયં જ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત, પણ હવે મેં કુંતી અને ગાંધારીની સહાય માંગી. તેમણે માન્ય રાખ્યું; અમે સાથે યુધિષ્ઠિરને મળવા ગયા. સ્ત્રીઓના મહેલમાં એક કચેરી સ્થાપવામાં આવી, રાજમાતાઓ માટે મંચ પર મૂકેલા મુગટો સાથે. સુભદ્રા અને હું નીચે બેઠા. અમને સહાય કરવા, મેં ઉત્તરાને પણ આમંત્રિત કરી. મેં તેના અસ્વીકારની અપેક્ષા કરી હતી, કારણકે તેની જટિલ ગર્ભાવસ્થાના અંતિમ મહિનાઓ જઈ રહ્યાં હતા, પણ મારાં આશ્ચર્ય વચ્ચે, તે સહમત થઇ. સમસ્યાના મૂળમાં સીધી જ જોતી, ઘણીવાર તે સૌથી વધારે સૂઝ ધરાવતી. સંભવતઃ આ સત્રોમાંથી જ નહિ જન્મેલા પરીક્ષિતે, પોતાની માતાના ગર્ભમાંથી જ સાવધ, તેની ન્યાયિક સ્પષ્ટતા શીખી, જેથી સમય આવ્યે રાજાઓમાં સૌથી નિષ્પક્ષ એવા રાજા રામ, સાથે તેની તુલના થશે.

માત્ર ભાનુમતીએ અમારી સાથે જોડાવાનો અસ્વીકાર કર્યો. તે તેના પિતાના રાજ્યમાં પાછી ફરી, અને કોણ તેને દોષ આપી શકે? દુર્યોધનના મૃત્યુ સાથે (અને કર્ણના, મારાં મસ્તિષ્કના અવાજે કહ્યું), તેના માટે શું બાકી રહ્યું હતું તે સ્થાન પર જેણે તેને હંમેશાં પારકી હોવાનો અનુભવ કરાવ્યો હતો? જ્યારે તેણે વિદાય લીધી તે દિવસે, જ્યારે શ્વેત વસ્ત્રોમાં સજ્જ તેણે રથ પર આરોહણ કર્યું ત્યારે, તેનું લલાટ સૂનું, એક સમયે તેને જેમાં ખૂબ મજા પડતી તેવી ખનકતી બંગડીઓ ઉતારી લેવાયેલા તેના હાથ, તેણે એક ક્ષણ માટે શીશ ઉઠાવી મારી તરફ દાહક ઘૃણાથી નજર કરી. તે સાથે,ક્યારેય સહેજપણ દૂર નહિ એવા અપરાધભાવે— —મારાં હૃદયને ચીરી નાખ્યું. પ્રસન્ન કરવા આતુર, સાવ નાની વસ્તુઓથી ખુશ રહેતી, એવી તે નાદાન કન્યાને આ યુદ્ધે કેવી રીતે પરિવર્તિત કરી નાંખી? તે કન્યા માટે—અને જે પુરુષને અમે બંનેએ નીરવતાથી ચાહ્યો હતો તેના માટે, જોકે ભિન્ન રીતે—મેં પ્રાર્થના કરી કે તેના બાળપણના ગૃહે તેને થોડી શાંતિ પ્રાપ્ત થાય.

• • •

સ્ત્રીઓને સહાય કરવા સભા સ્વયં પૂરતી નહોતી. યુધિષ્ઠિરે અમને અનુમતિ આપી હતી, પણ અમને આપવા તેઓ એટલું જ કરી શકે એમ હતા. મહાયુદ્ધથી હસ્તિનાપુરના ખજાના ખૂટી પડ્યા હતા. પણ જો અમારી પાસે અમારા નિર્ણયોને અમલ કરવાની સત્તા ન હોય તો, તેનું પાલન કોણ કરશે?

અમે મૂંઝવણમાં હતા જ્યાં સુધી ઉત્તરા ન આવી ત્યાં સુધી—તે પરીક્ષિતના જન્મના થોડા દિવસો પહેલાં જ બન્યું—પટારો લઇ આવેલી બે સેવિકાઓ સાથે. આરંભથી જ અમે તેની અલંકૃત કોતરણીઓ ઓળખી ગયા—તેમાં તેના વિવાહના ઘરેણા હતા. તેણે ઢાંકણ ખુલ્લું મૂક્યું અને કહ્યું, "મારે હવે આનો કોઈ ઉપયોગ નથી. મારાં કરતા જે વધારે ભાગ્યશાળી છે તેને સહાય કરવા તેનો ઉપયોગ કરો."

તે આભૂષણોના વેચાણથી કાનૂનનો અર્થ કરી શકનાર લહિયાને અને અમારા ચુકાદાઓને લઇ જનાર રાણીના રક્ષકને અમે વેતને રાખી શક્યા. આમ તો, આટલું પૂરતું ન હોત, પણ

ઉત્તરાના કૃત્યે અમને પાનો ચડાવ્યો. અમારા પોતાના આભૂષણો અને જે આવશ્યક નહોતી તેવી મહેલની સજાવટને એકત્ર કરતા, અમે આસપાસ ફરી વળ્યા. આટલા વર્ષો સુધી તેમણે જે પકડી રાખી હતી, એવી વસ્તુઓ જે પાંડુની હતી, તે દાનમાં આપી કુંતીએ મને આશ્ચર્યચકિત કરી. આ બધાએ અમને નિરાધારોને તેમના પોતાના ઘરોમાં સ્થાયી કરવાનું અને તેમના માટે વ્યાપાર શરું કરવા કાચો માલ ખરીદવાનું સુલભ કરી આપ્યું. થોડા જ સમયમાં સ્ત્રીઓનું બજાર નગરમાં વ્યાપારનું સમૃદ્ધ કેન્દ્ર બન્યું, કારણકે નવા માલિકોએ તેમના સામાનનો ગર્વ લીધો અને તેમના વ્યવહારમાં ચાલાકી છતાં પણ યોગ્યતા દાખવી. કન્યાઓ અને યુવાન કુમારો માટે જેમણે શિક્ષક બનવાનો રસ દાખવ્યો તેમને અમે તાલીમ આપી. અને પરીક્ષિતના શાસનના પાછલા વર્ષોમાં પણ, કે જ્યારે વિશ્વ મનુષ્યના ચોથા યુગમાં પ્રવેશી ચૂક્યું હતું અને અંધકારમય આત્મા કળિએ વિશ્વને તેના નહોરમાં સજ્જડ દાબી દીધું હતું ત્યારે પણ, હસ્તિનાપુર એક એવું નગર બની રહ્યું જ્યાં સ્ત્રીઓ પજવણી વિના તેમનું દૈનિક જીવન જીવી શકતી.

40

સર્પ

સંતાપનો આ સ્વભાવ છેઃ સમય સાથે તે થોડા વખત પછી મ્લાન થાય છે, પણ ક્યારેક ક્યારેક તે વસ્તુઓની સપાટી નીચે ઘર કરી જાય છે, નખ નીચેનું જિદ્દી શૂળ, જ્યારે પણ તમે હળવેથી સ્પર્શો ત્યારે તેની ઉપસ્થિતિનો અનુભવ કરાવતું. (હું કેટલી સારી રીતે આ જાણતી, કારણકે આકસ્મિક પ્રસંગો મને પ્રાચીન આંખોના યુગ્મની સ્મૃતિમાં ચોંકાવી દેતા.) યુધિષ્ઠિરના દાખલામાં, આ શૂળ સમય સાથે ઊંડું ઉતરતું ગયું, જેમ જેમ તે ગયું તેમ તે સડતું ગયું. સભામાં તેઓ નિષ્પક્ષ અને કરુણામય હતા. રાજ નિવાસોમાં, તેઓ માયાળુ અને નમ્ર હતા. પણ તેઓ તે જિંદગીઓ પર નિરંતર શોકમગ્ન રહેતા જેમના નષ્ટ થવાનું કારણ તેઓ તેમની પોતાની મહત્વકાંક્ષા હોવાનું માનતા. હસ્તિનાપુર એક એવા સમૃદ્ધ નગરમાં વિકસિત થયું જ્યાં લોકો વસવાટ કરવા આવવા લાગ્યા, બિલકુલ એ જ રીતે જે રીતે તેઓ ક્યારેક ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં કરતા, તે પશ્ચાત પણ, અમે તેમને સ્મિત કરતા ક્યારેય ન જોયા.

પરીક્ષિતના જન્મે આ પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન આણ્યું.

ઉત્તરાને પ્રસૂતિની પીડા ઉપડી તે દિવસ પ્રચંડ હતો. કુંતીએ કહ્યું કે આકાશ એટલે રડ્યું કારણકે તે જાણતું હતું કે પિતાહીન બાળક પ્રત્યે વિશ્વ કેટલું કઠોર હોય છે, અને જ્યારે વેણ વધારે કલાકો ચાલ્યું ત્યારે, તેમણે ઉમેર્યું કે સંભવતઃ બાળક પણ, આ જાણતું હતું, અને એટલે જ તે જન્મ લેવા અનિચ્છુક હતું.

આવા નકારાત્મક શબ્દો પ્રત્યે મારાં કૃદ્ધ ઉત્તરને મારી પાસે જ રાખવા મેં હોઠ દાબ્યા, પણ યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, “માતે, તમે ખોટા છો! જ્યાં સુધી મારાં દેહમાં શ્વાસ છે ત્યાં સુધી, આ બાળક ક્યારેય પણ પિતાનો અભાવ નહિ અનુભવે.” પારંપરિક રીતે પુરુષો માટે પ્રતિબંધિત, પ્રસૂતિ કુટિરમાં પ્રવેશી તેમણે સૌને ચોંકાવી દીધા. જે રીતે એક પિતા તેની પુત્રીના ભાલ પર હાથ મૂકે તેમ તેમણે ઉત્તરાના લલાટ પર હાથ મૂક્યો અને પરીક્ષિતના નામનો સાદ દીધો (કારણકે કૃષ્ણે પહેલેથી જ તેનું નામ નિર્ધારિત કરી લીધું હતું). શું તેમની આજીજીના પ્રતિસાદમાં બાળક તે પછી શીઘ્ર બહાર આવ્યું? તેને વિધિવત સ્નાનથી સ્વચ્છ કરાય તે પહેલાં જ, યુધિષ્ઠિરે તેને તેમની ભુજાઓમાં લઇને તેનું શીશ ચૂમી લીધું. મેં તેમના મુખ પરના ભાવ જોયા—કોમળ, વિશ્રાંત—મને સમજાયું કે હવે મારે તેમની ચિંતા કરવાની કોઈ આવશ્યકતા રહી નહોતી.

મારાં અન્ય પતિઓએ, પણ, પરીક્ષિતને તેમના હૃદયમાં ધરબાયેલા નિરાશ પિતૃપ્રેમથી સ્નાન કરાવ્યું. તેમની વિકટ નિયતિ સાથે વ્યસ્ત, તેમને તેમના પોતાના બાળકો સાથે સમય વ્યતીત કરવાનો અવસર જ નહોતો પ્રાપ્ત થયો. જ્યારે અંતે તેમણે વિચાર્યું કે યુવાન પુરુષો તરીકે તેમને તેમનો સંગ માણવા મળશે, અમારા પુત્રોને તેમની પાસેથી છીનવી લેવાયા. પુનઃ આવું ન બનવા

દેવા તેમણે સોગંદ લીધા. પણ તેના કરતા પણ વધારે, તેમણે પરીક્ષિતનું જતન કર્યું કારણકે અમે લગભગ તેને ગુમાવી જ ચૂક્યા હતા.

જ્યારથી પરીક્ષિત તેના બાળોતિયાઓમાં હતો ત્યારથી, મારાં પતિઓએ તેના શિક્ષણના આયોજનમાં કલાકો વ્યતીત કર્યા. તેઓ તેને સંપૂર્ણ રાજા બનાવવા કૃતનિશ્ચયી હતા, એવો રાજા જેના હાથમાં તેઓ હસ્તિનાપુરને ચિંતા વિના છોડી શકે, એવો રાજા જે પોતાની સારપથી તેમના પાપોને મુક્ત કરશે. જેવો તે ઉભા રહેતા શીખ્યો કે ભીમે તેને કુસ્તીના પ્રથમ દાવો શીખવ્યા; અર્જુને તેના માટે બાળ ધનુષ તૈયાર કર્યું; નકુલે તેને તેના પ્રિય અશ્વ પર સવારી કરાવી અને તેને પરસાળની આસપાસ ફેરવ્યો; પશુઓ સાથે કેવી રીતે વાત કરવી તે સહદેવે તેને શીખવ્યું; અને યુધિષ્ઠિરે તેને સંતોના જીવન વિષે વાર્તાઓ કહી. તેની નામકરણ વિધિ માટે, તેમણે સઘળા મહત્વના ઋષિઓને આમંત્રિત કર્યા અને તેમની પહોંચ બહારના ધનનું દાન કર્યું. તેમણે વ્યાસને વિધિ કરવા પ્રાર્થના કરી અને પશ્ચાત બાળકનું ભાવિ કહેવા તેમનો જીવ ખાધો ત્યાં સુધી જ્યાં સુધી તેમણે સ્વીકાર ન કર્યો કે પરીક્ષિત શક્તિશાળી અને ગુણવાન રાજા થશે.

પણ વિદાય લેતા પહેલાં, વ્યાસે મને બાજુએ બોલાવી. “આ છોકરાના મિજાજનું ધ્યાન રાખજે,” તેમણે કહ્યું. “જો તે સાવધ નહિ રહે તો તે તેને સંકટમાં મૂકશે.”

મારું મુખ સુકાઈ ગયું. “તમારો અર્થ શું છે?”

વ્યાસે બેપરવાહી દાખવી. “જે મેં કહ્યું તે જઃ છોકરાનો મિજાજ તેનું પતન કરી શકે.”

મારુ મસ્તિષ્ક ધણધણી ઉઠ્યું. અહીં ઈતિહાસ, સ્વયંને પુનરાવૃત્ત કરી રહ્યો હતો. પણ આ વખતે હું વ્યાસના ઉખાણાઓને પરીક્ષિતનું જીવન બરબાદ નહિ કરવા દઉં. મેં તેમની ભુજા પકડી લીધી, જોકે હું જાણતી કે એક ઋષિને સ્પર્શ કરવો તે એક સ્ત્રી માટે સૌથી અનુચિત હતું. “એક વખત તો સ્પષ્ટતાથી બોલો.”

મારાં મુખને જોતા વ્યાસને સમજાઈ ગયું હશે કે જ્યાં સુધી તેઓ મને સંતુષ્ટ નહિ કરે ત્યાં સુધી હું તેમને નહિ જવા દઉં. “સારું,” તેમણે કહ્યું. “એક દિવસ આવશે, તારા ગયા પછીના થોડા જ વર્ષો બાદનો ગ્રીષ્મનો બળબળતો દિવસ, જ્યારે પરીક્ષિત—હજી પણ નવયુવાન—શિકારે જશે. પોતાના માણસોથી અલગ થઇ, તે વનમાં ભૂલો પડશે. તે તેના જીવનમાં ક્યારેય નહિ થયો હોય એટલો વધારે ક્ષુધિત ને તૃષિત બનશે. ત્યારે તે ઋષિ શમિકના આશ્રમે આવી ચડશે અને તેમની કુટિરના પ્રવેશદ્વાર પર બેઠેલા ઋષિને જોશે. તે જળની માંગણી કરશે. પણ ઋષિ ધ્યાનમાં એટલા ઊંડા ઉતરેલા હશે કે તેને સાંભળી નહિ શકે. ઋષિ તેની ઉપેક્ષા કરી રહ્યાં છે તેમ વિચારીને, પરીક્ષિત ક્રોધે ભરાશે. તે પાસેથી એક મૃત સર્પ ખોળી કાઢશે અને ઋષિના ગળામાં ફેંકી ત્યાંથી ચાલ્યો જશે.

“ઋષિ હજી પણ આના વિષે કશું જ નહિ જાણે. પણ આશ્રમમાં સાંજે પાછા ફરતા, તેમનો પુત્ર તેના પિતાના અપમાનથી કૃદ્ધ થશે. તે સ્વયં ક્રુદ્ધ સ્વભાવનો હોવાથી, તે પવિત્ર જળની અંજલિ ભરશે અને આજીવન તપની શક્તિનો ઉપયોગ કરી શ્રાપ ઉચ્ચારશે. જે પુરુષે મારાં પિતા સાથે આ કર્યું છે તે સાત દિવસની અંદર સર્પદંશથી મૃત્યુ પામે. તેમની સમાધિમાંથી ઉઠતા, શમિક ઋષિ વ્યાકુળ બનશે. પણ શ્રાપ એટલો શક્તિશાળી હશે કે તેને પાછો નહિ લઇ શકાય. તે માત્ર એક જ કૃત્ય કરશે જે શક્ય હશેઃ રાજાને તોળાઈ રહેલા તેના સર્વનાશની ચેતવણી મોકલાવી.”

“હવે તમે થોભી ન શકો!” જ્યારે મારું હૃદય બોલવા જેટલું ધીમું પડ્યું ત્યારે મેં આક્રંદ કર્યો.

“પછી શું થાય છે?”

વ્યાસે સ્કંધ ઉછાળ્યા. “અહીં માર્ગ ફંટાય છે, જેમ તે વારંવાર કરે છે ભાગ્યો સાથે. પરીક્ષિત વેરથી પરાસ્ત થઇ શકે. તે ઋષિની કુટિર અને તેની ભીતરનું સઘળું નાશ કરી શકે, અને પછી જ્યાં સુધી તે મૃત્યુ પામે ત્યાં સુધી તે આનંદ પ્રમોદમાં રચ્યો પચ્યો પણ રહી શકે. અથવા તે પોતાની વર્તણૂકની અયોગ્યતા સમજી, ક્ષમા યાચી, તેના વ્યવહારો સુગ્રથિત કરી, અને તેના અંતિમ દિવસો પવિત્ર સત્સંગમાં વ્યતીત કરી શકે. તમે તેને કેવી રીતે ઉછેરો છો તેના પર તેનો આધાર છે! કોઈ પણ રીતે, જો તારે પાંડવ વંશને ચાલુ રાખવો હોય તો તું તેના માટે વહેલા લગ્ન ગોઠવજે.”

તેમના સ્વરથી, હું કહી શકી, કે તેઓ અસંવેદનશીલ નહોતા તેમ છતાં, આ બાબતને તેમણે વિશેષ આપત્તિજનક ન ગણી. તેમને માટે આ એક રમત જોવા જેવું હતું એ નિહાળવા કે તેનું શું પરિણામ આવશે. સંભવતઃ જ્યારે તમે લાખોના મૃત્યુનું ભાવિ ભાખ્યું હોય ત્યારે આવું જ થતું હશે. તેમની ઉદાસીનતાએ મને ક્રોધિત કરી.

વ્યાસે ચપળતાપૂર્વક તેમનો હાથ મારી શિથિલ પકડમાંથી છોડાવ્યો. “આહ, હા, એક બીજી વાતઃ આ જ્ઞાન તારી પાસે જ રાખજે.”

“કેમ?” મેં આક્રંદ કર્યો. “અને શા માટે તમે મારાં પતિઓને ન કહ્યું? તેમને, પણ, અમારા પરિવારની પ્રતીક્ષા કરી રહેલા આ ભયંકર સર્વનાશ વિષે જાણવું જોઈએ જેથી કરીને તેઓ તકેદારી લઇ શકે.”

“હું લોકોને માત્ર એ જ કહું છું જે તેઓ સહન કરી શકે. અત્યારે પરીક્ષિતના ભાવિનું જ્ઞાન, જ્યારે તેઓ પોતાના લાંબા વિષાદમાંથી સ્વસ્થ થઇ રહ્યાં છે ત્યારે, યુધિષ્ઠિરને ભાંગી નાખશે. અને તેમના ભાઈઓ તે સહન નહિ કરી શકે. પણ તું—મેં હંમેશાં તને તારા પતિઓ કરતા વધારે સશક્ત જાણી છે.”

આ કથન પ્રત્યે મારાં આશ્ચર્યમાંથી હું બહાર નીકળી શકું તે પહેલાં, તેઓ વિદાય થઇ ગયા હતા.

• • •

મારે કૃષ્ણની સલાહ લેવી હતી, પણ હવે તેઓ અમારી ભાગ્યે જ મુલાકાત લેતા. સંભવતઃ તેમને તેમના લાંબા સમયથી ઉપેક્ષિત રાજ્યની સંભાળ લેવાની આવશ્યકતા હતી. સંભવતઃ તેઓ અમે તેમના પર વધારે પડતા નિર્ભર થઈએ તે નહોતા ઇચ્છતા. આથી મેં સ્વયંની અસમતલ સલાહનું અનુસરણ કર્યું, પરીક્ષિતને બરાબર જોતી, જ્યારે તેણે ક્રોધના સંકેત આપ્યા ત્યારે તેને અનુશાસિત કરતા. તેમાં હું એકલી હતી. કુંતી અને ગાંધારીએ તેને ખૂબ લાડ કર્યા, સુભદ્રા પણ, જે પોતાના પુત્ર સાથે વધારે કઠોર હતી, તેને કશાનો ઇન્કાર ન કરી શકી. હું તેમને કેવી રીતે દોષ આપી શકું? તેમના જીવનકાળ દરમિયાન આ મહેલમાં અન્ય કોઈ બાળક નહિ હોય. અને ઉત્તરા માટે તો, તે એક માત્ર કારણ જ હતો જેને લીધે અભિમન્યુના મૃત્યુ પશ્ચાત તે જિંદગીને વળગી રહી.

છેવટે, પરીક્ષિત સાથે મક્કમ બનવા, મેં મારાં પતિઓને વિનંતી કરી, પણ તેમણે માત્ર મારાં પર વધારે પડતી કઠોરતાનો આક્ષેપ મૂક્યો—અઘટિત, તેમણે કહ્યું, એક દાદી માટે. તેઓ જેની પણ કલ્પના કરી શક્યા તે પ્રત્યેક વૈભવ તેમણે પરીક્ષિત પર વરસાવ્યો. તેની આસપાસ અસંખ્ય

સેવકોએ ચક્કર લગાવ્યા. તે હંમેશાં રાજવી ખોળે જ રહ્યો. મને સંદેહ થયો કે તેણે ક્યારેય ક્ષુધા—કે તૃષા નો અર્થ પણ જાણ્યો કે કેમ.

જ્યારે મેં એવું સૂચન કર્યું કે વધારે અનુશાસિત ઉછેર—જેમ કે તેમના જેવો—પરીક્ષિતને વધારે સારા રાજત્વ માટે સજ્જ કરશે, ત્યારે તેઓ મોકળાશથી હસ્યા. યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, "તેને તેનું બાળપણ માણવા દો, પાંચાલી. મને એક એવો દિવસ યાદ નથી જ્યારે મારી માતાએ અમને એ સ્મરણ ન કરાવ્યું હોય કે અમારે અમારા મૃત પિતાને ગર્વિત કરવાના છે."

અન્યોએ હકારમાં શીશ ધૂણાવ્યું.

સહદેવે કહ્યું, "અમારા જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણે, અમને અમારા લક્ષ્યની જાણ હતી."

નકુલે કહ્યું, "અમે જે પણ શીખ્યા, જે પણ સંવાદ કર્યા—તે માત્ર એક જ ઉદ્દેશ માટે હતાઃ અમારા પિતાનું રાજ્ય પરત મેળવવા યુધિષ્ઠિરને સહાય કરવી."

ભીમે ઉમેર્યું, "વિચાર્યા વિના હું મારું ભોજન ક્યારેય ન કરી શકતો, જ્યારે સમય આવે ત્યારે દુર્યોધન પાસેથી આ રાજ્ય આંચકી લેવા આ ભોજને મને શક્તિશાળી બનાવવો જ પડે."

અર્જુને કહ્યું, "મારી એક પણ રાત્રિ અખંડિત નિદ્રાવાળી નહોતી. જ્યારે સૌ વિશ્રાંતિમાં હોય ત્યારે હું ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવા અંધારામાં જાગી જતો—કારણકે નહિ તો અમે વિજયી ન પણ થઈએ."

"પરીક્ષિત એ રીતે મોટો થાય તેમ તમે ઈચ્છો છો?" યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું.

વ્યાસની આજ્ઞાથી ચૂપ, હું શું કહી શકું?

• • •

આટલા બધા લાડે કોઈ પણ બાળકને પાયમાલ કરી નાખ્યો હોત. પણ પરીક્ષિત આત્મવિશ્લેષી, સ્વપ્નશીલ ચક્ષુઓ સાથે, મૃદુભાષી છોકરો હતો.

તેના દાદાઓએ તેનું જીવન વૈભવી મનોરંજનથી ભરી દીધું હતું તેમ છતાં, તેણે સાદગી અને શાંતિ પસંદ કરી. મારાં આશ્ચર્ય વચ્ચે, મારી કઠોરતા છતાં પણ, તેને હું પ્રિય હતી અને ઘણીવાર તે મને શોધતો આવતો. પણ સંભવતઃ મારાં પક્ષે આવું વિચારવું આડંબર હોઈ શકે! તેના દાદામામા કૃષ્ણની જેમ—તેની પાસે એક કુદરતી શક્તિ હતી—તે જેની પણ સાથે હોય તેને તેનું અવિભક્ત અને વિનમ્ર ધ્યાન આપવાની, તેમને એવો અનુભવ કરાવવાની કે તે તેમને વિશેષ કરીને સ્નેહ કરે છે. મારાં દાખલામાં, હું તેના વાર્તાલાપો માણતી, જે તેની ઉંમર કરતા ઘણા સમજદારીપૂર્ણ હતા. અમારી વચ્ચે એક સૂક્ષ્મ સહાનુભૂતિનો સ્વર પ્રતિધ્વનિત થતો. મારાં બાળપણ દરમિયાન ધ્રિ સિવાય, મેં કોઈ એવું નહોતું જોયું જે હું કેવું અનુભવતી તે આટલી સહજતાથી સમજતું—અને તેને સ્વીકારતું. ક્યારેક મારી અંદર આ છોકરાને એવી ગુપ્ત વાતો કહેવાની તીવ્ર ઝંખના ઉઠતી જે હું કોઈને ક્યારેય નહોતી કહી શકી—હા, મારી કર્ણ વિષેની લાગણીઓ પણ. પણ હું હંમેશાં સ્વયંને રોકવા મારી જિહ્વા દબાવી દેતી. મારી ગમગીન કબૂલાતોથી એક બાળકને ભારયુક્ત કરવાનો મને કોઈ અધિકાર નહોતો. તેનું ભાવિ કઠોર હતું જે પૂરતું હતું!

પરીક્ષિતને એક કુતૂહલ જગાવે તેવી ટેવ હતીઃ જો તે કોઈ નવી વ્યક્તિ સામે આવે તો, તે તેની પાસે જઈ અને તેની આંખોમાં ઈરાદાપૂર્વક તાકતો. એકવાર મેં તેને તેનું કારણ પૂછ્યું.

"હું કોઈકને શોધવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું," તેણે શરમાતા કહ્યું. "હું નથી જાણતો કે તે

કોણ છે. મેં જોયેલી વ્યક્તિઓમાંથી તે સૌથી સુંદર હતો—સિવાય કે તે હકીકતમાં કોઈ વ્યક્તિ નહોતો. તે તમારા અંગૂઠા જેટલો, નાનો હતો. તેની ત્વચા સુંદર, ચળકતી આસમાની હતી. તે અગ્નિના વિશાળ વિસ્ફોટ અને મારી વચ્ચે ઉભો રહ્યો અને સ્મિત કર્યું—અને અગ્નિ મ્લાન થઇ ગયો. સંભવતઃ તે માત્ર એક સ્વપ્ન હતું."

નવાઈ સાથે હું તેને તાકી રહી, આ બાળકને તે છેતરામણા રહસ્યે સ્પર્શ્યો હતો જેને હું મારાં સમગ્ર જીવન દરમિયાન પકડવાની કોશિશ કરતી રહી હતી. તેણે જે વામન જીવનું વર્ણન કર્યું તે શાસ્ત્રોમાં ઉલ્લેખિત બ્રહ્માંડીય જીવ જેવો જ હતો. શું તે આ વેશમાં કૃષ્ણ હોઈ શકે, કુરુક્ષેત્રે અર્જુનને જે દ્રશ્યે ભાવવિભોર બનાવ્યો હતો તેનું અતિસૂક્ષ્મ પ્રતિરૂપ?

વારંવાર, સુભદ્રાએ અમને કહ્યું હતું, કે જ્યારે અશ્વત્થામાનું અસ્ત્ર તેને નષ્ટ કરવા આવ્યું ત્યારે કૃષ્ણે પરીક્ષિતનું જીવન બચાવ્યું હતું. તેને ખાતરી હતી કે તે એટલે બન્યું કારણકે તેઓ દૈવી હતા. મેં પ્રથમ ભાગને માન્યો, પણ મારી ભીતરનો સંશયી દ્વિતીયને માનવા અસમર્થ હતો. વિશેષ શક્તિઓ હોવી તે કોઈને અવશ્ય રીતે ઈશ્વર ન બનાવે. અને તેમ છતાં મારાં એક હિસ્સાએ તે માનવા ઝંખના કરી, તોફાનોથી પાયમાલ થઇ ગયેલા મારાં હૃદયને તે સંભવતઃ શાંતિ આપી શકે તે માટે.

હવે પછી કૃષ્ણ અમારી મુલાકાત લેશે ત્યારે પરીક્ષિત શું કરશે તેની મેં અધીરાઈથી પ્રતીક્ષા કરી. તેના ચાતુર્ય, દ્રશ્યની તેની બાળ સ્પષ્ટતા પર મને વિશ્વાસ હતો. જો તે કૃષ્ણને તેના રક્ષક તરીકે ઓળખી લે, તો મારાં સંદેહો દૂર થઇ જશે. પણ જ્યારે પરીક્ષિતે કૃષ્ણને જોયા ત્યારે, તેણે તેના અન્ય દાદાઓની જેમ જ તેમની સાથે વર્તન કર્યું, સિવાય કે તે તેમની સાથે વધારે અતડો હતો કારણકે તેણે તેમને ઘણા વખતથી જોયા નહોતા. તેણે પ્રણામ કર્યા અને ઔપચારિક સ્વાગતગાન કર્યું, પણ શીઘ્ર તેનો સંકોચ દૂર થઇ ગયો અને તે પાસે બેઠો, દ્વારકાથી કૃષ્ણ તેને માટે જે ભાતભાતની સોગાત લઈને આવ્યા હતા તેનું પરિક્ષણ કરતો અને તેના પાલતુ વાનરના હાવભાવને વિસ્તૃત રીતે વર્ણવતો.

• • •

શું મેં એવું કહ્યું કે પરીક્ષિતે અમારા સૌના હૃદયને ટાઢક આપી? ના એમ નહોતું.

જેમ સમય પસાર થયો તેમ, નેત્રહીન નરેશ વધારે એકાંતપ્રિય થતા ગયા. તેઓ ભાગ્યે જ તેમના નિવાસમાંથી બહાર આવતા, જ્યાં તેઓ અશાંતિથી આંટા મારતા, તેમની માળાના મણકા ગણતા, જોકે તેનાથી તેમનું કોઈ કલ્યાણ થયું હોય તેવું લાગતું નહોતું. અન્ય દિવસોએ, તેઓ કુરુક્ષેત્ર સામે આવેલી બારીઓ સામે બેઠા, સૂર્યાસ્ત પછી પણ લાંબો સમય ત્યાં જ રહેતા અને સેવિકાઓ તેમને દીવાઓ લાવી આપતી જે તેઓ જોઈ શકતા નહિ. જ્યારે અમે તેમની મુલાકાત લેતા, ત્યારે તેઓ વધારે સંકોચાયેલા લાગ્યા. તેમણે વારંવાર નિસાસા નાખ્યા, પ્રત્યારોપોના લાંબા ગોટાઓ. જોકે તેઓ મારાં પતિઓ સાથે વિનમ્ર હતા, તેમ છતાં તેઓ તેમને જીવિત રહેવા બદલ ક્ષમા ન કરી શક્યા જ્યારે તેમના પુત્રો ભસ્મીભૂત થઇ ગયા હતા ત્યારે. તેમના મારાં પતિઓ પ્રત્યેના આ આક્રોશે, તેમના દેહના પ્રત્યેક છિદ્રમાંથી, એક શ્યામ તૈલી ધુમાડો ઉત્પન્ન કરતા, મેં જોયો. તેમણે પરીક્ષિતને પણ તિરસ્કૃત કર્યો જ હોવો જોઈએ, કારણકે તેના દ્વારા પાંડુનો વંશ સમૃદ્ધ થવાનું ચાલુ રહેશે જ્યારે તેમનો તો પહેલેથી જ નાશ પામ્યો હતો. પાંડુ, કે જેની તેમણે હંમેશાં ઈર્ષા કરી તે મેળવવા માટે જે ન્યાયિક રીતે તેમને મળવું જોઈતું હતું:

રાજ્ય, સુંદર પત્નીઓ, પ્રસિદ્ધિ અને પ્રશંસા. તેનું મૃત્યુ પણ ઉત્તેજક રહ્યું હતું, ત્વરિત, પીડાકારક શૂન્યતા નહિ જે પ્રત્યેક દિવસે ધ્રુતરાષ્ટ્રની ધીરે ધીરે નજીક આવતી ગઈ. પરીક્ષિતને આ સમજાઈ ગયું હોવું જોઈએ, કારણકે જોકે ગાંધારી પ્રિય હોવા છતાં પણ, ધ્રુતરાષ્ટ્રના ખંડમાં અમારી સાથે આવવાનો તેણે ઇન્કાર કર્યો. જ્યારે બળજબરી કરવામાં આવી ત્યારે, તે અમારી પાછળ ઉભો રહ્યો, જિદ્દી રીતે મૌન, અને જેટલી બની શકે એટલી શીઘ્રતાથી તે ત્યાંથી ભાગી ગયો.

નિરંતર નિર્દોષ એવા, માત્ર યુધિષ્ઠિરને જ, નવાઈ અને આઘાત લાગ્યો જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે તે જાહેર કર્યું કે મહેલનિવા, હવે તેમના માટે બહુ થઇ ગયો. તે બહુ પીડાકારક હતું. ત્યાં ઘણી બધી સ્મૃતિઓ હતી. (જેમ તેઓ બોલ્યા તેમ શું તેમણે તેમનો એક આરોપ મૂકતો નિશ્વાસ મારાં પતિઓ તરફ મોકલ્યો?) મૃત્યુ લગભગ તેમની ઉપર હતું, અને તેઓ વનવાસમાં તેના માટે સજ્જ થવા ઇચ્છતા. યુધિષ્ઠિરે ફેરવિચાર કરવા તેમને વિનંતી કરી; તેઓ નિષ્ઠાપૂર્વક અણનમ રહ્યાં. પણ સંભવતઃ હું પૂર્વગ્રહયુક્ત છું. સંભવતઃ તેમનું હ્રદય સાચે જ પશ્ચાત વિશ્વ તરફ ઢળી ચૂક્યું હોય.

ગાંધારી માટે તો અવશ્ય એમ જ હતું. જ્યારે તેમણે જાહેર કર્યું કે તેઓ તેમની સાથે જશે, ત્યારે તેમના આંખના પાટા હેઠળ, તેમનું પાતળું, તપસ્વીનું મુખ દ્રઢતાથી ઝળહળ પ્રકાશિત થઇ ઉઠ્યું. તેમની પડનારી ખોટથી હું વ્યથિત હતી. તેમણે વ્યથાથી ડહાપણ સુધીની યાત્રા કરી હતી. તેમના નિરીક્ષણે મને આશા આપી કે એક દિવસ, હું, પણ, સંભવતઃ મારી યાત્રા પૂર્ણ કરીશ. જ્યારે હું મારાં મૃત પ્રિયજનોની સ્મૃતિથી ગ્રસ્ત હોઉં ત્યારે, હું તેમના નિવાસે જતી અને તેમની પાસે બેસતી. તેઓ મારાં પર તેમનો હાથ મૂકતા, અને કોઈક રીતે હું શાંત થઇ જતી.

પણ તેમના વિદાયના દિવસે જેણે અમને સૌથી વધારે આઘાત આપ્યો તે બાબત હતી કુંતીને ગાંધારીની બાજુમાં ઉભેલા જોવાની, ગાંધારીને ભુજાઓથી ઝાલીને જેથી કરીને તેઓ તેમનું માર્ગદર્શન કરી શકે. તેમણે અમારી વિદાય લીધી, અને કોઈપણ પ્રકારની વિનંતીએ તેમનું મન ન બદલ્યું.

"માતે," યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, "તમે અત્યારે અમને શા માટે છોડી દેવા ઈચ્છો છો, જ્યારે અમે અંતે અમારા પિતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું છે ત્યારે? શું તમે આજીવન આ જ નહોતું ઈચ્છ્યું? શું તમારે તમારા પ્રપૌત્રને એક દિવસ રાજસિંહાસન પર બેસતા નથી જોવો?"

તેમનો પ્રિય, સહદેવ, તેમના ચરણોમાં પડી ગયો. "શું તમે અમારાથી ક્રોધિત છો?"

તેમણે સ્મિત કર્યું અને તેમનું શીશ ધૂણાવ્યું અને અમને સૌને તેમના આશિશ આપ્યા. આશ્રમ સુધી તેમને દોરી જવા તેમણે મારાં પતિઓને અનુમતિ આપી જેથી કરીને તેઓ વધારે પડતી ચિંતા ન કરે. પણ તેમણે તેમના નિર્ણયનું સ્પષ્ટીકરણ ન આપ્યું, તેના બદલે એક રહસ્ય રહેવાનું પસંદ કર્યું જે તેમના પુત્રોને સતત ઘેરશે. શું મારાં માટે એવું વિચારવું કે તેઓ જાણતા કે, આમ કરીને, તેમના મૃત્યુ બાદ ઘણો લાંબો સમય તેઓ તેમના પુત્રોના મનમાં રહેશે, અસભ્ય છે?

મહિનાઓ સુધી મારાં પતિઓએ કુંતીની વિદાયનો શોક મનાવ્યો, તેને સમજવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતા વારંવાર તેના વિષે ચર્ચા કરતા. તેમણે મને પૂછ્યું કે તેમણે એવું કેમ કર્યું હોવું જોઈએ, પણ પહેલી વાર હું નહોતી જાણતી. હમણાંના થોડા વર્ષોમાં, મેં તેમનો વધુ ને વધુ સ્વીકાર કર્યો હતો. (વસ્તુઓને નિયંત્રણમાં રાખવાની મારી ઝંખનાની કુરુક્ષેત્રે ચિકિત્સા કરી હતી. સંભવતઃ તેણે તેમને પણ, સ્વસ્થ કર્યા હતા, કારણકે હવે તેઓ તેમની ઈચ્છા મારાં પર થોપવાનો

પ્રયત્ન નહોતા કરતા.) અને જોકે અમારા સૌની જેમ—તેમણે—મૃતજનોનો શોક કર્યો, તેમ છતાં મેં વિચાર્યું કે તેમણે ખોટ સાથે સમાધાન કરી લીધું હતું. છેવટે, બધા કરતા તેઓ વધારે સદ્ભાગી હતાઃ તેમના છ પુત્રોમાંથી પાંચ જીવિત હતા.

એ તો વર્ષો પછી, જ્યારે મારાં પતિઓ અને મેં અમારી અંતિમ યાત્રાએ પ્રયાણ કર્યું, ત્યારે મને તેમનો હેતુ સમજાયો.

41

બર□ુ

હાંફતો, દૂત, સિંહાસનના ચરણોમાં પડી ગયો. તેના શ્વેત વસ્ત્રો—એક સમયે શોકનું પ્રતિક—ધૂળગ્રસ્ત અને ફાટેલા હતા. તેના વેરવિખેર કેશ અને ઉપસી આવેલી આંખોથી તે પાગલ જેવો લાગ્યો. જેમ તે બોલવા ગયો, તેમ તેની છાતી ફૂલી, પણ તેના મુખમાંથી કોઈ શબ્દો બહાર ન આવ્યા, માત્ર ગળામાંથી આવતા આક્રંદો જે અમે સમજી ન શક્યા. અમે તેને જાણ્યો, જોકે તેણે લાવેલા ચિહ્ન પરથીઃ તે કૃષ્ણની નગરી, દ્વારકાનો રાજદૂત હતો.

ચિંતિત યુધિષ્ઠિરે તેના આતંકને શાંત કરવા જળ અને ઔષધિ મંગાવી. તે ભાંગેલું તૂટેલું બોલ્યો, અચકાતા અને અટકતા સમાચાર તેના મુખમાંથી નીકળતા જાણે કે એક ભિખારી જે જાણે છે કે તે અપ્રિય બનશે. યદુ વંશનો સર્વનાશ થયો હતો. બલરામ મૃત્યુ પામ્યા હતા. કોઈ જાણતું નહોતું કે કૃષ્ણ ક્યાં હતા, પણ તેમના જીવિત હોવાની સંભાવના નહિવત હતી. રાતોરાત, દ્વારકા વિલાપ નગરીમાં પરિવર્તિત થઇ ગઈ, બાળકો અને વિધવાઓથી ભરેલી—જેમ હસ્તિનાપુર થઇ ગયું હતું યુદ્ધ પછી. પણ આ વધારે આઘાતજનક હતું, કારણકે અમે શાંત સમયમાં હતા, અમારા મસ્તિષ્ક આ કરુણાંતિકા માટે સજ્જ નહોતા.

મારાં એક હિસ્સાએ આ વિધ્વંસક સમાચારને માનવાનો ઇન્કાર કર્યો, પણ અન્ય ખિન્ન અને નિરાશાવાદી ભાગ જાણતો, કે તે સાચું હતું. શું હું, ઊંડે ઊંડે, જ્યારથી ગાંધારીએ કુરુક્ષેત્રની મૃત્યુ ભૂમિ ખાતે તે ભયંકર શ્રાપ ઉચ્ચાર્યો ત્યારથી હંમેશા આવી જ કોઈ આપત્તિની પ્રતીક્ષા નહોતી કરી રહી? પહેલાં તો દર વખતે જ્યારે હું ગાંધારી સામે જોતી હતી, ત્યારે હું તેનું સ્મરણ કરતી હતી અને ધ્રુજતી, તેમની ઘૃણા કરતી. પ્રત્યેક દિવસે, મેં પુષ્પો અને જળ અર્પણ કર્યા અને કૃષ્ણની સુરક્ષા માટે પ્રાર્થના કરી. પણ વર્ષો વીત્યા—દસ, વીસ, પચ્ચીસ—ઘટના વિના. ગાંધારી વાંકા વળી ગયા અને મૃદુ બન્યા અને વધારે ને વધારે સમય ભક્તિમાં વિતાવવા લાગ્યા. ધીરે ધીરે, શ્રાપ મારાં મનમાં પાછળને પાછળ સરકતો ગયો, અન્ય શક્યતાઓ સાથે વિશ્રાંત. જેમ ગાંધારી અને હું મિત્રો બન્યા, તેમ મેં તેમના ખાતર એવી આશા કરી કે, તેઓ, પણ, તેના વિષે ભૂલી જાય. એક એવા શ્રાપના કર્તા હોવું કેટલું લજ્જાસ્પદ હતું કે જેણે સર્વનાશનું વચન આપ્યું હોય ને અંતે એક હવાયેલા ટેટાની જેમ તેનું સુરસુરિયું થઈ જાય!

પણ પુનઃ મૃત્યુ પ્રિયજન પર કૂદી પડ્યું હતું ત્યારે જ જ્યારે મેં તેને સુરક્ષિત હોવાનું માન્યું હતું. કેવી વક્રોક્તિ હતી કે ગાંધારીનો શ્રાપ ત્યારે લાગ્યો જ્યારે તેમણે તેમના ક્રોધને ત્યાગી દીધો હતો અને અંતે તેઓ શાંતિમય હતા.

કૃષ્ણ હવે નહોતા, કે તેઓ અચાનક આવી નહિ ચડે, જેમ તેમની આદત હતી તેમ, મને જે પણ વ્યથિત કરી રહ્યું હતું તેની સંભાળ લેવા, તેમના પજવતા હાસ્ય સાથે, તે વાસ્તવને મારું

મસ્તિષ્ક સમાવી ન શક્યું. મારાં પગ તળે વિશાળ ખાલીપો વકાસી રહ્યો, મને ગળવા તૈયાર. મને તે વ્યથા યાદ આવી જે મેં યજ્ઞ વખતે અનુભવી હતી જ્યારે મેં વિચાર્યું કે શિશુપાલે તેમનો વધ કર્યો હતો, પણ આ ભાવશૂન્યતા તેથી પણ ખરાબ હતી. તેમ છતાં, દુ:ખમાં ડૂબી જવાનો સમય નહોતો. મૃતજનો માટે સંસ્કારવિધિ કરવાનો પણ નહિ. અફવા એવી હતી કે લૂંટારાઓ પહેલેથી જ દ્વારકાની આસપાસ ઘૂમી રહ્યાં હતા. જો તેઓ ત્રાટકશે, તો તેમને કોણ અટકાવશે? યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને તે નગરીમાં મોકલ્યો જે કૃષ્ણે સમુદ્ર કિનારે આટલી કાળજીથી બનાવી હતી. તેણે આ નરસંહાર કોણે કર્યો તે શોધી તેમને યોગ્ય શિક્ષા આપવાની હતી. ત્યારબાદ તેણે સ્ત્રીઓ અને બાળકોને હસ્તિનાપુર પાછા લાવવાના હતા. આપણે તેમના દુ:ખને શમાવી ન શકીએ, યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, પણ છેવટે આપણે તેમને આશ્રય તો આપી જ શકીએ.

અમે જેમ પ્રતીક્ષા કરી, તેમ અફવાઓ અમારા કાનોની આસપાસ ઝાંખા ફૂદાની જેમ ઉડી. (પછીથી અમને ખબર પડવાની હતી કે તે પ્રત્યેકમાં કપટી સત્યના ટુકડાઓ હતા.) યદુ યોદ્ધાઓ એક તપસ્વીના શ્રાપથી મૃત્યુ પામ્યા હતા. જ્યારે તેઓ તેમના આનંદ ઉદ્યાન પ્રભાસની મુલાકાતે ગયા ત્યારે એક વિશાળ સર્પ સમુદ્રમાંથી બહાર આવ્યો અને તે સૌને ગળી ગયો. દરિયાકિનારે બરુની સળીઓ રાક્ષસી જાદુથી તીરમાં પરિવર્તિત થઇ ગઈ હતી. તે તેમની તરફ ઉડી, એક લગીર સ્પર્શથી તેમને મારી નાખતી. યદુઓએ ઉત્તેજક સુરા પીધી હતી જેનાથી તેઓ પાગલ થઇ ગયા અને તેમના પોતાનાઓ પર જ તૂટી પડ્યા. યાત્રા કરતા ગાયકે ગાન કર્યું કે કેવી રીતે એક શિકારીએ કૃષ્ણને હરણ સમજી ભૂલથી વનમાં તેમનો શિકાર કર્યો, પણ આ તો એટલું ઉઘાડું જુઠ્ઠાણું હતું કે અમે તેને ઠપકો આપ્યો અને સાવ નજીવા સરપાવ સાથે ત્યાંથી પાછો રવાના કરી દીધો.

પ્રત્યેક દિવસે અમે અમારા સેવકોને મહેલની છત પર અર્જુનની વાટ જોવા મોકલ્યા, પણ રોજ તેઓ તેમના શીશ હલાવતા જ પાછા આવ્યા. ભારતમાં જીવિત એવા સૌથી મહાન યોદ્ધાને, દુ:ખદ હોવા છતાં, આટલું સરળ કૃત્ય કરતા, આટલી વાર કેમ થવી જોઈએ? અમારી આસપાસ ઉપદ્રવી સૂચનો હતા જે સૂચિત કરી રહ્યાં હતા કે વૈશ્વિક વ્યસ્થા વિચ્છિન્ન થઇ રહી હતી. દિવસ દરમિયાન ઘુવડો યાદચ્છિક કર્ણભેદી આક્રંદ કરતા, અને અગ્નિ નહિ હોવા છતાં આકાશ ધુમાડાથી આચ્છાદિત થઇ ગયું. દેવોને શણગારવા યજ્ઞવેદી સમક્ષ આવતા, મહેલના પૂજારીએ તેમના પથ્થરના ગાલ પર શુષ્ક આંસુઓના રેલા જોયા. સૂર્યોદય સમયે, કૂકડાઓના કિલ્લોલને બદલે, અમે નિશાચરોના આક્રંદ સાંભળ્યાઃ વરુઓ અને માદા શિયાળો. જ્યારે જે દિવસે, સ્ત્રીઓની છત પર, મેં કાગડાઓને એક ગરુડ પર હુમલો કરતા જોયા, જ્યાં સુધી તે ભાગી ન ગયું ત્યાં સુધી તેને ચાંચ મારતા, મેં જાણ્યું કે કૃષ્ણ સાચે જ વિદાય પામ્યા હતા.

• • •

જ્યારે તે પાછો ફર્યો ત્યારે, એક ક્ષણ માટે અર્જુનને કોઈ પિછાણી ન શક્યું. તેના કેશ શ્વેત થઇ ગયા હતા. તેનું મુખ નિસ્તેજ, અને તેની ત્વચા નીચે તેની પાંસળીઓએ પીઠને તંગ બનાવી. તેની આંખો એકબાજુથી બીજીબાજુ ફરી, અમને દ્વારકાથી આવેલા દૂતનું સ્મરણ કરાવતી. તે ડગ્યો અને તૂટતા અવાજે બોલ્યો, તેને લઇ લેવા મૃત્યુને સાદ દેતો. યુધિષ્ઠિર તેને પકડી શકે તે પહેલાં, તે મૂર્છિત થઇ ફસડાઈ પડ્યો. ત્યારે જ અમે જાણ્યું કે તે તેની સાથે કોઈને પણ પાછો લાવ્યો નથી.

જ્યારે તે ભાનમાં આવ્યો ત્યારે અર્જુને કહ્યું, "તેમણે એકબીજાને મારી નાખ્યા, મૂર્ખો! મને નથી ખબર કે કયું ગાંડપણ તેમના પર સવાર થઇ ગયું. યદુ વંશના તમામ પુરુષો, પ્રભાસ ખાતે આનંદ દિવસ પસાર કરવા ગયા હતા. સંભવતઃ તેમણે ખૂબ સુરા પીધી. સંભવતઃ સૂર્ય અત્યંત દાહક હતો. યુદ્ધમાં તેમણે જે ભૂમિકા કરી હતી તે વિષે તેમણે એકબીજાનું અપમાન કરવાનું શરું કર્યું, જોકે કૃષ્ણે તેમને વચન લેવડાવ્યું હતું કે તેઓ તેનો ઉલ્લેખ ક્યારેય નહિ કરે. શીઘ્ર, પ્રત્યેકે પક્ષ લેવાના શરું કર્યા. યુદ્ધ શરુ થયું—જ્યાં સુધી તેમાંના સૌ મૃત્યુ ન પામ્યા ત્યાં સુધી તે સમાપ્ત ન થયું! પ્રત્યેક સિવાય કૃષ્ણનો સારથિ! તેણે જ મને આ બધું કહ્યું. તેણે આ પણ, મને કહ્યું: યદુઓ શસ્ત્રો લઇ નહોતા આવ્યા—તેઓ રજા પર હતા, છેવટે. દરિયા કિનારે જે બરુની વનસ્પતિ ઉગે છે તે તેમણે ચૂંટી અને એકબીજા પર ફેંકી, પણ બરુની સળીઓ ભાલામાં પરિવર્તિત થઇ ગઈ—આ તમને સમજાય છે?—અને તેમના ઉરને છેદી નાખ્યા.

"ના, ન તો બલરામ કે, ન તો કૃષ્ણ ત્યાં મૃત્યુ પામ્યા. તેઓ યુદ્ધમાં નહોતા, જોકે તેમણે તે રોકવાનો પ્રયત્ન પણ ન કર્યો. મને સમજાતું નથી શા માટે. તેઓ તે સરળતાથી કરી શક્યા હોત. દરેક તેમનો આદર કરતા.

"મને ખબર નથી. સંભવતઃ તેમને એક વખત જે આટલા મહાન યોદ્ધાઓ હશે તે પુરુષોની મૂર્ખામી પર તિરસ્કાર થયો હશે. સંભવતઃ તેમને લાગ્યું કે અંત સમય આવી ગયો હતો. બલરામ એક નિર્જન દરિયા કિનારે ચાલ્યા જ્યાં તેઓ સમાધિમાં લીન થઇ ગયા. દારુકે શ્વેત સર્પના આકારમાં તેમના મુખમાંથી પ્રાણવાયુ નીકળતો અને દરિયામાં પ્રવેશતો જોયો. કૃષ્ણે પણ, તે જોયું. તેમણે રુદન ન કર્યું, તેમના મતભેદો છતાં, બલરામને સૌથી વધારે સ્નેહ કરતા હોવા છતાં પણ. તેમણે દારુકને કહ્યું, નગરમાં પાછો જા. પાંડવોને સંદેશ મોકલાવ. તેમને સ્ત્રીઓને બચાવી લેવાનું કહે, જો તેઓ બચાવી શકે તો. ત્યાં નજીકમાં વૃક્ષોનું વન હતું. તેઓ ત્યાં આડા પડ્યા, ઊંચા ઘાસથી અર્ધ છુપાયેલા. ત્યાં જ શિકારીના તીરે તેમને શોધી કાઢ્યા. હા, માત્ર એક શિકારી દ્વારા તેમનું મૃત્યુ થયું, આપણા કૃષ્ણ જેમણે એક વખત મને તેમના વિશાળ બ્રહ્માંડરૂપથી આંજી નાખ્યો હતો. જો મેં તેમના દેહને મારી પોતાની આંખોથી ન જોયો હોત તો મેં પણ વિશ્વાસ ન કર્યો હોત.

"દ્વારકામાં શોકને તમે કલ્પી શકો છો? કૃષ્ણની પત્નીઓ મારાં ચરણોમાં પડી ગઈ, વિલાપ કરતા, તેમને પાછા લઇ આવો, અમે તેમના વિના ન રહી શકીએ. અમે તેમને તેમના પ્રિય પીળા રેશમમાં લપેટ્યા. તેઓ હજી પણ સ્મિત કરી રહ્યાં હતા—તમને યાદ છે તે સ્મિત? મારે તેમના દેહને ચિતા પર મૂકવો પડ્યો. જ્યારે મેં મશાલ સળગાવી ત્યારે મારો હાથ કેવો કાંપ્યો. જ્યારે જ્વાળાઓ ઉઠી, ત્યારે તેમની ઘણી પત્નીઓએ સ્વયંને અગ્નિમાં હોમી દીધી. ના, મેં તેમને રોક્યા નહિ. જો આ સમાચાર તમારા સુધી લાવવા હું કર્તવ્યનિષ્ઠ ન હોત તો, મેં પણ તેમ જ કર્યું હોત. મારાં સમગ્ર જીવન દરમિયાન, તેઓ મારી પાસે હતા, મારું માર્ગદર્શન કરતા, મારી અજ્ઞાનતાને સહન કરતા. હું તમને કેવી રીતે કહી શકું કે આ વિશ્વમાં રહેવાનું કેવું લાગે છે જ્યારે તેઓ હવે અહીં નથી?

"મેં અન્યોને એકત્ર કર્યા અને હસ્તિનાપુર માટે યાત્રા શરુ કરી. માંડ અમે નગરના દરવાજામાંથી બહાર નીકળ્યા કે અમે અમારી પાછળ એક મોટી ગર્જના સાંભળી. પાછળ ફરતા, અમે નગર તરફ ધસી આવતા પ્રચંડ દરિયાઈ મોજાને જોયું. તેણે દ્વારકાના સુંદર સુવર્ણ ગુંબજને ચગદી નાખ્યા. ત્યાં હવે કશું જ બાકી ન રહ્યું સિવાય કે વમળ લેતું ફીણ અને સમુદ્રી શેવાળ.

"સૌથી ખરાબ તો હજી બાકી હતું. અમે જેમ વનમાંથી પસાર થઇ રહ્યાં હતા, કે ડાકુઓ અમારા પર તૂટી પડ્યા. હું મારાં ગાંડીવને પકડવા ગયો, પણ હું તેને બાણ ન ચડાવી શક્યો. મેં અસ્ત્રને બોલાવવાનો આયાસ કર્યો. આહ્વાન માટેના સાવ સાદા મંત્રો પણ મારાં મસ્તિષ્કમાં ન આવ્યા. મેં મારાં ભાઈ કર્ણને યાદ કર્યો, કેવી રીતે મેં તેનો વધ કર્યો હતો, અને વિચાર્યું કે શું આ શિક્ષા હતી. પણ તે તો વધારે હતું. કૃષ્ણના મૃત્યુ સાથે, મારો આત્મા—કે તમે જે કહો તે જેણે મને મહાન બનાવ્યો હતો—ક્ષીણ થઇ ગયો હતો. ડાકુઓએ સ્ત્રીઓ અને તેમના સુવર્ણને લઇ લીધા—હું તેમને અટકાવી ન શક્યો. હું કે જેણે પોતાના દિવસમાં માત્ર એક તીર દ્વારા યોદ્ધાઓના સમગ્ર સમૂહને ભગાડી મૂક્યા છે! સ્ત્રીઓએ આક્રંદ કર્યો, અમારું રક્ષણ કરો, અમને બચાવો! હું કશું જ ન કરી શક્યો. ખરેખર, હવે મારાં મૃત્યુનો સમય થઇ ગયો છે."

પશ્ચાત, અર્જુન રડ્યો. અશ્રુઓ તેના ચક્ષુઓ નીચે પડી ગયેલા ચાઠામાં એકઠા થયા. તેની શ્વેત દાઢી, ધ્રુજી. હું જોઈ ન શકી. મેં તેને આ રીતે રુદન કરતા ક્યારેય નહોતો જોયો. યુધિષ્ઠિર, પણ, રડી રહ્યાં હતા. અને અન્યો પણ. તેમને જોઇને, મારું હૃદય આ ખોટથી છેદાઈ ગયું, તે જ્ઞાનથી કે, કૃષ્ણની જેમ, મારાં પતિઓના જીવનનો હેતુ પણ સમાપ્ત થયો હતો. પૃથ્વીને અનિષ્ટથી મુક્ત કરી, ઈતિહાસની દિશા બદલી, એક સાચો રાજા થવા એક બાળકને ઉછેરી, તેમણે સ્વયંને અનાવશ્યક ગણાવ્યા.

હવે યુધિષ્ઠિરે અર્જુનના ધ્રુજતા સ્કંધ પકડ્યા, લચી પડેલી ત્વચા હેઠળ બહાર નીકળી આવેલા હાડકાઓ. તેમણે કહ્યું, "ભાઈ, તું સાચો છે. તારા માટે—આપણા સૌ માટે—સમય પાકી ગયો છે મૃત્યુ પામવાનો."

42

હિમ

મુખ્ય દરવાજાના કમાનવાળા પ્રવેશદ્વાર નીચે હું ઉભી, તેના જૂના પુરાણા પથ્થરો, અને વિદાય વેળા એક અંતિમ વખત હસ્તિનાપુરને પાછું વળી જોઈ લીધું. કોઈ સ્વપ્ન દ્રશ્ય હોય તેમ બંને બાજુ વૃક્ષોની હારમાળા વાળો તેનો માર્ગ ઉષ્ણ ધુમ્મસમાં આછો ઝળક્યો. આ અગાઉ બે વખત મેં નગર છોડ્યું હતું. પ્રત્યેક સમયે તે કેટલું ભિન્ન હતું.

પ્રથમ વખત એક નાદાન નવવધૂ તરીકે જેનું હૃદય તેને જે સઘળું જોઈતું હતું તેની પાછળ તંગ બન્યું: સાહસ, પ્રેમ, રાણીપણું, પોતાનો કહી શકાય તેવો એક મહેલ. મેં તે સુનિશ્ચિત કર્યું કે હું મારાં સર્વશ્રેષ્ઠ વસ્ત્રો અને મારી પાસે જે સઘળું સુવર્ણ હતું તે ધારણ કરું જેથી કરીને પ્રેક્ષકોની આંખો અંજાઈ જાય. મારાં ગભરાટને છુપાવવા ધ્રુતરાષ્ટ્રે અમને જે અલંકારિક, અવ્યવહારિક રથ આપ્યો હતો, તેની બાજુઓને મેં મજબૂતીથી પકડી રાખી, કારણકે હું ઇચ્છતી કે નગરજનો મને પરાક્રમી, ભવ્ય તરીકે સ્મરે. એક એવી સ્ત્રી જેની ચોતરફ ઈતિહાસ સ્વયં વીંટળાઈ વળશે. હું ઇચ્છતી કે તેઓ સુંદર પાંચાલી વિષે કથાઓ રચે, તેના માટે રુદન કરે કારણકે હું કશાક વધારે સારા માટે વિદાય લઇ રહી હતી.

દ્વિતીય વાર હું પેદલ હતી, એક સેવક પહેરે તેવા બરછટ વસ્ત્રોમાં સજ્જ. મારાં મુખની આસપાસ મારાં કેશ વેરવિખેર હતા, અત્યારથી જ ગૂંચાયેલા. મારી પાસે હવે કોઈ આભૂષણો રહ્યાં નહોતા—જુગારમાં મારાં પતિએ તે સૌ ગુમાવી દીધા—પણ મારી આંખો હીરાની જેમ ચમકી રહી. મારું મુખ તિરસ્કાર અને સ્મરણથી કઠોર હતું. શું વિશ્વનો સૌથી સુંદર મહેલ મારી પાસે નહોતો, જેને દુર્યોધને અમારી પાસેથી છળથી છીનવી લીધો? મેં મારી હડપચીને ટટ્ટાર કરી. હું ઈચ્છતી કે નગરજનો યાદ કરે હું કેવી રીતે અપમાનિત થઇ હતી, શ્રાપ જે મેં ઉચ્ચાર્યો હતો. મારી નિર્દયી નજર હેઠળ તેઓ ભયથી ટૂંટિયું વાળી દે તેવું મેં ઈચ્છ્યું, એ જાણતા કે શાસકોના પાપો માટે અંતે પ્રજાએ જ ભોગવવું પડે છે.

પણ આજે, મારાં પતિઓને જેમ, હું ઘસાયેલા વૃક્ષની શાખામાં સજ્જ હતી, એવા લોકોનો પોશાક જેમણે ઐહિક જીવનનો ત્યાગ કર્યો છે. મેં કોઈ સુવર્ણ ધારણ ન કર્યું. મેં મારાં તમામ આભૂષણો આપી દીધા હતા. ખરેખર, મેં જે ધારણ કર્યું, તેના સિવાય મારી પાસે કશું જ નહોતું. મારી પાછળ, પરીક્ષિત રડ્યો, અને તેની નવી પત્ની, અને ઉત્તરા અને સુભદ્રા, અને વધારે પાછળ (જે મેં એક વખત કેટલી કટુતાથી ઈચ્છ્યું હતું) મેં હસ્તિનાપુરના લોકોના વિલાપ સાંભળ્યા, અમને ગુમાવવાનું તેમનું દુઃખ. પણ હવે મને તેમના અશ્રુઓની આવશ્યકતા નહોતી. મને તે વાતથી નિરાશા થઇ કે એક યુવાન સ્ત્રી તરીકે મેં એવું વિચાર્યું હતું કે આવી બાબત મને ખુશ કરી શકે. હવે મારે કશું નહોતું જોઈતું—પરીક્ષિત પાસેથી પણ નહિ, જેને મેં મારાં પુત્રો કરતા પણ

વધારે ચાહ્યો હતો. મેં નગરને શુભવિચાર મોકલ્યો, પણ સ્વયંને તેનાથી વિચિત્ર રીતે અલિપ્ત જાણી, તે સૌથી વેગળી જે અત્યાર સુધી મારું જીવન હતું. અચાનક, મને આઘાત લાગ્યો, તેનાથી કે જીવન કેટલું ટૂંકું હતું મારી આસપાસ પ્રત્યેક વસ્તુની તુલનામાં: આરસના ભવનો, ખીલતા પુષ્પોના વૃક્ષો, પેઢીઓના પગલાંઓથી સપાટ થયેલી ગોળ કાંકરીઓ, દૂરના પહાડોની ઘેરા ભૂરા રંગની ઝાકળ. સંભવતઃ કુંતીને આવું લાગ્યું હશે, જાણે કે એક નાનકડી નૌકા વિશાળ સાગરના કિનારેથી વિખૂટી પડી ડોલી રહી જ્યારે તેમણે અસ્પષ્ટ રસથી જોયું કે પ્રવાહ તેમને ક્યાં લઇ જશે. વ્યક્તિએ હંમેશા સ્વયંને જેટલી મહત્વની માની હતી એટલી મહત્વની તે નહોતી, એ સંજ્ઞાનમાં એક અનપેક્ષિત મુક્તિ હતી!

પ્રવેશમાર્ગની પેલે પાર જેવા મેં પગ માંડ્યા કે, દગાબાજ પવન પારિજાતની સુગંધ લઇ આવ્યો, માયામહેલના મારાં ઉદ્યાનની તે જૂની સુવાસ—અને તે સાથે એક દુઃખ. શા માટે મેં તેને અહીં હસ્તિનાપુરમાં ન રોપ્યું? પરીક્ષિતના રાજ્યાભિષેકની રાત્રે દરબારી જાદુગરે જે રીતે આતશબાજીના તારાઓ પ્રજ્વલ્લિત કર્યા હતા, તે રીતે આ એક દુઃખ મારાં હૃદયમાં ફાટ્યું, તેને દાહક તણખાઓથી ભરી દેતું. મારાં જીવનને જતું કરવા હું તૈયાર નહોતી. તેની જીત, તેના સાહસો, તેના ઐશ્વર્યની ક્ષણો સાથે તે મને અદ્ભુત લાગ્યું. મારાં મસ્તિષ્કમાં વેરને અંકિત કરતી, ઉષ્ણ લોઢાની જેમ ત્રાટકેલી લજ્જા પણ, અચાનક તેની વિશિષ્ટતા સાથે મૂલ્યવાન લાગી. મારે પુનઃ તે સઘળું જીવવું હતું—આ વખતે વધારે સમજદારી સાથે! મારે મારો હાથ યુધિષ્ઠિરના હાથ પર મૂકી ને તેમને અન્ય એક વર્ષ, એક મહિનો, છેવટે એક દિવસ, પ્રતીક્ષા કરવાનું કહેવું હતું. મેં પરીક્ષિતની પત્નીને તે રહસ્યમય દ્રવ્યથી કેરીના અથાણા બનાવતા નહોતા શીખવ્યા, જે તેમને દાયકાઓ સુધી તાજા રાખી શકે. તે જે શક્તિમાં પરિવર્તિત થઇ હતી તેના વિષે મેં ઉત્તરાની પ્રશંસા નહોતી કરી. ઘણી રીતે તેના પર જુલમ કર્યો હતો તેના માટે મેં સુભદ્રાની ક્ષમા નહોતી માંગી. અને પરીક્ષિત! તેને કહેવા માટે તો કેટલું બધું હતું! મારી તમામ ભૂલોને મારે તેની સામે સ્વીકારવી જોઈતી હતી જે હું નહોતી ઇચ્છતી કે તે પુનરાવર્તિત કરે. મારે વ્યાસની આજ્ઞા નહિ માનીને તેના ભાવિમાં રહેલા સુપ્ત ભયો વિષે તેને ચેતવવો જોઈતો હતો. પણ ઘણું મોડું થઇ ગયું હતું. યુધિષ્ઠિર આગળ નીકળી ગયા હતા, તેમનું મુખ કાચની જેમ નિઃસ્તબ્ધ, મારાં અન્ય પતિઓ તેમનું અનુસરણ કરતા, અડગ, જેમ તેમણે આજીવન કર્યું હતું તેમ.

તેમ છતાં પણ હું મારું મન બદલી શકી હોત. તેમણે સૌએ મને રોકાઈ જવા કહ્યું હતું. પરીક્ષિતે દાવો કર્યો કે તેનું માર્ગદર્શન કરવા તેને મારી આવશ્યકતા હતી, ખાસ કરીને જ્યારે મારાં પતિઓ નહિ હોય ત્યારે. સ્ત્રીઓ રડી, એમ કહીને કે તેમને મારી ખોટ સાલશે. શા માટે મારે જવું પડે? તેમણે માંગણી કરી. જો મારે ધાર્મિક જીવન જોઈતું હતું, તો એ તો હું હસ્તિનાપુરમાં જ મેળવી શકું એમ હતી. શું ત્યાં મંદિરો અને પૂજારીઓ નહોતા? શું આ નગરમાં પ્રત્યેક પવિત્ર ઉત્સવ રાજવી રીતે નથી ઉજવાતો? શું સૌથી પ્રસિદ્ધ ઋષિઓ અમારી નિયમિત મુલાકાત નથી લેતા? મારાં પતિઓએ, પણ, મને રહી જવા કહ્યું. તેમને મારી સુરક્ષાનો ભય હતો. તેઓ જે માર્ગે જવાના હતા, ઉપર હિમાવનના રહસ્યમય ખૂણાઓમાં, તે ઘણો ખતરનાક હતો. કોઈ સ્ત્રીએ તે લીધો નહોતો. જો માર્ગ પર મારું પતન થાય તો, યુધિષ્ઠિરે ચેતવણી આપી, મને સહાય કરવા મારાં પતિઓ રોકાઈ નહિ શકે. તેમણે જે આ અંતિમ પ્રયાણ આદર્યું હતું તેનો આ કઠોર નિયમ હતો.

જેમ લોકોએ મને વધારે વારી, તેમ હું વધારે મક્કમ બની. સંભવતઃ તે જ મારી સદાકાળની

સમસ્યા રહી છે, સ્ત્રીઓ માટે સમાજે જે સીમાઓ નક્કી કરી છે તેની વિરુદ્ધ બંડ કરવું. પણ વિકલ્પ શું હતો? મૃત્યુની પ્રતીક્ષા કરતા વળી ગયેલા દાદીમાઓ વચ્ચે બેસવું, કુથલી કરવી, ફરિયાદો કરવી, પેઢા વિનાના દાંતથી વાટેલા પાન ચાવવા? અસહ્ય! તેના કરતા હું પહાડ પર નષ્ટ થઇ જઈશ. તે અચાનક અને સ્વચ્છ હશે, કાવ્ય ગાનને લાયક અંત, અન્ય પત્નીઓ પર મારો અંતિમ વિજયઃ એક માત્ર પત્ની જેણે પાંડવોને આ અંતિમ, ભયાનક સાહસમાં સાથ આપવાની હિંમત કરી. જ્યારે તેનું પતન થયું ત્યારે, તે રડી નહિ, પણ બહાદુર વિદાયમાં માત્ર તેનો હાથ ઉંચો કર્યો.

હું તે કેવી રીતે ખાળી શકું?

• • •

હિમાલયની તળેટી સુધી ઋષિઓએ અમારું માર્ગદર્શન કર્યું. ત્યાં તેમણે અમને છોડ્યા, કારણકે આગળના માર્ગના ખેડાણની અનુમતિ માત્ર તે જ મનુષ્યને હતી જેણે સદા માટે વિશ્વનો ત્યાગ કર્યો હતો. અમે તેના નામ સિવાય કશું જ નહોતા જાણતા, જે અમંગળ લાગ્યું (જોકે યુધિષ્ઠિરે તેનું લહેજતથી પુનરાવર્તન કર્યું): મહાપ્રસ્થાન, મહાન વિદાયનો માર્ગ. તેમાં શું હતું તેનો અમને કોઈ ખ્યાલ નહોતો. મારાં પતિઓમાંથી જેણે સૌથી વધારે પ્રવા, કર્યો હતો, તે અર્જુન પણ, અહીં અગાઉ ક્યારેય નહોતો આવ્યો. ઋષિઓએ કહ્યું હતું કે એક પવિત્ર શિખર પર માર્ગ સમાપ્ત થતો હતો, એક સ્થાન કે જ્યાં પૃથ્વીનું સ્વર્ગ સાથે મિલન થાય છે. ત્યાં, જે પુરુષ પૂરતો શુદ્ધ હોય તે આ બે વિશ્વોને અલગ કરતો પડદો હટાવી ને સ્વર્ગમાં પ્રવેશી શકે છે. શાસ્ત્રોએ તેને સૌથી સ્તુત્ય અનુભવ ગણાવ્યો છે. પણ જેઓ એટલા પવિત્ર નથી, ઋષિઓએ ચેતવ્યા, તેમને એક બિંદુ બાદ આગળ જતા અટકાવવામાં આવશે. પહાડ તે સુનિશ્ચિત કરશે. ઉદાસીન સ્વાદ સાથે, તેમણે હિમપ્રપાત અને છુપાયેલા ખાડાઓનું વર્ણન કર્યું. નરભક્ષી પ્રાણીઓ.

જ્યારે તેમણે ઓળંગી શકાય તેવા પડદા વિષે સાંભળ્યું ત્યારે, યુધિષ્ઠિરના ચક્ષુઓ એક રસ સાથે ચમક્યા જે લાંબા સમય માટે મેં તેમની આંખોમાં નહોતો જોયો! હું જાણતી તેઓ શું ઇચ્છતાઃ સદેહ સ્વર્ગ પ્રવેશ! જે અવ્યવહારુ લક્ષ્યો પાછળ તેમણે આજીવન દોટ મૂકી હતી તેમાંથી આ તેમનું સૌથી અંતિમ લક્ષ્ય હતું, જેમાં તેમની પાછળ અમે પણ તણાયા હતા. મારે દર્શિત કરવું હતું કે આપણે વલ્કલ જેવા, નબળા વસ્ત્રોમાં સજ્જ હતા. આપણા પગ ખુલ્લા હતા. આપણે કોઈ ભોજન લીધું નહોતું, મહાપ્રસ્થાનની રીત મુજબ. જો હિમ પશુઓ સાચા હોય તો આપણી પાસે આપણું રક્ષણ કરવા કોઈ સાધનો નહોતા. (યુધિષ્ઠિરે જાહેર કર્યું હતું કે શસ્ત્રો અહમના સૂચક છે અને મારાં અન્ય પતિઓને તે મૂકી દેવા સમજાવ્યા હતા.) એ સ્પષ્ટ હતું કે કોઈ પણ શિખર પર પહોંચવા અમે લાંબુ ટકીશું નહિ, પવિત્ર કે બીજું કોઈ અન્ય. તેનાથી મને બહુ ચિંતા ન થઇ. મેં સ્વીકારી લીધું હતું કે અમે કદાચિત પહાડ પર જ મૃત્યુ પામીશું. (થીજી જવાથી થતો અંત, મેં સાંભળ્યું હતું, અન્યો કરતા ઓછો પીડાકારક હતો, અને ઊંઘમાં તરવા કરતા જરા પણ ભિન્ન નહિ.) પણ મને જેનો ક્રોધ થયો તે આ હતું: જ્યારે અમે પડીશું ત્યારે, અમારી નિષ્ફળતા માટે શારીરિક મર્યાદાને નહિ પણ નૈતિક મર્યાદાને ઉત્તરદાયી ઠેરવવામાં આવશે.

• • •

માર્ગ સાંકડો અને વણખેડાયેલો હતો, તીક્ષ્ણ ખડકોથી અસ્તવ્યસ્ત અને હિમ અને કાદવથી ભરેલો. બધા લોકો, એવું લાગ્યું, સંસારને પાછળ છોડી દેવા ઈચ્છુક નથી હોતા! થોડા જ કલાકોમાં, મારાં પગમાં આંટણ પડ્યા, પણ શીતળતાને લીધે રક્તસ્ત્રાવ નહિ થાય. ન તો તે બહુ દુખ્યા. મારાં પગમાં મેં સંવેદન ગુમાવવાનું તો શરું કરી જ દીધું હતું. પણ મારી અન્ય ઇન્દ્રિયો સતેજ થઇ ગઈ. હંમેશાં, મારાં ઉદ્યાનના વ્યવસ્થિત અને આયોજિત સૌન્દર્યને પ્રાધાન્ય આપતા, હું ક્યારેય વગડાની પ્રશંસક નહોતી રહી. મારાં ભ્રમણમાં મારી વારંવાર જેની સાથે અથડામણ થઇ તેવી, કુદરત, હંમેશાં મને મારી શત્રુ લાગી, તેનો એક માત્ર હેતુ મારી અગવડમાં ઉમેરો કરવાનો. પણ આજે હું મારી નજર આ શિખરો અને તેમના પરથી સરકતા, ચળકતા પ્રકાશ પરથી ન હટાવી શકી, તે પ્રકાશ જેણે દિવસ ચડવાની સાથે આ શિખરોને સ્વર્ણની વિવિધ છટાઓમાં પરિવર્તિત કર્યાં. હવામાં એક તીક્ષ્ણ મધુરતા હતી. મેં તેને ઘૂંટડે ઘૂંટડે ગળી લીધી, જ્યાં સુધી મારાં ફેફસાં દુખ્યા નહિ ત્યાં સુધી તેને પકડી રાખતા, અને તેમ છતાં હું સંતુષ્ટ નહોતી. શું તેની સુવાસ પેલા ધૂપ જેવી જ નહોતી જે વ્યાસે એક વખત અગ્નિને ઉચ્ચારિત કરવા તેના પર છાંટી હતી?

મેં તેને વિખેરવા મારાં શીશને ધૂણાવ્યું. પહાડોનું આકાશીય તત્વ વ્યક્તિને મતિભ્રમ કરી શકે. પહેલેથી જ આગળ વધવું, મારાં પગને ગ્રસી લેતા હિમમાંથી પગ માંડવા, દુષ્કર હતું. તેમ છતાં, મેં ધૂપની સુવાસ લીધી, અને તે સાથે મેં પક્ષીઓના કલરવને સાંભળ્યો, જોકે અમે ઘણા ઉપર હતા આવા પક્ષીને જોવા. મેં મારાં પતિઓને સાદ કર્યો તે પૂછવા કે તેમણે કંઈ નોંધ્યું. ત્યારે મને સમજાયું કે તેઓ મારાં કરતા ઘણા આગળ નીકળી ગયા હતા. અર્જુન સૌથી આગળ હતો, સંકટથી માર્ગનું રક્ષણ કરતો, નકુલ અને સહદેવ તેની પાછળ. પણ વાતો કરતા આરામથી ચાલ્યા જતા, ભીમ અને યુધિષ્ઠિરે, મને સાંભળી અને રોકાયા. ભીમ પાછો ફર્યો—તે મને લેવા આવી રહ્યો હતો—પણ યુધિષ્ઠિરે તેના બાહુને તેમના હાથ દ્વારા પ્રતિબંધિત કર્યા. તેઓ તેને નિયમની યાદ અપાવી રહ્યાં હતા. એક વાર માર્ગ પર આવી જાવ, પછી તમે તમારા પગલાંઓ પાછા ન લઇ શકો, ગમે તે કેમ ન થાય.

મારી અંદર ક્રોધ વ્યાપી ગયો. માનવ પીડા—અથવા માનવ પ્રેમ કરતા નિયમો યુધિષ્ઠિર માટે વધારે મહત્વના હતા. મેં પછી જાણ્યું કે તેઓ એકલા સ્વર્ગના દ્વારે પહોંચશે, કારણકે અમારામાંથી માત્ર તેઓ જ તેમની માનવતાને ખંખેરી શકે એમ હતા. મારે તેમને આ કહેવું હતું, એક અંતિમ ઉભરો જે તેઓ સ્વર્ગમાં પણ યાદ કરશે. પણ જે રીતે દૂરનાં શિખરો સાંજમાં વિલીન થઇ રહ્યાં હતા તેમ કટુ શબ્દો મારાં મુખમાં વિલીન થયા. શું ઉદ્દેશ, જો હું સાચી હોઉં તો પણ? સૌથી નજીકના પહાડ પર, હિમે કમળનો રંગ એવા રંગમાં પરિવર્તિત કર્યો જે એકવાર મેં ભીમને મારાં માટે ચૂંટવા કહ્યું હતું. મેં આશા કરી કે તે તેને ઓળખે અને અમે જે હતા તેનો આનંદ લે: વિશ્વનો સૌથી શક્તિશાળી પુરુષ, જે પ્રેમ ખાતર જોખમમાં ધસી ગયો; અગ્નિમાંથી જન્મેલી સ્ત્રી કે જેની એક નજરમાં એ શક્તિ હતી જે તેને અવિવેક સાથે ગૂંગળાવી નાખે. જેના પર જીવન સમાપ્ત કરી શકાય તેવી તે સારી સ્મૃતિ હતી.

• • •

મેં જેમ માર્ગમાંથી હવામાં ડગલું માંડ્યું કે, મેં મારાં પતિઓને આક્રંદ કરતા સાંભળ્યા. જેવી હું પડી, મારી પાછળ વ્યગ્ર ઉત્પાત હતો. ભીમ, મેં અનુમાન કર્યું, યુધિષ્ઠિર સાથે ખેંચાખેંચી કરી

રહ્યો હતો, તેમને અવગણી મારાં સુધી આવવાના પ્રયત્નમાં. પણ યુધિષ્ઠિર જીતવાના હતા, જેમ તેઓ સદા કરતા, કારણકે, તેમના જીવનને ટકાવી રાખવાના તેમના પ્રયત્નોમાં, કુંતીએ, તેમના નાના ભાઈઓને કોઈ પણ પ્રશ્ન વગર તેમની આજ્ઞા માનવાનું શીખવ્યું હતું. ભીમ ડૂસકાં ભરી રહ્યો હતો. શું અન્યો પણ રડશે જ્યારે તેમણે સાંભળ્યું? નિશ્ચિત કઠોર યુધિષ્ઠિર પણ છેવટે થોડા આંસુઓ સારશે! શું હું આટલા વર્ષો તેમની પડખે નહોતી, સારા કે નરસા સમયમાં? પણ ના. હું તેમને આશ્વાસન આપતા સાંભળી શકી, ભીમને તેમના વધારે વ્યાપક લક્ષનું સ્મરણ કરાવતા. તે ક્રોધિત કરે તેવું અને અપમાનજનક હતું. સંભવતઃ એટલે જ જ્યારે તે વિચાર આવ્યો ત્યારે, મેં તેને હડસેલ્યો નહિઃ કર્ણે આ રીતે ક્યારેય મને તરછોડી ન હોત. તે રોકાયો હોત અને મારો હાથ પકડી રાખ્યો હોત જ્યાં સુધી અમે બંને નષ્ટ ન થયા હોત ત્યાં સુધી. તેણે મારાં માટે આનંદથી સ્વર્ગને ત્યજી દીધું હોત.

હું બહુ દૂર નહોતી પડી. હિમરક્ષિત ખડકની કોરે બહાર નીકળેલી પગદંડીથી થોડે જ નીચે. હું ત્યાં આવી પહોંચી. મારો શ્વાસ મારામાંથી બહાર નીકળી ગયો, અને મારો ડાબો હાથ મારાં દેહ નીચે દબાઈ ગયો, પણ—કદાચિત ઠંડીને કારણે, અથવા તો મેં ઈરાદાપૂર્વક મારું ભાગ્ય પસંદ કર્યું હતું તેના લીધે—બહુ પીડા નહોતી થતી. કોઈક રીતે હું ઢસડાઈને માર્ગ પર ચાલી ગઈ હોત—પણ શેના માટે? યુધિષ્ઠિરનું અન્ય એક પ્રવચન સાંભળવા? અહીં સાપેક્ષ શાંતિમાં, પડ્યા રહી, અને મારાં અંતિમ વિચારો એકત્ર કરવા બહેતર હતું.

કદાચિત પહાડી હવા સામાન્ય કરતા વધારે અવાજો લાવે છે, અથવા મેં શબ્દોની કલ્પના કરી. જોકે તેઓ ઘણા દૂર નીકળી ગયા હશે તેમ છતાં, ભીમ અને યુધિષ્ઠિરને વાતો કરતા હું સાંભળી શકી.

“શા માટે તેનું પતન થવું જોઈએ?” અશ્રુ સાથે તેના કઠોર સ્વરે, ભીમે પૂછ્યું. “શા માટે તે આગળ ચાલી ન શકી? એટલા માટે કે તેની સ્ત્રી શક્તિ ખૂટી પડી?”

અને યુધિષ્ઠિરે, તેમના પેલા નિષ્પક્ષ સ્વરે, ઉત્તર આપ્યો, “ના, ભીમ. તે એટલા માટે કે તેના ઘણા ગુણો હોવા છતાં પણ, તેનો એક મહત્વનો દોષ હતો. જેમ તમારે પ્રત્યેકને છે તેમ. તેની જેમ, તું પણ, પતિત થઈશ જ્યારે તું એક સ્તરે પહોંચીશ જેની પાર તે દોષ આગળ નહિ વધી શકે.”

“પાંચાલી?” ભીમે ઉદ્‌ગાર વ્યક્ત કર્યો. “હું તે નથી માનતો! કેમ, તે પત્નીઓમાં સૌથી સમર્પિત હતી.” (તેના શબ્દોથી સંવેદનહીન ઓષ્ઠથી મેં સ્મિત કર્યું, ઉદાર ભીમ, જે ઘણા પ્રસંગો ભૂલી ગયો હતો જ્યારે મેં તેને ધમકાવ્યો, ઘણી બધી મુશ્કેલીઓ જેમાં મેં તેને મૂક્યો હતો.) “તેનો શું દોષ હોઈ શકે?”

“તેણે આપણી સૌની સાથે વિવાહ કર્યા. પણ તેણે એક પુરુષને અન્ય તમામ કરતા વધારે ચાહ્યો.”

“તે કોણ હતો?” ભીમના ગણગણાટમાં તીવ્ર ઝંખનાને હું સાંભળી શકી.

તે ક્ષણમાં, જો પ્રેમ ક્યાં અભિવ્યક્ત કરવો તે મારે પસંદ કરવાનું હોત તો, મેં તે ભીમને અર્પણ કર્યો હોત. મેં સ્વયંને આનાથી આશ્વસ્ત કરીઃ કમ સે કમ મેં મારી લાગણીઓ મારાં પતિઓથી છુપાવી રાખી. આટલા વર્ષોમાં મારાં મનના અંતરંગ ખૂણાઓમાં જેણે પોતાનું સ્થાન જમાવ્યું હતું તે કોણ હતો તે જાણવાની પીડામાંથી મેં મારાં પતિઓને મુક્ત રાખ્યા હતા. કોની પ્રશંસા મેં ઝંખી હતી, કોના મહેણાંઓએ મને સૌથી વધારે આહત કરી હતી. કોના મૃત્યુએ મારાં

સંસારમાંથી તમામ રંગો ધોઈ નાંખ્યા હતા?

"તે હતો," યુધિષ્ઠિરે કહ્યું—અને પછી તે અટક્યા.

તેઓ જાણતા! જે રહસ્ય પર હું સ્વયં પર અભિમાન કરતી—તેઓ તેને જોઈ ગયા હતા. તેમના આદર્શોના વિશ્વમાં જે રીતે તેઓ ખોવાયેલા રહેતા તે રીતે, મેં તેમને ક્યારેય વધારે સમજશક્તિનું શ્રેય નહોતું આપ્યું. પણ મેં તેમને ખોટા સમજ્યા હતા. તેઓ શું રહસ્ય ખોલશે તે સાંભળવાની પ્રતીક્ષા કરતા મારું હૃદય બેસી ગયું. તેઓ મારાં પર શેનો આરોપ મૂકશે. હું કેટલી તંગ હતી તે જોઇને હું આશ્ચર્ય પામી. મારે વિશ્વ પાસેથી વધારે કશું જ નહોતું જોઈતું તે વિચારવામાં હું ખોટી હતી. જોકે હું તેમને પુનઃ જોવાની નહોતી, તેમ છતાં, મારાં પતિઓનો અંતિમ અભિપ્રાય અચાનક મારાં માટે અત્યંત મહત્વનો બની ગયો.

યુધિષ્ઠિરે શીઘ્ર તેમના શબ્દોને બહાર આવવા દીધા. "અર્જુન. તે અર્જુન હતો. તેની તેણીને સૌથી વધારે દરકાર હતી."

તેમણે મને બક્ષી હતી. તેમણે સત્ય કરતા ઉદારતાને પસંદ કરી અને મારી પ્રતિષ્ઠા માટે, પોતાના જીવનનું, બીજું જૂઠ ઉચ્ચાર્યું!

આમ મારી મૃત્યુ વેળાએ યુધિષ્ઠિરે સાબિત કર્યું કે તેમણે મને નિરંતર ચાહી હતી. તેમ કરવામાં, તેમણે મને એકસાથે કૃતજ્ઞ અને લજ્જિત કરી મારાં ઘણા કટુ શબ્દો માટે જે મેં તેમને કહ્યા હતા, અને તે કે જેમને મેં મારી ભીતર સડવા પકડી રાખ્યા.

ભીમે સમાધાની નિશ્વાસ નાખ્યો. "તેને ખરેખર દોષ ન આપી શકાય, મને લાગે છે," તેણે કહ્યું. "તે આટલો મહાન યોદ્ધા, અને આટલો રૂપાળો, પણ. અરે, ઇન્દ્રની સભામાં દૈવી નૃત્યનાંગના પણ તેનો પ્રતિકાર ન કરી શકી!"

જ્યારે મારી વાત હતી ત્યારે તે પોતાની ક્ષમા સાથે કેટલો સરળ અને કેટલો ઉદાર હતો! મેં ઈચ્છ્યું કે હું તેને કહી શકું હું તેની કેટલી પ્રશંસા કરતી. અને મારાં અન્ય પતિઓને, પણ,—પ્રત્યેક પાસે તેની શક્તિ, તેની કોમળતા હતી. નકુલ તેના ટુચકાઓ સાથે, સહદેવની ઉપમીમાંસા, અર્જુન જે ક્યારેય અમારી અને સંકટ વચ્ચે ઉભા રહેતા ખચકાયો નહોતો. જ્યારે મારી પાસે તેમની કદર કરવાનો અવસર આવ્યો હતો ત્યારે, મેં તેને મારાં અસંતોષને વ્યક્ત કરવામાં વ્યતીત કર્યો હતો. હવે સમય વીતી ગયો હતો.

"કયા દોષો છે જે બાકી રહેલા અમારું પતન કરશે?" ભીમે પૂછ્યું.

"સહદેવનો છે તેની વિદ્વત્તામાં તેનું અભિમાન, નકુલનો છે તેના સારા દેખાવ માટે તેનો દંભ, અર્જુનનો છે તેના યોદ્ધાનો અહમ, અને તારો દોષ છે તારી જાતને નિયંત્રિત કરવાની તારી અસમર્થતા જ્યારે તું ક્રોધિત હોય ત્યારે." હંમેશની જેમ યુધિષ્ઠિર સ્વસ્થતાથી બોલ્યા, પણ આ વખતે મેં નીચે રહેલી ઉદાસીનતાને પકડી. એક એકલવાયું જીવન તેઓ જીવ્યા હતા આટલા બધા વર્ષો, એવું જીવન જે સચ્ચાઈ માટે તેમના મોહ દ્વારા તે લોકોથી પણ અલિપ્ત રહ્યું જેને તેઓ સૌથી વધારે સ્નેહ કરતા. આ પ્રકારના જીવનને મને ક્રોધિત કરવાની અનુમતિ આપવામાં, એવી ઈચ્છા કરવામાં કે તેઓ તેમના જડ, મૂર્ખ સિદ્ધાંતો છોડી દે, હું મૂર્ખ હતી. સત્યનિષ્ઠા એ તેમનો સ્વભાવ હતો. જે રીતે વાઘ તેની પટ્ટીઓને છોડી ન શકે તે રીતે તેઓ તેને ન ત્યાગી શકે. અને તેના કારણે તેઓ આગળ વધતા રહેશે, તેમના પ્રિયજનોને તેમની મૃત્યુની ક્ષણમાં ત્યાગીને, અંતિમ એકલતા તરફઃ દેવોના દરબારમાં એક માત્ર મનુષ્ય બનવા.

43

અગ્નિ

અંતિમ ડગલાઓ મારી શ્રવણ શક્તિને પાર જતા રહ્યાં છે. ટેકરીઓ પરનો પ્રકાશ ઝાંખો થઇ ગયો છે, અથવા મારી દ્રષ્ટિ ક્ષીણ થઇ રહી છે? મારો દેહ, પણ, એવું લાગે છે ક્ષીણ થઇ રહ્યો છે, તેના અંગો તરી રહ્યાં: પગ, ઘૂંટણ, અંગુલીઓ, કેશ. મને અચાનક સમજાય છે કે, દરેક ઘરની જેમ જ્યાં હું રહી, તેમ આ દેહે, પણ—મારાં આ અંતિમ, નાશ પામી રહેલા મહેલે—મારો સાથ છોડવાનું શરું કર્યું છે.

મારાં જીવનની આ અંતિમ ક્ષણો હું કેવી રીતે પસાર કરીશ? શું મારે મારી ક્ષતિઓને યાદ કરી પસ્તાવો કરવો જોઈએ? ના. હવે સ્વયંને ઠપકો આપવાનો શું અર્થ? ઉપરાંત, મેં ઘણી બધી ભૂલો કરી, હું મારાં બાળપણથી પણ આગળ નહિ જઈ શકું! શું મારે તેમને માફ કરી દેવા જોઈએ કે જેમણે મને હાનિ કરી? શું મેં જેમને હાનિ કરી તેમની મારે ક્ષમા યાચના કરવી જોઈએ? યોગ્ય ઉદ્યમ, પણ થકવી નાંખે તેવો, ખાસ કરીને હવે જ્યારે તે સૌ મૃત છે ત્યારે. કદાચિત મારે મેં જેમને સ્નેહ કર્યો તે લોકોને યાદ કરવા જોઈએ અને તેમને પ્રાર્થના મોકલવી જોઈએ, કારણકે થોડી ઘણી બાબતોમાંથી પ્રાર્થના એક એવી બાબત છે જે આ પ્રાંતમાંથી તે પછીના પ્રાંતમાં યાત્રા કરી શકે છે, અનાકાર. ધાઈ મા તેમની અશિષ્ટ રમૂજ સાથે, તેમના ઊંચા અવાજ સાથેના, પ્રેમાળ ઠપકાઓ; તેમની મરણપથારીએ મને સાદ દેતા, તેમણે સીધેસીધી લવરીઓ કરી હતી. શુદ્ધ ભ્રમર અને ખડખડાટ હાસ્ય વાળો ધ્રિ, મારો પ્રથમ સાથીદાર; તેનો વધ કરાયો તે યુદ્ધને કારણે જેને નિર્ધારવામાં મેં સહાય કરી. મારાં પુત્રો જે મા વિના મોટા થયા; મારાં વનવાસના વર્ષો બાદ જે રીતે તેમણે મારું અભિવાદન કર્યું હતું, તેમની આંખોમાં સાવધ સન્માન તે દંતકથા માટે જે હું બની ગઈ હતી. તેની શોધતી નજર સાથે પરીક્ષિત; તેના પ્રશ્નો અને તેની ખોજનો અંત આણવા હું નિષ્ફળ રહી હતી; તેની પ્રતીક્ષા કરતી આપત્તિઓ વિષે તેને ચેતવણી આપવા હું નિષ્ફળ રહી હતી. અને કર્ણ જે દુષ્ટ નક્ષત્રમાં જન્મ્યો, જે અલંકૃત દરબારની વચ્ચે એકલો બેઠો, તેની આંખો એ કટુતાથી ભરેલી જે મેં ત્યાં મૂકી હતી. મારાં પ્રત્યે તેના સ્નેહ અને ઘૃણા વચ્ચે વિભાજિત તેણે કુંતીના પ્રલોભન સામે શરણાગતિ સ્વીકારવાને બદલે સ્વયંનું બલિદાન આપ્યું હતું: તું, પણ, દ્રૌપદીનો પતિ હોઈ શકે . શું અત્યારે તેને ન્યાય મળ્યો છે એવું તે અનુભવશે જો તે જાણે કે મારી મૃત્યુ વેળાએ મેં મારાં પતિઓ કરતા તેનો વિચાર કર્યો છે, પુનઃ વિચારતા, એક અંતિમ વખત, કે મેં મારાં સ્વયંવરમાં ખોટી પસંદગી કરી?

પણ ચહેરાઓ વમળો લે છે જ્યારે હું તેમને સાદ દઉં છું ત્યારે—સંભવતઃ કારણકે મેં તેમને આહત કર્યા છે, કારણકે મેં તેમને સૌને કોઈક રીતે દગો કર્યો છે. તેઓ એકબીજામાં વિલીન થાય છે, ને પછી કાલિમામાં જેણે આકાશને ઢાંકી દીધું છે, અને મને એકલી છોડી દેવાઈ છે. થીજી

ગયેલી ટેકરી પર મૃત્યુ પામવા એકલી તરછોડાયેલી! હું, કે જેનું જીવન મારાં પાંચ પતિઓની આવશ્યકતાઓની કાળજી લેવાનો એક તીવ્ર પ્રવાહ રહ્યો હતો—કેટલું વ્યંગ્યાત્મક કે સ્વયં મારી અંતિમ આવશ્યકતાની ક્ષણે તેમાંથી કોઈ એક પણ મારી સાથે નથી!

બહુ પહેલાં મેં વ્યાસના અગ્નિ આત્માઓને પૂછ્યું હતું, શું હું પ્રેમ મેળવીશ? તેમણે મને આશ્વસ્ત કરી હતી કે હું મેળવીશ. પણ તેમણે અસત્ય કહ્યું હતું! મેં કીર્તિ મેળવી, હા, સન્માન અને ભય, હા, પ્રશંસા પણ. પણ ક્યાં હતો તે પ્રેમ જેની મેં તીવ્ર ઝંખના કરી હતી જ્યારથી હું કન્યા હતી? ક્યાં હતી તેવી વ્યક્તિ જે મને સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકારે અને મારાં તમામ દોષ સાથે મને વહાલ કરે? આત્મદયા (તે લાગણી જેનો મેં હંમેશાં તિરસ્કાર કર્યો છે) મારાં બાકી રહેલા, અસ્તિત્વમાં ધસે છે, મારાં પરાક્રમી નિશ્ચયોનો ઉચ્છેદ કરતા જેમ હું આ સમજુ છું તેમ.

વરસાદ શરું થાય છે, જો આ હિમ સોયને તે નામ આપી શકાય તો, જે મારાં મુખને છેદી રહી—મારાં દેહનો એક માત્ર અંશ જે મારી સાથે રહ્યો છે. પીડાથી સ્વયંને અન્ય દિશામાં દોરવા મેં મારું મસ્તિષ્ક તે સ્મરણ પર કેન્દ્રિત કર્યું કે કેવી રીતે કૃષ્ણને વરસાદ પ્રિય હતો, કેવી રીતે એક વાર મેં જ્યારે દ્વારકાની મુલાકાત લીધી ત્યારે તેમણે મને ભીંજાયેલી અટારીએ બોલાવી હતી વરસાદમાં નૃત્ય કરતા મોરને બતાવવા.

"યોગ્ય સમયે તે મારાં વિષે વિચાર્યું," તેઓ કહે છે.

આશ્ચર્યચકિત, મેં તે પ્રિય, પરિચિત અવાજ તરફ ફરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ હું હવે મારું મસ્તિષ્ક ફેરવી ન શકી. મને લાગે છે કે મેં, મારી આંખના ખૂણેથી, પીળા રંગની ઝાંખી મેળવી. કે પછી આ માત્ર મારી ઈચ્છા શક્તિ છે?

"તો હવે તું એમ વિચારે છે કે તેં મારી કલ્પના કરી છે! હું તદ્દન વાસ્તવિક છું, તે તું જાણે એમ હું ઈચ્છું છું. પણ તું અહીં શું કરી રહી છે, આ વિચિત્ર અને રાણીને સહેજ પણ છાજે નહિ તેવી મુદ્રામાં હિમમાં પડ્યા પડ્યા?"

"હું પ્રાર્થના બોલવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છું," જે થોડી ઘણી ગરિમા હું એકત્ર કરી શકું તે સાથે તેમને કહું છું. "પણ સમસ્યા એ છે કે, હું એક પણ શ્લોક યાદ નથી કરી શકી રહી."

"તને વળી જાણે પહેલેથી જ ઘણા બધા શ્લોક આવડતા હતા, નહિ!"

તેઓ સાચા છે—ઔપચારિક વિધિઓમાં હું ક્યારેય માનતી નહિ. તેમ છતાં, તેમના કવેળાના આછકલાપણા માટે—મારે તેમને વઢવું હતું—જેમ મેં ઘણી વાર કર્યું હતું. પણ ચીઢ ઘણી બધી શક્તિ લઇ લે છે. "હું મરી રહી છું, જો કદાચ તમે જોયું ન હોય તો," હું કહું છું, એવા સ્વરમાં, જે મારાં માટે, ઘણો નમ્ર છે. "જો હું મારું મન પ્રાર્થનામાં નહિ લગાવું તો, હું સંભવતઃ નર્કની જ્વાળાઓમાં ઝપાટાથી લઇ જવાઈશ—જો તે સાચી હોય તો. શું તે સાચી હોય છે? તમે જાણતા હોવા જોઈએ, પહેલેથી જ મૃત્યુ પામેલા."

"તેઓ છે અને નથી પણ," તેઓ કહે છે, "જેવી રીતે હું મૃત છું અને નથી પણ," મેં જોયું કે ઉખાણાઓમાં બોલવાની તેમની જૂની આદતને તેમણે ગુમાવી નથી. "પણ અત્યારે નર્કજ્વાળાઓ વિષે ન વિચાર. અને જો તું પ્રાર્થના યાદ ન કરી શકે તો, તેનાથી દુઃખી ન થા. તેના બદલે તેના વિષે વિચાર જે તને આનંદ આપે છે."

હું મારાં જીવન વિષે વિચારું છું. શું હતું જેણે મને આનંદિત કરી હતી? શું હતું જેણે મને શાંતિનો અનુભવ કરાવ્યો? કારણકે મેં અનુમાન કર્યું કે કૃષ્ણ તેવા પ્રકારના આનંદની વાત કરે છે, આટલા વર્ષોમાં આવેગોના ઉપર નીચે થતા ચક્ર પર મેં જે સવારી કરી છે તેની નહિ, એક ક્ષણે

આનંદિત, ને બીજી ક્ષણે અસ્વસ્થ. અવશ્ય હું જે પણ પુરુષો કે સ્ત્રીઓની નજીક હતી તેમણે મને તે પ્રકારનો આનંદ ક્યારેય નહોતો આપ્યો હતો—કે ન તો મેં તેમને, જો હું સત્યનો સ્વીકાર કરું તો. તેની અસાધારણ અને સુંદર કલ્પનાઓ સાથે, મારાં કોઈ પણ પતિ કરતા મેં જેને કોઈક રીતે સૌથી વધારે ચાહ્યો તે મહેલ, એ મહેલ કે જે મારું સૌથી મોટું અભિમાન હતો, તેણે પણ છેવટે તો મને માત્ર પીડા જ આપી હતી.

મારાં મસ્તિષ્ક પર હળવાથી પણ હળવા સ્પર્શ, કૃષ્ણનો હાથ, મેં કલ્પના કરી—કારણકે હું તેને જોઈ ન શકી—સાંત્વના આપતો ફરી રહ્યો જેવી રીતે એક માતા જ્વરગ્રસ્ત બાળકને આરામ આપવા કરે તેમ. જોકે અહીં, પણ, હું મોટેભાગે કલ્પના જ કરી રહી છું, કોઈ માતા નહિ હોવાથી, અને મારાં પોતાના બાળકોની મોટાભાગની સારસંભાળ અન્ય સ્ત્રીઓને સોંપી દેતા.

“યાદ નથી કરી શકતી,” મેં કહ્યું, મારાં મુખમાં શબ્દો ગંઠાવા લાગે છે. શીઘ્ર, મેં જાણ્યું, હું તેમને નહિ ગોઠવી શકું. મારે તે પ્રશ્ન સાથે મૃત્યુ નહોતું પામવું જેણે મને આટલા લાંબા વખતથી ત્રસ્ત કરી હતી ને જે હજી પણ મારી છાતીમાં ધરબાયેલો છે, આથી મેં પૂછ્યું, “તેમણે જોયું કે મેં કેટલી પીડા ભોગવી તેમ છતાં શા માટે ભીષ્મે સભામાં મારી સહાય ન કરી?”

“તારું મસ્તિષ્ક કેવી રીતે ઉછળે છે, જાણે કે ઉન્મત્ત વાનર! ભીષ્મે મનુષ્યોના નિયમો વિષે ઘણું ઊંડું વિચાર્યું. તેણે તેમને લકવાગ્રસ્ત બનાવ્યા. તેઓ નિશ્ચિત નહોતા કે તું દુર્યોધનની મિલકત બની જ ગઈ હતી કે કેમ—તો તેમાં મધ્યસ્થી કરવાનો તેમનો કોઈ અધિકાર નહોતો. પણ ક્યારેક વ્યક્તિએ તર્ક છોડીને પોતાના હૃદયની સૂઝ સાથે જવું પડે છે, જો તે નિયમથી વિપરીત હોય તો પણ.”

મારે સહમત થવું છે, પણ કપટી સુસ્તી મારાં પર હાવી થઇ રહી છે. મેં સૂચનોને ઓળખ્યા, અને જોકે આટલો વખત મેં બહાદુર બનવાનો નિર્ણય કર્યો હતો, તેમ છતાં, મને લાગે છે કે આ શૂન્યતામાં થતા વિસર્જનથી હું અચાનક ભયભીત છું. મને ન જવા દો, હું કૃષ્ણને કહેવાનો આયાસ કરું છું. કોઈક કારણથી હું સંપૂર્ણ સમજતી નથી, તે મહત્વનું છે કે જ્યારે હું મૃત્યુ પામું છું ત્યારે તે મને સ્પર્શ કરતા રહે. પણ હું શબ્દો બહાર લાવી શકતી નથી.

“ચિંતા ન કર,” તેઓ કહે છે જાણે કે તેમણે સાંભળ્યું. “હવે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરઃ તારી પાસે કામ છે કરવા. તારા જીવન પર અન્ય નજર નાખ. તું નિશ્ચિત છે તું આનંદની એક પણ ક્ષણ યાદ નથી કરી શકી રહી?”

અને, અનપેક્ષિત રીતે, હું સ્મરું છું.

હસ્તિનાપુરના દરવાજા આગળ હું કૃષ્ણના રથની બાજુમાં ઉભી છું, તેઓ દ્વારકા જાય તે પહેલાં તેમને શીતળ નારિયેળનું પાણી આપતા. હું ફરિયાદ કરું છું કે હવે અમે તેમને ભાગ્યે જ મળીએ છીએ, કે સંભવતઃ અમે જ્યારે વનમાં ભટકી રહ્યાં હતા ત્યારે સારા હતા કારણકે ત્યાં તેઓ અમને મળવા વધારે આવતા. તેઓ કહે છે, તે વખતે તારે મારી ભિન્ન રીતે આવશ્યકતા હતી. પણ મારાં હૃદયમાં હું એ જ રીતે તારી સાથે છું! જ્યારે તેઓ સ્મિત કરે છે ત્યારે, તેમની આંખોના ખૂણે કરચલીઓ છે, તેમના કેશમાં શ્વેત લટો, ઉંમરના પ્રથમ મૃદુ પગલાંઓ, યુદ્ધથી ત્વરિત થયેલા, એ યુદ્ધ જેમાં મિત્રતાની રુએ તેમણે સ્વયંને તાણી જવાની અનુમતિ આપી. હું ચીઢનો આડંબર કરું છું તેમ છતાં પ્રેમ મને તેના મોજામાં લઇ લે છે. આવતી વેળા આટલી લાંબી પ્રતીક્ષા ન કરતા, હું તેમને કહું છું. હું નહિ કરું, તેઓ કહે છે. હું ત્યારે આવીશ જ્યારે તું મારી

અપેક્ષા નહિ કરતી હોય. હું તેમને સવાર થતા જોઉં છું. મારાં સ્કંધ ફરતે રહેલી શાલની જેમ શીત ઋતુનો સૂર્ય કોમળ છે. આ ક્ષણે, જો કોઈક મને પૂછે, મારે શું જોઈતું હતું, હું કહેત, કશું જ નહિ.

મને નહોતી ખબર કે આ અંતિમ વખત હું તેમને વિદાય આપી રહી છું.

અન્ય સ્મૃતિઓ અનુસરે છે, પવનમાં ખરી પડેલા પર્ણોની જેમ. તેઓ કોઈ ચોક્કસ ક્રમમાં નથી, કારણકે અહીં હું છું, મારાં પિતાના મહેલની પરસાળમાં એક બાળક, મારાથી ભાગી જતા પતંગિયાને પકડતી, પ્રસ્વેદી અને અશ્રુયુક્ત થતી જ્યાં સુધી કૃષ્ણ હાથ આપે છે ત્યાં સુધી. પતંગિયું તેના પર બેસે છે, અને ચૂપકેથી તેઓ તે મને આપે છે. અને હું, મારી ઉંમર પરે કશુંક સમજતા, તેને ઝૂંટવતી નથી પણ કોમળતાથી એક વાર, પંપાળું છું, ધૂળવાળી પીળી પાંખો.

એક અહીં છે ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં, અમારી વિશાળ સભામાં, જ્યાં કૃષ્ણ અમારી હથેળીઓ વાંચવાનો ડોળ કરી રહ્યાં છે, મારાં પતિઓને અને મારી, માત્ર જ્યારે મારો વારો આવે છે ત્યારે, એકસો પચાસ બાળકોની ભવિષ્યવાણી કરી તેમણે મને વ્યગ્ર હાસ્ય સાથે હસાવીને બેવડ વાળી નાંખી. અહીં એક છે જ્યાં મેં તેમના માટે સ્વયં રસોઈ બનાવી છે, અમારા ઘણા રસોઈયાઓને સેવામાંથી મુક્ત કરી—એવું કંઇક જે હું મારાં પતિઓ માટે પણ નથી કરતી—અને તેઓ ફરિયાદ કરી રહ્યાં છે (ખોટી રીતે, બેલાશક) કે ભોજન બહુ ખારું છે. અને અહીં હું તેમને મારો ઉદ્યાન બતાવી રહી છું—જે પૃથ્વી પરનો સૌથી સુંદર ઉદ્યાન છે, જે સંપૂર્ણ હોત જો હું તેમાં પારિજાતનું વૃક્ષ રોપી શકી હોત, જે હું ક્યાંયથી પણ ન મેળવી શકી. તેઓ સ્મિત કરે છે અને તેમની મુઠ્ઠી આગળ કરે છે, અને હું જ્યારે તેને ખોલું છું ત્યારે, તેમાં માત્ર એક બીજ હોય છે. હું તેને રોપીશ, અને તે પારિજાતના સમગ્ર વનમાં વિકસિત થશે.

અહીં એક વધારે ગંભીર ક્ષણ છે જ્યારે હું મારાં વિવાહ પછી કામ્પિલ્યથી હસ્તિનાપુર જઈ રહી છું. અચાનક હું તે દીવાલોને મારી પાછળ છોડી જવા ભયભીત હતી જેના વિરુદ્ધ આટલા બધા વર્ષો મેં ક્રોધ કર્યો છે જાણે કે તેમણે મને કેદ કરી હોય તેમ. મારાં સૌથી પ્રિય ભાઈના સાથનો મારાં તે પતિઓ સાથે વિનિમય કરતા જેઓ અજાણ્યા હતા. કૃષ્ણ મને હાથથી ઝાલે છે—આ મુદ્રા કેટલી પરિચિત, જોકે હું નિશ્ચિત છું કે તેમણે પહેલાં આવું ક્યારેય નથી કર્યું—અને મને યુધિષ્ઠિરના રથ તરફ દોરી જાય છે. તેઓ મને આરોહણ કરવા સહાય કરે છે, કાનમાં કહીને કે તે એક મહાન સાહસ હશે—અને મેં તેમને જે કહેતા સાંભળ્યા, તેવું જ બને છે. અહીં, વર્ષો પછી, શિશુપાલના રક્ત દ્વારા રાજસૂય યજ્ઞ કલંકિત બન્યા પશ્ચાત, અમે વિષાદમાં લપેટાઈને બેઠા. પણ કૃષ્ણ અમને ઉદાસ નહિ થવા દે. તેઓ તાળી પાડે છે અને સેવકોને વધારે ને વધારે દીવાઓ લાવવા કહે છે. તેમના ઝળહળતા પ્રભામંડળમાં તેઓ મને આશ્વસ્ત કરે છે—જોકે તેઓ મારાં પતિઓને કહે છે તેમ છતાં તેઓ જુએ છે મારી તરફ—કે શિશુપાલે સ્વયં આ મોત નોતર્યું હતું, કે સમગ્ર પ્રસંગ દરમિયાન આપણે સન્માનીય વર્તન કર્યું, કે જો શ્રાપ લાગશે તો, તે અમારા કરતા તેમને લાગશે.

અને અહીં એક આ છે જે આટલો સમય હું વિસરી ગઈ હતી:

મારાં અજ્ઞાત વાસમાં, એક સાંજે હું નાની, ક્યારેક જ ઉપયોગમાં લેવાતી, રાણી સુદેશણાના મહેલની અટારી પર ઉભી. તેમની નિરંતર માંગણીઓથી દૂર એક શાંતિની ક્ષણ માટે, કીચકની વાસનાયુક્ત આંખોથી દૂર જેણે પ્રત્યેક દિવસે મારાં દેહને પીંખ્યો. મેં મારાં પતિઓને દિવસો સુધી નહોતા જોયા, મને અત્યંત નિરાશ કરી દેતી, પેલી ક્ષણિક, વેગળી નજરો પણ નહિ. આ રીતે,

એકાકી અને ઘેરાયેલા, જીવનના મારે હજી મહિનાઓ વ્યતીત કરવાના હતા. મારી ભીતર સ્યાહીની જેમ ઉદાસીએ વમળ લીધા, મારાં હૃદયને ડૂબાડતા. મારી મૂંઝવણમાં, મને સંદેહ થયો કે આ સઘળી યાતના મારાં પર એક સજા તરીકે આવી પડી છે કે કેમ કારણકે મારાં હૃદયના ઊંડાણમાં હું મારાં પતિઓથી બેવફા રહી હતી. સંભવતઃ અત્યારે સ્વયંને છત પરથી ફંગોળી દઈ, બધું અત્યારે જ સમાપ્ત કરી દેવાનું સરળ હતું. તે માત્ર એક નાની કરુણાંતિકા હશે. ખાનગીમાં મારાં પતિઓ થોડું રડશે, પણ જ્યારે અમારો અજ્ઞાત વાસ પૂરો થશે ત્યારે, તેઓ તેમનું દુઃખ ખંખેરી નાખશે અને તેમના ભાગ્યને પરિપૂર્ણ કરવામાં વ્યસ્ત થઇ જશે.

અગાસી એક સાંકડી શેરીમાં ખુલતી હતી જ્યાં મોટભાગે ફેરિયાઓ કે સેવિકાઓ એક વિશાળ ગૃહમાંથી બીજા ગૃહમાં દોડાદોડી કરતા. પણ આજે, વસ્ત્રો પરથી અજાણ્યું લાગતું અશ્વસવારોનું એક ટોળું—અહીંથી પસાર થઇ રહ્યું હતું. કદાચિત તેઓ માર્ગ ભૂલ્યા હતા. મેં મારાં મુખ પર ઘૂંઘટ કર્યું, જે રીતે આ નગરની રીત હતી તે મુજબ. મારે કોઈ ચિંતા કરવાની જરૂર નહોતી. દિશાઓ વિષે દલીલો કરતા, પુરુષો મને જોવાના નહોતા. તેઓ મારાં નગરની લઢણમાં બોલ્યા. જેમ મેં સાંભળ્યું તેમ ગૃહવિરહથી હું નબળી પડી, અને મારે તેમનું અભિવાદન કરવાની અયોગ્ય—અને ખતરનાક—એષણાને દબાવવી પડી. તે સૌ જ્યારે મારી સામેથી પસાર થઈ ગયા ત્યારબાદ છેલ્લે પસાર થઈ રહેલા પુરુષે મારી તરફ ઉપર જોયું. તેઓ કૃષ્ણ હતા!

આવી બાબત અશક્ય હતી—પણ તેઓ ત્યાં હતા, તેમના મુગટમાં પ્રસન્નતાથી લહેરાતું મોરપિચ્છ. તેઓ ન તો બોલ્યા કે ન તેમણે હાથ કર્યો. પણ અમે જેવી નજરો મેળવી કે આશ્વાસનનો એક પ્રવાહ મારી અંદર ઉમટ્યો. આવનારા મહિનાઓમાં, તે નજર મારી સાથે રહેશે, એક હૂંફાળો હાથ મારાં હાથમાં જાણે પરોવાયો હોય તેટલી પ્રત્યક્ષ, મને એ સ્મરણ કરાવતા કે હું વિસરાઈ નથી ગઈ. ટકી રહેવા મને જે શક્તિની આવશ્યકતા હતી તે તેણે મને આપી, નિરાશાના કૃત્યો કરતા અટકાવતા જેણે અમને બધાને ખુલ્લા પાડી દીધા હોત.

તે માત્ર હું હવે જોઈ શકું છું કે તેઓ હંમેશાં ત્યાં હતા, ક્યારેક આગળ, ક્યારેક મારાં જીવનના ઓછાયામાં ભળેલા. જ્યારે મેં સ્વયંને ત્યજાયેલી હોવાનું માન્યું, ત્યારે તેઓ મને સહાય કરવામાં વ્યસ્ત હતા—પણ એટલી સૂક્ષ્મતાથી કે ઘણીવાર હું ધ્યાન પણ ન આપતી. તેમણે મને ચાહી ત્યારે પણ જ્યારે મેં સૌથી અપ્રિય રીતે વ્યવહાર કર્યો. અને તેમનો પ્રેમ મારાં જીવનમાં અન્ય તમામ પ્રેમ કરતા ભિન્ન હતો. તે બધાથી ભિન્ન, તેમના પ્રેમે મારી પાસેથી ક્યારેય એક ચોક્કસ વર્તણૂકની અપેક્ષા ન કરી. જો મેં આજ્ઞા ન અનુસરી તો તે અણગમા અથવા ક્રોધ અથવા તિરસ્કારમાં પણ ક્યારેય પરિવર્તિત ન થયો. તેણે મને સ્વસ્થ કરી. જો મેં કર્ણ વિષે જે અનુભવ્યું તે દાહક અગ્નિ હતો, તો કૃષ્ણનો પ્રેમ ઔષધિ હતો, સૂકી પડેલી જમીન પર ચાંદની. હું કેવી અંધ હતી કે આટલી મૂલ્યવાન સોગાત ને પિછાણી ન શકી!

હવે મને માત્ર એક જ સવાલ હતો, એક એષણા. મારે સૌથી પહેલાંના સમયને યાદ કરવો છે. તે ક્ષણ જ્યારે તેઓ મારાં જીવનમાં પ્રવેશ્યા—ત્યારે શું થયું? મારાં માટે તેમના પ્રથમ શબ્દો શું હતા? કેવી રીતે આ પ્રેમ, એક માત્ર પ્રેમ જે અહીં મને મારી મૃત્યુ વેળાએ ધારણ કરવા ઉપસ્થિત છે, તે શરુ થયો?

આ અકડાઈ ગયેલા હોઠથી હું કેવી રીતે પૂછીશ?

પણ તેઓ સમજે છે. તેમના હૂંફાળા અને અજાણી સુગંધ વાળા શ્વાસને, હું મારાં લલાટ પર અનુભવું છું. અને તે સ્મૃતિ આવે છે.

મારી આસપાસ લાલિમા હતી, જોકે હું કક્ષમાં નહોતી. દીવાલો લહેરાઈ, હૂંફ છોડતા. મારે કોઈ દેહ નહોતો, ન કોઈ નામ. તેમ છતાં મેં જાણ્યું કે હું કોણ હતી. કોઈક મને પ્રોત્સાહિત કરતા બોલ્યું, એક પરિચિત સ્વરમાં, મને એવું કહીને કે હવે મારો વારો હતો. મારી ફરજ નિભાવવા મારે આગળ જવું જ પડે. પણ હું અટકી. આ સ્થાનમાં એટલું સુખદાયક લાગતું હતું. એટલું સુરક્ષિત અને ઉદાર. વળી, મારાં કાર્યની પ્રચંડતાથી પણ હું ચિંતિત હતી.

શું હું ખરેખર ઈતિહાસ બદલી શકું? મેં પૂછ્યું. જે પાપો હું લઈશ તેનું શું, આટલા બધા સર્વનાશનું કારણ થઇ?

કાંકરાઓમાં વહી જતા એક ઝરણા જેવો કોમળ હતો તે સ્વર. તે યાદ રાખવાનો પ્રયત્ન કરજે કે તું એક સાધન છે અને હું કર્તા. જો તું આને ધારણ કરી રાખીશ તો, કોઈ પાપ તને સ્પર્શ નહિ કરી શકે.

સાધન, મેં પુનઃઉચ્ચાર્યું. કર્તા. તે બહુ સરળ લાગ્યું, તેમ છતાં મેં સંદેહ કર્યો કે એક વખત રમત શરુ થશે પછી તે બહુ જટિલ બની જશે. મેં પૂછ્યું, જો હું વિસરી જાઉં તો?

તેણે કહ્યું, મોટેભાગે તું વિસરી જઈશ. લગભગ બધા વિસરી જાય છે. તે છેતરામણી યુક્તિ સંસાર તમારા પર કરે છે. તેના માટે તું યાતના ભોગવીશ—અથવા એવી કલ્પના કરીશ કે તું પીડાઈ રહી છે. પણ એની કોઈ ચિંતા નથી. તારી મૃત્યુને ક્ષણે હું તને યાદ કરાવીશ. તે પૂરતું રહેશે.

એક બળે મને આગળ ધકેલી, પ્રેમાળ છતાં કઠોર. મેં સ્વયંને રતાશમાંથી હળવેથી ઉડતા અનુભવી, જેમ હું ગઈ તેમ આકાર બનતો ગયો. હવે મને ભુજાઓ અને પગ હતા, મારી ગ્રીવાની આસપાસ આભૂષણો. હું સુવર્ણ વસ્ત્રમાં વીંટળાયેલી હતી. તે વધારે ને વધારે ઉષ્ણ થતું ગયું. મારે શીઘ્રતા કરવી પડી. અગ્નિના ધુમાડાએ મને ખાંસી કરાવી ને અસ્થિર કરી. મારાં પગ હેઠળ, ભૂમિ લપસણી હતી તે ઘીથી જે સો દિવસો માટે પૂજારીઓએ જ્વાળાઓમાં નાખ્યું હતું, હવા ગંધ સાથે તીખી જે મેં પહેલાં ક્યારેય સૂંઘી નહોતી. જેમ હું બહાર નીકળી ત્યારે તેનું નામ મારી સમક્ષ આવ્યું, મને તમ્મર લાવતાઃ વેર . હું ગબડી ન પડું તે માટે મારાં ભાઈએ મારો હાથ ઝાલી રાખ્યો.

સઘળું હિમ રેતમાં પરિવર્તિત થઇ રહ્યું છે, મારું મસ્તિષ્ક પણ. પણ મારી અંતિમ શક્તિથી મેં એક વિચાર કર્યોઃ તે યજ્ઞ અગ્નિ હતો જેમાંથી હું આ વિશ્વમાં આવી! શું તમે ત્યારે પણ મારી સાથે ત્યાં હતા, મેં આ જન્મ લીધો તે પહેલાં?

મેં તેમને સ્મિત કરતા અનુભવ્યા. યોગ્ય સમયે મેં જોડાણ કર્યું તેનાથી તેઓ પ્રસન્ન હતા.

હું સઘળું ભૂલી ગઈ, નહિ? ગોટાળો કર્યો?

મારે અન્ય કંઇક પૂછવું છે, પણ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું મુશ્કેલ છે કારણકે વિચારો મારી ભીતર ગરણીમાંથી પાણી પસાર થઇ રહ્યું એમ પસાર થઇ રહ્યાં છે.

"તારે જે કરવાનું હતું તે તેં કર્યું. તારી ભૂમિકા સંપૂર્ણ રીતે નિભાવી."

ત્યારે પણ જ્યારે હું ક્રોધિત થઇ? જ્યારે મેં મારાં હ્રદયમાં ઘૃણા એકઠી કરી? ખોટા પુરુષને પ્રેમ કર્યો? મારાં પરિજનોને યાતના આપી? આટલા બધા લોકોને નુકસાન કર્યું?

"ત્યારે પણ. તેં તેમને એટલી બધી હાનિ નથી કરી. જો!"

મારી ઉપર એક પ્રકાશ છે—અથવા, અંધારાનો અભાવ. પહાડો અદ્રશ્ય થઇ ગયા છે. હવા પુરુષોથી ભરપૂર છે—પણ એકદમ પુરુષો નહિ, ન સ્ત્રીઓ, કારણકે તેમના દેહો નરમ અને

જાતિહીન અને પ્રજ્વલિત છે. તેમના મુખ કરચલીઓ રહિત અને સ્વસ્થ, જીવનમાં તેમને જે જુદા પાડતા તે આવેગો રહિત, પણ કેટલાંક પ્રયત્ન સાથે મેં પ્રત્યેકને ઓળખ્યા. અહીં કુંતી અને મારાં પિતા, વાર્તાલાપ પૂરો કરતા. અહીં ભીષ્મ, શિખંડી અને ધાઈ માની, બાજુએ મૈત્રીપૂર્ણ રીતે તરતા. દુર્યોધન મારાં ભાઈ અને દ્રોણ વચ્ચે ગોઠવાયેલો છે, જાણે કે તાજેતરના એક ટુચકા પર, બધા સ્મિત કરતા. મારાં ચાર પતિઓ અહીં છે (યુધિષ્ઠિર હજી માર્ગ પર આરોહણ કરતા હશે), ગાંધારી સાથે, જેમણે સહદેવને એ રીતે પકડ્યો છે જાણે કોઈ નાનકડા બાળકને પકડે. તેમની પાછળ ફેલાયેલા અન્ય અનેક, કુરુક્ષેત્રમાં જે જખ્મોએ તેમને મારી નાખ્યા તે જખ્મોથી તેમના દેહ મુક્ત, તેમના મુખ અભિનેતાઓનો સંતોષ સૂચિત કરતા જેમણે એક મહાન નાટકમાં તેમની ભૂમિકાઓ સફળતાથી સમાપ્ત કરી છે.

આ વાસ્તવ છે, કે હું વસ્તુઓ કલ્પી રહી છું?

કૃષ્ણ એક નકલી નિસાસો નાખે છે. “છેક સુધી સંદેહી! તે વાસ્તવ છે, જોકે કલ્પવું તે તેના માટે યોગ્ય શબ્દ નથી. ટૂંકમાં જ તું જે સઘળી વસ્તુઓમાંથી પસાર થઈશ તેના માટે તારે એક સમગ્ર નવું શબ્દભંડોળ શીખવું પડશે. કારણકે હું તને કહું તો પ્રત્યેક વ્યક્તિ આ ક્ષણને ભિન્ન રીતે અનુભવે છે.”

હું મૃત્યુ પામી રહી છું? મેં પૂછ્યું— પ્રશંસનીય સમતા સાથે, મને લાગે છે.

“તું તેને તે કહી શકે.”

મારી કરોડરજ્જુને તેના ઠંડા નહોરથી કુરેદવા હું ભયની પ્રતીક્ષા કરું છું, પણ તે મને તેની અનુપસ્થિતિથી આશ્ચર્યચકિત કરે છે. તે એટલા માટે કે મેં જે મૃત્યુની કલ્પના હંમેશાં કરી હતી તેના કરતા આ ક્ષણ ઘણી ભિન્ન છે?

“તું તેને જાગૃતતા પણ કહી શકે,” કૃષ્ણ ચાલુ રાખે છે. “અથવા વિરામ, જેમ નાટકમાં એક દ્રશ્ય સમાપ્ત થાય અને બીજું હજુ શરું નથી થયું તેમ. પણ જો—”

મારી સામે એક ઉંચો, પાતળો આકાર તરે છે, તેની છાતી અને કાનો પર સુવર્ણનો ચળકાટ. તે આગળ નમે છે અને તેનો હાથ આગળ કરે છે. તેના મુખ પર જે ભાવ છે તે મેં ક્યારેય તેના જીવનમાં નહોતા જોયા—શાંત, પ્રેમાળ અને સંતુષ્ટ. હું ખચકાઉં છું, એવું વિચારતા કે મારાં પતિઓ શું વિચારશે, પછી સમજું છું કે તેનાથી કશો ફરક નથી પડતો. અમે હવે પતિ પત્ની નથી; કે ન તો કર્ણ (જો હું હજી પણ આનંદી, ધીર આંખો સાથેના આ જીવ માટે તે નામનો ઉપયોગ કરી શકું) હવે નિષિદ્ધ. સૌની નજરમાં હું હવે તેનો બાહુ પકડી શકું. જો હું ઈચ્છું તો, હું તેને હું મારાં સઘળાથી આલિંગન પણ કરી શકું.

પણ પહેલાં—કારણકે એક ક્ષણમાં મનુષ્ય પ્રશ્ન અપ્રસ્તુત બની જશે માટે—મારે કૃષ્ણને તે પ્રશ્ન પૂછવો જ જોઈએ જે અગાઉ મારાથી છટકી ગયો હતો, તે પ્રશ્ન જેણે મને સમગ્ર જીવન સંતપ્ત કરી છે.

શું તમે ખરેખર દૈવી છો?

“શું તું ક્યારેય પ્રશ્નો પૂછવાનું બંધ નહિ કરે?” કૃષ્ણ હસે છે. વાછરડાઓના ગળે બાંધેલા નાની પિત્તળની ઘૂઘરીઓ જેવો, તે સ્વર મારી સાથે રહેશે ત્યારે પણ જ્યારે મારી શ્રવણશક્તિ જતી રહેશે. “હા, હું છું. તું પણ, છે, તું જાણે છે!”

તેઓ શું કહેવા માંગે છે તે સમજવા હું ભારે પ્રયત્ન કરું છું. હું આમ કરું છું તે કટોકટીભર્યું છે તે હું જાણું છું. પણ તેમના શબ્દો મને ગૂંચવે છે. હું દૈવી નથી અનુભવતી. આ દેહના

વિસર્જન સાથે, મારાં વિચારો ઘસાઈ રહ્યાં છે, મને લાગે છે કે હું જાણે શૂન્યથી ઓછું કશું જ નથી.

કૃષ્ણ મારાં હાથને સ્પર્શે છે. જો તમે તેને હાથ કહી શકો, આ પ્રકાશના નાના નાના કણો જે નવીન રીતે અંગુલીઓ અને હથેળીના આકારમાં જોડાઈ રહ્યાં છે. તેમના આ સ્પર્શે કશુંક તૂટે છે, એક બેડી જે સ્ત્રી આકાર સાથે બંધાયેલી હતી તે નીચે હિમ પર તૂટી પડે છે. હું આનંદી અને વ્યાપક અને અમર્યાદ છું—પણ હું સદા આમ જ હતી, માત્ર હું તે જાણતી નહોતી. હું નામ અને જાતિ અને અહમના કેદ કરતા ઢાંચાથી પર. અને તેમ છતાં, પ્રથમ વખત, હું ખરેખર પાંચાલી છું. હું મારાં અન્ય હાથને કર્ણ તરફ ફેલાવું છું—કેટલા આશ્ચર્યથી તેની પકડ નક્કર! અમારી ઉપર, અમારો મહેલ પ્રતીક્ષા કરે છે, એક માત્ર જેની મને સદા આવશ્યકતા રહી છે. તેની દીવાલો અવકાશ છે, તેની ભૂમિ આકાશ, તેનું કેન્દ્ર સર્વત્ર. અમે ઉઠ્યા; અમારી આસપાસ આકારો સ્વાગતમાં એકત્ર થાય છે, વિલીન થતા અને રચાતા અને પુનઃ વિલીન થતા ગ્રીષ્મની સાંજે આગિયાની જેમ.